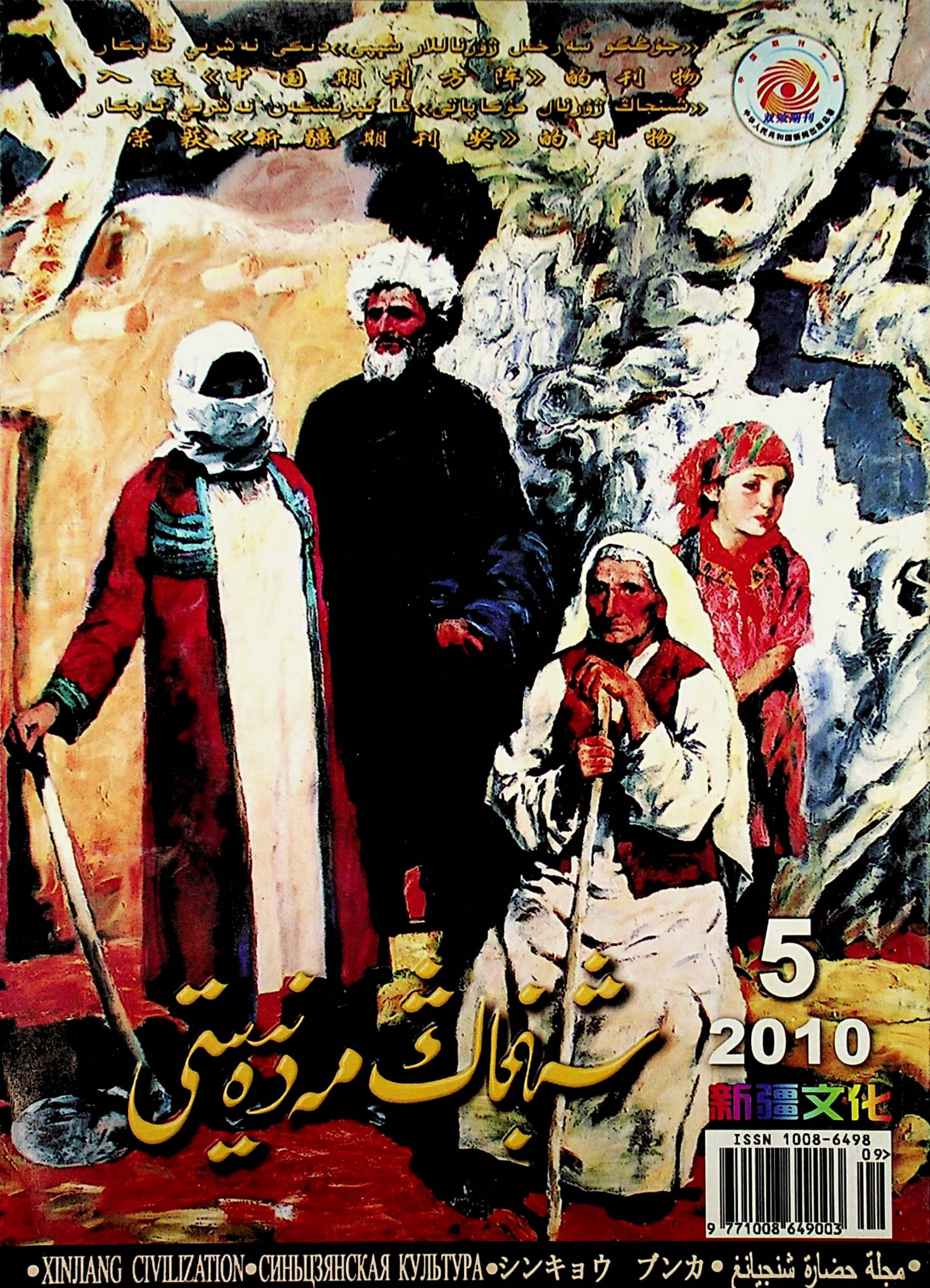
«جۇڭگو سەرخىل ژۇرناللار شىپى» دىكى نەشرىي تەپكار
入选《中国期刊方阵》的刊物
«شىنجاڭ ژۇرنال مۇكاپاتى» غا گېرىشكەن نەشرىي تەپكار
荣获《新疆期刊奖》的刊物

سېنجاڭ مەدەنىيىتى
5
2010
新疆文化
ISSN 1008-6498
09>
9 771008 649003
•XINJIANG CIVILIZATION•СИНЬЦЗЯНСКАЯ КУЛЬТУРА•シンキョウ ブンカ•مجلة حضارة شنجيانغ•

شائىر ئابدۇرېھىم ئابدۇللا

ــ ئادىل ئىسمائىل فوتوسى

شىنجاڭ مەدەنىيىتى

(59 - يىل نەشرى)

قوش ئايلىق ئۇنىۋېرسال ئەدەبىي ژۇرنال

2010 - يىل 5 - سان

(ئومۇمىي 305 - سان)

باش مۇھەررىر:
زۇنۇن باقى (قوشۇمچە)

(ش ئۇ ئا ر مەدەنىيەت نازارىتىنىڭ باشقارما-باشلىقى دەرىجىلىك مەمۇرى)

دائىمىي ئىشلارغا مەسئۇل ئىجرائىيە مۇئاۋىن باش مۇھەررىر:
قۇربان ماموت
(ئالىي مۇھەررىر)

مۇئاۋىن باش مۇھەررىر، تەھرىر بۆلۈم مۇدىرى:
بەگمەت يۇسۇپ
(كاندىدات ئالىي مۇھەررىر)

تەكلىپلىك گۇزەل سەنئەت لايىھەلىگۈچى:
نۇرىمۇھەممەت ئۆمەر ئۇچقۇن
(ئەدەبىيات ماگىستىرى)

●شوئارىمىز: خەلقچىللىق، ئىلمىيلىك، ئاممىبابلىق، ئوقۇشچانلىق●

بۇ ساندا

تەپەككۇر كۆزى

تىل كېكەچلىكى ۋە تەپەككۇر نامرات‌لىقى ..... ئەركىن ئىسھاق ئوغۇزخان 2

تەپەككۇر مېۋىلىرى ..... مەريەمگۈل ياقۇپ قاتارلىقلار 20

روھىيەت مەشئەللىرى

20 - ئەسىردىكى تۇنجى ئىسلاھاتچى ..... يالقۇن روزى 25

سەھرادىكى ھېكايىلەر

كېسەكچى..... (ھېكايە) ..... ئۆمەر ئابدۇللا ئەرقۇت 44

ھارۇنكەش..... (« ») .....ئابدۇرەھمان ئەزىز ئوغلى 46

مۇڭداشقىلى مەن كەلدىم

سايرا دۇتارىم، سايرا ..... مۇراد مەتنىياز 52

«ئۆزۈڭنى تونۇ!»

بىز قانداق چاكىنلىشىمىز: كەملىكىمىز، جەمئىيەتلىشىۋاتقان بىنورمالىقلىرىمىز ۋە شالغۇتلىشىۋاتقان قىممەت قارىشىمىز .....زۇلپىقار بارات ئۆزباش 53

«ئاقىلغا ئىشارەت، نادانغا جۇۋۇلدۇرۇز»

ئەقىل ئۆتەڭلىرىدە ..... ئەركىن ئىسھاق ئوغۇزخان قاتارلىقلار 70

ھەق گەپ ــ ناھەق گەپ

«تىلماچىلار چايخانىسى»دىكى پاراڭلار ..... مۇھەممەت ھۈسەن قاتارلىقلار تەرجىمىسى 73

سەن كىمنىڭ زىيالىيسى، ئويلىساڭچۇ؟

مەنزىلنىڭ قايان ئۇيغۇر زىيالىيلىرى ..... ئادىل ئابدۇقادىر 76

مۇقاۋىنىڭ 1 - بېتىدە: توغراقلىقتىكى ئائىلە (ماي بوياق رەسىم) رەسسام: مۇھەممەت ھېيت

بۇ سانىنىڭ ئىجرائىيە مەسئۇل مۇھەررىرى ۋە تېخنىكىلىق مۇھەررى: قۇربان ماموت

تىل كېكەچلىكى
ۋە
تەپەككۇر نامراتلىقى
ئەركىن ئىسھاق ئوغۇزخان

بىلىشىمچە، مەدەنىيەت ئوبزورچىلىرى، يەنى پەيلاسوپ، مۇتەپەككۇر، پەلسەپەچىلەر جەمئىيەت مەسىلىلىرىنى توغرا كۆزىتىش، كىشىلەرنىڭ مەنىۋى دۇنياسى ۋە ئوي - پىكرىنى توغرا تەھلىل قىلىش، ئۇلارنىڭ پائالىيىتى، ھەرىكىتى ئۈستىدە ئويلىنىپ، مۇۋاپىق يەكۈننى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئادەملەرنىڭ تۇرمۇشى، پىسخىكىسىغا تەسىر كۆرسىتىپ ياخشىلىققا باشلاش، تەرەققىياتنى ئىلگىرى سۈرۈشنى مەقسەت قىلغان كىشىلەردۇر. مەلۇم مەسىلىنىڭ توغرا يۆنىلىشى ئۈستىدە ئەمەلىي، ئىجابىي ئىزدىنىش، شۇنداقلا ھەممىگە ئورتاق بولغان قانۇنىيەتنى تېپىش ھەم يەتكۈزۈش جەريانى پەلسەپە، تەپەككۇر بولسا كېرەك. شۇڭا تەپەككۇر رېئالنىي مەسىلە ئۈستىدە بولىدۇ، گۈزەللەشتۈرۈلگەن ئەدەبىي تەسەۋۋۇر بىلەن تۈپتىن ئوخشىمايدۇ. پەلسەپە بىر قاراشتىن مۇرەككەپ، سىرلىق جەمئىيەت ئىلمى بولۇپ، ئەگەر چۈشىنىشلىك، ئامىباب مەزمۇندا بولسا مۇرەككەپ بولمىغان ئىلىم ھېسابلىنىدۇ. پەلسەپەنىڭ تۈپ مەقسىتى دۇنيادىكى نەرسىلەر(شەيئىلەر)نىڭ، مەيلى ئۇ كۆرگىلى - تۇتقىلى بولىدىغان ياكى مەۋھۇم نەرسە بولسۇن، ئىچىگە يوشۇرۇنغان تۈپ قانۇنىيىتى(مىسالەن، ئىنساننىڭ ماھىيىتى)نى ئىزدەش، بايقاش ھەم بەرھەق نەرسىگە ھۆرمەت قىلىش جەريانى بولۇپ، ھەقىقەتتىن ئايرىلغاندا پەلسەپەنىڭ قىلچىلىك قىممىتى بولمايدۇ. ئۇ، كىشىلەرنى ئەقىل - پاراسەتكە ھۆرمەت قىلىش، تەپەككۇر ۋە ھەرىكىتىدە ئىدراك، پاكىتنى ئاساس قىلىشنى تەلەپ قىلىدىغان ئىلىم. شۇڭا بۇ ئىلىمنى ئىسمى - جىسمىغا لايىق زاكونشۇسلىق ئىلمى دېيىشكىمۇ بولىدۇ. ئۇ، مەڭگۇ تېخىمۇ يېڭى بولغان قانۇنىيەتلەرنى بايقاشنى ئۆزىنىڭ ئىزدىنىش نىشانى قىلغان. شۇنداق بولغاندىلا ھەقىقىي ئەھۋال(قانۇنىيەت)نى بىلىش تېخىمۇ ئۈنۈملۈك ئىلگىرى سۈرۈلىدۇ. بۇ، ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنى يەنىمۇ ئالغا سىلجىتىپ، تەدرىجىي تەرەققىيات ئۈنۈمىگە ئېرىشتۈرىدۇ.

ئۇزۇندىن بۇيانقى كۆزىتىشىمگە ئاساسەن نۆۋەتتىكى «يېزىقچىلىق، پەلسەپە، دۇنياغا قاراش، قىممەت قاراش» قاتارلىق جەھەتلەرگە چېتىلىۋاتقان بىر قىسىم مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويۇشنى ئويلىشىپ كېلىۋاتقانىدىم. بۇ يەردە ئوتتۇرىغا قويۇپ پىكىرلەشمەكچى بولغانلىرىم بىر خىل ئوبزور ياكى بىرەر كىشىگە ھېسسىيات ھۇجۇمى قىلىش مەقسىتىدىن كۆپ يىراق بولۇپ، ئاساسلىقى سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق ساقلىنىۋاتقان پاكتلىق مەسىلىلەرنى توپتوغرا ئوتتۇرىغا تاشلاپ، كۆپچىلىك بىلەن ئورتاقلىشىشنى مەقسەت قىلدىم.

بايقىشىمچە، نۆۋەتتىكى مەدەنىيەت ئوبزورچىلىرى قاتلىمى ھەم خەلقنىڭ تەپەككۇر ئېڭىدا جىددىي ئويلىنىشقا تېگىشلىك تۆۋەندىكى مەسىلىلەر ئەڭ كۆرۈنەرلىك بولماقتا.

1

1.1. تىلنىڭ كېكەچلىكى

بۇ تېمىدىكى ئاتالغۇ نۆۋەتتىكى «پەيلاسوپ» ياكى «مۇتەپەككۇر» نامىدا ئاتىلىپ كېلىۋاتقان كىشىلەرنىڭ ماقالە ۋە ئەسەرلىرىدىكى ئېغىر تىل، پاساھەتلىك تىل، مەزمۇندار تىل

ئۇسلۇبىغا، ئۆزىنى تىلدار(تىلغا باي) قىلىپ كۆرسىتىۋاتقان كىشىلەرگە قارىتا ئېيتقىنىمدىن ئىبارەت. ئۆزۈمنى گەرچە زىيالىيلاردىن دەپ ئېيتالمىسامۇ، پات - پات كىتاب - ژۇرنال كۆرۈپ تۇرىدىغان ئادەم بولۇشۇم بىلەن يەنىلا ئاز - تولا بىر نېمە بىلىدىغانلاردىن دەپ ئويلايمەن. شۇنداق تۇرۇقلۇق يۇقىرىدا دېيىلگەن كىشىلەر يازغان ماقالىلەر ھەم ئېيتقان سۆزلىرىنى چۈشەنمەسلىكىم، تېگىگە ھەقىقي يېتەلمەسلىكىم بىر پاكىتتۇر. ناۋادا سىز بۇ ئەسەرلەرنى تولۇق چۈشىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولسىڭىز ھېنىڭدىن كۆپ ئەقىللىق ھەم تەلەيلىك ئىكەنسىز، ئەمما سىز ئەڭ ئىشەنچلىك شاھىت ئەمەس. سىز سەۋىيەڭىز يۇقىرى زىيالىيلار قاتلىمىغا تەۋە بولۇپ، ناھايىتى ئاز ساندىكى كىشى توپىغا كىرىسىز. مەن تۆۋەن سەۋىيەلىك زوركۆپچىلىك كىشى توپىغا، ئوقۇغۇچىلارغا، ئادەتتىكى كىشىلەرگە ھەم قارا تۇرۇك دېھقانلار توپىغا تەۋە بولغان بولىمەن. بۇنىڭ دائىرىسى كەڭ بولغاچقا، مەن ئومۇميلىققا ۋەكىللىك قىلىمەن. مەن تۇرغان تەرەپ ئەڭ كەڭ خەلق ئاممىسىدىن ئىبارەت.

بىلىشىمچە، تەپەككۇر ئىگىلىرى ئۆزلىرىنىڭ توغرا كۆز قاراشلىرى ۋە ئىدىيەسى بىلەن جەمئىيەتكە تەسىر كۆرسىتىش ئارقىلىق دۇنيانىڭ تېخىمۇ گۈزەل بولۇشىنى ئارزۇ قىلىشىدۇ. شۇڭا ئۇلارنى ئوبرازلاشتۇرۇپ ئېيتقاندا روھ دۇنياسىدىكى «مۇنەۋۋەر سىياسىيونلار» دېيىشكە بولىدۇ. ئەپسۇس، ئۇلاردىن بەزىلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئىدىيەسى، ھېس قىلغانلىرى، ئىزدىنىش نەتىجىسى ھەم كۆز قارىشىنى، ئىستراتېگىيە ۋە تەپەككۇرىنى كەشىلەرگە يەتكۈزۈش ئۈسۈلىدا كەتكۈزۈپ قويدى. ئۆز ئەجرىنىڭ جەۋھرىي مېۋىلىرى بولغان يازما ــ ئەسەرلىرىدە ھەددىدىن زىيادە ئېغىر تىل ھەم پاساھەتلىك تىل ئۇسلۇبىنى قوللىنىپ، ئۇنى ئىنتايىن دەبدەبىلىك بېزەپ چىقتى. مۇددىئاسىنى بىر تەرەپتىن زىيادە ئوخشتىش ۋە كۆچمە مەنىدىكى سۆزلەرنى ئىشلىتىش، جۈملە قۇرۇلمىلىرىنى مۇرەككەپلەشتۈرۈش، يەنە بىر تەرەپتىن ئۆزلىرى ئوقۇغان ئەمما تولۇق ھەزىم قىلىشقا ئۆلگۈرمىگەن كىتابلاردىكى ئۇزۇندىلەرنى ئىشلىتىپ پەردازلاش، سىرلىق ئۇقۇملار بىلەن كىشىلەرنى گاڭگىرىتىش، ئۆز مەقسىتىنى ئۇدۇل ئېيتماي گەپ ئوينىتىش ئارقىلىق نامەلۇم مەقسەتلىرىگە يەتمەكچى بولۇشتى. بۇنداق ئىپادىچىلىكنى «ئىلمىي پوخورلۇق» دەپ ئاتاش ئەڭ مۇۋاپىق. ئۇندىن باشقا يەنە ئۆز مەقسەتلىرىنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا يات قەدىمىي سۆزلۈكلەر ھەم ئەرەب - پارس تىللىرىدىكى ئاتالغۇلار بىلەن ياپتى. ئەگەر بۇ گەپ - سۆزلەر بىلەن تىزىلغان جۈملىنىڭ ئىچىدىن مېغىزلىق مەزمۇنغا يەتمەكچى بولساق ئالدى بىلەن بىر ئوخشىما تىلشۇناس بولۇشىمىز، ھېچبولمىغاندا قولىمىزدا «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» يېكى ئىبارىلەر لۇغىتى بولۇشى كېرەك. ئۇنى تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. دېمەك، بىر ماقالىنى مەخسۇس تەتقىق قىلىپ چۈشىنىش، تېگىگە يېتىش بەزى «پەيلاسوپ»لارنىڭ ئاخىرقى مەقسىتىمۇ؟ ئۇلار ئۆز ئىجادىيىتىنىڭ نەتىجىسى ئۈستىدە باشقىلارنىڭ ئىككىلەمچى مۇلاھىزە، شەرھ، تەپەككۇر، ئىزدىنىش ئارقىلىق چۈشىنىشىنى بەخت، ئابرۇي ھېسابلاشسا كېرەك.

يەنە بىر نۇقتىدىن ئويلانغاندا، ئۇلار دېمەكچى بولغىنىنى ئېغىر تىل ئىچىگە كۆمۈپ قويۇپ، ئويۇن ئويناۋاتامدۇ؟ پاساھەتلىك سۆز دۆۋىسىنىڭ ئىچىدە راستىنلا قىممەتكە يارىغۇدەك نەرسە بارمۇ؟ دېگەن خىياللار تەپكەكلىرى ئويغاق كىشىلەرنى گۇمانغا سالماي قويمايدۇ. ئەگەر قىممىتى بار نەرسە بولسا ئوچۇق - ئاشكارا ئوتتۇرىغا تاشلىماي، نېمە سەۋەبتىن سۆز ئويۇنى قىلىپ چۈشىنىكسىز گەپ - سۆزلەر ئىچىگە كۆمۈپ قويىدۇ؟ ئۇلارنىڭ ناماياں قىلماقچى بولغىنى تىل بايلىقىمۇ ياكى ئۆز ئويىدىكى دېمەكچى بولغىنىمۇ؟ مېنىڭچە، بىر قىسىملارنىڭ دېمەكچى بولغىنىدىن تىل بايلىقىغا «پىشقان» مەنمەنلىكىنى كۆز - كۆز قىلىشى مۇھىمدەك تۇرىدۇ. ئۇلار كىشىلەرگە ئاللىقاچان سىر بولماي قالغان مەسىلىلەرنى قايتا - قايتا تىلغا ئالىدۇ. پەقەت ئەدەبىياتچىلارغا خاس ئىشلەتكەن تىل ئۇسلۇبى ھەم يارەمچى ۋاستىلىرى ئوخشمايدۇ.

ئوي - پىكرىنى ئىپادىلەشتە ئېغىر خۇدۇكسىرەش، گاڭگىراش، ئىشەنچسىزلىك، كىلاسسىك پەلسەپەۋى پىكىر چەمبىرىكىنىڭ ئاسارىتى، يازمىلىرىدا يېڭى ئىدىيەنىڭ بولماسلىقى بۇ كىشىلەرنى مۇشۇنداق «رەڭلىك نىقاب» شەكلىدىكى غەيرىي يېزىش شەكلىنى قوللىنىشقا مەجبۇرلىغانمۇ ــ قانداق؟ ئۇنىڭ ئىچىدە تۇتامغا چىققۇدەك نەرسىنىڭ بار - يوقلۇقى شۇ كىشىنىڭ ئۆزىگە ئايان. ئاينىڭ يۇزىدە داغى بولغىنىدەك، «مۇتەپەكۇر» كىشىلەرنىڭ بىلەرمەنلىكىنى شەكلى ئۆزگەرگەن ئۇسۇلدا كۆز - كۆز قىلىشى، شۆھرەت تەمە قىلىشى نېمىدېگەن چوڭ پەسكەشلىك! ئۆز تەپەككۇرىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن بۇنداق غىلىجىڭلاشنىڭ ھاجىتى يوق، ئۇ ئوقۇرمەننى ھارغۇزۇپ قويىدۇ. بۇ ئەسەرلەر ياشلارنىڭ قەلب تارىنى چېكىپ ھاياجانغا سېلىپ، قان ئايلىنىشى ھەم نەپسىنى تىزلەتسە بولىدۇكى، كېيىنكى ئۇزۇن مەنزىلدە يولنى قانداق مېڭىشنى ئېيتىپ بېرەلمەيدۇ. ئەمدى يەنە يېزىش توغرا كەلسە تەكلىپىم شۇكى، بۇ كىشىلەر ئەڭ ياخشىسى مەسەل يازسۇن. تىلى چۈشىنىشلىك، ئوقۇشلۇقى بار، جەلپ قىلارلىق مەسەل ئارقىلىق پەلسەپەۋى ئىدىيەسىنى سىڭدۈرۈشكە تىرىشسۇن، خۇددى «بۆرە كەلدى»، «بۆرە بىلەن قوزىچاق» قاتارلىقلاردەك. شۇنداق بولغاندا بىرلا ئوقۇپ چۈشىنۈالغىلى بولىدۇ.

1.2.ئېغىر تىل ۋە چۈشىنىشلىك تىلنىڭ سېلىشتۇرمىسى

ئۆز گېپىمىزنى داۋام ئەتسەك، ئېغىر تىل بىلەن يېزىلغان ماقالىلەردە زىيالىيلارنى ئويلىغانمۇ ياكى پۈتكۈل جەمئىيەتكە مەسئۇل بولۇشنى ئويلىغانمۇ دېگەن يەنە بىر مەسىلە بىزنى تەشۋىشكە سالماي قويمايدۇ. زىيالىيلار بۇنداق نەرسىلەرگە ھەممىدىن بەك ئېھتىياجلىق ئەمەس. زىيالىيلار قاتلىمى جەمئىيەتنىڭ باشلامچى قوشۇنى بولۇپ، نېمىنىڭ توغرا، قايسى يولنىڭ خاتا ئىكەنلىكىنى باشقىلاردىن ئېنىق بىلىدۇ. ئۇنداقتا بۇ ماقالىلەر پۈتكۈل جەمئىيەت ئۈچۈن يېزىلغانمۇ؟ ياق. چۈنكى ئۇلارنىڭ ئېغىر تىل بىلەن يېزىلگەن ماقالە - نۇتۇقلىرىنى جەمئىيەتتىكى ئادەتتىكى بىر ئوقۇتقۇچى، ئىشچى ياكى بىر سودىگەر ۋە ياكى بىر قارا تۇرۇك دېھقان تولۇق چۈشىنىش ئىقتىدارىغا ئىگە ئەمەس. ئۇلارنىڭ بۇنداق نەرسىلەرنى ئىككىلەمچى تەتقىق قىلىپ چۈشىنىشىگىمۇ زېھنى يوق. مېنىڭچە، بۇنداق ئەسەرلەرنىڭ مۇئەللىپلىرى ئۆزلىرىنىڭ نېمە

دەۋاتقانلىقىنىمۇ ئېنىق ئاڭقىرىپ كېتەلمىسە كېرەك. دېمەك، بۇ «پەيلاسوپلار» ئاخىرىدا يېڭىلگۈچىلەردىن ئىبارەت. شۇڭا، ھە دېسىلا جەمئىيەتتىن ئاغرىنىدۇ، بارغانسېرى بۇزۇلۇپ كېتىۋاتقانلىقىدىن ئېچىنىدۇ. جىنسىي ئەركىنلەشتۈرۈش، ئاشنىدارچىلىق (بۇلار ئوچۇق ـ ئاشكارا دېيىلمىگىنى بىلەن ئەھمىيەتتە ئاللىقاچان جەمئىيەتنىڭ ئومۇمىي مەسلىسىگە ئايلىنىپ بولىدىغان ئاشكارا مەخپىيەتلىك، خالاس)، ئەرلەردىكى مەسئۇلىيەت، بالىلارغا بولغان تەربىيەنىڭ يېتەرسىز بولۇشى، بەزمىخانىلار، ئاجرىشىش ئېلىپ كەلگەن ئىگىسىز يېتىم بالىلار... قاتارلىقلاردا مۇناسىپ كىشىلەرنىڭ مەسئۇلىيىتى بولغىنىدىن سىرت، جەمئىيەتنى تەربىيەلەش مەسئۇلىيىتىنى ئۆز ئۈستىمىزگە ئالدۇق، دەپ مەيدىسىگە ئۇرىدىغان ئوپېراتسىيەچى پەيلاسوپ ـ قەلەم ئىگىلىرىنىڭمۇ باش تارتىپ بولمايدىغان زور مەسئۇلىيىتى بار. ئۇلار بۇ مەسئۇلىيەتنى ئادا قىلىشنى ئويلايدىكەن، ئۆز تەپەككۇرىنى كىشىلەرگە ئەڭ يېقىن ئاددىي ـ چۈشىنىشلىك زاغرا تىل بىلەن بايان قىلىشنى ئۆگىنىۋېلىشى كېرەك. شۇنداللا كىشىلەر ئۇلارنىڭ نېمە دېمەكچى بولغىنىنى بىلەلەيدۇ. بىزنىڭ ئاخىرقى مەقىستىمىز دۇنيانىڭ تېخىمۇ گۈزەل بولۇشى، كىشىلەرنىڭ ئىلمىي، مەدەنىي ۋە بەختلىك ياشىشىدۇر. بىر كىشىنىڭ بىلىمى قانچە يۇقىرى بولسىمۇ، ئەمما كىشىلەر چۈشىنەلەي

هازىر ئۇنىڭ مەنە ئاتالغۇسى «ئۇزچات» بولۇپ، ئۇزۇپ چاتىدىغان ئەسۋاب دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ، نېمىدېگەن توغرا هەم ئوبرازلىق ئاتاش ـ هە؟ دېمەك، باشقا تىللاردىن بىۋاستە ئاھاڭى بويىچە تەرجىمە قىلىنغان ئاتالغۇلارنىڭ مەنە ئىپادىلەش قىممىتى تولىمۇ يۇزە بوپقالماقتا. بۇ ئۆز نۆۋىتىدە ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەرەققىياتقا ماسلىشىش ئىقتىدارىغا قارىتىلغان بىر تۈرلۈك ئەشەددىي خىرىستىن ئىبارەت. مۇشۇنداق ئەھۋالدا توغرا مەنە يەتكۈزۈشنى ئەمەس بەلكى پاساھەتلىك هەم ئاسانلىقنى(سۆزلۈك ياساش جەھەتتىكى ئاسانلىق كۆزدە تۇتۇلىدۇ) قوغلاشساق، يېتىلۈاتقان ئەۋلادلارنىڭ بىر نەرسە چۈشىنىشىگە پۈتلىكاشاڭ بوپقالىدۇ، تىلنى بۇنچىلىك زەئىپلەشتۈرۈشنىڭ قىلچىلىك زۆرۈرىيىتى يوق. ئادەم ئىسمى، يەر ـ جاي نامى هەم پەۋقۇلئادده ئاتالغۇلاردىن باشقا هەرقانداق ئاتالغۇنى مەنىسى بويىچە ئۆزلەشتۈرۈش، تەرجىمە قىلىشقا بولىدۇ. جۈملىگو ۋە چەت ئەللەردىكى كۆپلىگەن نوپۇزلۇق تىلشۇناس تەرجىمىدە مەنە تەرجىمىسىنى ئىشلىتىشنى تەشەببۇس قىلىپ كەلمەكتە.

ئاتالغۇلارنى ساپ ئۇيغۇر تىلى بىلەن ئىپادىلەش بۇندىن كېيىنكى تىل تەتقىقاتىمىزنىڭ مۇهىم بىر نىشانى. ئاتالغۇلارنى تەرجىمە قىلىش ۋە يېڭى سۆزلۈك ئىجاد قىلىشتا خەلقئارادا فىرانسۇزچىدىن، دۆلەت ئىچىدە خەنزۇ تىلىدىن ئۆرنەك ئالساق بولىدۇ. فىرانسۇز تىلىنىڭ مەنە ئىپادىلىشى كۇچلۇك، قاراتمىلىقى دەل بولۇپ، مۇجمەل مەنىسى ناھايىتى ئاز ئىكەن. مەسىلەن، «ئاۋئاماتكا» دېگەن سۆزنىڭ فىرانسۇزچىدا تەرجىمە قىلىنغاندىن كېيىنكى ئاتالغۇسى «ئايروپىلان ئىلىپ يۈرەلەيدىغان هەربىي پاراخوت» دېگەندىن ئىبارەت بولۇپ، ئىنتايىن ئوبرازلىق، ئىپادىلەنمەكچى بولغان نەرسىنى «ئاۋئاماتكا» دېگەنگە قارىغاندا ئاسان چۈشەنگىلى بولىدۇ. ئاڭلىشىمچە، بۇ تىل چۈشىنىشلىك، قۇرۇلمىسى پۈختا بولغاچقا بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ مۇهىم هۆججەت ـ قارارلىرى فىرانسۇز تىلىدا چىقىدىكەن. خەنزۇ تىلىنىڭ ئىپادىلەش شەكلىمۇ ناھايىتى ئوبرازلىق، ئىخچام، چۈشىنىشلىك بولۇپ، تىل تەتقىقاتچىلىرى بۇ جەھەتتىمۇ نەزەرىنى ئاغدۇرۇشى زۆرۈر. بىز ئەڭ كۆپ ئۇچرىشىپ تۇرىدىغان تىل بولغاچقا، خەنزۇ تىلى توغرۇلۇق كۆپ توختالمىدىم.

خۇلاسە كالام، تىلىمىزدىكى ئاتالغۇلارنى قانداقتۇر بىرەر سەۋەبكە تاقاپ زىيادە شالغۇتلاشتۇرۇۋېتىش هەرگىز توغرا ئۇسۇل ئەمەس، چۈشىنىكسىز ئاتالغۇلارغا مۇرەسسە قىلىشقا بولمايدۇ. بىر تىلنىڭ ئىستېمال سەۋىيەسى مۇشۇنداق ئاتالغۇلار بىلەنمۇ زىچ مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. بۇ مەسىلەر توغرا هەل بولغاندىلا ئۆزىمىزدىكى تىل ئۆتكىلى قىيىنچىلىقنى هەل قىلغان بولىمىز. تىل خىزمىتى ئۇل خىزمىتىدىن ئىبارەت.

2

2.1.تەپەككۇر نامراتلىقى توغرىسىدا چۈشەنچە

تەپەككۇر نامراتلىقى ــ بۇ سۆز ئاساسلىقى تەپەككۇر ماقالىلىرى ۋە يېڭى ئېرادا ياشاۋاتقان ئۇيغۇر كىشىلىرىنىڭ ئېڭىدىكى يېڭىچە تەپەككۇر ئېڭىنىڭ كەمچىللىكى، ئەنئەنىۋى پىكرىنى بۆسۈپ ئۆتۈش ئىقتىدارىنىڭ ئاجىزلىقى، پەيلاسوپلارنىڭ يېڭىچە ياشاش تەپەككۇر ئېقىمى شەكىللەندۈرۈشىدە ساقلانغان نۇقسانلارغا قارىتىلغان. مېنىڭ شەخسىي ئېڭىمدا تەپەككۇر دېمەك مەلۇم بىر ئىشنىڭ راۋان تەرەققىياتى جەريانىدا ساقلانغان قىيىنچىلىق، مەسىلىلەر ئۈستىدە ئىجابىي، توغرا پىكىر يۈرگۈزۈپ، ئاخىرىدا ئۇنۇملۈك هەل قىلىش ئۇسۇلىنى تېپىش ئۈستىدە ئىزدىنىش ۋە ئىستراتېگىيە (ئامال ـ چارە) بەلگىلەشتىن ئىبارەت. تەپەككۇر هەرگىز بىر مەسىلىدىن قانداق قىلىپ ئۆزىنى چەتكە ئېلىش ياكى ئايلىنىپ ئۆتۈپ كېتىش توغرۇلۇق ئەمەس، بەلكى ئۇنى قانداق هەل قىلىش ئۈستىدە بولۇشى كېرەك. ئېڭىمىزدىكى ئۆزىگە مەپتۇن بولۇش پسىخىكىسى، پاكىتنى قايرىپ قويۇپ هېسسىياتقا ئېغىش پسىخىكىسى (يەنى هېسسىياتنىڭ ئەقىلنىڭ ئالدىدا بولۇشى) قاتارلىق مەنىۋى كېسەللىك يېڭىچە ئىدىيە ۋە تەپەككۇر يوللىرىنى ئاساسەن توسۇپ قويۇۋاتىدۇ. بۇنداق مەسىلە خېلى كۆرۈنەرلىك. بولۇپمۇ ئۆزىمىزگە زىيادە تەمەننا قويۇش، هە دېگەندە ئۆزىمىزگە تەسەللى بېرىشكە ئۇرۇنۇش، تارىخىي نەتىجىلەرنى زىيادە دەسمايە قىلىۋېلىش، تەقدىرى ئوخشاشلار بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆڭۈلنى ئەمەن تاپتۇرۇش قاتارلىق قېلىپلىشىپ كەتكەن ئىدىيىۋى ئاڭ بىر تۈركۈم زىيالىيلار قاتلىمىغا خېلى چوڭقۇر سىڭىپ كىرگەن بولۇپ، بۇ خىل روهىي كەيپىيات بىلەن ئىلغار پىكىر ئېقىمى پەيدا قىلىش مۇمكىنچىلىكى ناھايىتى ئاز. بۇخىل ئەھۋالدا ئۆزىنىڭلا نەتىجىسى كۆرۈنۈپ، باشقىلارنىڭكىنى ئىنكار قىلىش خاهىشى كېلىپ چىقىدۇ. هېچبولمىغاندا باشقىلارنىڭ ئالەمشۇمۇل نەتىجىسىگە ئۆزىدە بار نەرسىنى سېلىشتۇرۇپ، تەسەللى تاپقۇسى كېلىدۇ. بۇ قىلمىش جەمئىيەتتىكى بۇ خىل پىكىرگە ئەگەشكۈچى كىشىلەرنى داۋاملىق غەپلەتتە قالدۇرىدۇ، مىللەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئەجەللىك پالتا ئۇرىدۇ. بۇ ئۆز نۆۋىتىدە يېڭىچە كۆز قاراش ۋە تەپەككۇرنى بىخ هالىتىدە ئۆلتۈرۈپ تاشلاشقا ئۇرۇنسا، يەنە بىر تەرەپتىن داۋراڭنى چوڭ سېلىپ كىشىلەرنى داۋاملىق جاهالەتتە يېتىشقا، توغرىسى، ئۆزىدىكى نەرسىلەرگە ئالدىنىشقا تەشەببۇس قىلىدۇ. يىراق هەم يېقىنقى زامان تارىخ بەتلىرىدە ئايان بولغىنىدەك، ناھايىتى ئاددىي هېسابـ نەيرەڭلەرگىمۇ ئالدىنىپ كۆنۈپ كەتكەن ساددا، ئاق كۆڭۈل ئادەملىرىمىز بۇ تەشەببۇسلارنىڭ تېگى مەنىسىگە يەتمەستىنلا بىر ئوچۇم كىشىنىڭ دۇنيانىڭ هازىرقى ئېقىمى ۋە هالىتىدىن قىلچە بىخەۋەر تەركىدۇنيالىق، جان باقتىلىق، شۇكۇر ـ قانائەتچانلىق ۋە كونىلىققا قۇلچىلىق توغرىسىدىكى چىرايلىق پەردازلانغان سۆزلىرىگە ئالدىنىپ كېتىۋاتماقتا. ئىلغار پىكىر ئېقىمدىكىلەر ئوتتۇرىغا قويغان مەسىلىلەر ئارقىلىق بىر مىللەتنىڭ ئىللىتى كۆرسىتىلىپ بېرىلگەن بولسا، كونسېرۋاتىپ، ئەنئەنىۋى پىكىر قىلغۇچىلار ئۆزىگە مەپتۇن بولۇش پسىخىكىسى، مىللىي ـ دىنىي هېسسىيات پسىخىكىسى، ماختاپ ئۇچۇرۇش، تەسەللى ـ پەپىلەش نەيرەڭنى ئىشقا سېلىپ، هەتتا خەلق بەرگەن ئىمتىيازنىي ئىشلىتىپ كىشىلەرنىڭ هېسسىيات ئېغىشىدىن پايدىلىنىپ ئۇلارنى داۋاملىق ئالداش مەقسىتىگە يەتمەكچى بولىدۇ. كونسېرۋاتىپلار (ئەسلىدىكسىدە چىڭ تۇرغۇچىلار) كىشىلەرنىڭ نۆۋەتتىكى هېسسىيات جەهەتتىكى يولىغا كىرىۋېلىپ، قىلچىلىك يېڭى ئاڭ، ئىجادىي تەپەككۇر ۋە ئىلمىي دەسمايىسى بولمىغان هالدا، دۇنيا ئىلىم ـ پېنى هەم ۋەزىيىتىدىن خەۋەرسىز ئەهۋالدا تۇرۇپ،

ئوقۇغان كىتابلىرىغا تايىنىپ، سۇنۇك ئېقىشى بويىچە يول تۇتۇپ، پاساھەتلىك سۆزلىرى، گەپدانلىقى بىلەن خەلقنىڭ كۆزىنى بويىاپ، تەسىر ۋە نوپۇز جەھەتتە ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلىۋالغان. بۇ ئۇلارنىڭ خەلق روھىدىكى «مەنمۇى داھىي» بولۇشتەك شۆھرەت تەمەگەرلىكى خالتىسىنى توشقۇزۇپ، ئۆز پىكرىنىڭ قۇربانى قىلىشقا ئالدىغان. بۇ خىل ئالداشنى تارىختىكى خوجا- ئىشانلارنىڭ دىنىي تونىغا ئورۇنۇۋېلىپ، ساددا خەلقنى ئالدىغانلىقىغا تەققاسلاش مۇمكىن.

بۇ خىلدىكى پىكرلەرگە ئالدانغۇچىلار خامۇشلۇق بىلەن لاپ ئۇرۇپ ئۆزلىرىنى «ئالەمدە بىر» ساناپ، غەپلەت ئۇيقۇسىدا يېتىۋېرىدۇ، ئەتراپىدىكى ھەم تېخىمۇ يىراقتىكى كىشىلەرنىڭ نەتىجىسىگە پەرۋاسىز قارايدىغان، ئىجادىي تەپەككۇرىنى مەسخىرە قىلدىغان، دادىل پىكىر قىلىشقا جۇرئەت قىلالمايدىغان كەيپىيات كېلىپ چىقىدۇ. ئالدانغانلار ئۇچۇن پەقەت ئۆزىنىڭلا تۇتقان يولى توغرا بولۇپ، دۇنيادا بۇلارنىڭ قىلغىنىدىن دۇرۇس ئىش يوق. دېمەك، «ھازىرقى زامان ژۇرنال پەيلاسوپلىرى» كىشىلەرگە قىلچىلىك يېڭى نەرسىلەرنى ئېلىپ كېلەلمىدى. ئاممىنىڭ پىكىر ئېڭى ئىلگىرىلىمەيلا قالماي، بەلكى كىشىلەرنىڭ كۆز قارىشى، بىلىش دائىرىسى بارغانسېرى چېكىندى. ساۋاتلىقلار بىلەن ساۋاتسىزلار(ئىلغار مەدەنىيەت ساۋاتلىقى كۆزدە تۇتۇلدۇ)نىڭ پەرقى بارغانسېرى زورىيىپ كەتتى. خەلقنىڭ تەپەككۇر ھەم ئۇيغۇسىدىكى بۇنداق قايمۇقۇشنى ھازىرقى ئۇچۇر دەۋرىدە تەكرارلاش پاجىئەدىنلا ئىبارەت.

بوشاڭ كىشىلەر ھامان ئاچچىق نەسىھەتتىن تەبئىي ئۆزىنى قاچۇرۇپ، كۆڭلىگە ياقمىدىغان ئالقىش-مەدھىيە ئاڭلاشنى ئارزۇ قىلىشىدۇ ھەم ئۇنىڭدىن ئارام تېپىشىدۇ. قىيىن ئىشلارنى تاشلاپ قويۇپ ئاسىنغا يۇگۇرەيدۇ. نەتىجىدە كونسېرۋاتىپلار كۆپۈكتەك گەۋدىلىنىپ، ئىجتىمائىي پەنلەر ساھەسىدىكى ھەقىقىي پەلسەپە ئۇستىدە ئىزدىنىۋاتقان كىشىلەرنىڭ ياشاش سەنئىتى توغرىسىدىكى تەلىمى، نەسىھىتى خۇنۇكلىشىپ، خەلق قايسىسىنى تاللاشنى بىلەلمەي قالدى. مانا بۇ يېڭىلگۇچى «روھ سىياسىيونلىرى»نىڭ كىشىلەر ئېڭىغا سىڭدۈرگەن تەپەككۇر ئەركىنلىكى جەھەتتە خەلق بىلەن ئۆزىنىمۇ قوشۇپ قاراڭغۇلۇقتا قالدۇرۇش مەغلۇبىيىتىدىن ئىبارەت. ئۇلار يېڭى پىكىر ئېقىمىدىكىلەرنى «ئەدەپلەش» تىن ئىلگىرى ئۆز يولىنىڭ توغرا-خاتالىقى ئۇستىدە كۆپرەك ئويلىنىشى، نەزەر دائىرىسىنى ناھايىتىمۇ يىراقلا تاشلىشى، بولۇپمۇ پىكرىنى ئازاد قىلىشى كېرەك. شۇنداقلا يېڭىچىلار بىلەن ئورتاقلىق ھاسىل قىلىپ، ئىلىم-مەرىپەت يولىنى كۆرسىتىپ بېرەلەيدۇ. كىمكى ئۆز جەلپكارلىقىنىڭ مەپتۇنكار قۇربانلىرى بوپقالىدىكەن، ئۇنىڭ ھالاكىتى شۇنچە تېزلىشىدۇ. تەپەككۇر نامراتلىقى قانچە ئېغىر، قانچىكى قالاق- كونسېرۋاتىپ، بېكىنمە بولسا، ھېسسىيات ئەقلىنى كەسسە، بۇنداق كىشىلەردىن يېڭى نەرسىلەر چىقمايدۇ، تېخىمۇ توغرا بولغان يولىنى كۆرسىتىپ بېرەلمەيلا قالماستىن، بەلكى يېڭىلىقچىلارغا قارشى ئاكتىپ ھۇجۇمچىلارغا ئايلىنىپ قالىدۇ. گەرچە ئۇلار مىللەتنىڭ روھىدىكى ئىللەتنى كۆرسەتكۈچىلەر بولسىمۇ، ئەمما دائىم تەنقىدلەشكە تېگىشلىكىنى تاپالمايدۇ. توغرا كۆرسىتىپ بەرگۈچىلەرنى كەمسىتىدۇ. مانا بۇ بىزدىكى «ژۇرنال پەيلاسوپ»لىرىنىڭ تەپەككۇر نامراتلىقى. ئۇلارنىڭ پىكىر تەلىپى ۋە ئاخىرىدا يەتمەكچى بولغان نىشانى يىراق ئەمەس. بۇنداق پىكىرنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلغانلار ئۆز تەقدىرىنىڭ قۇرغاق ئېقلىمىدا ياشاۋاتقان تۇركىي، ئەرەب ۋە پارس خەلقلىرىدىن پەرقلەنمەيدىغانلىقىنى كۆرۈپ يېتەلەيدۇ. شۇنداقلا ئۇلار بىلەن تەقدىرداش بولغانلىقىنى بەخت، تىلداش بولۇشنى شەرەپ دەپ قارايدۇ. شۇنىڭ بىلەن تەرەققىيات تېز بولۇۋاتقان رايونلار مەدەنىيىتى، غەرب ئىلىم - پەن مەدەنىيىتى ۋە توغرا تەپەككۇر مەدەنىيىتىدىن تېخىمۇ يىراقلىشىپ كېتىدۇ. بۇ، ئېنىقكى، تەرەققىياتقا يەنە بىر پۇتلىكاشاڭ بوپقالىدۇ. نوقۇل ھالدا ئۆزى بىلەن تىلداش، دىنداش مىللەتلەرنىڭ تەپەككۇرىدىن ئۆرنەك ئېلىش، ئىنتىلىش، تەرغىبات ھەرىكىتى شۇنىڭ تەسىرىگە ئۇچراۋاتقان كىشىلەرنى تەرەققىيات يولىدىن تېخىمۇ يىراقلاشتۇرىدۇ. بىر نۇقتىنى قەسەمەن مۇئەييەنلەشتۇرۇشكە بولىدۇكى، تەرەققىياتنىڭ ئاستا بولۇشى ئۆزىمىزنى مۇشۇنداق مىللەتلەر بىلەن باغلىۋالغانلىقىمىز بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك.

يەنە بىر تەرەپتىن، مۇتەپەككۇر ھەم مەدەنىيەت ئوبزورچىلىرى قاتارىغا بىر قىسىم ئەدەبىياتچىنىڭ باشچىلاپ ئارىلىشىپ كېتىشى بۇ ساھەنى ھەقىقەتەنمۇ چېگرالىنى پەرقلەندۇرۇش تەس قىلىپ قويدى. جەمئىيەتنىڭ تەرەققىيات باسقۇچىدىكى مەسىلىلەرنى، مېنىڭچە، نۆۋەتتىكى يازغۇچىلارغا قارىغاندا جەمئىيەتشۇناسلار بىلەن ئېقتىسادشۇناسلار، ئىلىم تەتقىقاتچىلىرى، جاھانكەزدىلەر، ئىگىلىك باشقۇرغۇچىلار ھەممىدىن بەك چۈشىنىدۇ. شۇڭا بۇ ساھەنى مۇشۇنداق كىشىلەرگە تاپشۇرۇش ئەڭ توغرا. يازغۇچىلىق بىلەن پەلسەپەنى ھەرگىز ئارىلاشتۇرۇۋېتىشكە بولمايدۇ. ئالدىدىكسى تەسەۋۋۇرغا تايانسا، كەينىدىكسى رېئال مەسىلىلەرگە بېرىپ تاقىلىدۇ. رېئال مەسىلىلەرنى پەردازلاشقا، ئەدەبىي ھېسسىياتنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىشكە بولمايدۇ. ئەدەبىي تەسەۋۋۇر بىلەن زاكونشۇناسلىق بىر گەپ ئەمەس. بىزگە تونۇشلۇق بولۇۋاتقان سوقرات (ئىلاھىيەت ۋە ئەخلاقشۇناسلىق پەيلاسوپى)، ئارستوتېل (تەبىئىي پەن ئالىمى، پەيلاسوپ)، ئەپلاتون قاتارلىقلار ھەم يېقىنقى زامانىدىكى ئەنگلىيەلىك ئىقتىشادسۇناس ھەم پەيلاسوپ داۋىد ھوم، ئامېرىكىلىق پەيلاسوپ جون دىۋېي قاتارلىقلارنىڭ ھېچقايسىسى ئەدەب ئەمەس.

پەيلاسوپ تەبىئەت قانۇنىيەتلىرى ئۇستىدە پىكىر يۈرگۈزەلەيدىغان ھەم ئىجادىي تەپەككۇر روھىغا ئىگە ئىزدىنىدىغان ئادەم بولۇشى كېرەك. چۈنكى تەبىئەت قانۇنىيىتى (مىسالەن، يەر شارىنىڭ تارتىش كۈچى، سۇنۇك لەيلىتىش پىرىنسىپى قاتارلىقلار) ھەق قانۇنىيەت بولۇپ، قەتئىي ئۆزگەرتكىلى بولمايدىغان يارالمىش مۇقەررەر ئىلىمدۇر. شۇڭا پەيلاسوپ ئالدى بىلەن تەبىئەت ئىلمى ساھىبى بولۇشى، ئاندىن مۇشۇ ئىدىيەسىنى قىبلىنامە قىلغان ئاساستا ئىنسانشۇناسلىق تەتقىقاتىنى قىلىشى كېرەك. شۇنداق بولغاندىلا ئىلمىي قانۇنىيەتكە ھۆرمەت قىلىدىغان تەمكىنلىك كىشىنى ھەر ۋاقىت ھەق سۆزلەشكە، ھېسسىياتقا بېرىلمەسلىككە دەۋەت قىلىپ تۇرىدۇ. مۇشۇ روھ بىلەن قەلەم تەۋرەتكەندە زاكونشۇناسلىق ۋايىغا يېتىدۇ.

2.2.تەپەككۇرنى ئېچىشنىڭ ئۇسۇللىرى ئۇستىدە ئويلىنىش

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان كىشىلەرنىڭ مۇھىتقا، ئېنېرگىيەگە بولغان قارىشى كۆچىيىپ، ئاكتىپ تەدبىرلەرنى قوللانماقتا. مەلۇم بىر دۆلەت پىرېزىدېنتى ئۆز قولى بىلەن خەلقىگە باشلامچىلىق قىلىپ چوڭ بىر شەھەردىكى بارلىق ئېلېكتر چىرىغىنى بىر سائەت ئۆچۈرۈش پائالىيىتى ئۆتكۈزدى. بۇ خىل پائالىيەت قارىماققا ناھايىتى ئاددىيدەك قىلسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئۇنۇمىگە سەل قاراشقا بولمايدۇ. كىشىلەر بۇ پائالىيەتتىن ئېنېرگىيە تېجەشنىڭ تولىمۇ مۇھىملىقىنى تونۇپ يېتەلەيدۇ ھەم بۇ پائالىيەتنى ئۆزلىرىنىڭ كۈندىلىك ئادىتىگە ئايلاندۇرۇشقا تىرىشىدۇ. يەنە بىر قىسىم كىشىنىڭ تەسەۋۋۇرى ۋە تەپەككۇرى غەدىقلىنىپ، ئېنېرگىيە تېجەشچان مەھسۇلاتلارغا بولغان ئېھتىياجى ۋاقتىدا ھۆل ئۆسۈللار ئۇستىدە يېڭىچە ئىزدىنىشكە باشلايدۇ. دۇنيادىكى ئېنېرگىيە مەنبەلىرىنىڭ قايتا ھاسىل بولمايدىغانلىقىنى تېخىمۇ چوڭقۇر چۈشىنىشكە باشلايدۇ. مۇشۇنىڭغا ئوخشاش يەنە ئىچىملىك سۇ تېجەش، بۇلغانما قويۇپ بېرىشنى ئازايتىش تىپىدىكى ئەھمىيەتلىك پائالىيەتلەر خېلى كۆپ. بۇ خىلدىكى پائالىيەتلەر كىشىلەرنىڭ ئىلمىي تەپەككۇرىنى كۆچلۈك غەدىقلاپ، ئىجادىي پائالىيەتكە بەلگىلىك رول كۆرسىتىدۇ. مانا بۇ ئومۇمىي خەلقنىڭ تەپەككۇرىنى قانداق ئۆيغىتىش توغرىسىدىكى تىپىك مىسال. بۇ مىسال مەيلى مۇھىت ياكى ئېنېرگىيە تېپىغا تەۋە بولسۇن، ئانچە مۇھىم ئەمەس، دېمەكچى بولغانلىرىمنىڭ تېخىمۇ ئەمەلىي ھەم چۈشىنىشلىك بولۇشى ئۈچۈنلا بۇ مىسالنى كەلتۈردۇم. بۈگۈنكى مەقسەت مۇشۇنىڭغا ئوخشاش «غەيرىي، ئاكتىپ» ئۇسۇللار ئارقىلىق خەلقنىڭ تەپەككۇرىنى غەدىقلاشقا تۇرتكە بولىدىغان ئامىللارنى تىپىپ چىقىشتىن ئىبارەت. كىشىلەر تەپەككۇر يۈرگۈزۈشتىن ئىلگىرى ئويلانماقچى بولغان مەسىلىنىڭ مۇھىملىقىنى رەسمىي ھېس قىلىشى كېرەك. ئوتتۇرا ئاسىيا، ئەرەب ۋە پارس مەملىكەتلىرىدە بۇنداق پائالىيەتلەردىن تېخى بىرىمۇ يوق دېيەرلىك. ياۋروپادىكى نۇرغۇن دۆلەتنىڭ تەرەققىياتىدىن شۇنى ھېس قىلىمىزكى، ئىلىم - پەن تەرەققىياتى تېز بولۇۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ قوشنا ئەللىرىمۇ تېز تەرەققىي قىلغان ۋە قىلماقتا. بۇ، ياۋروپادىكى ھەممە دۆلەتتە ئورتاق مەۋجۇد بىر ھادىسىگە ئايلانغان. دېمەك، پەن - تېخنىكا، يەرشارىلىشۋاتقان ئىقتىساد، خەلقئارا جاھاندارچىلىق مەدەنىيىتى ھەم بېكىچە خىرىس-رىقابەت، مەۋجۇدلۇق تەپەككۇر ئەندىزىسى قوشنا دۆلەتلەرنىڭ يۇكسىلىشىگە ئىجابىي تەسىر كۆرسەتكەن. ياۋروپا دۆلەتلىرىنىڭ دېمەي تۇرىكىيەنى مىسال قىلىپ ئۆتەيلى. تۈركىيە گەرچە ئاسىيادىكى دۆلەت ھېسابلانسىمۇ، ئەمما تۈركىيە سىياسىيونلىرى ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن ياۋروپا ئىتتىپاقىغا تەۋە بولۇشنى ھەم ياۋرو رايونىغا يېقىنلىشىشنى ئىزدەۋاتىدۇ ۋە بۇ جەھەتتە بەلگىلىك نەتىجىگە ئېرىشتى. شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدىسى تەشكىلاتىغا كىرىپ ئامېرىكا - ياۋروپا ھەربىي ئىشلىرىدا ماس قەدەمدە ئىلگىرىلەش شەرتىنى ھازىرلىدى. ئۇلار ئوتتۇرا شەرق، ئەرەب دۇنياسى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرى بىلەن قويۇق مۇناسىۋەت قىلىشقا ئاكتىپ پوزىتسىيە تۇتمىدى. بۇگۈنكى كۈندىكى تۈركىيە مۇسۇلمان ئەللىرى ئىچىدە تەرەققىياتى ھەممىدىن يۇقىرى دۆلەتكە ئايلاندى. مانا بۇ غەرب مەدەنىيىتى ھەم ئىلمىي تەپەككۇرى سەھرىي كۆچىنىڭ بىر نامايەندىسى. شۇڭا دۇنياغا قاراش، ياشاش سەنئىتى جەھەتتە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ۋە ئەرەب، پارس قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ تۇتقان يولى، تەپەككۇرىغا بېقىنىۋېرىشكە ئەمدى بولمايدۇ. مېنىڭچە، بىز ئۇلار بىلەن بىر قېيىقتىكى يولۇچىلار ئەمەس. شۇڭا، يېڭىچە رىقابەت، خىرىس، مەۋجۇدلۇق تەپەككۇر تۇيغۇسىنى ئوتتۇرىغا تاشلاش، غەدىقلاپ ئويغىتىش زۆرۈر. گەرچە بىز ياشاش ئۇسۇلى ۋە ئۆرپ- ئادەت، دىنىي ئېتىقاد جەھەتتە ياۋروپالىقلاردىن پەرقلىق بولساقمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ ئىلغارلىق تەرىپىنى توغرا قوبۇل قىلىش ئىجابىي نەتىجە ئېلىپ كېلىدۇ. بۇ خىل ھالەتنى يات كۆرمەسلىك لازىم.

بىزدە چەت ئەللەرگە چىقىپ ئوقۇغان كىشىلەردىن ۋەتەنگە قايتقانلىرىنىڭ تەسىرات ئەسىرى ياكى مۇلاھىزە ماقالىلىرى بېزىۋاتقانلىرى بەك ئاز. بولۇپمۇ تەبىئىي پەنلەر ساھەسىدىكىلەرنىڭ شۇنداق. ئەكسىچە، قەلەمدارلار ساھەسى بويىچە ئوقۇغان ياكى بىلىم ئالغانلار، زىيارەتچى «ئالىم»لار كۆچلۈك قەلىمى ۋە تەسەۋۋۇرىغا تايىنىپ بىر قىسىم ئەسەر ئېلان قىلدى. ھېچبولمىغاندا ساياھەت خاتىرىسى يازدى. شۇنىسى، بۇ كىشىلەر ئۆز ئەسەرلىرىدە ياۋروپا مەدەنىيىتىنى بىر تەرەپتىن ئۇنىسز ئەيىبلەپ ئۆتسە (مىسالەن، زىيادە ئىستېمال سەۋىيەسى، يۇرۇش-تۇرۇشى قاتارلىقلار)، يەنە بىر تەرەپتىن كۆرگەن-بىلگەنلىرىگە ئۆزلىرىنىڭ كونسېرۋاتىپ ئىدىيەسى، رادىكال ھېسسىياتىنى سىڭدۈرۈشكە ئۇرۇندى. ئاڭلىقلىق، ئادىللىق بىلەن بىتەرەپ مەيدانىدا تۇرۇپ پەردازلىماي، تۇزلۇك بىلەن خەلقە يەتكۈزەلمىدى. ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىگە تەڭداشسىز تۆھپىلەرنى سۇغا قىلغان، ئىلىم - ئېرپان ئاسمىنىدا مىسلىسز نەتىجىسنى بارلىققا كەلتۈرگەن غەرب دۇنياسى بۇ كىشىلەرنىڭ يۇزەكى كۆزىتىشى ھەم «بىلگىنىگە چىللىشى» بىلەن بۇزۇقچىلىقلار ئۇۋۇسىغا ئايلىنىشقا ئاز قالدى. كىشىلەرنىڭ ئالدىراش مېڭىشلىرى، بىر - بىرىگە بولغان ئېتىبارسىز قاراشلىرى، رىتمى تېز شەھەر، ئۆرە مال باھاسى، كىشىلىك قىممەت قارىشى، پۇل قارىشى قاتارلىقلارغا كۆنەلمەي يېتىمسىرىدى. بۇ جەريانىدا ئۆز يۇرتى گۇل كۆرۈندى. شۇ ئارقىلىق يات ئەللەرنىڭ ئىلغار مەدەنىيىتىنى كۆڭلىدە ئەيىبلەپ ئۆتتى. ئۆز رېستۇرانلىرىنى، ئېسىل تاماقلىرىنى، توپلىشىپ تۇرۇۋۇلىشىنى، قارتا-پاك ئوينىشىنى، ئېشەك ھارۋىسىنى، توپىلىق يوللىرىنى، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قايسىلا بىر رايونىغا بارسا كۆزگە چېلىقىدىغان پاكار كېسەك ئۆيلىرىنى تېپىلغۇسىز مەدەنىيەت دەپ بىلىشتى. بۇنداق بىلىش خاتا ئەمەس. يات مۇھىتقا تۇنجى يۇرۇش قىلغان ھەرقانداق كىشى شۇنداق ئويلايدۇ. ئەمما، نېمىنىڭ توغرا، نېمىنىڭ خاتا ئىكەنلىكىنى ھەممىدىن ياخشى چۈشىنىدىغان زىيالىيلارنىڭ خەلقئارالىق ئۆرپ - ئادەتلەرگىمۇ توغرا مۇئامىلە قىلالماسلىقىنى قانداق چۈشەنسەك بولار؟ ئەلۋەتتە، ئۇلارنىڭ ھېسسىياتى ئەركىن تەپەككۇرىنى كېسىپ تاشلىغان دېيەلەيمىز. چۈنكى ياتلارنىڭ ئىلغارلىق تەرەپلىرىنى كۆزىمىز بىلەن كۆرۈپ، دىلىمىزدا ئېتىراپ قىلىپ تۇرساقمۇ، ئەمما دىنىي ئېتىقاد، يېمەك-ئىچمەك، گۈزەللىك قارىشى قاتارلىق جەھەتلەردىن قۇسۇر ئىزدەپ،

ئۇلارنىڭ ئادىتىگە ناتوغرا بولغان باھا بېرىشتىن ساقلانمىقىمىز تەس بولدى. بۇنداق كۆزنىتىشكە يەنە شۇ قەلەم ساھىبلىرى ئۇلگۈرۈپ كەلدى. تەبىئىي پەنلەر ساھەسىدە ئىزدىنىۋاتقانلار بولسا تەجرىبىخانىلاردىن چىقىشقا مۇۋاپىق بولالمىدى. نەتىجىدە بىز پەقەت ھېسسىيات ئارىلاشقان، بۇرمىلانغان بىرەسمىي ئەھۋالنى بىلىشكە ئۇلگۈردۇق. بۇنداق ئەھۋال شۇ كىشىلەرنىڭ نوپۇز ـ تەسىرى بىلەن تېخىمۇ غەيرىي تۈس ئېلىپ بىزگە سىڭىشكە باشلىدى ـ دە، باشقىلارنىڭ ئىلغارلىقى چەتكە قېقىلىپ، نەتىجىسى يوققا چىقتى ياكى خۇنۇكلەشتۈرۈلدى. مانا شۇنىڭغا ئوخشاش سەۋەبلەر تۈپەيلى، ئىلغار مىللەتلەرنىڭ جاھاندارچىلىق ـ تىرىكچىلىك ئۇسۇلىنى تولۇق چۈشەنمەي كېلىۋاتماقتىمىز. پەن ـ تېخنىكىنىڭ نۆۋەتتىكى ھالىتى، ساقلىنىۋاتقان قىينچىلىق، ئىقتىسادنىڭ يۇزلىنىشى، تەرەققىيات باسقۇچى، دۇنيا ۋەزىيىتى، مۇھىت قاتارلىقلارمۇ ئوخشاشلا بىز كۆڭۈل بۆلىدىغان مەسىلىلەر ئىدى. بىز شۇلارنى بىلسەك، كۆڭۈل بۆلسەك ئاندىن ئۆز قەدىر ـ قىممىتىمىز بىلەن ياشىغان بولاتتۇق.

20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايىپلار، ئابدۇخالىق ئۇيغۇر، مەمتىلى ئەپەندىلەر چەت ئەللەرنى ئارىلاش جەريانىدا كۆرگەن ـ بىلگەنلىرىنى، يېڭىچە ياشاش ئۇسۇلىنى ئۆز ئەينى خەلقىگە يەتكۈزۈش ئۈچۈن يېڭىچە سانائەت، يېڭىچە مائارىپ ھەرىكىتىنى قوزغىغان ۋە تەرەققىي قىلدۇرغانىكەن. 1950 ـ يىلىدىن كېيىن شىنجاڭنىڭ مائارىپى راۋاجلاندى. گەرچە مەدرىسە مائارىپى يېڭىچە مەكتەپ مائارىپىغا ئالماشقان بولسىمۇ، ئەمما كونا تەپەككۇر ئېڭى يېڭىلانماي، ئۆز ھەلەكچىلىكىدىكى جاھاندارچىلىقنى ھەممىدىن ئەلا بىلىدىغان ئەھۋال ئۆزگەرمىدى. دېمەك، زامانىمىزدىكى جاھانكەزدى «ئابدۇخالىق»لىرىمىزمۇ ھازىرقى جاھانىنىڭ ئىشلىرىنى ئۆز ئەينەن خەلقىگە يەتكۈزۈپ، تەپەككۇرىنى جانلاندۇرۇشى، ھەرگىزمۇ نۆۋەتتىكى ھالەتنىڭ ئۇزاق داۋاملىشىشىغا سەۋەب بوپقالماسلىقى كېرەك. مەدەنىيەت ـ مائارىپ ھېچبولمىغاندا ۋاقتىنچە بىزگە غەربتىن، توغرىسى، ئىلغار مەدەنىيەتلىك ئەللەردىن كىرىدۇ. ئەمدى تەپەككۇر مىللىتى دەۋرىگە كىرىشنى قەرەلسىز كېچىكتۈرۈشكە بولمايدۇ. بىر ئەقىللىق لىدىر تارىخى ۋە نوپۇزى چوڭ مەشھۇر كارخانىلارنى زىيارەت قىلغان چېغىدا ئۇنىڭدىكى زامانىۋى ئادەم بايلىقىنى باشقۇرۇش ئۇسۇلى، ئاپتوماتلاشقان ئىشلەپچىقىرىش لىنىيەسى قاتارلىقلارنى كۆرگەندىن كېيىن ئۆز كارخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەرنى ھېس قىلالايدۇ ھەم قانداق ئۆزگەرتىش ئۇستىدە ئىزدىنىدۇ، تەدبىر بەلگىلەيدۇ. ئادەم بايلىقىنى باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش، ئاپتوماتلاشتۇرۇش دەرىجىسىنى ئۆستۈرۈش كارخانىنىڭ ئىقتىسادىي ئۇنۇمىنى ئاشۇرۇشقا پايدىلىق. بۇ دەل ئىلغار كارخانىلارنىڭ ياخشى ئۇسۇلىنى قوللانغانلىقى ياكى ئۆز ئەھۋالىغا ماسلاشتۇرۇپ ئەلالاشتۇرۇلغانلىقىدىن بولغان. بىز باشقىلارنىڭ جەمئىيىتىدە كۆرگەن ـ بىلگەنلىرىمىز، ھېس قىلغانلىرىمىز مانا مۇشۇنداق كارخانىچىغا ئوخشاش توغرا بولۇشى كېرەك.

2.3. مەدەنىيەت ئۇقۇمىمىز

بىزگە مەلۇملۇق مەدەنىيەت ھەرىكەتلىرى بىلەن تەرەققىي قىلغان ئەللەرگە مەلۇملۇق مەدەنىيەتتىكى پەرق نەدە؟ ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت چۈشەنچىسى بىزگە ئوخشاشمۇ؟ دېگەن سوئاللارغا توغرا ئېنىقلىما بېرىشتە ئويلىنىش زۆرۈر بولۇۋاتىدۇ. بىز نۆۋەتتىكى مەدەنىيەتنى چۈشەنگەن ساپايىمىز بىلەن ئۆزىمىز ۋە ئۆزگىنىڭ مەدەنىيەت پائالىيەتلىرىگە باھا بەرسەك خەلقئارالىق رېلىستىن ئاجراپ كېتىشىمىز ئېھتىمال. ئىلگىرى بىز بىر قىسىم ئىشنى«بەرھەق» دەپ بىلگەن بولساق، مەلۇم شارائىتتا ئۇنى خاتا دەپ ئىنكار قىلىش زۆرۈر بولۇشى مۇمكىن.

نۆۋەتتىكى بىلىشىمىزدە بىز ئەسرلەردىن بۇيان ئۆزگەرمەي كېلىۋاتقان ئەنئەنىۋى ياشاش ئۇسۇلى، كىيىنىش، ئۆرپ ـ ئادەت ھەم نەغمە ـ ناۋايىمىزنى مەدەنىيەت دەپ چۈشىنىمىز. شۇنداقلا بۇنى باشقىلارنىڭ مەدەنىيىتىدىن يۇقىرى ئورۇنغا قويىمىز. بۇ، پىسخىكىمىزدىكى ئادەت خاراكتېرلىك ئاجىزلىق. بۇ يەردە تىلغا ئالغان ياشاش ئۇسۇلىنى ھەرگىزمۇ قانداق تېرىقچىلىق قىلىش، تاماق يېيىش ياكى يۇرۇش ـ تۇرۇش دەپ چۈشىنىۋالماسلىقنى ئۇقۇرمەنلەرنىڭ سەمگە سالمەن. ياشاش ئۇسۇلى دېگەندە بىر كىشىنىڭ ئوي ـ پىكرى، تەپەككۇرى، ھەرىكەت ـ پائالىيىتى، ئىززەت ـ ئابرۇيى، ئەتراپىدىكى ئىشلارغا بولغان ئىنكاسى، كۆز قارىشى، ياشاش پەلسەپەسى، مۇئامىلىسى، تەدبىرى، خەتەرنى ھېس قىلىشى قاتارلىقلارنى بىلدۇرۇشى كېرەك. بۇ ئېنىقلىما مۇشۇ يەردە تامام.

ئىنسانلار ياراتقان مەدەنىيەت(ئاڭلىق ھەم ئاڭسىز ھەرىكەت) تۈپتىن پەرقلىنىدىغان ئىككى خىل مەنانى بۆلىنىدۇ. بىز ئۇيغۇر تىلىدا بىرىنى مەدەنىيەت دەپ ئاتىساق، يەنە بىرىنى مەدەنىيلىك) دەپ تەرجىمە قىلىپ ئۆزلەشتۈردۇق. مېنىڭچە، كىيىنكىسىگە چوقۇم يېڭىچە نام قويۇش كېرەك. مەن ئۇيغۇر تىلىدىن بۇ ئىككى خىل ئۇقۇمنى پەرقلەندۇرۇش ئۈچۈن ۋاقتىنچە مۇۋاپىق سۆز تاپالمىغانلىقىمدىن «مەدەنىي» دېگەن ئاتالغۇنى «يۇكسەك مەدەنىيەت» دەپ ئاتاپ، مەدەنىيەت دەپ ئاتىلىۋاتقان ئىلگىرىكى ئۇقۇمنى «مۇلكىي مەدەنىيەت» دەپ ئىشلىتىپ تۇردۇم. شۇندىلا ئىككى خىل ئۇقۇم ئوتتۇرىسىدىكى چۈشەنچە قالايمىقانلاشمايدۇ.

مۇلكىي مەدەنىيەت ئىنسانلار ياراتقان مەنىۋى بايلىقتىن ئىبارەت. مەسىلەن، ئەدەبىيات ۋە سەنئەت، ئۆرپ ـ ئادەت قاتارلىقلار. يۇكسەك مەدەنىيەت بولسا يۇقىرىقى مەنىۋى بايلىقنى ئۆز ئىچىگە ئالغاندىن سىرت، ئەڭ مۇھىمى ئىنسانلار ياراتقان ماددىي بايلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. يەنى يېزىق، كەشپىيات، ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرى، قاتناش قوراللىرى، بىناكارلىق، ئېغىر ـ يېنىك سانائەت، ئەقلىي ئىختىرا مېۋىلىرى، شۇ دەۋرنىڭ سىياسەتلىرى قاتارلىقلار. دېمەك ئۇ مۇلكىي مەدەنىيەتتىن كۆپ يۇقىرى ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇ ئۇقۇملار توغرىسىدا چۈشەنچە ئېنىق ئايرىلغاندىن كېيىن نۆۋەتتىكى مەدەنىيەت چۈشەنچىمىزگە قاراپ چىققىلى بولىدۇ.

زامانىمىزدا مەيدانغا كېلىۋاتقان «مەشھۇر» ئەسەرلەر ياكى تەتقىقات نەتىجىلىرى ئاساسىي جەھەتتىن مۇلكىي مەدەنىيەتنى چۆرىدىگەن بولۇپ، بۇمۇ ئىزدەنگۈچىلەرنىڭ (توغرىسى يازغۇچىسىمان تارىخچىلارنىڭ) تەپەككۇرىدىكى ئېغىر بىر تەرەپلىمىلىك. ئېنىقكى، بۇنىڭدىن قەغەز يۈزىدىكى ئاغزاكى (يەنى بىر قەدەر ئاددىي، ئاسان، رەسمىيەت ـ شەكىلۋازلىققا

يېقىن، ئەمەلىيەتتى ئاز بولغان) خىزمەتكە قانچىلىك ئەھمىيەت بېرىدىغانلىقىمىز چىقىپ تۇرىدۇ. بۇ، يۈكسەك مەدەنىيەت جەھەتتىكى كەمچىلىكىمىزگە مۇلكىي مەدەنىيەت ئارقىلىق تاقابىل تۇرۇش، ئۆزىمىزگە تەسەللى ئىزدەش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئەمەلىيەتتە بۇلار يۈكسەك مەدەنىيەتنىڭ تەركىبىي قىسمىدىن ئىبارەت. شۇڭا مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئۇقۇم ھەم چۈشەنچىلىرىمىز ئاساسەن مۇلكىي مەدەنىيەت بىلەن بويىقالىدى. يەنى ئەدەبىيات ۋە سەنئەت، ئۆرپ ـ ئادەت، شائىر، سازەندە، ئەدىب قاتارلىقلار. «مەدەنىيەت» دېگەن سۆزنى ئاڭلىساق ئالدى بىلەن كاللىمىزدا ئەدەبىيات ۋە سەنئەت نامايان بولىدۇ، ئاندىن مەدەنىيەتلىك ـ ئەخلاقلىق ئادەم بولۇشتىكى مەدەنىيەت ئۇقۇمى كېلىدۇ، ئەڭ ئاخىردا سەگەكرەكلەرنىڭ كاللىسىدا شەھەرلىشىش، ئىلىم ـ پەن مەدەنىيىتى، بىناكارلىق، سانائەت قاتارلىقلار نامايان بولىدۇ. كۆرۈپ تۇرۇپتۇمىزكى، بىزدىكى يۈكسەك مەدەنىيەت جەھەتتىكى كۆز قاراشتا زور كەمتۈكلۈك مەۋجۇد، تەتقىقات خىزمىتىمۇ ناھايىتى كەمچىل. يۈكسەك مەدەنىيەت تارىخى ـ تەتقىقات خىزمىتى مۇلكىي مەدەنىيەتنى تەتقىق قىلىشتىن كۆپ جاپالىق بولۇپ، نەق مەيداندىن تەكشۈرۈشكە، سىناق قىلىشقا، ئىسپاتلاشقا، قول سېلىپ ئىشلەشكە توغرا كېلىدۇ. مىسالەن: بىر شەھەرنىڭ بىناكارلىق ئۇسلۇبى، قۇرۇلۇش تېخنىكىسى، شەھەر ئەسلىھەلىرىنىڭ لايىھەلىنىش شەكلى، ھۈنەرۋەن ـ ئۇستازنىڭ تارىخى، كەشپىياتى، ئىلمىي نەتىجىسى، تۆھپىسى دېگەندەكلەر. يۈكسەك مەدەنىيەتتىن ئىنسانىيەتكە ئەڭ چوڭ نەپ يېتىدىغان نەرسىلەرنى بارلىققا كەلتۈرگىلى بولىدۇ. شۇڭا بۇ جەھەتتىكى قارىشىمىزنى توغرىلىشىمىز زۆرۈر.

ئەلۋەتتە، مۇلكى مەدەنىيەت يۈكسەك مەدەنىيەت ئۈچۈن بىر قىسىم مۇلازىمەتنى قىلىدۇ، ئەمما ھاياجانلىنىشنىڭ ئۈنۈمى قول سېلىپ ئىشلىگەنگە يەتمەيدۇ. قول سېلىپ ئەمگەك قىلىش يۈكسەك مەدەنىيەت، يەنى بايلىق يارىتىدۇ. شۇڭا دۆلەت ئىچى ۋە خەلقئارادا نوقۇل مۇلكىي مەدەنىيەت ساھەسى بىلەنلا ئۈچۈر ئالماشتۇرماي، تېخمۇ مۇھىمى، يۈكسەك مەدەنىيەت تەتقىقاتچىلىرى بىلەن بولغان ئالاقىنى كۈچەيتىش كېرەك بولماقتا. مۇلكىي مەدەنىيەتنىلا گەۋدىلەندۈرۈشكە ئەھمىيەت بەرسەك بايلىق يارىتۇچىلارغا، كەشپىياتچىلارغا ئادالەتسىزلىك قىلغان بولىمىز. ئەمەلىيەتتە ئۇلار ئەڭ ئالقىشلىنىشقا تېگىشلىك، مانا بۇ ھەقىقىي خەلقچىل ئىدىيە.

2.4. دۇنياغا قارىشىمىز ۋە زىيالىيلار

1990ـ يىللارنىڭ بېشىدا مىسرلىق يازغۇچى نەجىب مەھفۇزنىڭ «قەسر كوچىسى»ناملىق ئۇچ قىسىملىق رومانى نوبېل ئەدەبىيات مۇكاپاتىغا ئېرىشتى ھەم ئۆز نۆۋىتىدە ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ كەڭ ئوقۇرمەنلەر بىلەن يۈز كۆرۈشتى. ئەمما بۇ ئەسەر ئۇيغۇر ئوقۇرمەنلىرى بىلەن ئۇچراشقاندىن كېيىن تازا دېگەندەك قىزغىن ئالقىشقا مۇيەسسەر بولالمىدى. ئوقۇرمەنلەرنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا نەجىب مەھفۇز ئۆز كىتابىدا غەرپ مەدەنىيىتىنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ تەسۋىرلىگەن ھەم ماختىغان، شۇ ئارقىلىق ياۋروپا ئەللىرىگە ياخشىچاق بولۇۋالغان. 2006ـ يىلى تۈركىيەلىك يازغۇچى ئورخان پامۇك نوبېل ئەدەبىيات مۇكاپاتىغا ئېرىشتى. ئورخان پامۇكنىڭ «يېڭى ھايات» ناملىق كىتابى شىنجاڭدىكى ئوقۇرمەنلەر بىلەن يۈز كۆرۈشكەندىن كېيىن مەزكۇر كىتابنىڭ تەرجىمانى ئىنۋەر مۇھەممەتنىڭ ئىنتېر توربېتىدىكى سۆزى بىلەن ئېيتقاندا بازاردا سېتىلىش ئەھۋالى ئويلىغاندەك بولمىدى. ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى بۇنداق ئەكس تەسىرنىڭ كېلىپ چىقىشىدا ئورخان پامۇكنىڭ يېزىقچىلىق ھاياتىدا توغرا مەيداندا تۇرۇپ تۇركلەرنىڭ تارىخىغا مۇناسىۋەتلىك «پايدىسىز» بىر قىسىم ئىشنى «سۆككەنلىكى، ئاشكارىلىغانلىقى»سەۋەب بولدى، دېيىشكە بولىدۇ. ئۇيغۇر جەمئىيىتى ھەم ئىنتېر توري دۇنياسىدىكى ئوخشىمىغان سەلبىي قاراشلارنىڭ ئىگىلىرى ئۇچۇن بۇ ئىككى كىشىنىڭ مەنپەئىتىمىز، ئۆرپ ـ ئادىتىمىز ھەم دىنىي ھېسسىياتىمىزغا لايىق يېزىشى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ، نوبېل مۇكاپاتىغا ئېرىشىشى ئانچە مۇھىم ئەمەس. بۇلارغۇ دىنداش قېرىنداشلارغا بەرگەن باھايىمىز. ناۋادا ئارىمىزدىن بىرەر ئەدىبمۇ نەجىپ مەھفۇزنىڭ يېزىش ئۇسلۇبى بويىچە يېزىپ نوبېل مۇكاپاتىنىڭ ساھىبى بوپقالسا، مېنىڭچە، تېخىمۇ تەنقىدكە ئۇچرىشى تۇرغانلا گەپ. بىزچە بولغاندا يازغاندىمۇ باشقىلار ئۇچۇن ئەمەس، چوقۇم ئۆزىمىز ئۇچۇن يېزىشىمىز لازىم. بۇ بىر تېپىك مىسال. بۇنىڭ بىز باشقا ئىشلارغىمۇ تەتبىقلىساقلا مەسىلە ئايدىڭلىشىدۇ. بىزنىڭ چۈشىنىشىمىز بويىچە بولغاندا ھەممە نەرسە ئۆز تۇرمۇشىمىزنى، مەدەنىيىتىمىزنى، قىسقىسى «مەن»نى مەركەز قىلغان ئاساستا بولۇشى كېرەك. بىز نېمە ئۈچۇن پەقەت ئۆزىمىزنىڭلا كۇننىڭ ئويلاپ، ئۆز ھەلەكچىلىكىمىز بىلەن بوپكېتىمىز؟ نېمە سەۋەبتىنكى، دۇنيادا ھېسسىياتىمىزغا زىت بىرەر ھەقىقەت بولسا ئۇ بىزگە، جۈملىدىن ماڭا پايدىسى بولمىسا ئىنكار قىلسام بولمۇيدۇ. مېنىڭ شەخسىيەتچىلىكىم، مىللىي غۇرۇرۇم، ئەسەبىي ئېتىخارىم، ئۆزۈمگە بولغان زىيادە تەمەننايىم مېنى دۇنيادىكى مەن بىلەن پايدا ـ مەنپەئەت مۇناسىۋىتى يوق ھەرقانداق بىر ھەقىقەتكە كارىم بولماسلىق، ئۇنى چەتكە قېقىشقا ئۇندەيدۇ. ئۆزىنىلا ئويلاش ھەم ئۆزىنى باشقىلاردىن ھەر ۋاقىت ئۈستۈن قويۇش، «ئۆزۈڭنى بىل، ئۆزگىنى قوي، كۆتۈڭنى قىس، يولۇڭغا ماڭ» تالاي ئۇيغۇرداكى، ھەتتاكى بىر بۇلۇك زىيالىيدىكى دۇنياغا قاراشنىڭ تېپىك ـ ئاساسىي گەۋدىسى. بۇ خىل دۇنيا قاراشنى ھازىرقى ياشاش ئۇسۇلىمىزنىڭ كېچىكلىتىلگەن كارتىنىسى دېيىشكە بولىدۇ. بۇ خىل دۇنيا قاراشقا ئىگە كىشىلەر ئادەملەرنى شۇكۇر ـ قانائەتچان بولۇشقا، تەركىدۇنيالىققا، ئاددىي ياشاشقا، ئۆزىمىزدىن باشقا كىشىلەرنىڭ نەتىجىسىنى ئىنكار قىلىشقا ئۈندەيدۇ؛ ھەق ـ ناھەق تۇيغۇسى ئۆلۈپ، ئاۋام دۇنيا ئېقىمى ۋە قانۇنىيىتىگە قارشى يول تۇتۇپ، خەلقئارا رېلىستىن ئاجراپ كېتىدۇ. خەلق قانچە نادان قالسا بىر ئۇچۇم كىشىنىڭ بازىرى شۇنچە چىقىدۇ. ئەكسىچە، كىشىلەر ھەقىقەتنى بىلمۇالسا ماغزاپ ـ ساختا بىلىمدانلارغا ئاسانلىقچە ئىشەنمەيدۇ.

چەت ئەللىك ئالىملار مۇنداق بىر تەجرىبە ئىشلىگەن: مەلۇم بىر كىشىنى نيۇ ـ يورك كوچىسىغا ياتقۇزۇپ قويغاندا ئۇنىڭ بىلەن ھېچكىمنىڭ كارى بولمىغان (مېنىڭچە، بۇ كىشىنى لوندون ياكى بېرلىن كوچىلىرىغا ياتقۇزۇپ قويغاندىمۇ ئەھۋال ئوخشاش بولۇشى مۇمكىن). تەتقىقاتچىلار ئۇنى يەنە ئافرىقىنىڭ سەھراسىدىكى بىر كوچىغا ياتقۇزۇپ قويغاندا ئەتراپىغا بىر دەمدىلا نۇرغۇن كىشى ئولىشىپ كەتكەن(مېنىڭچە، بۇ كىشىنى

رايونىمىزدىكى قايسىلا بىر شەھەرگە ياتقۇزۇپ قويساق ئافرىقىدىكىدەك ئەھۋال كۆرۈلۈشى ئېھتىمال). بۇ ئەلۋەتتە باشقىلارغا كۆڭۈل بۆلگەنلىكتىن بولغان. ئەمدى بىز ماۋۇ سېلىشتۇرمىغا قاراپ باقايلى: ئۇرۇمچى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ مەركىزىي شەھىرى. بۇ شەھەردىكى تۇرمۇش رىتىمى رايونىمىزنىڭ قايسىلا شەھىرىدىن بولسۇن تېز دېيىشكە بولىدۇ. ئىككى ـ ئۈچ يىل بۇرۇن بىر شائىرنىڭ ئۇرۇمچىدىكى مەلۇم بىر كوچىدا تۇيۇقسىز يىقىلىپ قېلىپ ئاخىرىدا ۋاپات بولغانلىقىنى ئاڭلىدىم. كېيىن بۇ ئىش توغرۇلۇق يېزىلغان ماقالىدا «... ئۇيغۇرلار شۇنچە كۆپ ماڭىدىغان بىر ئاپتوبۇس بېكىتىدە يېتىپ قالغانلىقى...»، لېكىن ھېچكىمنىڭ ئۇنىڭ بىلەن كارى بولمىغانلىقى دېگەندەك سۆزلەرنى ئۇچراتتىم. ئەمدى ئۆز گېپىمىزگە قايتىپ كېلەيلى. ئۇرۇمچى رايونىمىزدىكى ئەڭ تەرەققىي قىلغان شەھەر، ئۇنىڭ تەرەققىياتى ئافرىقىدىكى نۇرغۇن شەھەردىن يۇقىرى تۇرىدۇ. بۇ ھال نيۇ ـ يوركتىكى بىلەن ئۇرۇمچىدىكى(گەرچە بۇ بىر تاسادىپىيلىق بولسىمۇ) ئەھۋالنىڭ ئوخشىشىپ قالىدىغانلىقىنى بىلدۇرۇپ تۇرۇۋاتىدۇ. نيۇ ـ يورك بىلەن ئافرىقىنى سېلىشتۇرۇشنى ئۇرۇمچى بىلەن رايونىمىزنىڭ رىتىمى ئاستا ۋىلايەت ـ ناھىيەلىرى بىلەن سېلىشتۇرساقلا بۇ يەردە دېيىلىۋاتقان مەسىلىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋالىمىز. دېمەك، ئۇرۇمچىنىڭ رىتىمى كىشىلەرنى شۇنداق پەرۋاسىز قىلىۋەتكەن، بۇنىڭدىن ئاغرىنىشقا ئاساسىمىز يوق. بىز كىشىلەرنى رەھىمسىز، مېھرىبانلىقنى بىلمەيدۇ، دەپ ئاغرىنالامدۇق؟ ئاغرىنغۇچىلار ئۇرۇمچىگە كېلىپ ئۆزىگە تايىنىپ ياشاپ باقسا بىلىدۇ. ئۆز نۆۋىتىدە بۇ بىر جۇملە سۆزنىڭ يەنە بىر تەرىپىنىمۇ سۆزلەپ ئۆتۈپ كېتەي: «ئۇيغۇرلار كۆپ ئۆتىدىغان يەر...»، بۇ گەپ ئادەمنى يەنە ئويلاندۇرىدۇ. ئادەم قۇتقۇزۇشنىڭ مىللەت بىلەن ھېچقانداق مۇناسىۋىتى يوق، ئۇ بىر تۇرلۇك ئىنسانپەرۋەرلىك ھەرىكىتى. بىر كىشى كوچىغا يىقىلىدىكەن، ئۆز بۇرچۇمنى ئادا قىلىمەن دەپ بىلگۈچى ئۇنىڭ ئىجتىمائىي ئايرىمىسى ۋە جەمىيەتتىكى ئورنىنى سۇرۇشتۇرۇپ تۇرمايدۇ. تونۇسا قۇتقۇزۇش، تونۇمىسا كارى بولماسلىق دەيدىغان بۇنداق ئىنسانپەرۋەرلىككە زىت قاراشتىكى قويۇق ھېسسىيات ئېغىشى كىشىنى ئويغا سېلىشى كېرەك.

يۇقىرىقى مىساللاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، تەرەققىي قىلغان زامانىۋى شەھەرلەردىكى رىتىمى تېز تۇرمۇش، ئالدىراش ـ تېنەشچىلىك، ھەر مىنۇت ۋاقتنىڭ قىممىتى شۇ مۇھىتتا ياشاۋاتقان كىشىلەرنى ھەردائىم ئالدىراشقا، ھوشيار تۇرۇشقا، بىر قىسىم نەرسىگە ئېتىبارسىز قاراشقا كۆندۈرگەن. بۇ مۇشۇ ئېرا ھەم بۇندىن كېيىنكى ئەسىرلەردە ئۈزلۈكسىز داۋاملىشىدىغان يۈزلىنىش بولۇپ، كىشىلەر ئۆز مەۋجۇدلۇقى ئۈچۈن بۇ خىل ياشاش شەكلىنى رازىمەنلىك بىلەن تاللاشقا مەجبۇر. ئۇنداقتا، بىز بۇخىل ياشاش شەكلىدىن ئۆزىمىزنى چەتكە ئالامدۇق ياكى قېچىپ كېتەلەمدۇق؟ قېچىش دېگەن سۆز ئىجابىي ھەرىكەتنى بىلدۇرمەيدۇ. كىمىكى باشقا كەلگەن مۇقەررەرلىك، رېئاللىقتىن ئۆزىنى قاچۇرىدىكەن، ئۇنىڭ قورقۇنچاقلىقى ۋە كارغا كەلمەسلىكى ئاشكارىلىنىپ قالىدۇ. بۇ خىلدىكى ياشاش ئۇسۇلى ئەنئەنىگە ۋە مىللىي ھېسسىياتقا، ئۆرپ ـ ئادەتكە خىلاپ، بىز بىلەن ئالاقىسى يوقتەك تۇيۇلىدۇ. ئەمما ياشاش ھالىتىنىڭ بۇنداق ئۆلچىمى تەرەققىي قىلغان ئەللەردە ئاللىقاچان ئىسپاتلىنىپ قالدى. تەرەققىيات بىلەن بۇ خىل ھالەت بىللە مەۋجۇد بولىدۇ. شۇ دەۋرگە نىسبەتەن ئېيتىلغان زامانىۋى ئۇقۇم بۇندىن كېيىنكى كۈچلۈكلەر بىلەن ئاجىزلارنى بىلدۇرىدىغان بىردىنبىر بەلگە بوپقېلىشى مۇمكىن.

ئىلگىرى بىر رۇبائىينى ئوقۇغىنىم ئېسىمدە. ئۇ رۇبائىي ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ياقتۇرۇشىغا مۇيەسسەر بولالىدى. تولا ئادەم ئۇنى يادقا ئېلىۋالدى. يەنە بىر قىسىملار ھۆسنخەت شەكلىدە يازدۇرۇپ ئۆيلىرىگە چاپلىۋېلىشتى. سەۋەبى، بۇ رۇبائىيدىكى مەزمۇن ئۇيغۇرلارنىڭ ھازىرقى ھالىتىگە ناھايىتى ماس كەلگەنلىكىدىن بولدى. ئەمما، ئۇنىڭ يەنە بىر ئەجەللىك خاتالىقى ئۇستىدە تولا ئادەم پىكىر قىلىشنى خالىمىدى. بىز ئادىل مەيداندا تۇرۇپ قىسقىچە تولۇقلاپ ئۆتەيلى. رۇبائىيدىكى ئىدىيە ئادەملەرنى شۇكۇر ـ قانائەتچان بولۇشقا، تەركىدۇنيالىق بىلەن ئاددىي ياشاشقا، باشقىلارنىڭ نەتىجىسىنى ئىنكار قىلىشقا ئۈندەيدۇ. ئادەمنىڭ توغۇلۇشى بىر مەزگىل ياشاپ ئاخىرىدا ئۆلۈمنى كۈتۈۋېلىشلا بوپقالماستىن، بەلكى ھاياتىدا قانداق نەتىجىلەرنى يارىتىشى ۋە باشقىلارغا قانداق نەرسىلەرنى ئاتا قىلالىغانلىقىنى بەلگە قىلىشى كېرەك. ئەلۋەتتە، ھەرقانداق ئادەم مەيلى قانداقلا ئامەتكە ئېرىشسۇن ھامان بىر كۈنى ئۆلىدۇ، تار گۆردە ياتىدۇ. ئۆلۈم ھەممىگە بار. ئەمما ئۇنىڭ نەتىجىسىگە كۆز يۇمۇشقا، ياراتقان قىممىتىگە پىسەنت قىلماسلىققا بولمايدۇ. بىر كىشى ئۆز ئىقتىدارىغا تايىنىپ كۈچلەنسە، ئامەتكە ئېرىشسە، كېرىلسە نېمىشقا بولمىغۇدەك؟ بۇ، ئادەمنىڭ ماھىيىتىگە ئۇيغۇن ئەمەسمۇ. ئەجەبا، سەن قانداقلا كۈچەيگىنىڭ بىلەن بەرىبىر ئۆلىسەن دەپ تۇرۇشقا بولمايدۇ. بۇنداق قۇلاقنى يوپۇرۇۋېلىش، تەركىدۇنيالىق كىشىلەرنى بارغانسېرى بىغەملەشتۈرۈپ، يوقىلىش قەدىمىنى تېخىمۇ تېزلىتىۋېتىدۇ.

بەزىلەر بىزدىكى تەرەققىياتنىڭ كەمچىللىكىنى مەدەنىيەتلىك رايون ۋە ئەللەردىن بەك يىراق، دەپ جۇغراپىيەلىك ئورۇنلىشىشقا باغلايدۇ. ئەمما، قۇرغاق ئىسرائىلىيەنى ھەم ياۋروپاغا تېخىمۇ يىراق ياپونىيە ھەم كورىيەلەرنى ئۇنتۇپ قالىدۇ. دېمەك، ئۇلار تۇرلۇك باھانە ـ سەۋەبنى توقۇپ چىقىرىپ، سەۋەبنى تاشقى ئامىللارغا ئىتتىرىشكە ئۇرۇنغان. تىرىشچانلىقلارنىڭ يېتەرسىزلىكى توغرىسىدا سۆزلەشتىن ئۆزىنى قاچۇرغان. قىلىۋاتقان ۋە ياراتقانلىرىغا زىيادە مىننەت قىلىشقان. ئۇلار خەلقنىڭ تەلەيلىك «ۋەكىللىرى» بولۇش سۈپىتى بىلەن خالىغانچە بىلجىرلىشىپ، خەلقنىڭ قەلبىنى ئىلمىي تەرەققىيات، يېڭىلىق يارىتىش تەكىتلىنىۋاتقان مۇشۇ كۈندىمۇ شۇكۇر ـ قانائەتكە مايىل قىلىپ قويۇۋاتىدۇ. پەقەت پاكت تاپالمىغانلىرى تارىخىي كىتاب ـ ماتېرىياللارغا ئىلتىجا قىلىپ، يۆلەپ ـ سىغداپ «پاكىت كۆرسىتىپ» ئۆتكەلدىن ئۆتۈشكە تىرىشماقتا. تارىخىي كىتاب ـ قامۇسلار ئۇلارنىڭ مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدىغان، خاتاسىز پاكىتى بولماقتا. ھەقىقەتەن شۇنداقمۇ؟ دۇنيادا پەقەت بىرلا ھەقىقەت بارکى، ئۇ بولسىمۇ دۇنيادا ئۆزگەرمەيدىغان ھېچقانداق مۇتلەق ھەقىقەت يوق. (مەيلى ئەجدادلىرىمىز ھەرقايسى تارىخىي دەۋردە ياراتقان قانداقلا مەدەنىيەت ۋە مىراسلار بولسۇن ئەلۋەتتە ئۇيغۇرغا مەنسۇپ، ئۇنى ھەدەپ جار سالمىساقمۇ بىزنىڭ ئىكەنلىكىنى ھەممە

ئېتىراپ قىلىپ بولدى. ئەمما ئۇنىڭ بۇنداق كېيىنكى قىممىتى ۋە رولىغا ھازىرقى كىشىلەر توغرا باھا بېرىشى كېرەك). كۆرۈنۈپلىشقا بولىدۇكى، بۇ كىشىلەرنىڭ بۇ خىل پىكىر ئەندىزىسىدىن قۇتۇلۇش جۇرئىتى كەمچىل.

ناۋادا ياۋا ئەشپۈت دەرىخىگە يېڭى سورت ئۇلىمغاندا مېۋىسى ئاچچىق، كۆرۈمسىز، تەمسىز بولۇپ، كىشىلەر يېمەيدۇ. ئەگەر ئۇلانسا تاتلىق مېۋىلەر پىشىدۇ. كېيىنچە كىشىلەر يانتاق قاتارلىق ياۋا ئوت - چۆپلەرگىمۇ مېۋىلىك ئۆسۈملۈكلەرنى ئۇلاش ئۇسۇلىنى بىلىۋالدى. بۇنداق بولغاندا يانتاقنىڭ قۇرغاقچىلىققا بەرداشلىق بېرىش كۈچى تاتلىق مېۋىنىڭ خۇسۇسىيىتى بىلەن بىرلىشىپ ئۆسۈملۈك تېخىمۇ ئەلالىشىدۇ. شۇنىڭغا ئوخشاش نۆۋەتتىكى پەلسەپە ساھەسىنمۇ ئۆزىمىز بىلەنلا چەكلىۋالماي، گۈللەنگەن مىللەتلەرنىڭ پەلسەپەسىدىن چاڭلاشتۇرۇشمىز، ئۇلىشىمىز زۆرۈر بولۇۋاتىدۇ. شۇ ئارقىلىق ئۆزگىچە شەكىلگە ئىگە يېڭىچە، تېخىمۇ مۇكەممەل بولغان پەلسەپەنى يارىتىپ چىقىمىز. بولۇپمۇ جۇڭگو ھەم غەربنىڭ پەلسەپە، مەدەنىيەت، تەرەققىيات باسقۇچى، سانائىتىنىڭ گۈللىنىش جەريانى، ئىقتىسادىنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە تارىخىنى تەتقىق قىلىش نۆۋەتتە ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇ جەھەتتىكى تەتقىقات ۋە ئىزدىنىشنى باشلاش ياكى چوڭقۇرلاشتۇرۇش زۆرۈر بولماقتا. كىشىلەرگە يېڭى ئىدىيەلەرنى ئۆزلۇكسىز تونۇشتۇرغاندىلا كۆزقاراش، تەپەككۇر جەھەتتىكى فېئوداللىقتىن قۇتۇلۇپ، يېڭىچە گۈللىنىش يولى چىقىپ قېلىشى مۇمكىن. گەرچە تارىختا ئۇچىمەس نەتىجىلەرنى قالدۇرۇپ كەلگەن بولساقمۇ، ئەمما ھازىرقى دەۋرگە ماسلىشىدىغان نەتىجىنىڭ بولماسلىقى ئەپسۇسلۇق. بۇ توغرۇلۇق 50 يىلدىن بۇيانقى ئىزدىنىشىمىزدىن چوڭ نەتىجە بارلىققا كەلمەيلا قالماستىن، بەلكى جۇڭگونىڭ ئىچكى ئۆلكە - رايونلىرى، چەت ئەللەر بىلەن بولغان تەرەققىيات پەرقى بارغانسېرى ئېشىپ بېرىۋاتىدۇ. مىسالەن: ئىككى ئادەم ھەرقايسىسى ئۆزىدىكى ئارتۇقچىلىقلار ئارقىلىق قارشى تەرەپنىڭ كەمچىلىكىنى تولۇقلىماقچى بولسىمۇ يەنىلا كۆڭۈلدىكىدەك بولمايدۇ. چۈنكى ئۇلار ئۇچىنچى بىر ئادەمنىڭ ئۆزلىرىدە ئەزەلدىن بولمىغان ئارتۇقچىلىقىغا موھتاج بولىدۇ. بەلكىم تۆتىنچى، بەشىنچى ئادەمنىڭ ئارتۇقچىلىقىنى قوبۇل قىلىش ئارقىلىق ئۆزىنى مۇكەممەلەشتۈرۈشىمۇ مۇمكىن. شۇنىڭغا ئوخشاش، نوقۇل ئۆز ئىچىمىزدىكى تەرەققىياتقا پايدىلىق ئامىللارنى قازماقچى بولغاندا يېتەرلىك بوپكېتەلمەيدۇ. دېمەك، تېخىمۇ كۆپ تەپەككۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئارتۇقچىلىقىنى قوبۇل قىلىشقا، تەپەككۇردا ئىشكىنى ئېچىۋېتىشكە موھتاج بولۇۋاتىمىز.

بىر قىسىم پىكىر بايان قىلغۇچى يېڭى پىكىر ئېقىمىدا تەپەككۇر يۈرگۈزگۈچىلەرنى ئەيىبلەپ، بىر مىللەتنىڭ ئىللىتىنى قايتا- قايتا يۈزىگە سېلىش ياخشى ئەمەس، ئىنتايىن پايدىسىز دېيىشمەكتە. ئۇلار دەۋاتقان ئەيىبلەشلەر ھەقىقەتەنمۇ كۆپ بوپكەتتى. ئەمما بۇلارنىڭ ئىچىدە قايسىسى مۇھىم، يەنە قانچىسىنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى خاتا؟ تېپىك كونىلىق پۇرىقى چىقىپ تۇرىدىغان ھېسسىي قاراشلار پەقەت شۇ كىشىلەرنىڭ ئۆزىگە تەۋە بولۇپ، تەسەللى ئىزدەش، مەسئۇلىيەتتىن قېچىش قاتارىغا كىرىدۇ. ئۇلار ئەدەبىياتتىكى ئاجىزلىقلار، شېئىرىيەتتىكى كەمچىلىكلەر، ئوبزورچىلىقتىكى تەخسىكەشلىك، پەسكەشلىكلەر، ئەخلاقتىكى چاكىنىلىقلار، پەرزەنت تەربىيەلەشتىكى ئاجىزلىقلار، مەنىۋى نامراتلىق، كۆڭۈل ئېچىش سەنئىتىدىكى مەسىلە... قاتارلىقلارنى ماۋارىپ، زاكونشۇناسلىق، ئىلمىي تەرەققىيات، ئىلىم-پەن مەدەنىيىتىنى ياقلىغۇچىلار ئوتتۇرىغا قويغان مەسىلىلەر بىلەن تەڭ ئورۇنغا قويۇۋېلىپ، مىللەتنىڭ ئەيىبىنى بەك كۆپ ئېچىۋەتتۇق، دەپ جار سالماقتا. گۇرۇھ بولۇشۇپ يېڭى پىكىرديكىلەرنى مىللەتنىڭ ئاسىلىرى، ئېشىنى يەپ تۇزلۇقىنى چاققۇچىلار، ھەتتاكى دەھرىي، مۇرتەت دەپ ئەيىبلىمەكتە. ئۇلارنىڭ ئۆز ساھەلىرىدە ئوتتۇرىغا تۆكۈۋەتكەن بىر قاتار مەسىلىنى قانداقمۇ خەلق تۇرمۇشى، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ۋە ئىلىم-پەندىكى تەرەققىيات مەسىلىسى بىلەن سېلىشتۇرغىلى بولسۇن؟ ئالدىدىكى مەسىلىلەرنى ئىچكى ئۇرۇشقا ئوخشاتساق، كەينىدىكى تەرەققىيات مەسىلىلىرىنى خۇددى ياپون تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا ئوخشىتىشقا بولىدۇ. دۆلەت بىخەتەرلىكىدە زېھنىنى چوڭ دۈشمەننى يوقىتىشقا قاراتماي قانداقمۇ ئۇشاق ماجىرالارغا ئۇيۇرىتىمىز؟ ئەڭ مۇھىم مەسىلىلەرنى ھەل قىلىۋەتمەي تۇرۇپ، بىر ساھە، بىر كەسىپكە چىتىلىدىغان ئىشلارنى ھەدەپ داۋراڭ سېلىش ئەرزىمەيدۇ. ئۇلار جېدەللىشىۋاتقان مەسىلىلەرنى بىر مىللەتنىڭ تۇپ ئىللىتى دەپ قارىماستىن، ئالدى بىلەن تەرەققىيات مەسىلىسى ۋە خەلق تۇرمۇشىنى ياخشىلاشنىڭ تۈپكى يىلتىزى، ئاملىنى تېپىشقا ئۇرۇنۇشى زۆرۈر. بۇنىسى يەنە شۇ كىشىلەر ئۆز پوزىتسىيەسىنى توغرىلاش ئارقىلىق ۋۇجۇدقا چىقىرالايدۇ. مىللەتنى كەمستىشمۇ ياكى ئەمەلىي مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويۇشمۇ دېگەن مەسىلىدە سوغۇققانلىق بىلەن ئويلىشىش ۋاجىب. تەسەللى بېرىپ پەپلەش ياكى قاتتىق ئۇيقۇدىكى يولۋاسنى تۇرتۇپ، غەزەپ بىلەن ئويغاتقانىدەك قوپاللىق قىلىشتىن قايسىسىنى تاللايمىز؟ مېنىڭچە، زىيالىيلار بۇنى ئوبدان بىلىدۇ.

3

3.1. مىللىي روھنى قانداق جارى قىلدۇرىمىز

جاھاندىكى جىمىي ئاجىزلار مەدەنىيەتلەرنىڭ توقۇنۇشى ۋە سىڭىپ كىرىشىدىن ۋايساپ يۇرمەكتە. بولۇپمۇ ياۋروپا (غەرب) مەدەنىيىتىنىڭ چوڭقۇرلىشىشى زاۋاللىقتىن بېشارەت دەپ بىلىشمەكتە. ئۇلار بۇنداق سىڭىپ كىرىشكە ئىككى خىل ئۇسۇلدا قارشى تۇرماقچى بولۇۋاتىدۇ: بىر خىلى، زوراۋانلىق ۋاستىسى ئارقىلىق قارشى تۇرۇش، يەنە بىر خىلى تەشۋىقات، يەنى تىل ئۇرۇشى ئارقىلىق غەلبە قىلىش. ھەر ئىككىلا ئۇسۇلدا سىڭىپ كىرگۈچىلەرگە ھاقارەت قىلىش، كەمسىتىشنى ۋاستە قىلغان. ئېتىقادىمىز بۇيۇك دەپ قارايدىغان كىشىلەر ئۆز يولىنى ھەرگىزمۇ ۋەھىيانىلىك، زوراۋانلىق، تېررورلۇق بىلەن باغلىۋالماسلىقى كېرەك.

ئادەمنىڭ ۋۇجۇدىدىكى ھەقىقىي ئېتىقاد پاكىتقا ۋەكىللىك قىلىدۇ. دۇنيادا مەۋجۇد بولۇپ تۇرۇۋاتقان رادىكال ئىدىيە، ئۇچىغا چىققان ئەسەبىيلىك، تېررورلۇق، چىدىماسلىقلارنىڭ ئەۋج ئېلىشى، بىگۇناھ كىشىلەرنىڭ قازا قىلىشى زوراۋانلارنىڭ ئۆزىگە بولغان ئىشەنچى ۋە ئېتىقادىنىڭ ئاجىزلاشقانلىقىدىن كېلىپ چىققان. دېمەك، بۇ ۋاستىلەرنىڭ ئورۇنسىز، ناھەقلىقنى كۆرگىلى بولىدۇ. ئۇلار تېخىمۇ توغرا ئۇسۇللار بىلەن، يەنى

دۇنيا ئورتاق ئېتىراپ قىلىدىغان ئىلمىي تەرەققىيات، توغرا تەپەككۇر، پىكىر دېموكراتىيەسى ئارقىلىق باشقىلاردىن غالىب كېلىشنى، مەدەنىيەت تارقىتىشنى، ئاخىرىدا مەدەنىيەت ھۆكۈمرانى بولۇشنى ئويلاشمىغان. شۇڭا بىر تەرەپتىن بىھۇدە چىقىم بېرىلسە، يەنە بىر تەرەپتىن ئۆزلىرىنىڭ ئاجىزلىقىنى ئاشكارىلاپ قويۇپ مەسخىرىگە قالغان. ئەمەلىيەتتە مەدەنىيەت مەجبۇرلانمايدۇ، ئۇنى پەقەت كىشىلەر ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن قوبۇل قىلىدۇ، خالايدۇ ھەم كېگەيتىدۇ. ئۇ خۇددى دېسىنىي باغچىسىدەك ناھايىتى كۈچلۈك جەلپ قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە. دېسىنىي باغچىسىغا بارسىڭىز كىشىلەر نۇرغۇن ۋاقتىنى سەرپ قىلىپ ئۇزۇن ئۆچىرەت تۇرۇپ بىلەت سېتىۋېلىپ كىرىشكە رازى ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىسىز.

1970- يىللارنىڭ ئاخىرى 1980- يىللارنىڭ بېشىدا ياپونىيە مەھسۇلاتلىرى ئامېرىكا بازارلىرىدا كەڭ كۆلەمدە يامراپ، تۆكمە بولۇپ سېتىلىش ھالىتىگە كېپقالدى. ئامېرىكا كاپىتالىنىڭ بەلگىسى بولغان روكفىللېر مەيدانى ياپونىيەلىكلەرنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى. ھەتتا توي قىلغان قىز- يىگىتلەرنىڭ تويلۇق مېلى چوقۇم ياپونىيەنىڭ بولۇشى شەرت قىلىنىش دەرىجىسىگە يېتىپ بارىدى. ئامېرىكا مالىلىرىنىڭ بازىرى كاساتلىشىپ، ئېكسپورت تۆۋەنلەپ، ئىشسىزلىق ئەۋج ئېلىشقا باشلىدى. بۇ، قېنى قىزىق، ھەردائىم باشقىلاردىن ئۈستۈن تۇرۇشنى ئويلايدىغان ئامېرىكىلىقلارنىڭ ئاچچىقىنى كەلتۈرۈپ قويدى. شۇنىڭ بىلەن ئامېرىكا ياشلىرى ئىچىدە توپ - توپ بولۇپ ياپونىيەنىڭ ئامېرىكا قوشما ئىشتاتلىرىدىكى باش ئەلچىخانىسى ۋە ھەرقايسى شەھەردىكى كونسۇلخانىلىرىنىڭ ئالدىدا ياپونىيەدە ئىشلەنگەن ماشىنىلارنى ئۇرۇپ- چېقىش، تېلېۋىزورلارنى كۆيدۈرۈشتەك قوپال ھەرىكەتلەر كۆپەيىپ، ياپونىيە ماللىرىغا بولغان غەزىپىنى ئىپادىلىدى. بۇ خىل كەيپىيات تېز سۈرئەتتە پۈتكۈل ئامېرىكىغا يامرىدى. ئەلۋەتتە، ھېسسىيات ئەقىلدىن غالىب كەلگەندە زوراۋانلىق يۈز بېرىدۇ. شۇنىسى، بۇ ياشلارنىڭ قوپال ھەرىكىتى مەسىلىنى ھەل قىلالمايلا قالماستىن، بەلكى ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى ئىستراتېگىيەلىك سودا مۇناسىۋىتىگە تەسىر يەتكۈزدى. شۇ ۋاقىتتا ئامېرىكىنىڭ سودا، ئىقتىساد، سىياسىي ساھەسىدىكى زىيالىيلار ئاقىلانىلىك بىلەن قارار چىقىرىپ، جەمئىيەتنى ئۆزىنى تۇتۇۋېلىشقا، ئادىل رىقابەت ھەم توغرا ئۇسۇلدا تاقابىل تۇرۇشقا، مەسىلىنى ئۆزىدىن ئىزدەشكە چاقىرىق قىلدى. ئاندىن ئۆزىنىڭ كۈچلۈك ئىقتىسادىغا تايىنىپ نۇرغۇن سودا گۇرۇھىنى ياپونىيەگە ئەۋەتىپ پاي چەك، ئۆي - مۇلۇك بازىرىغا مەبلەغ سېلىپ ياپونىيە ئىقتىسادىنى ھەدەپ كۆپۈكلەشتۈرۈشكە باشلىدى ۋە ئاخىرىدا بىراقلا چېكىنىش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ ياپونىيەنىڭ كۆپۈك ئىقتىسادىنى گۈمران قىلىۋەتتى. بۇ قېتىمقى ھەرىكەتتە ئامېرىكا سىياسىيونلىرى ئۆزىنى ناھايىتى تەمكىنلىك بىلەن تۇتۇۋېلىپ، ئاقىلانىلىك بىلەن تەدبىر بەلگىلىگەچكە ياپونىيەنىڭ زور ئىقتىسادىنى قانۇنلۇق ھالدا ئۆز قولىغا كىرگۈزۈۋالدى، روكفىللېر مەيدانىنىمۇ قايتۇرۇۋالدى. «بەك ھەددىدىن ئېشىپ كەتكەن» ياپونىيە كارخانىلىرىنى ئامېرىكىدىن قوغلاپ چىقاردى. مانا بۇ مىللىي روھنى قانداق قىلىپ توغرا جارى قىلدۇرۇش كېرەكلىكى توغرىسىدىكى ئوبدان بىر مىسال. بىلىۋېلىش تەس ئەمەسكى، مىللىي روھنى ئۆزىنى چوڭ تۇتۇش، باشقىلاردىن ئۈستۈن قويۇش، ئۆزىدىن پەخىرلىنىش، ئاچچىقلاش- قارامىلىق قىلىش، زوراۋان ئۇسۇللارنى قوللىنىش ئارقىلىق جارى قىلغىلى بولمايدۇ. پەقەت ئۆزىنى سالقىنقانلىق بىلەن تۇتۇۋېلىپ باشقىلارغا قاراپ ئىش كۆرۈش، تەدبىر بەلگىلەش، مۇۋاپىق قانۇنلۇق شەكىللەر ئارقىلىق تېخىمۇ قايىل قىلارلىق ئىپادىلىگىلى بولىدۇ. زوراۋانلىق ۋاستىسى ھەرقانداق كۈچلۈك گەۋدىنىمۇ ئاجىز ئورۇنغا ئۆتكۈزۈپ قويىدۇ. نۆۋەتتىكى دۇنيانىڭ يۆنىلىشى شۇنداق بىر يېگى قانۇنىيەتنى تەبىئىي بارلىققا كەلتۈردىكى، بىر ئىجتىمائىي گەۋدە ئىلگىرى مەيلى قانداقلا مەدەنىيەتلىك ۋە ياكى قانداقلا شانلىق نەتىجىلەرنى يارىتقان بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، بۇندىن كېيىنكى سەپىردە دۇنيا بىلەن ماس قەدەمدە ئىلگىرىلىمەي قارشى يول تۇتسا، دۇنياۋى ئېقىمدىن ئۆزىنى قاچۇرسا ئۇنىڭ يالغۇز قېلىش مۇمكىنچىلىكى شۇنچە چوڭ بولىدۇ، پىكىر بايان قىلىش ھوقۇقىمۇ ئوخشاشلا كىچىك بولىدۇ. قىسقىسى، قەد كۆتۈرۈپ تۇرماقچى بولساڭ دەۋرگە ماسلىشىپ ياشا.

بىزدىمۇ يۇقىرىقىغا ئوخشاش ھېسسىياتقا بېرىلىدىغان ئەھۋاللار مەۋجۇد. بىر تۈركۈم كىشى ئۇيغۇر تىلى ئىستېمال سەۋىيەسىنىڭ تۆۋەنلەپ كېتىۋاتقانلىقى توغرۇلۇق تەگىشىدۇ، ئەمما يادرولۇق سەۋەبىنى تەكشۈرۈپ باقمايدۇ. بىزگە ئايانكى، تىل قانچە راۋان، ئىخچام، چۈشىنىشلىك بولسا ئىشلىتىش نىسبىتى شۇنچە يۇقىرى بولىدۇ. لېكىن سىز ئۇنى ناھايىتى ئاز ئىشلەتسىڭىز ئاسانلا كېكەچلىشىپ كېتىسىز. خۇددى دائىم ئىشلەتمىگەن تېلېفون نومۇرى يادىڭىزدىن كۆتۈرۈلۈپ كەتكەندەكلا. تىل قانچىكى مۇھىم ئىشلارغا، قانچىكى مۇھىم ئورۇنلارغا ئىشلىتىلسە ئۇنىڭ زۆرۈرلۈكى شۇنچە ئاشىدۇ. ئۇنداقتا مۇھىم ئورۇن دېگەن زادى نېمە؟ شۇنى ئېنىق تونۇش كېرەككى، تىل بىر ساھە ۋە مەلۇم بىر كەسىپ بىلەنلا باغلىنىپ قالسا شۇنچە يېتىمسىرەپ قالىدۇ. شۇڭا قېرىنداش خەلقلەرگىمۇ ئورتاق بولغان مۇھىم ئىلىم ساھەلىرىدىكى ئىزدىنىشنى كۈچەيتىش لازىم. بولمىسا ئۇ ئەدەبىيات تىلى ۋە ئائىلە تىلى بوپقالىدۇ. مەركىزىي تېلېۋىزىيە ئىستانسىسىنىڭ خەۋىرىدە بىر ھەربىي مۇنداق دەيدۇ: 21- ئەسىردىكى يېگى بىر ئەۋلاد كىشىلەر بولۇش سۈپىتىمىز بىلەن ئىنگلىز تىلىنى بىلمىسەك لازىم. بۇ بىر جۈملە ئاددىي سۆز. ئەمما ئۇنى تەھلىل قىلغاندا ئىنگلىز تىلىنىڭ پۈقراۋى ساھەدىلا ئەمەس ھەتتاكى دۆلەتنىڭ ئامانلىقىغا مۇناسىۋەتلىك ھەربىي ئورگانلارغىمۇ بەلگىلىك تەسىر كۆرسىتىۋاتقانلىقىنى تېخىمۇ چوڭقۇر چۈشەنگىلى بولىدۇ. دېمەك، تىلنىڭ مۇھىملىقى ئۇنىڭ مۇھىم ساھەلەرگە كۆرسەتكەن تەسىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. شۇڭا مۇھىم ئورۇننى تونۇش ئۈچۈن ئىجابىي پىكىر يۈرگۈزۈش بەكمۇ زۆرۈر.

يەنە بىر قىسىم ئادەم ھازىرقى كىيىم - كېچەك ئادىتىنى توغرىسىدا سۆزلىشىدۇ. يەنە بىر قىسىم ئادەم بولسا قانداقتۇر بىرنېمىلەردىن تەگىشىدۇ. سۈرۈشتۈرۈپ كەلسە ھېچقايسىسىنىڭ تۈپ سەۋەبى ئېنىق ئەمەس ياكى جەمئىيەتنىڭ بۇنداق نەرسىلەرنى تاللىغانلىقىدىن نارازى بولۇش. بۇ پەقەت ھېسسىيات ئېغىش مەسىلىسىدىن ئىبارەت. توغرا تەپەككۇر، ئويلاش ئۇسۇلى بويىچە ئېيتقاندا، كىشىلەر ئۆزى خالاپ تاللىمۇ ياكى بىز

شۇنى تاللاشقا موھتاجمۇ، خالاپ تاللىغان بولسا ئۇنىڭ سەۋەبى نېمە، قولايلىقمۇ ياكى چىرايلىقمۇ ۋەياكى ئەرزانمۇ قاتارلىق مەسىلىلەر بولۇشى كېرەك. ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئويلىشىدىغان سەۋەب ئۆز ئىچىمىزدىكى مۇشۇنداق ئېھتىياجنى قاندۇرىدىغان ئامىللارنىڭ بار- يوقلۇقى ئۈستىدە بولۇشى لازىم. بۇ ئۇنىڭ رېئال پاكىتى. ئاندىن كېيىن ئەخلاق، ۋىجدان، ئۆرپ- ئادەت، دىنىي ئېتىقاد قاتارلىقلاردىن ئويلىنىش كېرەك، بولمىسا بۇ خىل تەگەش باشقىلارنى قايىل قىلالمايدۇ. مىسالەن: بالىلىرىمىزغا چىنتۆمۈر باتۇرنىڭ ھېكايىسىنى كارتون فىلىم قىلىپ ئىشلەپ بەرگۈدەك مادار بولمىغاچقا «ئوتېمەن»نى كۆرسە ئاچچىقلىيالامدۇق؟

1960 - 1970- يىللاردا كىشىلەر قاۋۇل، تەمبەل، كۈچلۈك كىشىلەرنى يارامىلىق دەپ بىلىشىپ كەلگەنىدى. گۈپۈلدىتىپ كەتمەن چاپالىسا، ئېغىر ئەمگەكلەرنى قىلالىسا ئوغۇلبالا سانىلاتتى. ئۇلار ئادەملەرنى يوغان، كۈچلۈك، ئاياللارنى سېمىز بولسا ياخشى دەپ قارايتتى. بەزىدە كىشىلەرنىڭ مۇشۇنداق ئىشلارنى بەس - بەستە تىلغا ئېلىشى، سېغىنىشى بۇنى ئىپادىلەپ تۇرماقتا. ئەمما بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە نېمىنىڭ ھەقىقىي كۈچلۈك ئىكەنلىكىنى ئانچە - مۇنچە چۈشىنىپ، ئۇلارنىڭ ئاغزى بېسىقىشقا باشلىدى. مانا بۇ توغرا كۆز قاراش ۋە تەپەككۇرنىڭ نەتىجىسى. شۇنىسى، بۇ تېخى يېتەرلىك ئەمەس. بۇرۇننىڭ بۇرۇنسىدىن ھازىرغىچە ئەجدادلىرىمىز تونۇرلارغا چاتقال، كالا تېزىكى قالاپ نان پىشىرىپ، ئوتۇنچىلىق، قويچىلىق، باققاللىق، ھارۋىكەشلىك بىلەن تىرىكچىلىك قىلىپ كېلىۋېتىپتىكەن. بۇنداق جان بېقىش ئۇسۇللىرى ھازىرمۇ بىزدە يەنىلا ئالقىشقا ئېرىشىۋاتىدۇ.

جۇڭگودا غەربىي رايونلارنى كەڭ كۆلەمدە ئېچىش - تەرەققىي قىلدۇرۇش ئىستراتېگىيەلىك پىلانى يولغا قويۇلۇپ، رايونىمىزدىكى قولىدا پۇلى، سودىغا ئېپى بار كىشىلەرنى ناھايىتى زور سودا- سانائەت پۇرسىتى بىلەن تەمىن ئەتتى. نۆۋەتتە بۇپۇرسەتنى تۇتالىغانلارلا دىيارىمىزنىڭ ئىسمى- جىسمىغا لايىق ھەقىقىي خوجايىنلىرىغا ئايلىنالايدۇ. بۇنداق ھالەت بىز بىلىدىغان «پەيلاسوپ، مۇتەپەككۇر ۋە بىرقىسىم سەۋىيەلىك يازغۇچى»نىڭ قەلىمى ئارقىلىق ئىلغار تەرەققىيات، ئىلمىي كۆز قاراشنىڭ خەلق ئىچىگە تۇز، توغرا يەتكۈزۈلگەن زامانىۋى ئاڭ ۋە يېڭىلانغان تەپەككۇردىن، دۇنيادىكى ئىلغار شەيئىلەرگە توغرا باھا بېرىشتىن مەيدانغا چىقىدۇ. يېڭىلىقلارنى بىر ياققا قايرىپ قويۇپ ھەدېگەندە ئاددىي ھايات كەچۈرۈش قوللانمىلىرىنى تەكىتلەۋېرىشنىڭ ئەمدى ۋاقتى ئۆتتى.

3.2. سەمىمىيەتسىزلىك

يېقىنقى مەزگىللەردە يەرلىك مىللىي كارخانىلارنىڭ ئۈزلۈكسىز مەيدانغا كېلىشىدىن تولىمۇ سۆيۈنمەكتىمىز. بۇ ھەقىقەتەن كاتتا ئىش. يەرلىك مەھسۇلاتلارنىڭ ماركىلىق قاپقا قاچىلىنىپ، مۇنتىزىم ئىشلەپچىقىرىلىشى كىشىنى خۇشھال قىلىدۇ.

ئەپسۇس، ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەرنى سۆزلىمەسلىكنى مۇۋاپىق كۆرمىدىم. نۆۋەتتىكى تېلېۋىزىيە ئېلانلىرىغا نەزەرىمىزنى ئاغدۇرىدىغان بولساق، مەھسۇلات ئېلانلىرىدىكى مۇبالىغىنىڭ ئادەمنىڭ ئاچچىق كۈلكىسىنى قىستايدىغانلىقىنى بايقايمىز. «دۆلەتنىڭ پاتېنتىغا ئېرىشكەن مەھسۇلات»، «ئۆز قولىمىزدا ئىشلەنگەن مەھسۇلات»، «ساپ مۇسۇلمانچە»، «جاپالىق ئىزدىنىپ بازارغا سېلىنغان» دېگەندەك گەپ - سۆزلەر قەدەمدە بىر ئۇچرايدۇ. «QS ئىجازىتىگە ئېرىشكەن» دىگەندەك گەپ- سۆزلەرمۇ بار تېخى. يەنە تېخى قىلچە تەپتارتماي «دۆلەتنىڭ داڭلىق تاۋار ماركىسى» دەۋالىدىغان ئىشمۇ يوق ئەمەس. تېخى مەلۇم بىر شىركەت ئىلگىرى ئېلانىنىڭ ئاخىرىدىكى بىر نەچچە دەقىقىگە «بېيجىڭ ئولىمپىك يىغىنىنىڭ ھەمكارچىسى» دېگەن رەسىمنى چىقاردى.

ئەمدى تۆۋەندىكى گەپلەرگە قۇلاق سالايلى: بازارغا سېلىنغان ھەممە مەھسۇلات ئاساسەن دۆلەتنىڭ پاتېنت ھوقۇقىغا ئىلتىماس قىلىنىدۇ. بۇ، دۆلىتىمىزدە ھەيران قالغۇدەك ئىش ئەمەس. ھەممە مەھسۇلات جاپالىق ئىزدىنىش ھەم تەتقىق قىلىپ ئېچىش باسقۇچىنى باشتىن ئۆتكۈزۈپ بازارغا كىرىدۇ. بۇمۇ داۋراڭ سالىدىغان ئىش ئەمەس. يېمەكلىك مەھسۇلاتلىرى ئىشلەيدىغان زاۋۇتلارنىڭ ھەممىسى چوقۇم QSسۈپەت بىخەتەرلىكى ئىجازىتى ئېلىشى كېرەك. بۇمۇ كارخانا قۇرۇشنىڭ ئادەتتىكى تەلىپى. مانا مۇشۇنداق ئەقەللىي تەلەپ ۋە ناملار بىلەن قانداقمۇ بىر مەھسۇلاتنىڭ ياخشىلىقىغا ھۆكۈم قىلغىلى بولسۇن؟ بۇنداق بەلگىلەرنى بىز ئادەتتىكى بىر دۇكاندا سېتىلىۋاتقان سۇلياۋ قاپلىق بولكىلاردىمۇ ئۇچرىتىپ تۇرىمىز. «جۇڭگو داڭلىق تاۋار ماركىلىرى ھۆكۈمەت تەرەپ تورى» دا ئېلان قىلىنغان ماتېرىيالدىن ئايان بولۇشىچە، رايونىمىزدىكى ئۇيغۇر كارخانىچىلار ئاچقان شىركەتلەرنىڭ بىرىمۇ تېخى «دۆلەتنىڭ داڭلىق تاۋار ماركىسى» دىگەن نامغا ئېرىشەلمىگەن. «بېيجىڭ ئولىمپىك يىغىنىنىڭ ھەمكارچىسى» بولۇش سالاھىيىتى تېخىمۇ يوق. ئۇنداقتا بۇ زادى قانداق ئىش؟ بۇ دەل بىزنىڭ سەمىمىيەتسىزلىكىمىز ھەم پۇرسەتپەرەسلىكىمىزدىن بولۇۋاتقان ئىشلار. ئۇشبۇ كارخانىچىلار ئېلانلىرىدا ھەدەپ كۆپتۈرۈۋاتقان تۈرلۈك نام ئەمەلىيەتتە بۇ ئاتالغۇلارنىڭ نېمىلىكىنى تولۇق چۈشىنىش پۇرسىتىگە ئېرىشەلمىگەن كىشىلەرنى ئالداشنى مەقسەت قىلىدۇ. ئۇلار خەلقنى «بىلمەيدۇ...» دەپ ئادەتتىكى ناملارنى ئىشلىتىپ قايمۇقتۇرماقتا. ھەتتا ئۆز قولىدا ئىشلەنمىگەن، باشقىلارنىڭكىنى ئوراپ قاچىلىغان، قېپىغا ئۆز ماركىسىنى چاپلىغان نەرسىلەرنى خەلقنىڭ ھېسسىياتىدىن پايدىلىنىپ ھېيىقماستىن «ئۆز قولىمىزدا ئىشلەنگەن»، «ھالال» دەپ داۋراڭ سالماقتا. ئۆز جاپاسىنى پەش قىلماقتا. ئۇنداقتا، باشقا مەھسۇلاتلار جاپا- مۇشەققەتسىز بارلىققا كەلگەنمىدۇ؟ مېنىڭچە، مۇۋەپپەقىيەتنى مۇقىملاشتۇرۇش توغرىسىدا سۆزلەش ۋە جاپانىڭ دېيىلىشىمۇ خاتا ئەمەس، لېكىن مەھسۇلاتنىڭ سۈپىتى، قولايلىقلىقىمۇ شۇ دەرىجىگە يېتىشى كېرەك، ھەممىدىن مۇھىمى شۇ. «نەتىجەم بولمىغىنى بىلەن تارتقان جاپايىم بار- دە» دېيىش ئۆتمۇش بوپقالغىلى خېلى بولدى. يەنە بىر تەرەپتىن كۆپتۈرۈپ مۇبالىغە قىلماسلىق كېرەك. مەھسۇلاتنىڭ بازار قىممىتى، تەسىرى، ئىقتىدارى، تېخنىكىلىق تەركىبى قاتارلىقلارنى ئەمەلىي سۆزلەش زۆرۈر. مۇشۇ ئىشلارغىمۇ ھېسسىيات ئارىلاشتۇرۇۋالساق، ئاخىرىدا ئىستېمالچىلارنى ئالدىغان بوپقالىمىز. قىسقىسى، پاكىتلىق، راست گەپ قىلىشنى، ئۆز مەيدانىمىزدا چىڭ تۇرۇشنى ئۆگىنىۋالايلى. بىز ماختاشتىن

ئىلگىرى هاياجىنىمىزنى بېسىۋېلىپ ۋاقىتنىڭ سىنىقىنى ساقلايلى، ئۆزىمىز قاتنىشىپ تەكشۈرۈش قىلىپ باقايلى. جۇڭگو ھەم چەت ئەللەرنىڭ داڭلىق كارخانىلىرى ناھايىتى ئۇزۇن بىر مەزگىللىك سىناقتىن ئۆتۈپ ئىستېمالچىلارنىڭ قەلبىدىن ئورۇن ئېلىپ، داڭلىق ماركىغا ئايلانغان. شۇڭا بىز خەلقنىڭ تاللىشى، ۋاقىتنىڭ سىنىقىنى كۈتۈشىمىز كېرەك. ناۋادا قايسى كارخانىچى ئۆز ئىرادىسىگە مۇخالىپ ھالدا مايسىنى تارتىپ ئۆستۈرگەندەك باش كۆتۈرمەكچى بولسا، ئۇ چوقۇم شاللىنىپ كېتىدۇ ياكى كۈلكىگە قالىدۇ. بۇ، سەممىيەتسىزلىكتىن ئىبارەت. سەممىيەتسىزلىك ھەم خەلقتىكى تەپەككۇر ئاجىزلىقى ئالدىنىشقا ئاسانلىق يارىتىپ بەرمەكتە.

3.3.ئەۋلادلارنىڭ تەپەككۇر بۇلىقىنى ئېچىش

ئۇرۇمچى خەلقئارا SOS يېتىم بالىلار كەنتىنى بىر قېتىملىق تەكشۈرۈشىمىزدە بىر ئىش مېنى ئەپسۇسلاندۇرۇپ قويدى. بۇ بالىلارنى رايونىمىزدىكى تەقدىرى ئوخشاش بالىلار بىلەن سېلىشتۇرغاندا يەنىلا تەلەيلىك دېيىشكە بولىدۇ. ئۇلارنىڭ تامىقى بار، ئىسسىق تۇرالغۇغا ئىگە. ئۇلار بۇ ئۆيلەرگە سولىنۇۋېلىپ دەرستىن سىرتقى ۋاقىتلىرىدا تۇرلۇك ساز ـ چالغۇ مەشق قىلىش بىلەن كۈن كەچ بولىدىكەن. تەربىيەچىلەر ئۇلارنىڭ ساز چېلىش ماھارىتىنى بىزگە كۆرسىتىپ ماختىنىپ كەتتى... قوشنام ئەمدىلا بەش ياشقا كىرگەن بالىسىنى مۇزىكا كۆرسىغا قاتناشتۇرغانلىقىنى ئېيتتى. خەۋىرىمچە، ساز بىلەن ھەپىلىشىدىغان بۇنداق بالىلار خېلى بار ئىكەن، بىرى گىتار، بىرى ئىسكرىپكا ئۆگىنىدىكەن. «دانا» ئاتا ـ ئانىلار بالىلىرىنىڭ شۇ نەرسىلەردە تالانتى بارلىقىنى «بايقىغان»لىقى سەۋەبىدىن بۇ ئۆسمۈرلەر ساز ئۆگىنىشكە مەجبۇرلانغان ـ دە، باشقا نەرسىلەر توغرىسىدىكى تالانتى، تەپەككۇرىنىڭ بىخ ھالىتىدە نابۇت بولۇشىغا سەۋەبكار بولغان. سەنئەت ساھەسىدىكى «تالانت»نى بوۋاق ھالىتىدىن باشلاپ يېتىلدۇرۇش زامانىمىز كىشىلىرىدىكى ئورتاق دۇنيا قاراش ھەم قىممەت قاراشنىڭ ئاساسلىق يۇزلىنىشىنىڭ بىرىگە ئايلىنىپ قالغان. ئەمدى بۇنىڭ ئەكسىچە بولغاندا نېمە سەۋەبتىن بالىلارنىڭ باشقا تالانتىنى ئاچمايمىز دېگەن گەپ چىقىدۇ. مىسالەن، بالىغا ئۆزىنىڭ ئويۇنچۇق ماشىنىلىرىنى چۆۋۈپ قايتا قۇراشتۇرۇش توغرىسىدا پىتەكچىلىك قىلىش، ئەتۈركە ـ ئامبۇر قاتارلىق قورال ـ سايمانلارنى تەقلىپ بېرىش ھېسابىغا بالىنىڭ ئىجاد ـ ئىختىرا تەپەككۇرىنى ئېچىش توغرىسىدا باشلامچىلىق قىلىش قاتارلىقلار. ئويۇنچۇق ھاۋا شارىنىڭ لەيلەپ تۇرۇشى، بالىلار بىلەن بىللە لەگلەك ئۇچۇرۇش ھەم لەگلەكنىڭ ئۇچۇش پىرىنسىپى دېگەندەكلەرنى چۈشەندۈرۈش قاتارلىق يېڭىچە ئۇسۇللار بىلەن بالىنىڭ يېڭىچە نەرسىلەرگە بولغان بىلىشنى ئاشۇرۇش ئارقىلىق تەسەۋۋۇرنى جارى قىلدۇرۇش ۋەھاكازالار. قىسقىسى، ئىلگىرىكىگە ئوخشىمىغان بىر ئامىللارنى قىلىپ ئۆسمۈر بالىنىڭ ۋۇجۇدىدىكى ئەقىل ـ پاراسەتنىڭ ئەركىن تەپەككۇرىنى قېزىش لازىم. مېنىڭ شەخسىي قارىشىمچە، ئالدىنقى دۇنيا قاراشنىڭ قۇربانى بولغان ئۆسمۈر بالا تاكى ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە شۇ خىل تەپەككۇرنىڭ قۇلى بولۇپ ئۆتۈپ كېتىشى مۇمكىن. بالىنىڭ تەپەككۇرىنى خۇددى كۆزى ئەمدىلا ئېچىلمىغان بۇلاققا ئوخشىتىشقا بولىدۇ. ئەگەر بىز بىرلا بۇلاقنىڭ كۆزىنى ئېچىشقا ئۇرۇنساق، بۇ سۇ بىر ئېرىق ياساپ ئاقىدۇ ـ دە، كۆپ نەرسىنى سۇغۇرغىلى بولمايدۇ. ئەگەر تېخىمۇ كۆپ بۇلاقنىڭ كۆزىنىمۇ ئېچىۋەتسەك ئۇنداقتا ئۇ ئۆستەڭ سۇيىگە، دەريا سۇيىگە، ئاخىرىدا ئۆركەشلەپ تۇرىدىغان دېڭىزغا ئايلانمىشى مۇمكىن.

ئادەمنىڭ ئەقلىي تەپەككۇر كۈچىنى ئۇرغىتىش، زامانىۋى ئېڭىنى تۇرغۇزۇش ئادەم بايلىقىنى ئېچىشنىڭ مۇھىم بىر قىسمى. بۇ خىل بايلىقنىڭ قىممىتى چەكسىز ھەم تۈگەپ قالمايدۇ. ئىختىساسلىق ئادەم بايلىقى ھەرقانداق بىر مىللەتنىڭ ئەۋزەل. «پۈتكۈل شىركىتىمنىڭ مال ـ مۇلكىنى تالان ـ تاراج قىلىپ ئېلىپ كەتسەڭمۇ مەن رازى، ئەمما ئادەملىرىمنى قويۇپ قويغىن،ــ دەيدۇ ئامېرىكىدىكى بىر شىركەتنىڭ دىرېكتورى،ــ ئاز كۈندە تېخىمۇ زامانىۋى بىر كارخانىنى قۇرۇپ چىقالايمەن». دېمەك، ئادەم بايلىقىنى پائال ئېچىش ھەم راۋاجلاندۇرۇش ناھايىتى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. ئىنسانلار ئىلگىرى تەبىئىي بايلىق دەۋرى، سانائەت دەۋرى، ئۇچۇر دەۋرى قاتارلىق دەۋرلەرنى باشتىن كەچۈردى ھەم كەچۈرمەكتە. بۇنىدىن كېيىنكى يېڭى دەۋر ئادەم بايلىقى دەۋرى، يەنى ئەقىل، بىلىم دەۋرى دەپ قارالماقتا.

3.4.ئۆزلۈك چۈشەنچىمىز

ئەمدى يېقىندىن بۇيان قىزغىن مۇھاكىمە قىلىنۋاتقان ئۆزلۈك دېگەن مەسىلە ئۇستىدە پاراڭلىشىپ باقايلى. ئۆزلۈك ئادەمنىڭ ئەڭ چوڭقۇر ئىچكى دۇنياسىدىكى ھەقىقىي مەنىدىكى «مەن»دىن ئىبارەت. ئۆزلۈك ئۇقۇمى ئۆزۈم ئۇقۇمى بىلەن ئۆزىدىن ھالقىش ئۇقۇمىغا نسبەتەن ئېيتىلغان تار مەنىدىكى شەخسىيەتچىلىكتۇر. ئۆزۈم ئۇقۇمىدا ئادەم پەقەت ئۆزىنى ئويلايدۇ. ئۆزلۈك ئۇقۇمىدا ئادەم ئۆزى ۋە ئۆزى تەۋە بولغان ئىجتىمائىي ئايرىمىنىڭ مەنپەئەتىنى كۆزدە تۇتىدۇ. شۇڭا كەڭ مەنىدىكى شەخسىيەتچىلىك ئىدىيەسىگە تەۋە بولىدۇ. ئەمدى ئۆزىدىن ھالقىشقا كەلسەك، يۇقىرىقى ئىككى خىل شەخسىيەتچىلىكنى بېسىپ ئۆتۈپ ئۆزى ۋە ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي ئايرىمىسىدىن سىرتقى بىر گۇرۇھنىڭ مەنپەئەتىنى كاپالەتلەندۈرۈشنى كۆزدە تۇتىدۇ. ئۆزلۈك قوپال تىلدا ئېيتقاندا ئۆزىنىلا ئويلاش ۋە كۆرۈش، ئۆزىگە مەپتۇن بولۇش دېگەنلىكتۇر. شۇڭا ئالىيجانابلىق قارىشى بىلەن ئېيتقاندا ئۆزىدىن ھالقىشنى تەۋسىيە قىلىشىمىز ھەم ئەۋلادلارغا شۇنداق تەربىيە بېرىشىمىز كېرەك. شەخس ئۆزىدىن ھالقىغاندا يەنە بىر شەخسنىڭ مەنپەئەتىنى ئويلاپ يېتەلەيدۇ. بىر ئىجتىمائىي ئايرىما ئۆزىدىن ھالقىغاندا يەنە بىر ئايرىمىنىڭ مەنپەئەتىنىمۇ ئويلىيالايدۇ ۋە ئۇنىڭغا ئەڭ زور دەرىجىدە ھەسۈل بولالايدۇ. ئىنسان ئۆزىنىڭ ئىش ـ ھەرىكىتىنى تەبىئەتنى لايىقدا ئۆزگەرتىش، تەپەككۇر قىلىش ئارقىلىق تېخىمۇ مۇكەممەللىككە ئىگە قىلىش بىلەن ئۆزلۈكىدىن ھالقىپ كەلگەن. شۇ جۈملىدىن ئىنسانىنىڭ ئۆزلۈكى، ئەقىل ـ پاراسىتىنىڭ ھۆرلۈكى ئىجاد ـ ئىختىرا قىلىشتا تېخىمۇ گەۋدىلىنىدۇ ھەم ئىپادىلىنىدۇ. دېمەك، بىر خەلقنىڭ مىللىي كىملىكى ۋە ئۆزلۈكى ئىنسانىي كىملىك ھەم ئىنسانىي ئۆزلۈك بىلەن شەرھلىنىشى كېرەك. ئىدراكلىق ھاياتلىق تۇغۇلۇپ ئالدى بىلەن ئادەمگە تەۋە، ئاندىن قالسا

مىللەت ۋە ئائىلىگە، مەلۇم بىر جەمئىيەتكە تەۋە بولىدۇ.

تارىخىي مەدەنىيەتلەر تەتقىقاتى ئارقىلىق كىشىلەرگە ئۆزىنىڭ كىم ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈشكە پۈتۈن كۈچىمىز بىلەن تىرىشىۋاتقان بولساقمۇ، ئەمما ئادەمنىڭ ئۆز كىملىكى ۋە خۇسۇسىيىتىنى قانداق جارى قىلدۇرۇشى توغرۇلۇق كۈچەشكە كېچىكمەپ قېلىۋاتىمىز. ئۆزلۈك قارىشى تارىختىكى كىملىكنى ھەم ئۆزلۈكنى بىلىشلا بوپقالماي، ئەڭ مۇھىمى تارىخىي ئۆزلۈكنى ھازىرقى زاماندىمۇ جارى قىلدۇرۇشتىن ئىبارەت. تارىخنى بىلىش ئۆزلۈكى(مەن كىم ئىكەنلىكى)نى بىلىشنىڭ بىر بۆلىكى، خالاس. قالغان قىسمى تارىخىدىكى ئىلغارلىقنىغا ۋەكىللىك قىلىش ۋە ئالەمشۇمۇل نەتىجە يارىتىش بىلەن ناماياں بولىدۇ. خەۋەردار بولۇپلا قويۇشنىڭ ھېچقانچە ئەھمىيىتى يوق.

نۆۋەتتىكى تاشقى مەدەنىيەتلەرنىڭ بېسىمى، سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى ھەم خەلقئارا كاپىتال ئىگىلىكى ئۆزىمىزگە ئەستايىدىل، تەپسىلىي قاراپ چىقىشىمىزنى تەقەززا قىلماقتا. ئۆزىمىزنى زادى قانداق تونۇش ھەم قانداق جارى قىلدۇرۇش جىددىي مەسىلىگە ئايلانماقتا. بىر مىللەت پەقەت باشقا مىللەتلەر بىلەن ئۇچرىشىپ ئالاقە قىلغاندىلا ئاندىن ئۆزلۈك تەلىپى مەيدانغا چىقىدۇ. باشقا مىللەتلەر بىلەن سېلىشتۇرۇلغاندىلا ئۆزلۈك قارىشى شەكىللىنىدۇ. شۇڭا ئۇچرىشىش دائىرىسى قانچىكى كەڭ بولسا ئۆزلۈك تەلىپى شۇنچە كۈچلۈك بولىدۇ. شۇ ئارقىلىق ئۆزىنىڭ پۈتكۈل يەرشارى كىشىلىرىنىڭ بىر مۇھىم ئەزاسى ئىكەنلىكىنى تېخىمۇ چۈشىنىپ يېتىدۇ. دۆلەت ئىچى ھەم غەرب ئەللىرىنىڭ پەن ـ تېخنىكا، ئىجادىي تەپەككۇر، كۆزقاراش قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئىلغارلىقى نۆۋەتتىكى ھالىتىمىز بىلەن روشەن سېلىشتۇرما بولۇپ، ئۆزىمىزنىڭ دۇنيادا قانداق ئورۇندا تۇرۇۋاتقانلىقىمىزنى قايتىدىن ئويلاشقا مۇۋەپپەق بولالايمىز. دۆلەت ئىچى ھەم ياۋروپا ئەللىرىنى ئاساس قىلغان ھازىرقى زامان جەمئىيىتىگە يۈزلىنىش ئارقىلىق شەرق ۋە غەرب مەدەنىيىتى ھەم ئەنئەنىۋىلىكنىڭ يۈز قانداق ئورۇندا تۇرۇۋاتقانلىقىمىزنى قايتىدىن ئويلاشقا مۇۋەپپەق بولالايمىز. دۆلەت ئىچى ھەم ياۋروپا ئەللىرىنى ئاساس قىلغان ھازىرقى زامان جەمئىيىتىگە يۈزلىنىش ئارقىلىق شەرق ۋە غەرب مەدەنىيىتى ھەم ئەنئەنىۋىلىكنىڭ يۈز كۆرۈشۈشى جەريانىدا ھەقىقىي ئۆزلۈكىمىزنى تېپىپ چىقالايمىز. بۇ خىل يېڭىچە بايقاش ئاخىرىدا ئۆزلۈك بىلىشىمىزگە بولغان مۇتەئەسسىپ كۆز قاراشنىڭ ئىنسانلار جەمئىيىتىدىن ئايرىلىپ تۇرۇش ھالىتىنى ئۆزگەرتىپ، مەخسۇس پەن ۋە تەتقىقات ساھەسگە ئايلىنىدۇ.

زامانىۋىلىشىش قەدىمىنى تېزلىتىش ئۈچۈن ئالدى بىلەن ئادەمنى ئىدىيە، تەپەككۇر، كۆزقاراش، قىممەت قارىشى تەرەپلەردىن زامانىۋىلاشتۇرۇش لازىم. بۇ جەريانلارنى ئورۇنداش ئۈچۈن ئەنئەنىۋىلىكنىڭ ئاسارىتىدىن قۇتۇلۇش، دىنىي ئېتىقاد بىلەن تەرەققىيات، ئۆرپ ـ ئادەت بىلەن مەدەنىيەت ئوتتۇرىسىدىكى مەسىلىلەرنى ماھىرلىق بىلەن بىر تەرەپ قىلىش ھاجەت. غەربتىكى زامانىۋىلاشقان دۆلەتلەرنىڭ تەرەققىيات ۋە ياشاش ئۇسۇللىرى ھەم تارىخى جەھەتتىكى تەتقىقاتنى چوڭقۇرلاشتۇرۇپ خەلق ئىچىگە تونۇشتۇرۇش، ئۆزلىرىنىڭ ياخشى ئادەتلەر بىلەن يات مەدەنىيەتلەردىن قانداق قىلىپ ئۆزىمىزنىڭ ئادىتى ھەم دىنىي ئېتىقادى، ئەخلاق ئۆلچىمىگە ماس كېلىدىغان بىر ماشىنا قۇراشتۇرۇپ چىقىش ھەم ئۇنى قانداق ھەيدەش ئۇسۇلى توغرۇلۇق ئىزدىنىش، باشلاش ئالدىدىكى بىر مۇھىم خىزمەت.

4

4.1. زىيالىيلاردىكى تېپىك مەسىلەر

دوكتور ئەسەت سۇلايمانىنىڭ «ئۆزلۈك ۋە كىملىك» ناملىق كىتابىنى ئوقۇغاندىن كېيىن مەزكۇر كىتابتا ئىپادىلەنگەن قىسمەن تەپەككۇر بىرتەرەپلىمىلىكى مېنى ئويغا سېلىپ قويدى. بۇخىل قاراشلار ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى كۆپىنچە زىيالىيدا ساقلىنىۋاتقان ناھايىتى تېپىك ھادىسىلەر. مەن كىتابتا ئېيتىلغان كېچىكىنە ۋەقە ئارقىلىق ئاپتورنىڭ تەپەككۇر ئۇسۇلىنى قىسقىچە بايانلاشكە مۇيەسسەر بولالىدىم. ئاپتور دانىيەدە تۇرۇش جەريانىدا بىر تۇركمەن بىلەن تاسادىپىي پۇرسەتتە ئۇچرىشىپ قېلىپ قىزغىن پاراڭلىشىدۇ. بۇ ئۇچرىشىش ئۇنىڭغا ئىنتايىن يېقىملىق تەسىر بېرىدۇ. ئۇ يەنە ۋاراڭ ـ چۇرۇڭغا تولغان قايناق بىر ئوتتۇرا ئاسىيا بازىرىنى بايقايدۇ ھەم ئۇ يەردە ئۆزىنى ئىنتايىن ئازادە ھېس قىلىدۇ. قايتىپ كەلگەندىن كېيىن بۇ ئىشنى ئاچىسىغا سۆزلەپ، «يەنىلا ئۆزىمىزنىڭ كىشىلىرىمىز، ھېچبولمىغاندا ئورتاق بىر مەدەنىيەت چەمبىرىكىگە تەۋە كىشىلەر بۇ يەردە ئادەمنىڭ كۆزىگە ئىسسىق كۆرۈنىدىكەن» دەيدۇ. ئەمما ئاچىسى ئۇنىڭ بىر قىسىم كۆز قارىشىغا رەددىيە بېرىپ: «ياۋروپاغا دەسلەپ كەلگەن ئۇچ ئاي ئىچىدە ھەرقانداق ئۇيغۇردا شۇنداق بىر ھېسسىيات بولىدۇ، مەندىمۇ بولغان، ھەتتا بۇ يەردىكى كۆچمەن ئەرەبلەر، تۈركلەر ۋە باشقا مۇسۇلمانلار كۆزۈمگە دانىيەلىكلەردىن ئىسسقراق كۆرۈندى...لېكىن، مۇشۇ مەزگىلدىن ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىن كۆزقاراش ۋە ھېسسىياتىمىدىمۇ ئۆزگىرىش بولىدۇ. سەن دېگەن بىر ئوغۇلبالا، ھېسسىيات جەھەتتە تېخىمۇ قاتتىقراق ۋە تەمكىن بولۇشۇڭ كېرەك. بىز ھازىر رېئال دۇنيادا ياشاۋاتىمىز. ۋەتەندە كۆنۈپ قالغان بۇرۇنقى ئوي ـ خىياللىرىمىز ئەمدى بۇ يەرگە ماسلاشمايدۇ... مەن سېنىڭ ئەمدى خەلقئارا مۇھىتتا تەرەققىي قىلىشىڭنى ئۈمىد قىلىمەن» دەيدۇ. ئاپتورنىڭ قېرىنداش مىللەت كىشىسىنى يېقىن كۆرۈشى توغرا. شۇنىسى ئۇ ئۆزىنى مىللىي ھېسسىياتى بىلەن دەڭسىمەسلىكى، تېخىمۇ مەدەنىيەتلىك كىشىلەر ئارىسىدا تۇرۇۋاتقانلىقىدىن ئۆزىگە تېخىمۇ قاتتىق تەلەپ قويۇشى، يېڭى مۇھىتقا كۆنۈشى، ماسلىشىشى، ھەرگىز بىر ئوتتۇرا ئاسىيالىق بىلەن ئۆزىگە تەسەللى، ئارامبەخش ئىزدىمەسلىكى لازىم. ئۇ ئۇچراتقان بازارمۇ ھەم شۇنداق. ئوتتۇرا ئاسىيا ھەم ئەرەب ئەللىرىدىن كەلگەن تۈرلۈك كۆچمەن دانىيەنىڭ مەلۇم شەھىرىگە توپلىشىپ بۇ بازارنى ئېچىۋالغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ مەۋجۇد بولۇشى ياۋروپاچە ئادەتكە خاس بۇ شەھەرگە، جۇملىدىن شىمالىي ياۋروپا ئەللىرىگە كۆزگە كۆرۈنگۈدەك ھاياتىي كۈچ بەخش ئېتەلمىشى ناتايىن. ئۇ پەقەت شۇ خىلدىكى كۆچمەنلەرنىڭ ئەڭ خالاپ باردىغان، سېغىنىشنى باسدىغان، دەرد تۆكىدىغان، ئېچ پۇشۇقنى چىقىرىدىغان جايى، خالاس. ئۇنىڭ يوقاپ كېتىشىمۇ بۇ شەھەر ئۇچۇن چوڭ جەمئىيەت مەسىلىسىمۇ ھىسابلانمايدۇ، ئاپتور بۇنى زىيادە تەسۈرلىگەن، شۇنداقلا رايونىمىزدا ھازىر مەۋجۇد بولۇپ تۇرۇۋاتقان ئوخشاش شەكىلدىكى بازارلارغا نۆۋەتتىكى زىيالىيلاردا ساقلىنىۋاتقان تېپىك قاراش بويىچە «ئىجابىي» باھا بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن يەنە چۈشەنچە بېرىپ «بىر خەلق ئۇچۇن ئۇلارنىڭ مەدەنىيەتتىكى

كىملىكى ئەمەلىيەتتە ئۇلارنىڭ مەۋجۇدلۇقىنىڭ تـۈپ بەلگـىسى ھېسابلىنىدۇ» دېگەن كۆز قاراشنى يورتىپ بەرمەكچى بولـىدۇ. بۇ سۆز باشقا ياۋروپا دۆلەتلىرىدىكى كـىشىلەرنىڭ ئـادەتلىرى سۆزلەنگەندە قىلىنماستىن بەلكى ئوتتۇرا ئاسىيا بـازىرى بـىلەن مۇناسىۋەتلىك ئورۇندا بېرىلىدۇ. كۆرۈڭىلىش تەس ئەمەسكى، بۇ، ئوتتۇرا ئاسـيا خەلقلـىرى ھەم مۇسـۇلمان ئەللىرىنىڭ مۇشۇخىل ياشاش ئۇسۇلىغا بېرىلگەن باھادىن ئىبارەت بولـۇپ، ھەرگىز بارغانسېرى ئوخشىشپ كېتىۋاتقان ياۋروپا مىللەتلـىرىگە بـېرىلگەن ئەمەس. بـۇ پىكـىر مەدەنىيەتتىكـى ھۆكۈمـران مىللەتلەرنىڭ تاشقى قىياپىتى ۋە ياشاش شـەكلىدىكى پەرقىنـىڭ بارغانسېرى كىچىكلەۋاتقانلىقى بىلەن زىت. ئاپتور يـات ئەلـدە يېتىملىك ھېـسـىياتىنىڭ تەرەپـدارى بوپقېلـىپ، بۇگۈنكـى كۈنىمىزدە تارىختىكى ھەم ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرىنىڭ ياشـاش شەكلى بىلەن كـۆپ پەرقلەنمەيـدىغان بىرەسـمىي ئىپتىدائـىي ھالەتنىڭ داۋاملىشىشنى ئۈمىد قىلىپ قالغان. مۇشۇ ۋەقەلىكتىن «بىزنىڭ پۈرچىقىمىز پەقەت قېرىنداش مىللەت كىشىلىرى بىلەنلا پىششىدۇ. ئۇلار بىلەن بـىز تەقـدىرداش، قۇرغـاق رايونـدا ياشاۋاتقان ئوتتۇرا ئاسىيا، ئوتتۇرا شەرق كىشىلىرى بىز بـىلەن ئوخشاش ياشاش ئۇسۇلىغا ئىگە، مەدەنىيەت پەقەت شۇلار بىلەنلا بولىدۇ» دېگەن يەكۈن چىقـىدۇ. دېـمەك، ئـاپتور غەربنـىڭ مەدەنىيىتىنى ئۇنـسىز ئەيبـلەپ ئۆتـۈپ، ھـازىرقى ياشـاش ھالىتىمىزگە مەدھىيە ئوقۇغان. بۇنداق ئويلاش بـىر ئۇيغـۇر، يەنى ئوتتۇرا ئاسـيالىق ئۇچـۇن بەلكـىم توغرىـدۇ. ئەممـا ئوقۇرمەنلەرنىڭ سەمگە شۇنى سېلىپ ئۆتۈشنى لايىق تاپتىمكى، ئوتتۇرا ئاسىيا، ئوتتۇرا شەرق كىشىلىرى ھەم جۇملـىدىن بـىز ئۇيغۇرلار تارىختـا ناھـايىتى سـەلتەنەتلىك ۋە مەدەنىيەتلىـك ياشىغان بولساقمۇ، بۇ دەۋرلەر ئاللىقاچـان كەتـتى. بۇگۈنكـى كۈندىكى ياشاش ئۇسۇلىنىڭ تۈپتىن ئۆزگىرىشى، ئىنسانىيەتنىڭ ئالىي ئۆزلۈك قارىشى(ئۆزىدىن ھالقـىشى) شـۇنى ئـىسپاتلاپ بەردىكى، ھەرقانـداق بـىر مىللـەت تەرەققىيـات باسـقۇچىدا ئۆزىدىكى ماسلىشالمىغان ئەنئەنە ۋە ئۆرپ ـ ئادەتلەردىن قاتتىق قوللۇق بىلەن ۋاز كېچىشى كېرەك. دۇنياغـا دانـالىق بـىلەن نەزەرىمىزنى سالغىنىمىزدا، ياشاش شـەكلىدە قـانچە كونىلىقنـى ساقلىغان بىر تائىپە بولىدىكەن، ئۇنـىڭ تەرەققىيـاتى تەتـۇر تاناسىپ ھالدا چېكىنگەنلىكىنى بايقىمـاي قالمـايمىز. ئەسـەت سۇلايمانىنىڭ بايانلىرى بۇ خىل قـانۇنىيەتلەرگە تەتۇرئىدىيەنـى ئىلگىرى سۈرۈپ قويىدۇ، شۇنداقلا دوكتور كىتابىنىڭ ئاخىرىغىچە بۇ ئىشلار توغرۇلۇق قايتا ئېنىقلىما بەرمەيدۇ. نېچۇن دۇنيانـى ئاۋام پۇقرادىن ياخـشى چۈشـىنىدىغان بـىر ئىلىـم ئەھلـىدە مۇشۇنداق ئىدىيە ھۆكۈمران؟ بۇ، كـۆپ قـسىم زىيـالىيمىزدا ئورتاق بولۇۋاتقان ھېسسىياتقا ئېغـشىنىڭ تېپـىك مـىسالىدۇر. يۇقىرىدا قەيت قىلىنغان ئۇنىڭ ئاچـسى ھاۋاخانىنـىڭ قارىـشى ئىنتايىن ئىلغار بولۇپ، تېپىك يېڭىچە پىكىر ئېقىمغا ۋەكىللـىك قىلالايدۇ. ئەسەت سۇلايمانىنىڭ ئىزدىنىشى قـسىمەن دائىرىلـىك بولـسا، ئاچـسىنىڭ مېدىتـسىنا ساھەسـىدىكى ئىزدىنىـشى دۇنياۋىلىققا ئىگە ئورتـاق پەن. بـۇ ناھـايىتى روشـەن بـىر سېلىشتۇرما. بۇ نۇقتا ئۆزىمىزدە «زادى يازغۇچى ـ تارىخچىلار مۇھممۇ ياكى دۇنياۋى ئورتاقلىققـا ئىـگە ئىلىـم ئىگىلىـرى مۇھممۇ» دېگەن تېمىدا ئويلىنىشىمىزغا تۈرتكە بولـىدۇ. بـىر مىللەتنىڭ تارىخى، ئېتنىك مەنبەسى، ئۆرپ ـ ئادىتى توغرىسىدا ئىزدىنىش ھەقىقەتەن توغرا ئـىش بولـسىمۇ، ئەممـا بىزنىـڭ قەدىرلىشىمىز بۇنىڭلىق بىلەن چەكلىنىپ قالسا بولمايـدۇ. بـىز يەنە دۇنياۋى ئورتاقلىققا ئىگە پەنلەرگە بولغـان دىققىتىمىزنـى يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈشىمىز كـېرەك. پۈتكـۈل دۇنيادىكـى تەرەققىيات رىتمى تېز، جىددىي، ئالدىراشـچىلىق ئىچىدىكـى دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسىدە ئەسـەت سـۇلايمان تەسـۇرلىگەندەك قېرىنداشلىق، قوشنىدارچىلىق مۇناسـىۋىتى كەمچـىل بولۇشـى تەبىئىي. ئەممـا ئۇلار بۇ تۇرمۇشقا ئۇزۇندىن كۆنگەن بولـۇپ، ئۆزلىرىگە غەيرىي تۇيۇلمايدۇ. مانا بۇ ئۇلارنىڭ تەرەققىياتىـدا يېتىلدۇرگەن ھەم تەبىئىي خالاپ تاللىغان ئادىتى بولـۇپ، بـۇ خىل ئىختىيارىي «مەجبۇرلىنىش» ئاخىرىدا ئادەتكە ئايلانغـان. مۇشۇنىڭغا ئوخشاش تۇرلۇك ئادەتكە ئورتاق رېئايە قىلغاندىـلا ئۇلار مەدەنىيەتتىكى ھۆكۈمرانلىق ئورنىدا تەۋرەنمەي تۇرالايدۇ. بۇنى بىز تەسەۋۋۇرىمىزغا سىغدۇرالايمىزمۇ؟ ئاپتور يەنە مۇنداق بىر جۇملە سۆزنى قىلىـدۇ: «يەر شارىلىشـىنىڭ شـىددەتلىك دولقۇنى مىللەتلەر ۋە دۆلەتلەر چېگرالىرىدىن ھالقـىپ ئۆتـۈپ مىللىي ۋە مەھەللىۋى پەرقلەرنى ئېزىپ ئۇن قىلماقتا. بـىز ئەنە شۇ سان ـ ساناقسىز خۇرۇچنىڭ ئارىلاشمىسىدىن تەييارلانغـان، ئاللىقاچـان ئـۆز تەمـىنى يوقاتقـان يەر شـارى بولكـىسىنى يېمەكتىمىز». بۇ جۇملىدىن نۆۋەتتىكى ئىنسانلارنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتىغا بېرىلگەن باھانىڭ ئىجابىي ئەمەسلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. بۇ يەردە دېيىلۋاتقان «تەمسىز» بولكا دۇنيـادا پەقەت بىرلا خىل، بەربىر بىزنىڭ يېمەكلىكىمىز. ئۇنى ئىنسانلار ئـۆز ئىختىيارى بويىچە تاللىغان، ئـاز يېگەنـلەر جانـسىز، ئـورۇق بولىدۇ، تەمسىز بىلىپ يېمىگەنلەر ئاچ قالىدۇ، خالاس. ھەمـە مىللەت ئۆز ئالاھىدىلىكىنى، ئۆرپ ـ ئادىتىنى ساقلاپ قېلىـش بىلەن بىللە يەنە تەرەققىيات ئېلىپ كېلىۋاتقان بېسىم، خىرىس ۋە مەجبۇرلاشلارغا ئاكتىپ ئىنكاس قايتۇرۇشى، تەدبىر بەلگىلـىشى زۆرۈر. ماسلىشىش ياكى ماسلاشماسـلىق مەسىلىسىدە بىزنىـڭ دېگىنىمىز ھېساب ئەمەس. بۇ خىـل ئېقىـم بەئەيـنى دۇنيـا سوقۇشىدا ئۇرۇش ئوتى ئۇرۇش قىلىشنى خالمـاي مـۇداپىئەدە تۇرۇۋاتقان دۆلەتلەرگىمۇ تۇتۇشۇپ ئۇرۇش قاينىمىغـا باشـلاپ كىرگىنىدەك ئىش بولۇپ، باشقا كەلگەنـدە ھېچكـىم قېچىمـۇ قۇتۇلالمايدۇ.

تارىخىي خاتىرىلەر شـۇنى ئېيتـىپ بېرىـدۇكى، ئىلگىـرى فېئودالىق ۋە بېكىنمىچىلىكتە چىڭ تۇرۇپ دۇنيانىڭ ئىشلىرىغا ئەزەر سالمىغان بىر قىسىم دۆلەتنى، مىسالەن، ياپونىيە، كورىيە، ھىندىستان قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ دەرۋازىلىرىنى كـۈچەيگەنلەر سودا مۇناسىۋىتى بىلەن ئاچتى، ياخـشىلىقچە ئاچالمىغانلىرىنـى توپ ـ زەمبىرەكلىرى بىـلەن مەجبۇرىـي ئـاچتى. بـۇ خىـل مەجبۇرلاش ئاخىرىدا فېئودالىق ۋە بېكىنمىچىلىكنى يوقىتـىشقا، ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنى ئۆزگەرتىشكە باشلىدى ھەم دۇنيـا بـىلەن ماس قەدەمدە ئىلگىرىلەش ھالىتىنى شـەكىللەندۈردى. دېـمەك، دۆلەتنىڭ خەلق تۇرمۇشىنى ياخشىلاش توغرىـسىدىكى سىياسـەت ـ پەرمانلىرى ھەم دۇنيا ئەللىرىنىڭ تەرەققىياتى بىلەن ماس ئېقىمدا مېڭىش بىردىنبىر تاللاش يولىدۇر. ئەمدى قانداق قىلىپ ھازىرقى ئېـسىل ئـادەتلىرىمىزنى سـاقلاپ قېلىـپ زامانىۋىلىققـا ماسلىشالمىغانلىرىدىن كېچىش، زىيادە ۋاقىت، كۈچ ۋە زېھنـىي

قۇۋۋەتنى ئىسراپ قىلىدىغان ئادەتلەرنى ئۆزگەرتىش ياكى تاشلاش توغرىسىدا ئىزدىنىشكە موھتاج بولۇۋاتىمىز. ئىلىم - پەنگە، پاكىتقا ھۆرمەت قىلغۇچىلار بولۇش سۈپىتىمىز بىلەن بۇ مەسىلىلەرنى تەمكىنلىك بىلەن ئويلىنىشىمىز كېرەك.

4.2. ئاممىنىڭ ئىلىم - پەن قارىشى ۋە تەپەككۇرى

كىشىلەر تېخنىكا ئارقىلىق زامانىۋى تۇرمۇش كەچۈرۈش ۋە بىخەتەر ياشاش ئۇسۇللىرىنى بىلمۇالدى. كىشى نورمال ھايات كەچۈرۈۋاتقان ئەھۋالدا ئەجدل ۋەھىمىسىنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى كۆپ ئويلاپ كېتەلمىسە كېرەك. ئەمما ئۆزى ياكى ئەڭ مۇھىم كىشىسى ئېغىر كېسەلگە مۇپتىلا بولغان چاغدىلا بۇنىڭ نەقەدەر قورقۇنچلۇق ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىدۇ. بۇنداق ۋەھىمە ئادەمنىڭ پۈتكۈل ئارزۇ - ئارمىنىنى بىراقلا بىتچەت قىلىپ تاشلايدۇ. يۇقىرى سەۋىيەلىك داۋالاش تېخنىكىسى ئادەمنىڭ كېسىلىگە شىپا تېپىشقا ئۇرۇنىدۇ ھەم بىر قىسمىنى ساقايتىدۇ. دېمەك، تېخنىكا قانچە يۇقىرى بولسا كىشىلەرگە شۇنچە بىخەتەرلىك تۇيغۇسى ئېلىپ كېلىدۇ. لېكىن ئاممىنىڭ بۇ جەھەتتىكى بىلىشى ھەم ئالىملىرىمىزنىڭ تەتقىقاتى تېخىچە بىخ ھالەتتە تۇرۇۋاتىدۇ. تۇرلۇك سەۋەب تۈپەيلى «بىلىم - كۈچ»كە ئوخشاش ئىلىم - پەننى ئومۇملاشتۇرۇش ژۇرناللىرى يېتىمسىرىماقتا. بۇ ژۇرناللارنىڭ تۇرتكىسىدە دۇنياغا كەلتۈرۈلگەن بىر قىسىم نەتىجە ئېتىبارسىز قالماقتا. مەسىلەن، قاسىم سىددىق ۋە ئۇنىڭ «فىزىكىلىق شەكىل نەزەرىيەسى»نىڭ ئارىمىزدا كۆچلۈك ئىجتىمائىي ھەم ئىقتىسادىي قوللاشقا ئېرىشەلمەسلىكى ئادەمنى تولىمۇ ئەپسۇسلاندۇرىدۇ. ئەمما 1990 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىسىدا مەلۇم بىر تىل تەتقىقاتچىسىنىڭ چەت ئەلگە چىقىپ نۇتۇق سۆزلەشتە ئىقتىسادتىن قېينىلىپ قېلىشى سەۋەبلىك مەكتەپ - مەكتەپتە ئېلىپ بېرىلغان ئىئانە توپلاش پائالىيىتى بۇ ئىككى خىل ئىشقا، توغرىسىنى ئېيتقاندا ئىلىم ساھەسىدىكى دۇنياۋى بايقاش ئۇستىدە ئىزدىنىش بىلەن قىسمەن دائىرىلىك تىل تەتقىقاتىغا بولغان روشەن پوزىتسىيەمىزنى ئىپادىلەپ تۇرماقتا. ئۇنتۇپ قالماسلىقىمىز كېرەككى، ئالدىنكىسى پۈتكۈل دۇنيا ئورتاق كۆڭۈل بۆلىدىغان نۇقتا. ئۇنداقتا، قانداق ئامىل تارىختىن بۇيان باھادىر ئوغلانلىرى، كەشپىياتچىلىرى كۆپ يېتىشىپ چىققان بىر مىللەتنى شاللاپ تاشلاپ، جاھان مىللەتلىرىنىڭ كەينىگە تىزىپ قويۇشقا، ھەتتا ئۇنتۇلدۇرۇشقا مەجبۇرلىدى؟ بىز تارىخىي قەلەمدارلىرىمىزنىڭ پەلسەپەۋى قاراشلىرىغا ھۆرمەت قىلمىدۇقمۇ ياكى ئۇلارنىڭ قاراشلىرى زامانغا زىت بوپقالدىمۇ؟ ۋە ياكى ئۇلار كۆرسىتىپ بەرگەن ئاتالمىش «ئىلىم - مەرىپەت يولى» نۆۋەتتىكى دۇنيانىڭ تۇتقان يولى بىلەن ئوخشامدۇ؟ ئۇلار ئوتتۇرىغا قويغان ئاستىرونومىيە، ماتېماتىكا ۋە فىزىكا ساھەلىرىدىكى تەلىماتلار دۇنيا ئىلىم - پېنى ساھەسىدە جىڭگا توختىمىدىمۇ ياكى بىز بەك كۆپتۇرۇۋەتتۇقمۇ؟ ئۇلارغا زىيادە يۇقىرى باھا بېرىشتىن ئىلگىرى جاھانغا نەزەر سېلىپ تەكشۈرۈپ كۆردۇقمۇ؟ بىلىشىمىزدىكى بىلىم - مەرىپەت يولى زادى دۇنيانىڭ يۆنىلىشى بىلەن ئوخشامدۇ - يوق؟ بۇ مەسىلىلەرگە سوغۇققانلىق بىلەن تەكشۈرۈپ چىقىپ جاۋاب بېرىشىمىز، ئۆزىمىزگە بەش قولدەك ئايان كۇچى ئاجىز دەسمايىمىزنى ھە دېگەندىلا سۆرەپ چىقىپ پەش قىلماسلىقىمىز كېرەك. بۇ بىزنىڭ ئىلىم - پەن ۋە تېخنىكىغا تۇتقان پوزىتسىيەمىز بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك.

بىزگە مەلۇملۇق. تارىخىمىزدىن شۇنى كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەسكى، «ئەدەب، شائىر» ئەتىۋارلىنىپ، تېخنىك - ئىختىراچى كەمچىل بولغان. بۇنداق زور تەڭسىزلىك ھە دېگەندىلا بىرەر ئەمەلىي ئىش قىلىشتىن كۆرە جەررە - ساما سېلىشنى، قىسقىسى خىيالىي - ھېسسىي مەدەنىيەتنى ئەۋزەل بىلەمەك ھالىتىگە باشلىغان. بۇ بىزدىكى ملك يىلدىن بۇيان بارغانسېرى كۈچىيىپ بېرىۋاتقان تېخنىكا ھەم ئىلىم - پەننى تەرك ئېتىش پىسخىكىسىدىن ئىبارەت.

ئامېرىكا، ياپونىيە ۋە ياۋروپا ئەللىرىدە جىنسىي ئەركىنلەشتۈرۈش، بۇزۇقچىلىق، ئاشىندارچىلىق يامرىغان بولسىمۇ، ئەمما شۇ جەمئىيەتتە ياشاۋاتقان زور كۆپچىلىك ئەقىللىق كىشى ئىنسانىي پەزىلەت - خسلەت بىلەن ياشاپ، ھەر ئىشنى پۇختا، ئۆز لايىقىدا بىر تەرەپ قىلىپ، ئەخلاق، ئۆرپ - ئادەت، كىشىلىك قەدىر - قىممەت جەھەتتە يەنىلا دۇنيانىڭ ئولگىسى بولۇپ كېلىۋاتىدۇ. بىز ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىگە خاس ئەخلاقنى بىر ئېغىز گەپ بىلەنلا يوق قىلىۋەتسەك، ئۇلارنىڭ ھەدەنىيىتى شەھۋانىي، جىمىي بۇزۇقچىلىقنىڭ ئۇۋۇسى دەپ قارىۋالساق خاتالاشقان بولىمىز، ئەلۋەتتە. ئەقىللىق كىشىلەر ئۆز جىسمىدىكى ھەر بىر پائالىيىتىگە ئائىلىق ئىگە بولۇپ كېلىۋاتماقتا. بۇلارغا كۆز يۇمماسلىقىمىز كېرەك. شۇنىڭ بىلەن بىرگە بىزنىڭ دىققەت قىلىدىغىنىمىزمۇ ھەرگىز خەقنىڭ يامان تەرىپى بولماسلىقى كېرەك. چۈنكى بىز ئۇلارنىڭ ناچار ئادىتىنى ئەمەس، ئىلىم - پەنگە ھۆرمەت قىلىدىغان خسلىتىنى ئۆگىنىمىز. ئۇلار ئۆز ئورنىنىڭ يۇقىرىلىقى، تېخنىكىسىنىڭ ئۇستۇنلۇكى بىلەن ئىنسانلارغا ۋاكالىتەن قالتىس ئەھمىيەتلىك پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بارماقتا. ئالەمنى تەكشۈرۈش، داۋالاش، قاتناش قوراللىرى قاتارلىقلارنىڭ زامانىۋىلىشىشى پۈتكۈل ئىنسانلارغا بەخت ئېلىپ كېلەلەيدۇ. خەۋەرلەردىن ئايان بولۇشچە، ئامېرىكا يېقىنقى يىللاردا نەچچە مىليارد دوللار خەجلەپ ھاۋايىدىكى مەلۇم ئورۇنغا ئالەمنى كۆزىتىش ئەسۋابى ئورۇنلاشتۇرۇپ، يەرشارىغا ھەرۋاقت ۋەيران قىلىش خاراكتېرىدە سوقۇلۇپ كېتىش ئەھدىتى شەكىللەندۈرۈۋاتقان قۇيرۇقلۇق يۇلتۇز، مېتېئورىت تاش قاتارلىقلارنى كۆزىتىش ۋە ئالدىن خەۋەر بېرىش خىزمىتىنى باشلىغان. بۇ ئەلۋەتتە پۈتكۈل دۇنيادىكى ھەمە ئادەمنىڭ ھايىاتىي بىخەتەرلىكى ھەم يادرولۇق مەنپەئەتىگە زىچ مۇناسىۋەتلىك مەسىلە، شۇنداقلا يەر شارىنىڭ تارىخىدا ئىلگىرى يۇز بەرگەن ھەم يۇز بېرىش مۇمكىنچىلىكى بار دەپ قارالغان، ئىنسانىيەتنى يوقىتىش خاراكتېرىدىكى ۋەقە. ئىنسانىيەتنىڭ يوقىلىشىنى تېزلەتمىدىغان بۇ ۋەقەلەر گەرچە رىۋايەت ياكى فانتازىيەگە ئوخشاپ قالسىمۇ، ئەمما ئۇنى يۇز بەرمەيدۇ، دەپ ھېچكىم ئېيتالمايدۇ. مۇشۇنداق خىزمەتنى ئورۇنداش ئۈچۈن پۇل بولغاندىن سىرت يەنە يۇقىرى تېخنىكا ھەم تەدبىر بەلگىلىگۈچىلەر ئىنتايىن زۆرۈر بولىدۇ. بىز ھەدىسلا «بۇزۇقچىلىقنىڭ ئوچقى» دەپ بىلىدىغان ئامېرىكا گەرچە «دۇنيا زومگىرى» دېيىلسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ يەنىلا نۇرغۇن ئىجابىي تەرىپىمۇ بار. ھەرقانچە كۆپ پۇلنى تىزىپ قويغان

بىلەن پۇل بۇنداق ۋەزىپىنى ھەرگىزمۇ تاماملىيالمايدۇ. ئالەمدىن چۈشىدىغان مېتېئورىت يالغۇز ئامېرىكا زېمىنغىلا سوقۇلمايدۇ-دە. ئۇنداقتا بىز يەنە بۇ ئىشلارغا قانداق باھا بېرىمىز؟

ۋەتىنىمىز جۇڭگومۇ سەييارىمىزدىكى چوڭ دۆلەت بولۇش سۈپىتى بىلەن ئوخشاشلا مۇشۇنداق ئىشلار ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسەتمەكتە. جۇڭگونىڭ ئادەملىك ئالەم كېمىسىنى قويۇپ بېرىشى، ئاينى تەكشۈرۈش قۇرۇلۇشى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىدە ۋەتەننىڭ تۈپ مەنپەئەتىنى ئاساس قىلغاندىن باشقا يەنە ئىنسانىيەتكە بەخت يارىتىشنى نىشان قىلغان. ياشاۋاتقان سەييارىمىز تۈيۈقسىز تاشقى ئالەمنىڭ بىرەر ھۈجۇمىغا ئۇچراپ قالسا جۇڭگومۇ ئالەم تېخنىكىسىنى ئىگىلىگەن دۆلەتلەر قاتارىدا ئائىلىمىزنى قوغداش ۋەزىپىسىنى ئۆز ئۈستىگە ئالايدۇ. دېمەك، تەرەققىياتى تېز بولۇۋاتقان ئەللەر ئۆزىنىڭ يادرولۇق مەنپەئەتلىرىنى كاپالەتلەندۈرۈش بىلەن بىرگە، زۆرۈر بولغاندا ئىنسانىيەتنىڭ تۈپ مەنپەئەتى ئۈچۈن تۆھپە قوشالايدۇ.

شۇڭا ئىنسانىيەتنىڭ بەختى ئۈچۈن ئورتاق ئىزدىنىۋاتقان دۆلەت ئېچى ۋە چەت ئەللەردىكى ئالىم، ئېقتىسادشۇناس، مۇنەۋۋەر كارخانىچى ۋە تونۇلگۇچى كىشىلەرنى ھەممىدىن يۇقىرى قويۇپ ھۆرمەتلىشىمىز لازىم. بىز ئىلىم-پەن ئالىملىرىنى قانداق قەدىرلەش توغرىسىدا ھەقىقىي ۋىجدانىمىز ئالدىدا جاۋابكار. بىر قىسىم ساھە بىز بىلەنلا مۇناسىۋەتلىك بولسا، كۆپ قىسىم ساھە پۈتكۈل ئىنسانىيەت دۇنياسى بىلەن مۇناسىۋەتلىكتۇر ياكى ئۇلارغا تەسىر كۆرسىتەلەيدۇ.

بىزگە مەلۇملۇقكى، بىز ئۈچۈن مەرپەتنىڭ مېۋىسى دەپ بىلىدىغان بىر قىسىم ئەدەبىي ئەسەرنى ئوقۇغىنىمىزدا يۈرەك تارىيىمىز تېتىرەپ كېتىدۇ. ئەلۋەتتە بۇ شۇ ئەسەرلەرگە سىڭدۈرۈلگەن ئەدەبىي تەسەۋۋۇر، ھېسسىيات، ئىستىلىستىكىلىق ۋاستە قاتارلىقلارنىڭ نەتىجىسى. بىزگە ناتونۇش ئىلىم-پەن ئالىملىرى بولسا دىلىمىزنى مايىل قىلىش چەمبىرىكىنىڭ سىرتىدا قالغان. چۈنكى ئۇلار ھېسسىياتقا ئەمەس، پاكىتقا تايىنىپ يەكۈن چىقىرىدۇ. ئالىملار تىنىمسىز ئەمگىكى، تەتقىقاتى ئارقىلىق تۇرمۇشىمىزنى قولايلىقلاشتۇرۇش، دۇنيانى گۈزەللەشتۈرۈش ئۈچۈن ئىزدىنىدۇ. بۇ بىردەمچىلىك ھاياجانغا ئوخشىمايدۇ. باشقىلار بىر ئالىمنى ھۆرمەت قىلىدىكەن، ئۇنىڭ مىللىتىنمۇ ئوخشاشلا ھۆرمەت قىلىدۇ، بىر ئالىمنى قەدىرلەيدىكەن، ئۇنىڭ مىللىتىنمۇ ئوخشاشلا قەدىرلەيدۇ. كۆك كۆز، سېرىق چاچلىق كىشىلەر ئىلىم-پەننىڭ مۇھىملىقىنى تۇغۇلۇپلا بىلگەن ئەمەس. ئۇلار ئۇزۇن تارىخىي جەريانىدا تېخنىكىدىن ئىبارەت بۇ قورالدىن ھەم ياخشى ئىش، ھەم يامان ئىش ئۈچۈن پايدىلانغىلى بولىدىغانلىقىنى بىلىپ يېتىشكەن. كىشىلەر ئايروپىلان، پاراخوت دۇنياغا كەلگەندىن كېيىن ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇنى ئۇرۇش قورالى قىلىشقا بولىدىغانلىقىنى بىلىۋالدى. ملىتىق دورىسى كەشىپ قىلىنغاندىن كېيىن ئۇنىڭ بىلەن ئادەم ئۆلتۈرۈشنىڭ ئاسانلىقىنى بىلدى. مۇشۇنداق دەۋرىي قىلىش جەريانىدا كىشىلەر تېخنىكىدىن پايدىلىنىپ زومىگەرلىك، كېچەيمىچىلىك قىلىش بىلەن بىرگە يەنە زور ئىقتىسادىي ئۇنۇم يارىتقىلى بولىدىغانلىقىنى، خەلققە تېخىمۇ قولايلىق ئېلىپ كېلەلەيدىغانلىقىنى چۈشەندى. بۇ بىلىش ئىنسانىيەتنىڭ قانائەتلەنمەسلىك تەبىئىتى بىلەن بىرلىشىپ ئىلىم-پەن تەرەققىياتىنى مىسلى كۆرۈلمىگەن يۇكسەكلىككە كۆتۈردى.

بۇلارنىڭ ھەممىسى ئەركىن تەپەككۇرنىڭ توغرا يول كۆرسەتكەنلىكىنىڭ مەھسۇلى. تەپەككۇر سالمىقىنىڭ يىلسىرى چوڭقۇرلاشقانلىقى نېمىنى تاللاش كېرەكلىكىنى كىشىلەرگە ئېنىق بەرمەكتە.

ئىنسانىيەتنىڭ ئىزدىنىشى ھەرگىزمۇ بىكار كەتمەيدۇ. گەرچە ئۇنىڭ جەريانى بىر قىسىم قۇربان بېرىشنى بەدەل قىلغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ياراتقان ئېقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي قىممىتى مۆلچەرلىگۈسىز. ئەپسۇس، بىزدىكى تەپەككۇر نامراتلىقى، «پەيلاسوپ»لارنىڭ كېكەچلىكى، يېڭىلىقلارنى «يەكلەش-سىغدۇرماسلىقى» سەۋەبلىك داۋاملىق ئەنئەنىۋى نەرسىلەرنى پۈۋلەپ، زور روھىي، ھېسسىي بەدەل بەرسەكمۇ ئىلىم-ساھەسى ئۈچۈن ھېچنېمە قىلىپ بەرمىدۇق. نەتىجىدە، ئىلىم-پەن تەپەككۇر ئۇقۇمى بىزدىن ناھايىتىمۇ يىراقتا قالدى. بىز گائېگىرىغانلىقىمىزدىن پەقەت ئەدەبىي ئەسەرلەر ساھەسى، تارىخ، ئامباب كىتابلار مۇئەللىپلىرى، «ژۇرنال پەيلاسوپلىرى»، شائىر، مەغلۇبىيەتچى «مۇتەپەككۇر»لار، سازچى قاتارلىقلارنى چوڭ بىلىمدۇقى، ئىلىم-پەن ساھەسىنى كۆزگە ئىلىپمۇ قويمىدۇق، خوددى بۇ ئىشلار بىز بىلەن قىلچە مۇناسىۋەتسىزدەك. يېڭىچە ئىلىم-پەن مەدەنىيىتى، ئىجادىي تەپەككۇر سەنئىتى، زامانىۋى جاھاندارچىلىق-تىرىكچىلىك سەنئىتى بىز بىلىدىغان ساھەنىڭ سىرتىدا قالدى. نەتىجىدە دۇنياغا قارىشىمىزدىكى تارازا تەڭپۇڭلۇقى ئېغىر بۇزۇلۇپ، بىر تەرەپكە قىيسىپ كەتتى، ئەمدى قىيسىۋەرسە بۇ تارازىنىڭ يەلكىسى سۇنىدۇ. ئەسلىدە ئىلىم-پەننىڭ نۆۋەتتىكى ھالىتى، تەرەققىيات باسقۇچى، ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەر ھەم دۇنيا ۋەزىيىتى، ئېقتىسادنىڭ يۈزلىنىشى قاتارلىقلارمۇ ئوخشاشلا بىز خەۋەردار بولىدىغان، قاتنىشىدىغان مەسىلىلەر ئىدى. مەرپەتپەرۋەر شائىر (پەقەت شائىرلارلا مەرپەتپەرۋەر بولامدۇ؟!)، ئەل سۆيگەن سەنئەتچى، داڭلىق يازغۇچى، ئاتاقلىق تىلشۇناس، تارىخچى قاتارلىق ئاتالغۇلار ھەرقانداق سۆزدىنمۇ يېقىملىق، تونۇش ئىبارىلەرگە ئايلىنىپ كەتتى. پەقەت ۋە پەقەت ئۆزىمىزگىلا تەسىر كۆرسەتكەن ساھەلەرلا بىزنىڭ بىلىشىمىز بوپقالدى. نەتىجىدە، مىللەتنىڭ ئىلىم قەدىرلەش، ساپ ئېتىقاد ۋە خۇراپاتلىق چۈشەنچىسى، نومۇس-خارلىق قارىشى، شەرەپ ۋە خورلۇق تۈيغۇسى قاتارلىقلار بىلىپ-بىلمەي تۈيۈق يولغا باشلاندى. قارىماققا بىز بۇ ساھەلەردە «ئالەمشۇمۇل» نەتىجىلەرنى ياراتقان بولساقمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشىنىڭ ناھايىتى زور كۆپۈكچىگە ئوخشايدىغانلىقىنى بىلمەي يۇرۇۋاتىمىز. بىز پۈۋلەش، پەپلەش، سىيلاش-تەسەللى، كۆپتۈرۈش بەدىلىگە مانا مۇشۇنداق زور كۆپۈكچىنى يېتىلدۈرۈپ چىقتۇق. دېمەك، بۇ كۆپۈكچە ھامان بىر كۈنلەردە قاتتىق شامالدا يېرىلىپ كېتىدۇ. چۈنكى ئۇ چوڭقۇرلىغانسېرى ئۆچرايدىغان شامال بېسىمىمۇ شۇنچە زور بولىدۇ.

مەن يازغۇچىلارنىڭ، سەنئەتچىلەرنىڭ قازا قىلغانلىقى خەۋىرىنى ئاڭلىدىم، نۇرغۇن كىشى ئۇلارنىڭ مۇسىبەت نامىزىغا قاتناشتى، بىز مانا مۇشۇنداق كىشىلەرنى ئالىم دەپ تونۇيمىز. ئەمما بىر ھەقىقىي ئىلىم-پەن ئالىمىنىڭ مۇسىبەت خەۋىرىنى ناھايىتى كەم ئاڭلىدىم. مانا بۇلار مىللىي روھىمۇ؟ ئۆزلۈكسىز ساقلاشمۇ؟ بىر قىسىم سۆزلىگۈچى ئۆزلۈكىنى ساقلاش كېرەك دەپ جار سالىدۇ. بۇ ھازىرقى ئەنئەنىۋى ھالەتتە تۇرۇش كېرەكمۇ دېگەنلىكمۇ؟ ئۇلارنىڭ ئۆزلۈكلۈك قارىشى بويىچە ئېيتقاندا

تارىختىكى ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ بىر مىللەتكە ئايلانغان قەبىلىلەر، چاغاتاي خانلىقىنىڭ مۇسۇلمانلىشىشى قاتارلىقلار تارىخي خاتالىقمۇ؟ ئۇلار ھەر ئىككىسىنى توغرا دەپ قارامدۇ؟ بۇ، زىددىيەتلىك ئەمەسمۇ؟ شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، مەدىكۇ ئۆزلۇكلۈك مەۋجۇد ئەمەس. ئاجىزلارنىڭ يوقلىپ، كۈچلۈكلەرنىڭ مەۋجۇد بولۇش قانۇنىيىتى تېخى توختاپ قالغىنى يوق، ئۇ تارىختا قانداق داۋام ئەتكەن بولسا بۈگۈنكى كۈندىمۇ شۇنداق داۋام ئەتمەكتە ھەم مەۋجۇد بولماقتا، رېتىمى، سۈرئىتى يەنىمۇ تېزلىمەكتە.

تۆگەنچە

يۇقىرىقىلاردىن بىلىشكە بولىدۇكى، نۆۋەتتىكى تەپەككۇر مۇھىتى ناھايىتى ئېچىنىشلىق بولۇپ، يېڭى ئىلگىرىلەش يولىنى ئىپادىلەپ بېرەلمەيدۇ. ھە دېسىلا ھېسسىي مىللىي غۇرۇر ئارىلاشقان يەكۈن توغرا ئەمەس. ئەمدىكى نۆۋەت يېڭى پىكىر ئىگىلىرىگە كەلدى. ئەگەر ئۇلارنىڭ پىكرى مۇۋاپىق بولسا، چوقۇم قوبۇل قىلىش، ھەتتا قوللاش ھەممە كىشىنىڭ ئەقەللىي مەجبۇرىيىتى. ئۇلار ئىلگىرى قانداق ئۇسۇلدا خەلقنى قايىل قىلىۋالغان بولسا بۇندىن كېيىنمۇ يەنە شۇنداق ئۇسۇلدا خەلقنى مايىل قىلىپ، يېڭىچە تەپەككۇرنى ئۇلارغا سىڭدۈرەلەيدۇ.

ھېسسىي تۇيغۇ ئادەمنىڭ ھاياجانلىنىش، ئاچچىقلىنىش، تەمەننا، تەگەببۇرلۇق، ئۆزىنى ئۇستۇن قويۇش، يۇز قاراش، تۇغقىنىم، تونۇشۇم، دوستۇم، دوستۇمنىڭ دوستى، پالانى يەرنىڭ بىرنېمىسى دېگەندەك يېقىنزىلىق (لېبرالىزملىق) ... قاتارلىقلار بىلەن بىرلىشىپ كەتكەن. ھېسسىي ھۆكۈمنى ئەقىلگە، ئادالەتكە قىلىنغان ھاقارەت، زوراۋانلىق دېسەك خاتا بولمايدۇ

بەزىدە تۇيۇقسىزلا يۇقىرىقى مەسىلىلەر ئۇستىدە باش قاتۇرۇشنىڭ ئەھمىيىتى يوقتەك، بىمەنىلىكتەك ئويلاپ قالىمەن. خۇددى ئىنسانلار زامانىۋى ئۆيلەردە، ئېگىز بىنالاردا ئولتۇرسا خىمىيەلىك، فىزىكىلىق ئەكس تەسىرى بولمىغانلىقى، خىمىيەلىك تالا، ھورمۇنلانغان يېمەكلىك ئىستېمال قىلىشى، بۇلغانغان ھاۋادىن نەپەسلىنىشى بىر خاتالىقتەك، پەقەت گەمە، ئوت-چۆپ، شاخ-شۇمبىلار بىلەن ياسالغان كەپە قاتارلىق ئىپتىدائي شەكىلدىكى ئويلەردە تۇرۇش بەدىنگە زىيانسىز بولۇشى توغرىدەك. شۇنسى ئەھمىيەت بۇنىڭغا يول قويمىدى. خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيەسىنىڭ ئۆزلۇكسىز ئۆسۈشى، مەركەز ئوتتۇرىغا قويغان «ئۆگىنىش تېپىدىكى ئىجادكار جەمئىيەت بەرپا قىلىش» ھەم جىمى ئىشتا ئىلمىي تەرەققىياتقا بويسۇنۇش چاقىرىقىنىڭ تۇرتكىسىدە دۆلەت ئېچى ئىقتىسادى، ئىلىم-پەن قۇرۇلۇشى مىسلى كۆرۈلمىگەن يۇكسىلىشلەرگە ئېرىشىپ، دۇنيا بىلەن ماس قەدەمدە مېڭىش شەرتىنى ھازىرلىدى. ئەلۋەتتە، بۇ بەيگىدە شىنجاڭلىقلارمۇ ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرۇشى شەرت.

ئىنسانلارنىڭ قانائەتسىزلىكى، پائالىيەتچانلىقى ئۆزىگە پايدىلىق نەرسىلەرنىمۇ مەيدانغا كەلتۈرسە، يەنە بىر تەرەپتىن بىر قىسىم زىيانلىق نەرسىنىمۇ پەيدا قىلىدى. مەسىلەن: ھاۋانىڭ بۇلغىنىشى، پارنىك ئىفكتى، ئوزۇن قاتلىمىنىڭ بۇزۇلۇشى، ئېچىملىك سۇنىڭ ئازىيىشى، بەزى جانلىقلار تۈرىنىڭ قۇرۇپ كېتىشى قاتارلىقلار. لېكىن ھەر بىر ئىشنىڭ ۋۇجۇدقا چىقىشى يەنە بىر خىل نەرسىنى بەدەل قىلغان بولىدۇ. كىشىلەر بەدەل تۆلىگەدەك ئىنسانىيەتنىڭ يۈكسەك مەدەنىيىتى ھىسلىسىز دەرىجىدە تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. كىشىلەرنىڭ ئوتتۇرىچە ئۆمرى ئۇزىرىدى، كېسەللىك سەۋەبى بىلەن ئۆلۈپ كېتىۋاتقانلارغا ئامال تېپىلدى، دۇنيادىكى ئەللەر ئارا ئارىلىق قىسقىرىدى، ئۇچۇرچىلىق يەر شارىنى ھەقىقەتەنمۇ ئىسمى جىسمىغا لايىق بىر كەنتكە ئايلاندۇردى. كىشىلەر تەرەققىيات ئېلىپ كەلگەن بۇزغۇنچىلىقلارنىمۇ تونۇپ يېتىپ، مۇۋاپىق خەلقئارالىق قارارلارنى ماقۇللاپ، تەدبىرلەرنى تۇزۇپ، قۇتقۇزۇش- مۇھاپىزەت خىزمەتىنىمۇ قانات يايدۇرماقتا. بۇ، ئىنسانلارنىڭ رازىمەنلىك بىلەن تاللىشى بولۇپ، بەدەل تۆلەشتىن ئەنسىرىگەنلەر ھاياتنىڭ مەنىسى ھەم ئۇنى ئەھمىيەتلىك ئۆتكۈزۈشنى بىلمەيدۇ، ئەلۋەتتە.

كىشى ئۆمىدسىزلەنگەن چىغدا دۇنيادىكى ھەممە نەرسە بىر تېنىغا ئەرزىگۈسىز بىلىنىدۇ. سىز شۇنداق ۋاقىتلىرىڭىزدا ئىنتېر تورىنى ئاچىلاپ بېقىڭ. ھەر كۈنى يېڭىلىنۋاتقان ئالاقە، ئۇچۇر، ھەربىي تېخنىكا، ئالەم ساناشتى، ئۆسۈملۈك، سەھىيە، ئىقتىساد، تەنتەربىيە، سودا - سانائەتكە مۇناسىۋەتلىك يېڭىلىق، خەۋەر-ئۇچۇرلارنىڭ كۆپلۈكى، سەرخىللىقى سىزگە دۇنيانىڭ ھەرۋاقىت جىددىي رېتىم بىلەن ئايلىنىۋاتقانلىقىدىن دېرەك بېرىپ تۇرىدۇ. تەرەققىي قىلغان بىلەن ئېسىل ئەنئەنىمىز يوقىلىدۇ، دېگۈچىلەر خاتالاشقانلاردۇر.

يېغىنچاقلىغاندا، نۆۋەتتىكى ئەنئەنىۋى قاراشلارنىڭ ئاسارىتىدىن يۈرەكلىك بىلەن قۇتۇلۇپ تەپەككۇرىمىزنى ھۆرلۈككە چىقىرىشىمىز، ئەركىن قويۇۋېتىشىمىز زۆرۈر. بۇ پەقەت مېنىڭ ئېغىزىمدىكىلا گەپ بولماي، نەق مۇشۇ كۈنىمىزدە ھەممىمىزنىڭ كۆز ئالدىدا مەۋجۇد بولۇۋاتقان پولاتتەك پاكت. سىلىشتۇرۇش، كۆزىتىش، كۆز بىلەن كۆرۈش، تەھلىل قىلىش، ئويلاش ئارقىلىق تەپەككۇرىمىز يەنىمۇ چوڭقۇرلىشىدۇ.

كونىلار يېڭىچە ئىلىم-پەن، مەدەنىيەت تەپەككۇرى بىلەن قوراللانغان كىشىلەرنىڭ چىقىشىغا يول قويۇشى، مەدەت بېرىشى ھەم ھەيدەكچىلىك قىلىشى كېرەك. ئىمتىيازلىقلار يېڭىچە، ئالىيجانابلار ياشاش ئۇسۇلى ئۇستىدە ئىزدەنگۈچىلەرنى بايقىشى ھەم ئۇلارنىڭ ئىدىيەسىنى خەلقە بىلدۈرۈشى كېرەك. گەپدانلىقى، سۆزگە ماھىرلىقى بىلەن ئۇلارنى چەتكە قېقىشقا، كونسېرۋاتىپ ئاڭنىڭ قۇربانى قىلىۋېتىشكە، تۇرلۇك سەۋەب كۆرسىتىپ كىشىلەرنى گاڭگىرىتىشىغا بولمايدۇ.

پايدىلانغان مەنبەلەر

1. «ئىلى دەريا سى» ژۇرنىلى 2007-يىل 4-سان.
2. ئەسەت سۇلايمان: «ئۆزلۈك ۋە كىملىك»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 2006-يىل نەشرى.
3. «جۇڭگو داڭلىق تاۋار ماركىلىرى ھۆكۈمەت تەرەپ تورى»
4. دالي كارنىگ: «ئىنسان تەبىئىتىدىكى ئارتۇقچىلىقلار ۋە ئاجىزلىقلار»، شىنجاڭ ياشلار ۋە ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى 1991-يىل نەشرى.

ئاپتور: بېجىڭ ناھىيە توك ئىدارىسى 110 كىلوۋولتلىق تىرانسفورموتور پونكتىنىڭ خادىمى

ماقالىنى تەكلىپلىك بېكىتكۈچى: ئىمىن ئەھمەدي

قەلب تاشقىنلىرى

▲ ئەرلىرى ۋەتىنى ئۈچۈن، ئاياللىرى ئائىلە ئۈچۈن جېنىنى پىدا قىلالىغان مىللەتنىڭ كەلگۈسى قۇدرەتلىك.

▲ ھاياتلىقىمىزدىكى ھەشەمەتلىك ئۆيلىرىمىز ئۆلگەندىكى گۆرلىرىمىزنى ئۇنتۇلدۇرماقتا.

▲ سەھەر ـ غاپىللار بىلەن ئاقىللارنى ئايرىيدىغان پۇرسەت.

▲ ئۆز ـ ئۆزىنى سوراقتا تارتىشنى بىلمىگەن كىشىنى باشقىلار سوراقتا تارتىدۇ.

ـ مەرىيەمگۈل ياقۇپ

ئاپتور: قەشقەر شەھەر نەزەرباغ يېزا پېخسىن كەنتىدە دېھقان

جۇشقۇن پىكىرلەر

▲ بالىلارنىڭ تىراگېدىيەسىنى، بىرگە، ئاتا ـ ئانىلارنىڭ زىيادە كۆيۈمچانلىقى، يەنە بىرگە، زىيادە قاتتىق قوللۇقى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.

▲ ئادەمنى باھالىماق شۇنىڭ ئۈچۈن تەسكى، ئۇنىڭ باھالاشقا تېگىشلىك سىرى مەخپىيەتلىكى بوپقالىدۇ.

▲ ھايۋان چىشىدىن قېرىيدۇ، ئادەم كۆزىدىن.

▲ ئۈستۈڭدىكىلەرنى كۆرمەكچى بولساڭ، ئۇلارنىڭمۇ ئۈستىدە تۇرغۇچىلارنىڭ كۆزى بىلەن قارا.

▲ نامراتلار تەڭرىگە ئىخلاسى بىلەن، بايلار مال ـ دۇنياسى بىلەن يېقىنلاشماقچى بولىدۇ.

ـ تۇرسۇن قاسىم

ئاپتور: ئاقتو ناھىيە بارىن يېزا قېرىلئۆستەڭ كەنت قارىياغاچ مەھەللىسىدە دېھقان

ئارزۇ تىنىقلىرى

▲ پۇشايمان ـ ئويلىنىپ دېمىگەن سۆز، ئاۋايلاپ باسمىغان قەدەمدۇر.

▲ ئاشكارا ئۆتكۈزگەن خاتالىق پېشانىگە، يوشۇرۇن ئۆتكۈزگەن خاتالىق قەلبكە تامغا بولۇپ بېسىلىدۇ.

▲ ھازىرقى نادانلىق ـ نامراتلىق.

▲ يېقىن كىشىلەرنى قەرز بولغاندا، يىراق كىشىلەرنى نەزىر بولغاندا بىلىسەن.

▲ ئايال ھۇرۇن بولسا ئۆي، ئەر ھۇرۇن بولسا ئايال تېز كونىرايدۇ.

▲ بېگەندىن چىچىپ قۇتۇلغان بىلەن، ئالغاندىن قېچىپ قۇتۇلالمايسەن.

▲ يېقىنلىق ئۇزۇن تۇنده، يېقىنلىق ئېغىر كۈندە ئۆزىنى ئاشكارىلايدۇ.

▲ ياخشىلىق ـ بىر ـ بىرىگە باغلىنىش.

▲ قەرز ـ نوختاسىلىش.

▲ سىر ـ بىرگە، ھۆرمەت ـ ئىناۋەتلىك، بىرگە، ھايات ـ ماماتلىكدۇر.

▲ ھايۋانلىق ئۆمرى ئورۇق ياكى سېمىزلىكىگە، ئادەمنىڭ ئۆمرى خۇشھال ياكى خاپىلىقىغا باغلىق.

▲ ئۆز گۆشۈڭنى ئۆزۈڭ يېمىگۈچىلىك ئادەم بولالمايسەن.

▲ ئەقىل بىلەن تاش، ئاچچىق بىلەن باش كېسىلىدۇ.

ـ مەھمۇتجان ئابدۇۋەلى داۋۇد ئۇيغۇرزادە

ئاپتور: ئاقتو ناھىيە بارىن يېزا «مەنزىل» كومپيۇتېر مۇلازىمەت مەركىزىنىڭ خوجايىنى

ئاچچىق كۈلكىلەر

▲ مەي ـ گىلىكىدىن كىرىپ، تىلىكىدىن چىقىدۇ.

▲ ئەقىل ئاچالمىغان سىرلارنى ۋاقىت ئاچىدۇ.

▲ بىشىم ئېگىز بولسۇن دېسەڭ ھارامنى يېمە، گېپىم ئۆتسۇن دېسەڭ يالغاننى دېمە.

▲ بىلىملىك كىشىلەر يۇرتنىڭ زىننىتى، يۇرەكلىك كىشىلەر يۇرتنىڭ ئىززىتى.

▲ تىرىككەككە چاقچاق قىلما، ئۇرۇشقاققا سۆز.

▲ نادانلارنىڭ تېڭى قۇياش چىقىشى بىلەن، دانالارنىڭ

تېڭى قەلبى ئويغىنىشى بىلەن باشلىنىدۇ.
▲ۋاقىتسىز چىللىغان خوراز ئۆزىگە ئەجەللىنى چىللايدۇ، لېكىن تاڭنى چىللىيالمايدۇ.
▲بىر خوراز چىللىسا بارچە خوراز تەڭلا چىللايدۇ، بۇ بەلكىم جىمىي ئادەمنى تەڭ ئويغىتىش ئۈچۈندۇ. لېكىن خورازچىلىك ئەقلى بار ئىنسانلار زادى قانچىلىك؟
▲«چاشقان»دېگەن سۆزنىڭ تەبىرىنى هەممىدىن توغرا ئىزاهلاپ بېرەلەيدىغىنى مۇشۇك بولغاچقا، چاشقانلارنىڭ تەقدىرى مۇشۇكلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغان.
▲هەقىقىي تارىختىن قان پۇرايدۇ، ساختا تارىختىن يىرىڭ.
▲زېمىننىڭ هالسىراتقىنى ــ ئىنسانىنىڭ زەئىپ تىنىقى.
▲قەددىڭنى تىكلىمەكچى بولساڭ، نەزىرىڭنى يىراققا تىك.
▲قىلىچ ئۆتكۈر بولغان بىلەن سۆنى يارالمىغاس، نۇرنى كېسەلمەس.
▲دۇشمەنگە نەپرەت ئوقىنى ياغدۇرۇۋەرگىچە، بىرەر قېتىم بولسىمۇ ئىبرەت سىرتىمقىنى بوينىغا ساڭ.
▲دۇنيانىڭ پاكلىقى ئەرلەرنىڭ قولىدا، ئەرلەرنىڭ پاكلىقى ئاياللارنىڭ قولىدا.
▲ئۆي ئىگىسى يۇرەكلىك بولسا ئوغرىمۇ ئىهتىيات قىلار.
▲قىممەتلىك گۆھەرلەرنىڭ هەممىسىلا قاتتىق بېسىلىشتىن، ئېزىلىشتىن، يىمىرىلىشتىن ۋە ئاخىرىدا كۆچلۈك ئۈيۇشۇشتىن هاسىل بولغان.
▲ئىنسانلارنى يەر يۇتمايدۇ، بەلكى ئۆزىنىڭ نەپسى يۇتىدۇ.
▲بايلىقىم ــ كېپەنلىكىم، قازنىقىم ــ يەرلىكىم.
▲تىرىشمىغان قۇل بولۇر، ئۆگەنمىگەن كور.
▲گۈلمۇ پۇرىغان كىشىگە خۇشبۇي پۇرايدۇ، ئۈزمەكچى بولغان كىشىگە تىكىنىنى سانجيدۇ.
▲ئادەمنى ئۆزىگە ئاجىز كۆرسىتىدىغىنى، ئۆزىگە بولغان گۇمان ۋە ئىشەنمەسلىك.

ــ هەسەنجان يۈسۈپ

ئاپتور: يەكەن ناهىيە تاغارچى يېزا مەركىزىي مەكتەپتە مۇئەللىم

تاڭدا تەرگەن تەرمەچلەر

▲تەرەققىياتنىڭ بىر قانىتى ئالتۇن، يەنە بىر قانىتى ناپاكلىق.
▲ ماهىيەت هامان ئارقىدا.
▲ بىرى، پۇلۇڭ كۆپ چاغدا، يەنە بىرى، پۇلۇڭ ئاز قالغاندا تولا سانىغۇڭ كېلىدۇ.

ــ يۈسۈپجان مۇهەممەت

ئاپتور: شىنجاڭ يېزا ئىگىلىك ئۇنىۋېرسىتېتى تەييارلىق B سىنىپ ئوقۇغۇچىسى

※ ※ ※

▲دوستۇم، روهىيىتىڭ قارائىغۇلۇقتا قالغاندا، يول باشلىغۇچى هايائلىق مەشئىلى «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىنى قولۇڭغا ئال.

ــ ئىسكەندەر ئەهمەدىي

ئاپتور: پىچان ناهىيە چېقتىم بازار تەۋە مەهەللىسىدە دېهقان

▲ئورتاق سادا: هايات سەپىرىدىكى سىرداش دوست، ئىناق ئائىلە تۇرمۇشىدىكى ياخشى هەمراه، ئەدەپ ـ ئەخلاق بوستانىدىكى تەنها ئەللامە، مەدەنىيەت سەپىرىدىكى نۇرلۇق مايا‌ك، پەرزەنت تەربىيەسىنىڭ گىگانت ئۇلتېشى، ئۆتمۈش بىلەن كېلىدىغان تۇتاشتۇرغۇچى ئۆزۈلمەس مەنىۋىيەت زەنجىرى، «ئاگاه ۋە دانا بول» دەپ خىتاب قىلىپ كېلىۋاتقان نەشرىي ئەپكار «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىغا هەشقاللا.

ــ غۇلام تۇرسۇن

ئاپتور: يەكەن ناهىيە بەشكەنت بازار ساڭ بازار كەنتى سىياۋلوغۇن مەهەللىسىدە دېهقان

▲دۇشمەن ئاۋۋال ئۆز ئىچىگىدىن چىقىدۇ، ئاندىن تېشىگىدىن.
▲«مەن كۆيەرمەن بالامغا، بالام كۆيەر بالىسغا» دېيىلمىگەن بولسا، چوڭلار غېرىبسىنىپ قالمىغان بولاتتى.
▲ ئۇيقۇسىزلىق بىر بولسا غەمدىن، يەنە بىر بولسا كېسەلدىن.

ــ ئەمەر راخمان

ئاپتور: باي ناهىيە سۆچىلىق ئىدارىسى ئونباش يېزا سۇ باشقۇرۇش پونكىتىنىڭ خادىمى

تەرەن جەڭەرلىرى

▲كاللاڭدىن غەم ـ ئەندىشىنى نېرى قىلغىنىڭ ــ ئۆزۈڭنىڭ سالامەتلىكى ئۈچۈن رېتسىپ يازغىنىڭ.
▲تىرىشساڭ دۇشمىنىڭمۇ ساڭا قايىل بولماي تۇرالمايدۇ.
▲جاۋابسىز قالغان سوئال بىر بولسا قىينىلىقىدىن، يەنە بىر بولسا ئەتەي جاۋاب بەرمەسلىكتىن بولىدۇ.
▲خاتالىقىڭ ئەڭ ئېلىشى ــ خاتالىقنى توغرا دەپ تونىغانلىقتىن.

ــ ئابدۇرەهىمجان مۇهەممەت تەرەن

ئاپتور: ئاتۇش شەهەر سۈنتاغ يېزا شورۇق كەنتىدە پۇقرا

تەپەككۇر تەرمەچلىرى

▲ ئۆلۈپ ئەمەس، بەلكى غەلبە قىلىپ هەقىقىي قەهرىمان بولغىلى بولىدۇ.
▲ دانالار دىلىڭنى، قەهرىمانلار يولۇڭنى يورىتىدۇ.
▲ كۈچ تېنىڭنى، ئەخلاق ئابرۇيىڭنى، بىلىم قىممىتىڭنى كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ.
▲ نەپسى يامان گېپىدىن، ئېغىزى ئىتتىك تىلىدىن بالاغا قالۇر.
▲ هۇرۇنغا پۇرسەت كەلمەس، قورقۇنچاققا نۇسرەت.
▲ ياشلىقتىكى بىغەملىك ــ قېرىغاندىكى موهتاجلىق.
▲ ياشلىق ئۆگىنىش، قىرانلىق ئەمەلىيەتتىن ئۆتكۈزۈش، قېرىلىق تەجرىبىلەرنى خۇلاسىلەش مەزگىلى.
▲ يەمسىز ئادەم ــ تەمسىز ئادەم.
▲ غەم قىلغۇچە، يەم قىل.
▲ بىلىشىنىڭ ئەڭ ياخشىسى ــ ئۆزىنى بىلىشتۇر.
▲ ئۆز ئەمەلىيىتىڭدىن ئۆتمىگەن ئىش سېنىڭ هەقىقىتىڭ بولالمايدۇ.
▲ كۆپ كۆرسەڭ كۆزۈڭ، كۆپ ئاڭلىساڭ زېهنىڭ، كۆپ ئويلىساڭ پىكرىڭ، كۆپ ئىزدەنسەڭ يولۇڭ ئېچىلىدۇ.
▲ پىشمىغان تەدبىر هالقىلىق ۋاقىتتا چاناڭ.
▲ نەپسىڭنى كەينىگە كىرسەڭ، بېشىڭنى يېگەندە تويسەن.
▲ ئادەم ئەقىل تاپقانچە، پۇشايمانىنى پىلانغا ئۆزگەرتىدۇ.
▲ خىجالەتنىڭ ئەڭ ياخشىسى ئۆزىنى بىلىش.
▲ تاماقتا ئۇن، ياغ، گۆش، تۇز، كۆكتات ئوخشاش بولسىمۇ، ئەمما تەم ئوخشىماس؛ دېمەك، تەمنىڭ ئوخشىماسلىقى، ئىشلەتكەن پەمنىڭ ئوخشىماسلىقىدۇر.
▲پۇرستى كەتكەنىڭ نۇسرىتىمۇ تەڭ كېتىپ قالىدۇ.

▲قانۇنغا ھۆرمەت قىلىش ۋەتەننى سۆيۈشنىڭ، قانۇنىيەتكە ھۆرمەت قىلىش تەبىئەتنى سۆيۈشنىڭ ئەڭ ياخشى ئىپادىسى.
▲ھەقىقىي يارامليق ئادەمدىن بىرى بولمىغان يەردە، ھەممە ئادەم بىر ـ بىرىنى ياراتماي ئۆتىدۇ.
▲جىدىلى كۆپ ئىشنىڭ بەدىلى كۆپ بولىدۇ.
▲خۇشامەت ــ نەپسىگە قورۇلغان قاپقان.
▲يالغۇز يۈرگەن خىيالچان، توپلىشىپ يۈرگەن گەپدان بوپقالىدۇ.
▲ناخشا چولپانلىرى سەھنىدە، مەرىپەت چولپانلىرى كۆكتە پارلايدۇ.
▲ئەسكى يولنى ئېتىپ ماڭغانلىقتىن، ئارقىغا قايتىمقى قىيىن بولىدۇ
▲ھەر قانداق نەرسىنىڭ ئىچى بىلەن تېشى ئوخشاش بولمايدۇ.
▲سۆلەتئاز ئادەم ــ ساختا مالغا ئوخشايدۇ.
▲شۇم ئېغىز ئاھانەتكە، شۇم نىيەت ھاقارەتكە يېقىن تۇرىدۇ.
▲تىرىشقان ئادەمگە بېرىلگەن يارەدەم جايىنى تاپقان بولىدۇ.
▲ئىشەنجىسى كەم، ئارىسالدى ئادەم ئىشلىرىنى دوغا تىككىلى ئامراق.
▲قىزىقىش ئوخشىمىغانلىقتىن، خۇشھاللىقمۇ ئوخشاش بولمايدۇ.
▲چوڭلارغا مەسلىھەت، كىچىكلەرگە نەسىھەت قىل.
▲بىر نەرسە ئۆز جايىغا چۈشمىگۈچە ئۇنىڭ قىممىتىنى ھېس قىلماق تەس.
▲ئادەمگە قىلىنغان ئەڭ توغرا مۇئامىلە،ئۇنىڭ ئەجرىگە توغرا باھا بېرىش بىلەن بولىدۇ.
▲سەن بىلمىگەن نەرسىلەرنى سۆزلىيەلىگەن ئادەمنىڭ گېپى قىزىقىشىڭنى قوزغىيالايدۇ.
▲ھەقىقەت ھامان ماھىيەتتىن ئەكس ئېتىدۇ. نادانلار ھەقىقەتنى قىياپەتتىن، ئەخمەقلەر قۇرۇق گەپتىن، پەقەت دانالارلا ماھىيەتتىن ئىزدەيدۇ.
▲قۇرۇق گەپ ھەسەتكە، ئەمەلىي گەپ مەقسەتكە، يالغان گەپ نەپرەتكە ئەڭ يېقىن.
▲ ئۆزۈڭنى ئىزدىسەڭ ئەقىل، ئۆزگىنى ئىزدىسەڭ نەقىل تاپسەن.
▲بىلىمسىز سوئالدىن قورقىدۇ.
▲بىرى ـ بىرى بىلەن تەڭ تۇرىدىغان ئادەملەر ھەرگىزمۇ ئۆز ئارا ئىناق ـ ئىتتىپاق ئۆتەلمەيدۇ.
▲بەش قول تەڭ بولغان بولسا، بىر بارماقنىڭ يەنە بىر بارماققا ھاجىتى چۈشمەيتتى، مۇشتۇمۇ مۇنچىلىك مەھكەم تۇكۇلەلمەيتتى.
▲بەخت ـ سائادەت مەسئۇلىيەتچان كىشىلەرنىڭ يەلكىسىدە بولىدۇ.
▲ئەر تەر بىلەن يۇيۇلىدۇ.
▲ئوت بىلەن سۇ پەقەت ئارىلىق ساقلىغاندىلا بىرگە تۇرالايدۇ.
▲ئوقۇغۇچىلار سوئال سورىمايدىغان سىنىپتا مۇئەللىم كىنوچىغا ئوخشايدۇ.
▲مەن سېنىڭ دەۋاتقان گېپىڭگە ئەمەس، قىلۋاتقان ئىشىڭغا ئىشىنەي.
▲ئۆزىنى چۈشەنمىگەن ئادەمنىڭ ھالاكتى، ئۆزگىنى چۈشەنمىگەن ئادەمنىڭ نادامىتى كۆپ بولىدۇ.
▲ئىشىڭنى، باشقىلارنىڭ نەزەرىدە «سەندىن باشقا ئادەم سەنچىلىك قىلالمايدىكەن»دېگەن ئويىنى پەيدا قىلالىساڭ، سەن شۇ ئىشنىڭ نىمىنى ئۇزاققىچە تۇتۇپ يېيەلەيسەن.
▲قەيەر ئاغرىسا جان شۇ يەردە بولغاندەك، نېمىگە موھتاج بولساك، قىيىنچىلىقمۇ شۇ يەردە بولىدۇ.
▲«قىلىڭلار» چاقىرىق، «قىل»بۇيرۇق بولىدۇ. چاقىرىقنىڭ مەسئۇلىيىتى يوق، ئەمما بۇيرۇقنىڭ مەسئۇلىيىتى ئېغىر.
▲سۇقۇنۇپ كىرەلمىگەن، سۇۋۇنۇپ كىرمەكچى بولىدۇ.
▲باپلاش ماختاشتىن باشلىنىدۇ.
▲مەخپىيەتلىكىڭ ــ يېرىم جېنىڭ.
ــ مۇھەممەتجان ئابدۇغەنى

ئاپتور: جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيەسى كېرىيە ناھىيە خەلق قوراللىق بۆلۈمىدە ئوفىتسېر

※ ※ ※

▲ ئىنسان ئۇچۇن ئۆلۈمدىن باشقا ھەممە نەرسە ئۆتكۈنچىدۇر.
▲ مۆجىزە ــ سىز ئەڭ قىيىن تاللاش (شارائىت)قا دۇچ كەلگەندىلا يۈز بېرىدۇ.
ــ ئامانۇللا ھېزبۇللا

ئاپتور: قاغلىق ناھىيە جايتېرەك يېزا توڭتاش كەنتىدە دېھقان
▲ دوستۇڭنى سىناش ئۈچۈن ئۇنىڭغا بىر قېتىم سىر بېرىپ باقساڭ كۇپايە.
ــ تۇرامەت مۇھەممەتئىمىن

ئاپتور: گۇما ناھىيە كۆكتېرەك يېزا تۇغېيشى كەنتىدە دېھقان
▲ قانداق كىشى باشقىلارنىڭ نەزەرىدە ئاسانلا ئۆلىدۇ؟ــ دەل ئۆزىنى باشقىلارنىڭ ئورنىغا قويماي تۇرۇپ گەپ قىلىدىغانلار.
ــ ئاينۇر خالىق

ئاپتور: ئۇرۇمچى كەسىپلەر ئۇنىۋېرسىتېتى ئاخبارات ـ تارقىتىش ئىنستىتۇتى قانۇن فاكۇلتېتى 2007 ـ يىللىق 4 ـ سىنىپ ئوقۇغۇچىسى
▲ناخشىلىرىمىز «پەخىرلەن دۇنياغا مەھمۇد ۋەتىنى»دەك مىللىي ئىپتىخارىمىزنى ئويغىتالايدىغان بولسا؛
نەشىر ئەپكارلىرىمىز «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىدەك ئويلاندۇرالايدىغان، ئويالدۇرالايدىغان بولسا.
▲ئايال تېجەشچان ئۆيدە بەرىكەت كۆپ، ئەر تىرىشچان ئۆيدە ھەرىكەت.
▲ئادەمنى مەست قىلىدىغىنى ھاراق، ئادەم قىلىدىغىنى ساۋاق.
ــ ئابلىز روزى

ئاپتور: ئاقتو ناھىيە بارىن يېزىسىدا پۇقرا
▲ئوغۇل بالىغا «ياۋاش»لىق ئەيىب، قىز بالىغا «قاقباش»لىق.
ــ ئابلىمىت ئىبراھىم قىيان

ئاپتور: يېڭىشەھەر ناھىيە ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش مەكتىپىدە پېنسىيەدىكى ئاشپەز

قانلىق قاداقلار

▲ دۇنيادا ئۆزى ئوخشىمىسىمۇ ماھىيىتى ئوخشايدىغان نەرسىدىن يەنە بىرسى شۇكى، ئۇ ــ ئىت بىلەن خۇشامەتچى.
▲ بۇ دۇنيادا بېشارەتنىڭ خاسىيىتىنى قولۇڭدىن پۇرسەت كەتكەندە بىلىسەن.
▲ قول ھەر قانچە يوغان ۋە كۈچلۈك بولغان بىلەن بەش بارماق بىرلەشمىسە ئۇنىڭدا ھېچنېمىنى تۇتقىلى بولمايدۇ.
▲تارىختىن مەلۇمكى، ئىنسانىيەتنىڭ مۆجىزە ياراتقۇچى تەركىبلىرى

ئۆزىدە ھوقۇق ۋە پۇرسەت بولسىلا ئېرىشمەكچى بولغان بارلىق نەرسىگە ئېرىشكىلى بولىدىغانلىقىنى چۈشىنىدۇرۇپ قويدى.
— مەھمۇتجان يانتاق

ئاپتور: يېگىشەھەر ناھىيە يامانيار يېزا ئوتتۇرا مەكتەپتە مۇئەللىم

※ ※ ※

▲ نەتىجە — پەقەت ۋە پەقەت نىيەت بىلەن ھەرىكەتكە باغلىق.
— سەۋرىدىن ھەنىپىدىن

ئاپتور: قاراماي شەھرى جەرەنبۇلاق رايونى «نىلۇپەر» مەھەللىسىدە پۇقرا

▲ سەن ئەل ئىچىدە نەتىجەڭ بىلەن، ئائىلىدە كۆيۈمچانلىقىڭ بىلەن، تۇغقانلىرىڭ ئالدىدا ۋاپادارلىقىڭ بىلەن، دوستلىرىڭ ئالدىدا ساداقىتىڭ بىلەن ئۆز قىممىتىڭنى نامايان قىلالايسەن
— مۇھەممەت ھۈسەيىن

ئاپتور: يېگىسار ناھىيە 1 - ئوتتۇرا مەكتەپتە مۇئەللىم

تۇرمۇش ھاسىلاتلىرى

▲ ئىشەنگەن تاغدا كېيىك ياتماۋەرسە، كىشىلەر بۇنداق تاغقا ئىشەنمەس بوپقالىدۇ.
▲ «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى نوپۇزغا قارىماي ھوسۇلغا قارايدۇ.
▲ ئۆزۈڭگە مەنسۇپ بولمىغان نەرسىنى ئالما، بولمىسا ھەسسىلەپ تۆلەيسەن.
▲ «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىدىن قۇرۇق گەپ- سۆز ۋە ئىلانلارنى ئۇچراتمىدىم، بىراق دۇردانىلەرگە كۆمۈلۈپ كەتتىم.
▲ ئاياللارنى بۇزغان ئولتۇرۇش بىلەن تانىسا، ئەرلەرنى بۇزغان ھاراق بىلەن غاكىزا.
— ئەمەتجان رېشىت تىكەن

ئاپتور: قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ماتېماتىكا فاكۇلتېتى 2008 - يىللىق 2 - سىنىپ ئوقۇغۇچىسى

※ ※ ※

▲ نادان كۆپ ئەلدە دورامچى تولا، ھۇرۇن كۆپ ئەلدە تىلەمچى.
— رېشىت مۇھەممەت

ئاپتور: كۇچا ناھىيە خانىقاتام يېزا بوز ئېرىق كەنتىدە دېھقان

▲ ئىلگىرى قىلىپ باقمىغان ئىشلارنى قىلساڭ، بۇرۇن ھېس قىلالمىغانلىرىڭنى ھېس قىلىسەن.
▲ نامرات ئائىلىدە تۇغۇلغان بالا بەختسىز ئەمەس، بەلكى مەسئۇلىيەتسىز ئاتىدىن، ساپاسىز ئانىدىن تۇغۇلغان بالا ھەقسىز بەختسىز.
— شاھادەتگۈل جالال

ئاپتور: قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى فىلولوگىيە فاكۇلتېتى 2007- يىللىق 5 - سىنىپ ئوقۇغۇچىسى

▲ ئىسسىقتا ئادەمنى ناھايىتى ئاسانلا ئۇيقۇ باسىدۇ. دېمەك، قىزىق ھېسسىياتلارمۇ سەللا بىخودلۇق قىلسا ئادەمنى غەپلەتكە باشلايدۇ.
— ئالىيەقىز ئابلىز

ئاپتور: ئونسۇ ناھىيە جام بازار 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ تولۇقسىز 3 - يىللىق 1- سىنىپ ئوقۇغۇچىسى

▲ مەدەنىيىتى يېمىرىلمۇاتقان شەھەردە كىتابخانا ئون دوقمۇشتا بىر، قاۋاقخانا بىر دوقمۇشتا ئون.
▲ ئاپتاپ كۆرمىگەن مېۋىنىڭ لەززىتى يوق،
تەربىيە كۆرمىگەن ئادەمنىڭ پەزىلىتى.
— ئابدۇۋەلى تۇرسۇن

ئاپتور: يەكەن ناھىيە ئىگەرچى بازار تۆۋەن چاقار كەنتىدە دېھقان

▲ ئايرىلىش— قەدىرگە يېتىش.
— پەخرىددىن ئەبى ئابدۇراخمان

ئاپتور: شەندۇڭ ئۆلكە چىگداۋ شەھەر لاۋشەن 2- ئوتتۇرا مەكتەپ تولۇق 3- يىللىق 5- سىنىپ ئوقۇغۇچىسى

چىرايلىق قەلبىمدە چىرايلىق ئازاب

▲ باينىڭ ئىشى تۆگمەيدۇ، گادانىڭ گېپى.
▲ قانچە چۈشەندۇرگەنسېرى شۇنچە ئاجىزلىشىسەن.
▲ مەغلۇب بولغاندا باشقىلارغا يالۋۇرما، شۇنچە ئاجىزلىشىسەن؛ ئۆزۈڭ يول تېپىپ ئىزدەن، شۇنچە غالىبلىشىسەن.
▲ خاتالىقنى ئۆزۈڭدىن ئىزدە، خاتىرجەمسىزلىكلەرنى باشقىلاردىن.
▲ ئۇلارغا ئۆزۈڭنى چۈشەندۈرۈپ ئاۋارە بولما، ئۇلار سېنى چۈشەنگەنلىكى ئۈچۈن سەندىن يىراقلاپ كەتتى.
▲ بىز بىرگە، ھەق گەپكە، يەنە بىرگە، نەق گەپكە ئىشىنىمىز.
— شەمسىقەمەر ئەبەيدۇللام

ئاپتور: موڭغۇلكۆرە ناھىيە بازىردا پۇقرا

قەلب چىراغلىرى

▲ كۆپ ئىش كۆرگەن قىزلارلا ئوغۇللارنى يىغلىتالايدۇ.
▲ ياش ئادەمنىڭ ئاچچىقى كەلسە يەڭ تۇرەر، ياشانغان ئادەمنىڭ ئاچچىقى كەلسە قاپاق.
▲ گېپىڭنى كۆتۈرمىگەن ئادەم ئېغىزىڭنى كۆتۈرمەس.
▲ دوست — نىقاب، دۈشمەن — تېپىشماق.
▲ ئۆزىنى چوڭ تۇتقانىنىڭ كۇنى يالغۇزلۇقتا ئۆتەر، ئۆزىنى تۆۋەن تۇتقانىنىڭ كۇنى قۇلچىلىقتا.
▲ ئىنقلابىي كىتابلارنى كۆپ ئوقۇغان يولات چۈنقىنەك، مۇھەببەت كىتابلىرىنى كۆپ ئوقۇغان تال چۈنقىنەك ئادەم بولۇر.
▲ ئەقىللىق ئادەم نامزاتى بار ئورۇندا ئولتۇرمايدۇ.
▲ قەھرى بار سەكرەپ، قەرزى بار مۆكۈپ ماڭار.
— ئابدۇغەنى توختى توغرۇلتېكىن

ئاپتور: ئۇرۇمچى «توغرۇلتېكىن» كىتابخانىسىنىڭ خوجايىنى

※ ※ ※

▲ ئىپپىتى بۇزۇلغان قىز — چۈدىن چۈشكەن ئاش.
— مۇھەممەتجان توختى

ئاپتور: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى قانۇنشۇناسلىق ئىنستىتۇتى قانۇنشۇناسلىق 2008 - يىللىق 2 - سىنىپ ئوقۇغۇچىسى

▲ قىزلار بەش مىنۇتلۇق ھېسسىياتنى دەپ مەڭگۈلۈك پۇشايماندا قالىدۇ.
— بۇۋىنىسەم تۇرسۇن

ئاپتور: غۇلجا شەھەر 8 - ئوتتۇرا مەكتەپ 3 - يىللىق 12 - سىنىپ ئوقۇغۇچىسى

▲ بىرەر ئىشقا يا تەخىرى يوق، يا تەدبىرى يوق ئادەم ھامان زىيان تارتقۇچىدۇر.
— تۇردى ھامۇت

ئاپتور: ئاقتو ناھىيە ئۇجمە يېزا رادىيو ئۇزلىنىڭ خادىمى

▲ ھاياتلىقتا ئىلكىدىكى ھەرقانداق نەرسە پەقەت

يايدىلىنىشىڭ ئۇچۇن يارىتىلغان، سەن ھەرگىزمۇ ئۇنى مەڭگۈ ئۆزۈڭنىڭ قىلىۋالالمايسەن.

ـ ئابدۇشۇكۇر قاسىم

ئاپتور: پەيزاۋات ناھىيە 3ـ ئوتتۇرا مەكتەپتە بوغالتىر

مەكتەپتىكى ھېسىلار

▲ بىراۋنى چۈشەندىم دېگىنىڭ، تولىمۇ كىچىككەندە ھېس قىلغان نادانلىقتۇر.

▲ ئىنسانلار قاچاندىن بېرى پۇشايمان قىلىشنى باشلىغان؟ قىلغان ئىشلىرىنىڭ ئەخمەقلىق ئىكەنلىكىنى بىلگەندىن باشلاپ.

▲ بەزىلەر ياخشىلىقنى تېز ئۇنتۇيدۇ، بۇلار ۋاپاسىزدۇر؛ بەزىلەر يامانلىقنى تېز ئۇنتۇيدۇ، بۇلار ئاق كۆڭۈلدۇر.

▲ ئىنسان ئۇچۇن ئېرىشەلمىگەن نەرسە ئەڭ قەدىرلىك ھېسابلىنىدۇ.

ـ ئوغۇلنىسا ئەزىز

ئاپتور: قاراقاش ناھىيە 1 ـ ئوتتۇرا مەكتەپ تولۇق 2 ـ يىللىق 6 ـ سىنىپ ئوقۇغۇچىسى

تەپەككۇر تەرمەچلىرى

▲ ئاتاڭنىڭ زارى ئوغلۇڭدىن، ئاناڭنىڭ نالىسى قىزىڭدىن يانار.

▲ ئادەم ئۆز خاتالىقىنى تونىغاندا ھامان كىچىككەن بولىدۇ.

▲ بىر ئادەمگە نىسبەتەن ئەخلاق ـ قانۇن، ۋىجدان ـ سوت، بۇرۇقتۇرۇملۇق ـ تۇرمە، كۆز يېشى ـ پۇشايمان، ئۆزىنىڭ تونۇش ـ ئۆزگىرىش ھېسابلىنىدۇ.

ـ ئەزىمەت مەشرەپ

ئاپتور: تاجىك، ئاقتو ناھىيە تارتاجىك مىللىي يېزىسىدا مۇئەللىم

※ ※ ※

▲ ھۆرمەت قىلغاننى ئىتائەت قىلدى دەپ قالما.

ـ گۈلپەرى ئەمەت (ئابىدە)

ئاپتور: قەشقەر شەھەر 6ـ ئوتتۇرا مەكتەپ تولۇق 2ـ يىللىق 7ـ سىنىپ ئوقۇغۇچىسى

▲ مۇڭدىشىش ئىشنى قانداق قىلىشقىلا ئەمەس، بەلكى قانداق ئادەمنىڭ قىلىشىغىمۇ باغلىق

▲ پەقەت تونۇشمايدىغانلارلا بىر ـ بىرىدىن گۇمان قىلىشمايدۇ.

ـ ئابدۇلپتىپ روزىنىياز

ئاپتور: قاراقاش ناھىيە ئاقسارايى ئوتتۇرا مەكتەپتە مۇئەللىم.

▲ بىر ئادەم ـ بىر ھېكمەت.

ـ ۋاريسجان تۇردى سەۋدا

ئاپتور: قەشقەر شەھەر 7ـ ئوتتۇرا مەكتەپتە مۇئەللىم.

▲ تەقدىرنىڭ كاجلىقى زارلانغانلارغا، چاقچىقى ئىرادىسىزلەرگە، سېخىيلىقى توختاۋسىز تىرىشقانلارغا مەنسۇپ.

ـ نۇربىيە توختىنىياز

ئاپتور: ئاۋات ناھىيە غورۇچۆل بازىرى تۆغلۇق ئالتۇن كەنتىدە دېھقان

▲ سۇغا كىرسەڭ بىلىق بولۇپ، تاغقا چىقساڭ يولۋاس بولۇپ، جاڭگالغا كىرسەڭ بۆرە بولۇپ ياشاشنى بىل.

ـ ئەركىن ھوشۇر

ئاپتور: قەشقەر «چىيەنخەي» مېھمانخانىسىدا ئاشپەز

▲ ئالىمنى كۆرگەندە سەزگۈر، زالىمنى كۆرگەندە تەتۈر بول.

▲ ھەر بىكەتتىن قان، ئەقىلدىن جان ياشىرىدۇ.

▲ ئائىلىغانغا ئىشەنسەڭ چىگىلىسەن،
كۆرگەندىن ئىبرەت ئال، پىشىلىسەن.

▲ ئاز سۆزلىگەن ئەر كۆيۈملۈك، ئاز سۆزلىگەن ئايال سۆيۈملۈكتۇر.

ـ ئابدۇۋۇھلى ئابدۇغەنى خاتىپ

ئاپتور: كېرىيە ناھىيە لەڭگەر بوزىيەر ئۆزلەشتۇرۇش كومىتېتى باشتېرىم كەنتىدە دېھقان

▲ كۆزۈمگە ئىلمايلا تاشلىۋەتكەن يىڭنىنىڭ قەدىرىگە ئىشتىنمىنىڭ ئېغى يىرتىلىپ كەتكەندە يەتتىم.

ـ ئەركىن مۇتەللىپ

ئاپتور: قاراقاش ناھىيە تۆزلۇقتوتاق كەنتىدە دېھقان

▲ ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگۈچىلەرنىڭ بىردىنبىر ئالاھىدىلىكى، ھەر ئىشنىڭ «چەك»ىگە رىئايە قىلىش.

▲ چوڭ ئانىسى تەربىيەلىگەن بالا بىر بولسا داڭلىق شەخس، بىر بولسا قولىدىن ھېچ ئىش كەلمەيدىغان نانقېپى بولۇپ يېتىشىپ چىقىدۇ.

ـ ئىمىننىياز ھەسەن

ئاپتور: ئاۋات ناھىيە ئايباغ يېزا تۆۋەنكى ئەلەمقۇدۇق كەنت مەكتىپىدە مۇئەللىم

▲ پەقەت قىلمىغان ئىشىڭلا مەڭگۈ ئاشكارىلانمايدۇ.

▲ قاتتىق بىزار بولغىنىڭدا ۋە ياكى قاتتىق ئىنتىزار بولغىنىڭدا ۋاقتىنى كۈنلەپ، سائەتلەپ ھېسابلاشقا باشلايسەن.

ـ ئەركىن ئابدۇكېرىم تەنھا

ئاپتور: جۇڭگو خەلق قوراللىق ساقچى قىسىملىرى قاغىلىق ناھىيە چېگرا مۇداپىئە جۇڭ ئەترىتىدە ئوفىتسېر

▲ تەپەككۇر كەپتەرلىرىم دۇنيانى ئايلىنىپ چىققان بولسىمۇ، ئەمما ئۆمىد ـ تىلەكلىرىم دەپتەرنىڭ سىرتىغا چىقىپ كېتەلمىدى.

«شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى خالىغانلار كىرىپ ئوقۇيدىغان، بىر قىسىملار بىر ـ بىرىنى نوقۇيدىغان جەمئىيەتكە خالىس مەكتەپ.

▲ «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىنىڭ ھەربىر سانىنى ئالتۇن يامبۇ ـ تىللا ساقلىغاندەك، كۆز قارىچۇقۇمنى ئاسرىغاندەك ئاۋايلاپ ساقلاپ كەلدىم. كەلگۈسىدە بالا ـ چاقا، نەۋرە ـ چەۋرە، ئەۋرىلىرىمگە تەۋەررۈك مىراس قىلىپ ساقلاشقا تاپشۇرارمەن دېگەن ئۈمىدتىمەن.

ـ ھىدايەت ئەھمەت جەريانى

ئاپتور: لوپ ناھىيە ھاڭگىيا يېزا باش خانىقا ئىبرىق كەنتىدە، پېشقەدەم ماتارىپچى

▲ ھەقىقىي چىن دوستقا ئېرىشىشنى ئويلىساڭ «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىنى ئوقۇ.

ـ ئەكبەرجان ئابدۇروسۇل

ئاپتور: ئۇرۇمچى «ئاتلان» تىل تەربىيەلەش مەركىزىدە كۇرسانت

▲ باللىقتا سوئال، ياشلىقتا ئارزۇ، قېرىلىقتا ئارمان كۆپ.

▲ ئادەمنىڭ ئۆمرىدە پەقەت ئۈچلا كۈن بار، ئۇ: تۇنۇگۈن، بۈگۈن، ئەتىدۇر.

ـ رابىيە ئوسمان

ئاپتور: تۇرپان شەھەر سىگىم يېزا بەخت كەنتىدە پۇقرا

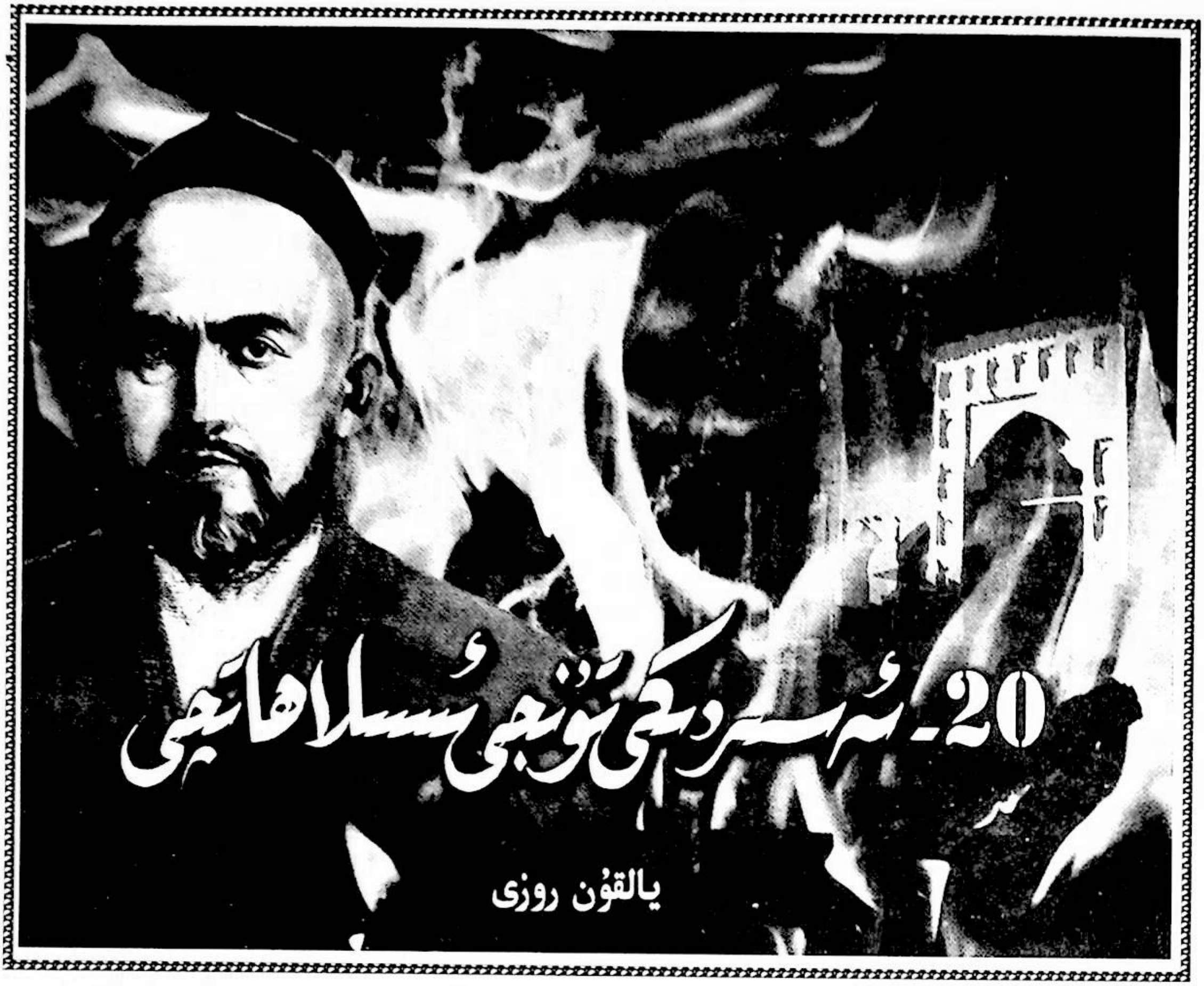

20-ئەسىردىكى مۇنەۋۋەر ئىسلاھاتچى

يالقۇن روزى

ئىسلاھات ئىنسانىيەت تارىخىدىكى يورۇق تېما. ئىسلاھات ـ ياخشىلاش، تۈزىتىش، ئۆزگەرتىش دېمەكتۇر. يەنى، ۋاقتى ئۆتكەن كونا تۈزۈم، كونا مەدەنىيەت ۋە كونا ئىدىيەلەرنى زامانغا لايىقلاشتۇرۇپ، تۈزىتىپ، گاھىلىرىنى ئۆزگەرتىپ، ھاياتىي كۈچكە باي يېڭى تۈزۈم، يېڭى مەدەنىيەت ۋە يېڭى ئىدىيەنى يارىتىش ياكى ئومۇملاشتۇرۇشنى كۆرسىتىدۇ. ئىسلاھاتنىڭ شەكلى كۆپ خىل، ئۇنۇمى پەرقلىق بولسىمۇ، بىراق ئورتاقلىقى شۇكى، بارلىق ئىسلاھات ئىنتايىن مۇشكۈللۈك ئىچىدە يۈرگۈزۈلىدۇ. شۇڭا ئىسلاھاتچىلار ئالدى بىلەن قورقماس جاسارەت، يېراقنى كۆرەر پاراسەتكە ئىگە بولۇشى كېرەك. بۇنداق تۈپ ساپانى ھازىرلىمىغان ئادەمنىڭ ئىسلاھاتچى بولالىشى مۇمكىن ئەمەس. ئىنسانىيەت تارىخىدىكى بارلىق داڭلىق ئىسلاھاتچى دەل مۇشۇنداق ساپاغا ئىگە مۇنەۋۋەر ئەزىمەتلەردۇر. 20 ـ ئەسىر ئۇيغۇر تارىخىدىكى تۇنجى ئىسلاھاتچى، مەشھۇر ئالىم ئابدۇقادىر داموللام دەل مۇشۇنداق تۈپ ساپاغا ئىگە زات ئىدى.

ئابدۇقادىر داموللامنىڭ ھاياتى، ئىدىيەسىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە ئىسلاھاتچىلىق پائالىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىش20 ـ

روھىيەت مەشئەللىرى

ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى مىللىي ھاياتىمىزغا مۇناسىۋەتلىك بىر قاتار مەسىلىنى يورۇتۇشىمىزدا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. مەسىلەن، ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە جەدىتلىك ھەرىكىتى قاچان، قانداق باشلانغان؟ ئۇيغۇر جەمئىيىتى تاتار مەرىپەتچىلىرى قوزغىغان جەدىتلىك ھەرىكىتىگە ئاۋاز قوشۇپ ئىدىيەۋى ئېقىم پەيدا قىلالىغانمۇ ـ يوق؟ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا جەدىتلىك ئىدىيەسىگە ئىگە مەنىۋى يولباشچىلار بارلىققا كەلگەنمۇ ـ يوق؟ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ شەكىللىنىشى قانداق تەسىر ئاستىدا ئەمەلگە ئاشقان؟ ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسىي ئېڭى ۋە مىللىي ئېڭى قاچاندىن باشلاپ ئويغانغان؟ بۇ بىر قاتار مەسىلە بىزنىڭ مەدەنىيەت، مائارىپ، ئىدىيە، ئەدەبىيات تارىخىمىزغا مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەردۇر. مەن بۇ ماقالەمدە ئابدۇقادىر داموللامنىڭ ھاياتى، ئىدىيەسىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە جەدىتلىك پائالىيەتلىرىنى بىر قەدەر مەنتىقىلىق رەۋىشتە بايان قىلىش ئارقىلىق بۇ ئېنىقسىز مەسىلىلەرگە جاۋاب بېرىشكە تىرىشتىم. مېنىڭچە، ئابدۇقادىر داموللام دەۋرى بولغان 1910 ـ يىللاردىكى مەرىپەتچىلىك ھەرىكەتلىرىنى يورۇتقاندا بۇ مەسىلىلەرگە بىر قەدەر روشەن جاۋاب تاپقىلى بولىدۇ.

ھەممىمىزگە مەلۇم، ئىسلامىيەت تارىخىدا 18 ـ ۋە 19 ـ ئەسىرلەر مىسلىسىز پاجىئەلىك دەۋر ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى بۇ ئەسىرلەردە ئىسلامىيەت دۇنياسىدىكى دۇنياۋى ئىككى چوڭ ئىمپېرىيە بولغان تۈرك ئوسمانلى ئىمپېرىيەسى بىلەن تۈرك

موغۇل ئىمپېرىيەسى كۈنسېرى ئاجىزلىشىپ، قەدىمىۋ قەدىم زاۋاللىققا يۈزلەنگەن ھەم ئاخىرقى ھېسابتا بىرى يوقىتىلىپ، بىرى لېكىشىپ قالغان. ئوتتۇرا ئاسىيا ئۆلكىلىرىدىكى، ئافغانىستان ۋە ئىران ئېگىزلىكىدىكى ئۇششاق ئىسلام خانلىقلىرىنىڭ ھالىمۇ ئوخشاش قىسمەتكە مۇپتىلا بولغان. بۇ ئەسىرلەردە يەنە ئىسلامىيەتنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئۇزاقتىن بېرى يامراپ كېلىۋاتقان ھەر خىل دىنىي مەزھەپنىڭ بىدئەت قاراشلىرى ۋە چاكىنا تەشەببۇسلىرى كەڭ مۇسۇلمانلارنىڭ ئەقىدە- ئېتىقادلىرىنى ئىزىدىن چىقىرىۋەتكەن. بولۇپمۇ سوپى- ئىشانلار گۇرۇھى ئىسلام ھۆكۈمرانلىرىنىڭ سەلتەنەتىگە سالجىدەك چاپلىشىۋېلىپ، ئۇلارنىڭ رېئال دۇنيا ھەققىدىكى جەڭگىۋار قاراشلىرىنى چىرىتىۋەتكەن، تەركىدۇنيالىقنى ئەڭ ئالىي ئەخلاق دەپ داۋراڭ سېلىپ، ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي ھايات سەھنىسىدىن بەخت ئىزدەش غايىلىرىنى سىرلىق خىيالىي تۇيغۇلىرىدىن قانائەت ئىزدەيدىغان ئەھمىيەتسىز ئۇرۇنۇشلارغا بۇرىۋەتكەن. سوپى- ئىشانلار گۇرۇھىنىڭ قايمۇقتۇرۇش كۈچى زور تەشەببۇسلىرى مۇسۇلمانلار جامائىتىنى ئىزدىنىش ۋە كۈرەش جاسارىتى كەمچىل، مەرىپەت روھى سۇس، ئەقىل كۈچى زەئىپ، ئىمانىي مۇجمەل، ئەخلاق ساپاسى تۆۋەن ئاۋام (نادان) جامائەتكە ئايلاندۇرۇۋەتكەن، تەركىدۇنياچىلىق كەيپىياتى ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرۇۋاتقان بۇنداق شارائىتتا ياشىغان كىشىلەرنىڭ كۆپىنچىسى بارا - بارا خارۇزارلىق كوچىسىدا قېقىلىپ- سوقۇلۇپ ياشاشنى ھار ئالمايدىغان بىرەۋا جامائەتكە ئايلانغان. قىسقىسى، سوپى- ئىشانلارنىڭ تەركىدۇنياچىلىق تەشەببۇسلىرى مۇسۇلمانلارنىڭ كۆپىنچىسىنى ھۇرۇنلۇق، چېچىلاڭغۇلۇق، بوشاڭلىق، قاشاڭلىق ئىللەتلىرىنىڭ پاتقىقىغا پاتۇرۇۋەتكەن. «بۇ سوپىلار دەۋرىدە ئىسلامىيەت دۇنياسى تامامەن ئۇلارنىڭ بوياقلىرى بىلەن بويىلىپ كەتكەن. قەيەردە شەھەر ياكى يېزا بولىدىكەن، ئۇ يەردە سوپىلار بار ئىدى.»[1]

دېمەك، ئىسلامي ھاكىمىيەتلەرنىڭ زەئىپلىشىشى، مۇسۇلمانلارنىڭ چۈشكۈنلىشىشى، ئىسلام ئېتىقادىدىكى مىللەتلەرنىڭ مەھكۇملۇققا يۈزلىنىشى ئېغىر تارىخي يۈزلىنىش بوپقالغان مۇشۇ دەۋرلەردە ھاكىم مىللەتلەر ھېسابلىنىدىغان ياۋروپا ئەللىرى دەل ئۇنىڭ ئەكسىچە كۈنسېرى قۇدرەت تېپىپ، كۈچىيىپ بارماقتا ئىدى. ئۇلارنىڭ مەرىپەت روھى مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە ئويغىنىپ، رىقابەت ئىقتىدارى ئېشىپ، ھەر جەھەتتىن قۇدرەت تېپىۋاتاتتى. ئۇلارنىڭ توپ- زەمبىرەكلىك كېمە- پاراخوتلىرى دېڭىز- ئوكيانلارنى تىنىمسىز كېزىپ، زامانىۋى قوشۇنلىرى سەلدەك يامراپ، يېڭىدىن- يېڭى مۇستەملىكە زېمىنلارنى ئىزدىمەكتە ئىدى. ئۇلارغا نىسبەتەن تولىمۇ سىرلىق ھەم سېھرىلىك ھېسابلىنىدىغان شەرق ئۇلارنىڭ بويسۇندۇرۇش، تالان -تاراج قىلىش نىشانى ئىدى. ئۇلار شەرقنى بويسۇندۇرۇش ۋە تالانت- تاراج قىلىشتىن ئىبارەت بۇ مەقسەتكە يېتىش يولىدا بىر- بىرى بىلەن تىنىمسىز بەسلىشەتتى. بولۇپمۇ قارا نىيىتى تېشىپ تۇرغان بىرىتانىيە ئىمپېرىيەسى بىلەن چارروسىيە ئىمپېرىيەسىنىڭ بەس- بەستە زېمىن كېڭەيتىشى نەتىجىسىدە ئىسلامىيەت دۇنياسى شىمالىي ئافرىقا، ھىندىستان چوڭ قۇرۇقلۇقى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا زېمىنىدا كەينى- كەينىدىن پاجىئەلىك قىسمەتلەرگە دۇچار بولۇپ، قۇللۇق كىشەنلىرى بىلەن چەمبەرچاس زەنجىرلىنىپ، ئۇمىد چىرىغى بارغانسېرى خىرەلىشىپ، ئۆزلىرىنىڭ تارىخي دۇشمەنلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ھەسرەت ئىلكىدە قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولماقتا ئىدى.

مانا مۇشۇنداق ئېغىر تارىخي كۈلپەت ئىسلامىيەت دۇنياسىنىڭ تارىخي شان- شۆھرىتى، ئىسلام ئەللىرىنىڭ مىللي ئەرك- ھوقۇقى ۋە مەرىپەتچىلىك روھىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن پىداكارلىق كۆرسىتەلەيدىغان شىر يۈرەك مىللي داھىيلار بىلەن ئوت يۈرەك مۇتەپەككۇرلارنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىپ، كۈلپەتتىن قۇتۇلۇشنىڭ يوللىرى ئۈستىدە ئىزدىنىشنى تەقەززا قىلدى. 19- ئەسىرنىڭ ئاخىرقى يېرىمىدا بارلىققا كەلگەن ئىسلاھات روھىغا ئىگە ئىسلامىيەت مۇتەپەككۇرلىرى ۋەكىللىكىدىكى ئىسلام ئويغىنىش ھەرىكىتى ۋە رۇسىيەلىك تاتار جەدىتچىلىرى ۋەكىللىكىدىكى مىللي گۇللىنىش ھەرىكىتى ئىسلامىيەت دۇنياسىنى غەپلەت ئۇيقۇسىدىن ئويغىتىش قوزغۇرىقىنى چالدى.

شۇبھىسىزكى، ئىسلاھات روھى كۈچلۈك ئىسلامىيەت مۇتەپەككۇرلىرىنىڭ ئىدىيەۋى تەلىماتى يېقىنقى زامان ئىسلام گۇللىنىش ھەرىكىتىدىكى مۇھىم تۈرتكە ھېسابلىنىدۇ. خۇددى زامانىمىزدىكى خەنزۇ تەتقىقاتچى سەيي دېگۇي ئېيتقاندەك: «ئىسلام مىللەتلىرى ئاجىزلاشقان ۋە قۇل قىلىشقا ئۇچرىغاندىن كېيىن ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرى بۇ مىللەتلەرنىڭ جاسارىتى ۋە ئىشەنچىنى ئەسلىگە كەلتۈردى»، «ئۇلارنىڭ ئۇلۇغۋار ئىدىيەسى ۋە تىنماي كۈرەش قىلىش روھى شەرق ئىسلام دۆلەتلىرىنىڭ يېقىنقى زامانىدىكى گۇللىنىشىگە يېتەكچى بولدى». تېخىمۇ توغرىراقى، «ئۇلارنىڭ تەلىمى تالاش- تارتىشسىز ھالدا شەرقتىكى ئىدىيە گۇللىنىشىنىڭ بەلگىسى بوپقالدى.» [2] 19- ئەسىردە ئىسلام دۇنياسىغا كۆرسەتكەن تەسىرىدىن ئېيتقاندا، ئۇلار ھەقىقەتەنمۇ دۇنياۋى مۇتەپەككۇر ھېسابلىناتتى. چۈنكى، ئۇلار «بىرەر ئىسلام دۆلىتىگە بارسا، شۇ دۆلەتنىڭ زېمىنىدىكى چىرىك ھۆكۈمرانلارغا قارشى ۋەتەنپەرۋەرلىكنىڭ كۈچلۈك ئىنقىلاب يالقۇنىنى تۇتاشتۇرۇۋېتەتتى.»[3] ئۇلارنىڭ ھاياتىدا كىشىلەرگە قالدۇرغان گەۋدىلىك ۋە چوڭقۇر تەسىرى ئىسلامىيەت دۇنياسىنىڭ ئىنتىپاقلىشىشى ۋە ئويغىنىشىنى ئارزۇ قىلىش ھەم مۇستەملىكىچىلىكنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى تۇرۇش تەشەببۇسى ھەمدە مۇشۇ يولدا باش ئەگمەي باتۇرلۇق بىلەن كۈرەش قىلىش روھىدىن ئىبارەت. «مۇشۇ تەشەببۇس ئاساسىدا، ئۇلار سىياسىي، ئىجتىمائىي ۋە دىنىي ساھەدىكى بىرقاتار چوڭ مەسىلىدە پەيلاسوپنىڭ مەنتىقىي چوڭقۇرلۇقى ۋە باتۇرلۇقنى، سىياسەتچىنىڭ يىراقنى كۆرەرلىكى ۋە قەتئىيلىكىنى، دىنىي ئىسلاھاتچىنىڭ ئەقىل- پاراسىتى ۋە ئوچۇق- يورۇق خسلىتىنى ئىپادىلىدى.»[4] ئۇلار مەسلىنى رەت قىلغۇسىز دەرىجىدە ئېنىق، چۈشىنىشلىك ئوتتۇرىغا قويىاتتى. ئۇلار، تەبىئىي پەنلەر روھى تامامەن ئۇنتۇلۇپ كەتكەن ئىسلامىيەت دۇنياسىدا تەبىئىي پەنلەر روھىنى ئويغىتىش ئۈچۈن «خۇدا ئىككى كىتاب

ئەۋەتكەن، ئۇنىڭ بىرى «قۇرئان»، يەنە بىرى تەبىئەت دۇنياسىدىن ئىبارەت. بىر مۇئەللىپ يازغان بۇ ئىككى كىتاب بىر- بىرىگە زىت ئەمەس، شۇنىڭ ئۈچۈن تەبىئەتكە ھۆرمەت قىلىش، ئۇنى ئۆگىنىش لازىم»[5] دېگەن. ئۇلار يەنە مۇنداق قارىغان: «كېيىنكى كۈنلەردە ئىسلام دىنىنىڭ قاتارىغا ھەر خىل تەركىبتىكى كىشىلەر كىرىپ، ھەر خىل ئىدىيە فورماتسىيەسىنىمۇ ئېلىپ كىرىپ، ھەر خىل غەيرىي ئەقىدىنى شەكىللەندۈرۈپ، كىشىلەرنىڭ ئىدىيەسىنى قالايمىقانلاشتۇرۇپلا قالماستىن، كۈچلۈك تەسىر ۋە كۈچ ھاسىل قىلىپ، ئىسلام دىنىنى ئەسلىدىكى ئەقىدە ۋە پىرىنسىپلاردىن چەتلىتىۋەتتى. دىندا پائال كۈرەش قىلىدىغان روھ تۇگىدى. كونىلىققا يېپىشۋېلىش، پاسسىپلىق بىلەن كۈتۈش مۇسۇلمانلارنىڭ «نېسىۋىسى» بولدى. ۋاقىتنىڭ ئۆزىرىشى بىلەن دەۋرنىڭ ئالغا بېسىۋاتقان ئېقىمىدىن ئايرىلىپ قالدى.» شۇڭا ئۇلار «ئىسلاھاتنى دىنىدىن باشلاش، كىشىلەرنىڭ ئىدىيەسى ۋە ئىدېئولوگىيەسىنى ئۆزگەرتىشتىن باشلاش كېرەك، دەپ قاراپ، مۇسۇلمانلارنى دەۋرنىڭ ئالغا بېسىۋاتقانلىقىنى تونۇشقا، بۇگۈنكى دۇنيادا قاتاردا تۇرماقچى بولىدىكەن، جاپالىق ئىشلەش، تىرىشىپ ئىجاد قىلىش ۋە قۇرۇشقا، ئۆتكەنكى شان- شۆھرەتنى مەدھىيەلەش بىلەن مەمنۇن بولۇپ يۇرمەستىن، ھازىرقى زامان پەن- مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلىشقا چاقىردى؛ دىن بىلەن پەننىڭ، دىن بىلەن سىياسىنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا بىر تەرەپ قىلىشنى كۈچەپ تەرغىب قىلدى. ئۇلار يەنە پەن بىلەن دىن زىت ئەمەس، دىن پەننى ئىنكار قىلمايدۇ، پەنمۇ دىننى ئىنكار قىلمايدۇ، دەللىلەش پىرىنسىپى ۋە قانۇن چىقىرىش پەرقلىنىدۇ، يەكۈنى ئوخشاش. شۇڭا مۇسۇلمانلار پەن بىلەن دىنىنى قارىمۇ قارشى قىلىپ قويماي، ھازىرقى زامان پەن- تېخنىكىسىنى ئۆگىنىشى لازىم، دەپ قارىدى.»[6]

ئىسلامىيەت دۇنياسىدىكى ئاڭ ئويغىنىشىغا ماس قەدەمدە تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدىمۇ ئىسلاھات ئىدىيەسى شەكىللەندى. بۇ خىل ئىدىيە جەدىتچىلىك دەپ تەرىپلەندى. جەدىتلىك زامانىۋىلىشىش، يېڭىلاش ھەرىكىتى بولۇپ، ئۇ، ئىسلامىيەتنىڭ قىممەت قارىشى ئاساسىدا، ياۋروپانىڭ ئىلغار پەن- مەدەنىيىتىنى ئۆگىنىپ، ئۇنى مىللىي مەدەنىيەتكە خىزمەت قىلدۇرۇشنىڭ بىر خىل ئىپادىسى ئىدى. جەدىتلىك ھەرىكىتىنىڭ بايراقدارلىرى رۇسىيەنىڭ قىرىم ھەم ئىدىل - ئۇرال بويلىرىدىكى تاتارلار ئارىسىدىن چىققان مەشھۇر مۇتەپەككۇر ئىسلاھاتچىلار ئىدى. ئۇلار تۈركىي خەلقلەر دۇچ كەلگەن تارىخىي كىرىزىسنى ھەل قىلىش ئۈستىدە باش قاتۇرۇپ قىرىم يېرىم ئارىلى، ئۇرال- ئىدىل بويلىرى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ئۆلكىلىرىدە ئاكتىپ ھەرىكەت قىلدى. ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي پائالىيەتلىرى ئاڭ جەھەتتىكى ھەقىقىي ئويغىتىشنى ئەمەلگە ئاشۇرماي تۇرۇپ كىمنىڭ دوست، كىمنىڭ دۈشمەنلىكىنى، نېمىنىڭ زالالەت، نېمىنىڭ سائادەت ئىكەنلىكىنى پەرق ئېتەلمەيدىغان نادان خەلقنە كېلەچەكنىڭ داغدام يولىنى كۆرسەتكىلى بولمايدىغانلىقىنى چوڭقۇر چۈشىنىپ يەتكەنلىكىدە ئىپادىلەندى. ئۇلار رۇسىيە مۇسۇلمانلىرىنىڭ تەقدىرى ئۈستىدە قايغۇرۇپ، چارروسىيە ھاكىمىيىتى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئىدىيە جەھەتتىن تۇرغۇن ھالەتكە چۈشۈپ قېلىشىغا سەۋەب بولدى، دەپ قارىدى. ئەپسۇسلىنارلىقى شۇكى، مەھكۇم خەلقتە زۇلۇمنى ھېس قىلىدىغان ئاڭ بولمىسا، ئۇلار زۇلۇمنى كۈندىلىك تۇرمۇشنىڭ ئادەتتىكى مەزمۇنى سۈپىتىدە ھېس قىلىپ كېتىۋېرەتتى.

زادى قانداق قىلغاندا كىرىزىس ئېڭىنى ئويغىتىپ، زامانىنىڭ زۆرۈرىيەتلىرىنى چوڭقۇر چۈشەنگىلى، مىللىي ئاڭنى ئويغىتىپ، ھۆرىيەت روھىنى شەكىللەندۈرگىلى، خۇراپاتلىققا خاتىمە بېرىپ ئەقىدىنى ساپلاشتۇرغىلى، نادانلىقنى چۈرۈپ تاشلاپ مەرىپەت روھىنى تىكلىگىلى، خارلىق، ئىتتىپاقسىزلىق، بوشاڭلىق، قاشاڭلىق ئىللەتلىرىنى تۈگىتىپ، گۈللىنىش يولىغا قەدەم قويۇپ، ئاخىرىدا قۇللۇق كىشەنلىرىنى پاچاقلاپ تاشلىغىلى بولىدۇ؟ مانا بۇ ئىسلامىيەت دۇنياسىدىكى دىنىي مۇتەپەككۇرلار بىلەن مىللىي داھىيلار پىداكارلىق بىلەن ئىزدىنىدىغان، ئويلىنىدىغان جىددىي مەسىلە ئىدى.

20- ئەسىرنىڭ 10- يىللىرى قەشقەرنى مەركەز قىلغان ھالدا قانات يايغان مىللىي ئويغىنىش ھەرىكىتىنىڭ بايراقدارى، مەشھۇر جەدىتچى ئالىم ئابدۇلقادىر داموللا ئىبنى ئابدۇلۋارىس كاشغەرىي(ئەزىزي) خەلقىمىز ئارىسىدىن چىققان ئەنە شۇنداق ئۇي- ئارزۇدىكى تۇنجى ئىسلاھاتچى مۇتەپەككۇر ئىدى. ئابدۇقادىر داموللام بىلەن زاماندىش مەشھۇر شائىر، ئۇيغۇر تېبابەت ئالىمى ھۇسەينخان قۇتبىددىنشاھ تەجەللىي ھەزرەتلىرى (1856- 1925) نىڭ تىلى بىلەن ئېيتقاندا: ئابدۇقادىر داموللام نازۇكلۇقتا روھقا، ئىرادىسىنىڭ مۇستەھكەملىكىدە تاغقا، ئىلىمنىڭ موللۇقىدا دېڭىزغا ئوخشايتتى.[7] ئەپسۇسلىنارلىقى، مىللىي ھاياتىمىزدا ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىغان ئىجتىمائىي ئىسلاھاتچى ھېسابلىنىدىغان ئابدۇقادىر داموللام ھەققىدە ھازىرغىچە ئېلان قىلىنغان بارلىق چوڭ- كىچىك ئەسەردە ئابدۇقادىر داموللامنىڭ ھايات پائالىيىتى مۇجمەللەشتۇرۇۋېتىلگەن، دەۋر ئارقا كۆرۈنۈشى تەھلىل قىلىنمىغان، ئىسلاھاتچىلىق ئىدىيەسىنىڭ شەكىللىنىش باسقۇچلىرى روشەن يورۇتۇلمىغان. شۇڭا سىستېمىلىق باغلىنىش يوق بوپقالغان. بىر ئىدىيەنىڭ شەكىللىنىشى مۇئەييەن ئارقا كۆرۈنۈش ۋە مۇئەييەن باسقۇچنى بېسىپ ئۆتۈشتىن خالىي بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. مەن ئىزدىنىش، دەللىلەش، مۇھاكىمە قىلىش ئارقىلىق ئابدۇقادىر داموللامنىڭ پائالىيىتى، ئىدىيەسىنىڭ شەكىللىنىشىدىكى ئارقا كۆرۈنۈش ۋە باسقۇچلارنى سىستېمىلىق بايان قىلىشقا تىرىشتىم.

ئابدۇقادىر داموللام 1870- يىلى قەشقەر ئاتۇشنىڭ مەشھەدكە تۇتاش باغئىبرىق كەنتىدە ئابدۇلۋارىس ئىسمىلىك دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن.[8] مەشھەد — قاراخانىلار خانلىقىنىڭ ئۇلۇغ خاقانى ساتۇق بۇغراخان ئابدۇلكەرىم بىلەن ئۇنىڭ ئۇستازى ئەبۇ نەسر سامانىي دەپنە قىلىنغان مەشھۇر جاي. تارىختا ئۆتكەن سەلتەنەت ئىگىلىرى بىلەن ساخاۋەتچى بايلار سۇلتان ساتۇق بۇغراخان ئابدۇلكەرىم بىلەن ئەبۇ نەسر سامانىينىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن قەبرىگاھ يېنىغا مەسچىت، مەدرىسە، خانىقالارنى تەمىر قىلغان. ئابدۇقادىر داموللام دەسلەپكى

مەلۇماتنى مانا مۇشۇ يەردىكى «ھەز (ھەززىتى) سۆلتان مەدرىسەسى» دە ئالغان.[9] يېشى 20 لەرگە ئۇلاشقاندا قوقانغا چىقىپ ئىككى يىل ئوقۇغان.

ئەينى يىللاردا بۇخارادا ئوقۇش ئەللامە بولۇشنىڭ يولى ئىدى. چۈنكى، 15- ئەسىردىن كېيىنكى بۇخارا ئىسلام دىنى ئىلمى بويىچە نوپۇزلۇق ئالىملار ۋە مەشھۇر مەدرىسەلەر توپلانغان جاي ئىدى. شۇڭا، «سەمەرقەند سەيقلى ئالەم، بۇخارا قۇۋۋىتى ئىسلام»[10] دەپ ئۇلۇغلانغاندى.

ئابدۇقادىر دامۇللام ئاتۇش ۋە قوقاندا ئىگىلىگەن بىلىملىرىگە قانائەت قىلماي، ئىلمىدە كامالەتكە يېتىش ئۈچۈن بۇخاراغا بېرىپ، ئۇ يەردىكى «ئابدۇلئەزىزخان مەدرىسەسى» گە ئوقۇشقا كىرىپ، دىنىي ئىلمىنىڭ ھەر قايسى تۈرى بويىچە ئەتراپلىق مەلۇمات ھاسىل قىلىپلا قالماستىن، ئەدەبىيات، تارىخ، ئىلمى مەنتىق، ھېساب ۋە ئەرەب، پارس تىللىرىنى پۇختا ئىگىلىگەن. ئۇ، بۇخارادا مەۋلانە ئابدۇررەززاقي، بۇخارا مۇپتىسى ئىشەز خوجەندي، قوقاننىڭ شەيخۇلئىسلامى دامۇللا ئۇلۇغخان تۆرەملەردىن دەرس ئالغان.[11] ئابدۇقادىر دامۇللام 1907-1909- يىللاردا بۇ ئۇستازلىرىنىڭ ۋاپاتىغا ئاتاپ يازغان مەرسىيەلىرىدە ئۇلارنى يۈكسەك ھۆرمەت ۋە قايىللىق ھېسسىياتى بىلەن مەدھىيەلىگەن. بۇخارا شەھرى ئەسىرلەردىن بېرى ئىسلام دۇنياسىنىڭ ئەڭ مۇھىم تەلىم- تەربىيە ۋە مەدەنىيەت مەركىزى بولۇپ كەلگەنىدى. مەشھۇر تەسەۋۋۇپچى باھاۋىددىن نەقشبەندىي بەرپا قىلغان نەقشبەندىيە ئېقىمىنىڭمۇ مەركىزى ئىدى. شۇڭا ئىسلام دۇنياسىدا «بۇخارائىي شەرىف» دەپ ئۇلۇغلىناتتى. بۇ تارىخي ۋە ئىجتىمائىي جەريان بۇخارادا مەدرىسە مۇدەررىسلىرى بىلەن دىنىي ئۆلىمالار يېتەكچىلىكىدىكى كۈچلۈك بىر قەدىمىيچىلىك ئەقىدىسىنى شەكىللەندۈرگەنىدى. بولۇپمۇ بۇخارا ئەمىرى ئابدۇللاخان زامانىدا شەيخۇل ئۆلىمالىققا تەكلىپ قىلىنغان مىرزاجان شىرازىي دۇنياۋى پەنلەرنى ئۇقۇتۇشنى چەكلەش جەھەتتە سەلبىي ئۇلگە تىكلىگەن. مۇتەئەسسىپ خاراكتېرگە ئىگە بۇ ناچار ئۇلگە ئۇچ ئەسىر جەريانىدا كەڭ ئومۇملاشقان. شۇڭا قىرىم ۋە ئۇرال- ئىدىل بويلىرىدىكى تاتارلار ئارىسىدا تېز ئۇلغىيۋاتقان جەدىتلىك پىكىر ئېقىمى بۇخارادا كۈچلۈك قارشىلىققا ئۇچرىغان. بۇ مۇتەئەسسىپ قەدىمىيچىلەر جەدىتلىكنى ئىسلامغا قارشى بىر ھەرىكەت شەكلىدە كۆرەتتى. ئەمەلىيەتتە بۇخارادىكى ئىسلام مائارىپى كېيىنكى چاغلاردا كۆپىنچە مېڭىنى چىرىتىدىغان بىلىملەرنى ئۆگىتىدىغان قالاق مائارىپ بوپقالغان. بۇخارا مەدرىسەلىرى ئىلغارلىق ۋە تەرەققىياتنى جان- جەھلى بىلەن چەتكە قاقىدىغان ئىدىيەنى تارقىتىش بىلەن تونۇلغان. ئابدۇقادىر دامۇللام بۇنداق قالاق مائارىپنىڭ زىيانلىق تەسىرىدىن قانداق قۇتۇلغانلىقىنى 1916- يىلى «شۇرا» ژۇرنىلىغا يازغان «ئەدەبىي بىر مۇساھىبە» دېگەن ماقالىسىدە مۇنداق بايان قىلغان: «ساپ ۋىجدانىمنىڭ ۋە بەزى ھەقىقەتچى زاتلارنىڭ سۆز- سۆھبىتى ھەم يول كۆرسەتكۈچلىرى بۇخارادا ئىلىم تەھسىل قىلىش جەريانىدا ھاسىل بولغان خۇراپاتلىق ۋە گۇمانخورلۇق زۇلۇماتىدىن، شۇنداقلا مەنتىق، كالام، پەلسەپە كىتابلىرىنىڭ شەرھ- ھاشىيەلىرى، قاتمۇقات، ئۇزۇندىن- ئۇزۇنغا سوزۇلغان سەپسەتىلىرىدىن ھاسىل بولغان خۇراپات زەنجىر- كىشەنلىرىدىن ئەقىل- پىكرىمنى ئازاد قىلدى.»

ئابدۇقادىر دامۇللام بىلەن سۆھبەتلەر قۇرغان ھەم ئۇنىڭغا يول كۆرسەتكەن «ھەقىقەتچى زاتلار» كىم بولۇشى مۇمكىن؟ بۇ ھەقىقەتچى زاتلار ھەققىدە ئابدۇقادىر دامۇللام ئېنىق قىلىپ مۇنداق يازغان: «بۇخارادا ھاشىيەخانلىقتىن زەھەرلەنگەن ئەقىل ۋە پىكرىمنىڭ شىپا تاپماقلىقىغا يەنە بىر سەۋەب: بۇيۇك ئالىملاردىن ئىبنى تەيمىيە، ئىبنى قەييۇم جەۋزىي، جامالىددىن ئافغانىي ۋە شەيخ مۇھەممەد ئابدۇھ ھەزرەتلەرنىڭ ئەسەرلىرىنى مۇتالىئە- مۇلاھىزە قىلماق ۋە ھازىرقى زامانداىكى «تەرجىمان»، «ۋاقىت»، «شۇرا» كەبى پايدىلىق گېزىت ۋە ژۇرنال مەسلەكلىرىگە ئەگەشمەك بولدى.» بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئابدۇقادىر دامۇللامنىڭ ئىسلاھات ئېڭى ۋە جەدىتلىك ئىدىيەسى بۇخارادىكى ئوقۇشنى تۈگىتىپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن شەكىللىنىشكە باشلىغان.

ئابدۇقادىر دامۇللام بۇخارادىكى ئوقۇشنى تاماملاپ 20- ئەسىرنىڭ ھارپىسىدا قەشقەرگە قايتىپ كەلگەن. تۇنجى نىكاھى كۆڭۈلدىكىدەك بولماي، ئىككىنچى قېتىم نائىلە ئىسىملىك قىزنى ئەمرىگە ئالغان. 1902- يىلى ئاۋغۇستتىكى قاتتىق يەر تەۋرەشتىن كېيىن بىر يىل ئۆتكەندە، يەنى 1903- يىلى 33 يېشىدا تۇنجى پەرزەنتى ئابدۇلئەزىز مەخسۇم دۇنياغا كەلگەن. ئابدۇقادىر دامۇللام ئوقۇشنى يېڭىدىن تۈگىتىپ كەلگەن يېڭى دامۇللا بولۇش سۈپىتى بىلەن قەشقەردىكى ئومۇمىي ئېقىم ئىچىگە سىڭىپ كەتكەن. ئۇ، بىخ ھالىتىدىكى يېڭى قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، تەسىر پەيدا قىلىشقا پېتىنالمىغان. چۈنكى «ياۋروپا ئەللىرىدە مائارىپ- مەرىپەتچىلىك ئىشلىرى تازا يۇكسىلىۋاتقان شارائىتتا، ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە دەل بۇنىڭ تەتۇرىسىچە جاھالەت، يەنى ئاڭ، بىلىم، پىكىرده قاراڭغۇلۇق ھۆكۈم سۈرۈۋاتاتتى.»[12] ئابدۇقادىر دامۇللام قەشقەردە بىر مەزگىل مۇدەررىسلىك قىلغاندىن كېيىن، ھەج پەرزىنى ئادا قىلغاچ چەت ئەللەردىكى ئىسلاھات ئەھۋالىنى بىلىپ كېلىش مەقسىتىدە 1906- يىلى مەككىگە بارغان. ھەجنى ئادا قىلىپ بولغاندىن كېيىن ئىستانبۇلدا ئىككى ئاي تۇرۇپ مىسىرغا بارغان. ئۇزىنىڭ يېزىشچە، مىسىردا تاتار تالىبلارنىڭ ياردىمىدە داڭلىق يېڭىلىقپەرۋەر مۇتەپەككۇر شەيخ رەشىد رىزا، «ئەللۇۋا» ژۇرنىلىنىڭ باشلىقى مۇستاپا كامىل، تەھزىرىيە مەدرىسەسىنىڭ مۇدىرى سەييىد مۇھەممەد ئەپەندى قاتارلىق زاتلار بىلەن پىكىرلەشكەن. ئىسلاھات روھىغا باي ئەدەب- ئالىملارنىڭ ئەسەرلىرىنى ئوقۇپ، ئىسلاھاتچىلىق ئىدىيەلىرىنى قوبۇل قىلغان. ئۇ، مىسىردا ئىككى ئاي تۇرۇپ، ئاندىن ۋەتىنىگە قايتقان. ئۇ بۇ قېتىم خېلى غەيرەت قىلىپ قەشقەر ئاھالىسىنى تەرەققىيات ۋە جەدىتچىلىك ئىسلاھاتىغا دالالەت قىلىشقا كىرىشكەن. ئۇنىڭ ياشلارغا خاس قىزغىن ھېسسىيات بىلەن قىلغان بۇ دالالەتلىرى خۇراپاتلىق، نادانلىق، قاشاقلىق ۋە ئۇچىغا چىققان مۇتەئەسسىپلىكنىڭ قاتمۇ قات چاڭ- توزانلىرىغا كۆمۈلۈپ قالغان قەشقەر دىيارىدا ئەكسىچە ئۇنۇم بەرگەن،

مۇتەئەسسىپ ئۆلىمالار ئۇنىڭغا بىردەك ئۆكتە قوپقان. ئىككىسى ئوتتۇرىدىكى تۈپ زىددىيەت مەدرىسە- مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتۇش مېتودى- ساۋاق ئۇسۇلى ۋە ئوقۇتۇش مەزمۇنىنى يېڭىلاش، يېڭىلىماسلىق مەسىلىسىگە مەركەزلەشكەن. ئابدۇقادىر داموللام ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە مەزمۇنىنى يېڭىلاشنىڭ ئەھمىيىتىنى تونۇپ يەتكەن ئىلغار زات ئىدى. ئۇ، مەشھۇر تاتار جەدىتچىلىرىنىڭ ئىدىيە- تەشەببۇسلىرىدىن خەۋەردار ئىدى. كونىچە ئوقۇتۇش ئۇسۇلى قاتمال بولغاچقا جەدىتچىلەر قەتئىي ئىسلاھ قىلىشنى تەلەپ قىلاتتى. داڭلىق تاتار جەدىتچى ئالىم رىزائىددىن ئىبنى فەخرىددىن (1858ـ1937) «ساۋاق (دەرس) ئۇسۇلىغا رىئايەت» دېگەن ماقالىسىدە كەسكىن قىلىپ «ساۋاق ئۇسۇلى ۋە تەربىيە قائىدىسى بۇيۇك ۋە شۇ نىسبەتتە مۇبارەك بىر پەن. ساۋاق ئۇسۇلىغا رىئايە ئەتمىگەن مۇئەللىم ئۆز ئېتىبارسىزلىقى سەۋەبىدىن بالىلارنىڭ زېھنىلىرىنى ئەزمەكتىن ئۆزگە بىر پايدا كەلتۈرمەس. بالىلارنى بۇنداق مۇئەللىملەرگە بەرگەندىن كۆرە، ئۆزلىرىنىڭ تەبىئىي ھاللىرىغا قالدۇرغان ياخشىدۇر. ھازىر تەلىم رەۋىشلىرى (ئۇسۇللىرى، شەكىللىرى) نى ئۆزگەرتىپ يېڭىلاشقا زامان بىزلەرنى تەقەززا قىلىدۇ» دەپ كۆرسەتكەن. ئۇ زات ئوقۇتۇش مەزمۇنىنى يېڭىلاشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى تەكىتلەپ مۇنداق دېگەن: «رۇس ۋە پەرەڭلەر (ياۋروپالىقلار) دە بولغان ئاجايىپ ئىختىرالارنىڭ بارچىسى پايدىلىق ئىلىملەر تەلىم ئېتىلىمەك سەۋەبىدىن مەيدانغا كەلگەندۇر. ئۇستىمىزدىكى كۆڭلەكلىرىمىز، ئاستىمىزدىكى كۆرپىلىرىمىز، چانايۇ- ھارۋىلىرىمىز، ھەتتاكى سىياھۇ- قەغەزلىرىمىز، قەسقىسى، يالىڭاچ تېنىمىزدىن باشقا نېمىمىز بار بولسا، بارچىسى شۇلار قولىدىن ئىشلىنىپ چىققانلىقى، ئۇلاردا تەربىيە دۇرۇس بولۇپ، بىزلەردە دۇرۇس بولمىغىنى ئۈچۈندۇر. لېكىن بىزلەر قاچانغىچە ئەل- ۋەتەننىڭ روناق تېپىشى ئۈچۈن زەررىچە پايدا كەلتۈرمىگەن كىتابلاردىن ساۋاق بەرمەك بىلەن بالىلارنىڭ زېھنىلىرىنى زەھەرلەپ، ئىستىقبالىلىرىنى بەربات ئېتىۋرمىز؟!»[13] ئەمما قەشقەر ئۆلىمالىرى ئىسلاھات دېگەن ئاتالغۇغا بۇخارا مۇدەررىسلىرىگە ئوخشاشلا سوغۇق قارىغاچقا ئابدۇقادىر داموللامنى قاتتىق چەتكە قېقىپ يېتىم قالدۇرغان. نەتىجىدە ئابدۇقادىر داموللام قەشقەردە تۇرالماي، 1909- يىلى يەنە قوقان، تاشكەنت، بۇخارا تەرەپلەرگە يول ئالغان.

ئابدۇقادىر داموللام ئوتتۇرا ئاسىيا شەھەرلىرىگە بارغاندىن كېيىن بۇ جايلاردىكى يېڭىلىكى جانلىنىش مەنزىرىسىنى كۆرگەن. قىرىملىق مۇتەپەككۇر ئىسمائىل غاسپىرالى قوزغىغان جەدىتلىك ھەرىكىتى بۇ يىللاردا ئوتتۇرا ئاسىيا ئۆلكىلىرىدە جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىۋاتاتتى. جەدىتچە مەكتەپلەرنىڭ سانى تېز سۈرئەتتە كۆپىيىۋاتاتتى. «تەرەققىي»، «خۇرشىد» دېگەن گېزىتلەر نەشر قىلىنىۋاتاتتى. مۇنەۋۋەر قارىي ئابدۇرەشىدخان، ئابدۇلا ئەۋلانىي، مەھمۇد خوجا بەھبۇدىي قاتارلىق جەدىتچىلەر سەپنىڭ ئالدىدا رول ئويناۋاتاتتى. ئابدۇرەئوف فىترەت باشچىلىقىدىكى جەدىتچىلەر بۇخارا ئەمىرلىكى تەۋەسىدە بۇخارا ئەمىرلىكىنىڭ توسقۇنلۇقى ۋە بېسىملىرىغا قارىماي ئوقۇتۇش ساھەسىگە ئوخشاش، سىياسىي ساھەلەردىمۇ ئىسلاھات ۋە ئويغىنىش ۋەزىيىتىنى يارىتىشقا تىرىشماقتا ئىدى. قازان، ئورىنبۇرگ، ئۇفا قاتارلىق شەھەرلەردىكى تاتار مەرىپەتچىلىرى بۇ مەزگىلدە ئاللىبۇرۇن دەۋرنى يېتەكلەيدىغان ئالاھىدە تەسىرگە ئىگە زىيالىيلار قوشۇنى بولۇپ شەكىللىنىپ بولغانىدى. ئۇلار ئالىي مەكتەپلەرنى قۇرۇپ، گېزىت- ژۇرناللارنى چىقىرىپ، كىتابلارنى نەشر قىلىپ جەدىتلىك ھەرىكىتىنى يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈپ بولغانىدى. ئەھمەد ھادىي مەقسۇدىي، رىزائىددىن ئىبنى فەخرىددىن، يۇسۇف ئاقچۇرا، مۇسا جارۇللا، ھەسەن سەبرىي قاتارلىقلار داھىي سۈپەت جەدىتچىلەرگە ئايلانغانىدى. بەختكە يارىشا، ئابدۇقادىر داموللام بۇخاراغا بارغان مەزگىلدە بۇخارا ئۆلىمالىرى ئىدىيەدە مۇئەييەن دەرىجىدە ئۆزگىرىش ياسىغان بولۇپ، ئىلگىرىكى «ئۇسۇلى جەدىت ھارام، ئۇنى ئوقۇغۇچى دەھرىي» دېگەن پەتۋا ئورنىغا «ئۇسۇلى جەدىت ۋاجىب، ئۇنى ئوقۇش زۆرۈر» دېگەن پەتۋانى مەيدانغا چىقارغانىدى. بۇخارا تاجىكلىرى ئارىسىدىن چىققان مەشھۇر جەدىتچى ئەدىب سەدرىددىن ئەينىنىڭ يېزىشچە، ئىسمائىل غاسپىرالى 1908- يىلى بۇخارا ئەمىرلىكىگە زىيارەتكە كەلگەندە جەدىتچە مەكتەپ ئېچىش مەسلىسىنى مۇزاكىرە قىلىش ئۈچۈن ئۆلىمالارنى چاقىرغان. مۇزاكىرىدە موللا نىزامىي دېگەن كىشى بۇخارا ئەمىرى ئابدۇلئەھەدتىن مەكتەپ ئېچىشقا مەخسۇس ئورۇ كۆرسىتىپ بېرىشنى ئىلتىماس قىلغان. مۇزاكىرىگە قاتناشقانلار مەكتەپنىڭ ئىسمىنى «ئىسمائىلىيە» قويۇشنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئەمما ئىسمائىل غاسپىرالى بۇنى مۇۋاپىق كۆرمەي، بۇخارا ئەمىرلىكىنىڭ دادىسى مۇزەففەرىددىننىڭ ئىسمى بويىچە «مۇزەففەرىيە» قويۇش تەكلىپىنى بەرگەن. مانا بۇنىڭدىن جەدىتچە مەكتەپ ئېچىش بۇخارا ئەمىرلىكى تەۋەسىدە ئۆلىمالار ۋە ئەمىرنىڭمۇ ئىدىيەسىدىن ئۆتۈپ، ئومۇمىي قىزغىنلىققا ئايلانغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى چوڭ شەھەرلەردە جەدىتلىك ھەرىكىتىنىڭ بۇنداق تېز جانلىنىشىغا 1905- يىلىدىن 1908- يىلىغىچە بولغان قىسقىغىنە تۆت يىل ئىچىدە چارىزىسىيە، ئىران، ھىندىستان ۋە ئوسمانلى ئىمپېرىيەسىدە يۈز بەرگەن ئىنقىلابلار سەۋەب بولغانىدى.

1904- يىلى پارتلىغان چارىزىسىيە بىلەن ياپونىيە ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشتا رۇسىيە مەغلۇب بولۇپ، خەلقئارادا ئېغىر ئاھانەتكە قالغان. شۇ سەۋەبتىن چار پادىشاھنىڭ مۇستەبتىلىكىدىن نارازى بولۇپ كېلىۋاتقان پېتېربۇرگ ۋە موسكۋا شەھەرلىرىدىكى زىيالىيلار ۋە ئىشچىلار 1905- يىلى ئىنقىلاب قوزغىغان. بۇ قېتىمقى ئىنقىلاب ئارقىلىق چار پادىشاھ نىكولاي II شۇ يىلى ئۆكتەبىردە «ئۆكتەبىر بايانىاتى» نى ئېلان قىلىپ دۇما تۈزۈمى، سۆز ئەركىنلىكى، مەتبۇئات ئەركىنلىكى ۋە يىغىلىش ئەركىنلىكىنى يولغا قويۇشقا مەجبۇر بولغان. ئۇچ يىلچە داۋام قىلغان بۇ خىل دېموكراتىك سىياسىي مۇھىت رۇسىيەنىڭ زۇلمىنى چېكىۋاتقان ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خەلقلەرنىڭ مىللىي ۋە سىياسىي ئېڭىنىڭ شەكىللىنىشىگە كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن. نەتىجىدە، ھەر خىل ئىجتىمائىي، سىياسىي تەشكىلات بارلىققا كەلگەن. رۇسىيە ئىنقىلابىنىڭ تەسىرىدە شۇ يىلى پېرسىيە، يەنى بۈگۈنكى ئىراندا بۇرژۇئا ئىنقىلابى قوزغالغان. تېھران خەلقى

كەڭ كۆلەملىك يىغىلىش ئۆتكۈزۈپ ساقتىن باش ۋەزىرنى ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇشنى، ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلغان. خەلقنىڭ بېسىمى ئاستىدا پېرسىيە پادىشاھى 1906ـ يىلى ئىيۇلدا خەلقنىڭ ئىشەنچىسىدىن قالغان باش ۋەزىرنى ۋەزىپىسىدىن قالدۇرغان ھەم مىللىي پارلامېنت تەسىس قىلىشقا قوشۇلغان. 1906ـ يىل 7ـ ئۆكتەبىردە پېرسىيەنىڭ تۇنجى نۆۋەتلىك بۇرژۇئاچە ئاساسىي قانۇنى ماقۇللانغان. ئۇنىڭدا پېرسىيە پادىشاھلىق ئاساسىي قانۇنلۇق دۆلەت، پارلامېنت ئەڭ ئالىي ھوقۇقلۇق ئورگان، پۇقرالار يىغىلىش ئۆتكۈزۈش، مەتبۇئات، سۆز ئەركىنلىكى ۋە مائارىپتىن بەھرىمەن بولۇش ھوقۇقىغا ئىگە، خۇسۇسىي مۇلۈك دەخلىسىز؛ ئىسلام دىنى دۆلەت دىنى، دەپ بەلگىلەنگەن. ئىسلامىيەت دۇنياسىنى زىلزىلىگە سالغان بۇ ئىسلاھاتتىن بۇرژۇئازىيە سىنىپى شەكىللىنىپ بولغان مىللەت ۋە رايونلار كۆچلۈك تەسىرگە ئۇچرىغان. ئۇزاقتىن بېرى بىرىتانىيە مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ دەردىنى تارتىپ كېلىۋاتقان ھىندىستاندا D.G.Tilak نىڭ رەھبەرلىكىدە 1905ـ يىلى مىللەتچى سىياسىي تەشكىلات «ھىندىستان ئاپتونومىيە ئىتتىپاقى» قۇرۇلغان. 1906ـ يىلى دىنىي سىياسىي تەشكىلات «ھىندىستان مۇسۇلمانلار ئىتتىپاقى» قۇرۇلغان، ئاغاخان رەئىسلىككە سايلانغان. ھىندىستاندىكى بۇ ئىنقىلابىي تەشكىلاتلار تۈرلۈك يول بىلەن بىرىتانىيە مۇستەملىكىچىلىرىگە قارشى ھەرىكەتلەرنى قانات يايدۇرغان. بۇ، تەبىئىي ھالدا ئوتتۇرا ئاسىيا مۇسۇلمانلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ھەرىكەتلەرنى قانات يايدۇرۇش قىزغىنلىقىغا ئىلھام بەرگەن. 1908ـ يىلى لېنىشىپ قالغان ئوسمانلى ئىمپېرىيەسىنىڭ مەركىزى ئىستانبۇلدا «بىرلىك ۋە تەرەققىيات جەمئىيىتى» قوزغىغان، «مۇستەبىت سۇلتان» دەپ نام ئالغان ئابدۇلھەمىد ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ئىنقىلاب پارتلىغان. ئىنقىلاب نەتىجىسىدە سۇلتان ئابدۇلھەمىد پارلامېنت تۈزۈمىنى يولغا قويۇشقا مەجبۇر بولغان. بۇ ئىنقىلاب ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەر ئىچىدىكى ئىلغار كۆچلەرنىڭ قەلبىنى زەرەتلىگەن. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي غايىسىنى ئەملىگە ئاشۇرۇش يوللىرى ئۈستىدە ئىزدىنىشكە كىرىشكەن. ئابدۇقادىر دامولللام ئوتتۇرا ئاسىيا ئۆلكىلىرىدە 1905ـ يىلىدىن 1910ـ يىلىغىچە بولغان ۋاقىتتا يۈز بەرگەن ئىسلاھات ئۆزگىرىشلىرىدىن چوڭقۇر ئىلھام ئالغان.

ئابدۇقادىر دامولللام قوقان، تاشكەنت ۋە بۇخارادا بىر مەزگىل تۇرۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيا جەدىتچىلىرىنىڭ ئىسلاھات تەجرىبىلىرى، جەدىتلىك ھەرىكەتلىرى بىلەن يېقىندىن تونۇشقاچ «جاۋاھىرۇل ـ ئىقان»، «مىفتاھۇل ـ ئەدەب» («ئەدەبىيات ئاچقۇچى») ناملىق كىتابلىرىنى پۈتكۈزگەن. «مىفتاھۇل ـ ئەدەب» 1910ـ يىلى سىراجىددىن مەخدۇمنىڭ كۆچۈرگەن قولىيازمىسىغا ئاساسەن تاشكەنتتىكى «غۇلامىيە» مەتبەسىدە بېسىلغان.[14] شۇ جەرياندا ئابدۇقادىر دامولللام يەنە تاشكەنتلىك مۇراد خوجا پارسچىدىن تەرجىمە قىلغان «تۈركىي گۈلىستان» ناملىق كىتابقا تەكلىپ بىلەن شېئىرىي تەقرىز يازغان. ئابدۇقادىر دامولللام پىكرى ئۆتكۈر، بىلىمى مول، مەسئۇلىيەت تۇيغۇسى ئۈستۈن، ئىسلاھات ئارزۇسى كۆچلۈك كىشى بولۇش سۈپىتىدە ئوتتۇرا ئاسىيا جەدىتچىلىرى بىلەن چوڭقۇر مۇناسىۋەت شەكىللەندۈرگەن. ئۆزىنىڭ ئىسلاھات نىيىتى، جەدىتچە مەكتەپلەرنى ئېچىش ئارزۇسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن «بىدايەتۇس ـ سەرب»، «بىدايەتۇن ـ نەھۋى»، «تەسھىلۇل ـ ھىساب» قاتارلىق دەرسلىكلەرنى تۈزۈپ قەشقەرلىك تەرەققىپەرۋەر سودىگەرلەر نورۇززادە ھاجى مۇھەممەد ئەلى، ئابدۇرېھىمئاخۇن، مەھمۇد ئاخۇنلارنىڭ ئىقتىسادىي ياردىمى بىلەن قازان شەھىرىدىكى «مىللەت» مەتبەسىگە بېسىپ بېرىش ھەم قەشقەرگە ئەۋەتىپ بېرىشكە تاپشۇرۇپ بەرگەن. ئۇ، تاشكەنتتىكى مەزگىلىدە تۈزگەن «مىفتاھۇل ـ ئەدەب» ناملىق كىتابىنىڭ مۇقەددىمىسىدە سەممىيلىك بىلەن پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا ئۆلكىلىرىدىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئىقتىدارلىق كىشىلىرىگە «ئىلگىرىكى ياخشى ئالىملارنىڭ يولىدا مېڭىپ، مەنپەئەتلىك ئىلىم ۋە ئالىي مائارىپنى قولغا كەلتۈرۈشكە تىرىشقايلا» دەپ مۇراجىئەت قىلغان. بۇ پاكىتلاردىن بىز ئابدۇقادىر دامولللامنىڭ نوپۇزىنىڭ كۈچىيىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا ئۆلكىلىرىدىكى ئابرۇيلۇق ئۆلىمالار ۋە جەدىتچىلەردىن بىرى بولقالغانلىقىنى ھېس قىلالايمىز. دېمەك ئۇ ئاناۋەتتىنىدە تاپالمىغان ئابرۇي ـ ئىناۋەتنى ئوتتۇرا ئاسىيا ئۆلكىلىرىدە تاپقان. ئەمما، ئۇنىڭ تۇپ غايىسى ئانا ۋەتىنىدىكى جاھالەت تۇتەكلىرى ئىچىدە تىمسىقلاپ يۇرگەن مەزلۇم قېرىنداشلىرىنى ئادەمدەك ئاڭ ۋە ئارزۇ بىلەن ياشاش يولىغا باشلاش ئىدى. ئابرۇي ـ ئىناۋىتى ئېشىپ، ئىشەنچىسى كۈچىيىپ، غايىسى پىشىپ يېتىلگەن ئابدۇقادىر دامولللام تەرەققىيات ۋە يېڭىچە مائارىپنى يولغا قويۇش جەھەتتە شىنجاڭ بويىچە ئالدىدا كېتىۋاتقان شەھەر ـ غۇلجىغا 1911ـ يىلى ئالما ـ ئاتا ئارقىلىق كەلگەن. بۇ يىللاردا غۇلجىدا ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايېفلار ۋە غۇلجا تەۋەسىگە يېڭىدىن كەلگەن تاتار مەرىپەتچىلىرى ئاچقان يېڭىچە مەكتەپلەر دەسلەپكى قەدەمدە شەكىللەنگەندى. ئابدۇقادىر دامولللام غۇلجىدا ئىلغارلىققا مايىل داڭلىق ئۆلىما ئابدۇمۇتائالى خەلپەم بىلەن سۆھبەتلىشىپ، ئۇنىڭغا جەدىتچىلىكنى تەشۋىق قىلغان. «ئابدۇقادىر دامولللامنىڭ دىن بىلەن پەننى بىرلەشتۇرۇش، ئوقۇتۇشقا بىر قىسىم دۇنياۋى پەننى كىرگۈزۈش، ئۇسۇلى جەدىتنى يولغا قويۇش تەشەببۇسلىرى ئابدۇمۇتائالى خەلپەمنىڭ ئىشەنچىسىنى تېخىمۇ ئاشۇرغان. نادانلىق ۋە جاھالەتكە قارشى تۇرۇپ، خەلقنى ئويغىتىش پائالىيەتلىرىنى تېخىمۇ كۈچەيتكەن.»[15]

ئابدۇقادىر دامولللام بۇ قېتىم ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇھىم شەھەرلەردە ئىلىم زىيارىتىدە بولۇپ، ئەينى يىللاردا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تاتار مەرىپەتچىلىرى يولغا قويغان يېڭىچە ئوقۇتۇش مېتودى ـ «ئۇسۇلى جەدىت» (ئۇسۇلى سەۋتىيە) نىڭ ئەنئەنىۋى ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ـ «ئۇسۇلى قەدىمىي» دىن كۆپ ئىلغار ھەم ئۇنۇملۈك ئىكەنلىكىنى تېخىمۇ چوڭقۇر تونۇپ يەتكەن. بۇ قېتىم ئۇنىڭ جەدىتچىلىك ئىدىيەسى ھەققىي مەنىدە شەكىللىنىپ، بۇ خىل يېڭى ئىسلاھاتنى قەشقەردە ئىككىلەنمەستىن يولغا قويۇش ئىرادىسىگە كەلگەن ھەم 1912ـ يىلى قەشقەردە ئۆزى باش بولۇپ جەدىتچە مەكتەپ ئاچقان.

قەشقەر گەرچە تارىختا ئىلىم- مەرىپەت ئوچىقى سۈپىتىدە دۇنياغا شۆھرەتلەنگەن مەشھۇر شەھەر بولسىمۇ، كېيىنكى كۈنلەرگە كەلگەندە گويا كۆز تەگكەندەك، جاھالەتتە قالغان شەھەرلەر قاتاردا سانىلىدىغان بوپقالغان. تاتار زىيالىي نۇشىرۋان يائوشېفنىڭ سۆزى بويىچە ئېيتقاندا، «تارىختا ئىلىم- مەرىپەت نۇرى بىلەن يەر- كۈك ئارىسىنى نۇرغا چۆمۈلدۈرگەن» بۇ شەھەر شۇ يىللاردا «مەدەنىيەت قۇياشىدىن پۈتۈنلەي مەھرۇم هالەتتە جانسىز ۋە ھەرىكەتسىز»[16] ئۆلۈك شەھەرگە ئايلىنىپ قالغانىدى. قەشقەردە مەدرىسە مائارىپى خېلىلا ئومۇملاشقان بولسىمۇ، لېكىن تەلىم- تەربىيە ئۇنۇمى تۆۋەن ئىدى. سەۋەبى، ئوقۇتۇش ئۇسۇلى قاتمال، ئوقۇتۇش مەزمۇنى چولتا ئىدى. بۇنداق مەدرىسە مائارىپىنىڭ كۇنسېرى ئېغىرلىشىۋاتقان رېئال ئىجتىمائىي كىرىزىسنى ھەل قىلىشقا، نۆۋەتتىكى مىللىي ئېھتىياجنى قاندۇرۇشقا ماجالى يەتمەيتتى. ئوقۇتۇشقا سەرپ قىلىدىغان ۋاقىت زىيادە كۆپ ئىدى. نۇرىددىن ئابدۇررەھمان جامىنىڭ ئەرەب تىلى نەھۋىگە ئائىت «كافىيە» نىڭ ئىزاھى بولغان «شەرھى موللا» كىتابىنى ئوقۇش ئۈچۈنلا بەش يىل ۋاقىت كېتەتتى. «مۇقەددىماتى مەنتەقىيە»، «مەۋھۇمە يۇنانىيە» دەرسلىرى كۆچەپ ئوقۇتۇلاتتى. «سەرب»، «مۆئزىي»، «زەنجانىي»، «ئاۋامىل» قاتارلىق گىراماتىكا كىتابلىرىنى بەش- ئالتە يىللاپ ئوقۇتاتتى. دەرسلەرنىڭ ئىچىدە ساپ ئەقىدىگە ياتىدىغان بىلىملەرگە سەل قارىلىپ، تەسەۋۋۇپ نامايەندىلىرىنىڭ كىتابلىرى كۆچەپ ئوقۇتۇلاتتى. شۇڭا قەشقەردە «گەپنى ھە دېسىلا ھاپىز بىلەن مەۋلىۋى جامىنىڭ ئەسەرلىرىدىن باشلايدىغان، ھەر خىل لەتىپە ۋە ئەبۇ مۇسلىم قاتارلىقلارنىڭ جەڭ قىسسەلىرىنى بىلىدىغانلارنىڭ ھەممىسى مەلۇماتى مول، بىلىملىك ئادەم»[17] سانىلاتتى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا ئابدۇقادىر دامۇللام ئوتتۇرا ئاسىيا جەدىتچىلىرىگە ئوخشاش ئىشنى ئالدى بىلەن جەدىتچە مەكتەپ ئېچىپ، مەدرىسە مائارىپىنى ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە مەزمۇنى جەھەتتىن تەڭ ئىسلاھ قىلىشتىن باشلىغان. كەلگۈسىدە ئۆزىگە قول- قانات بولۇشقا يارايدۇ دەپ قارىغان زېھنى ئوچۇق ياش تالىبلارنى ۋە بىر قىسىم شاگىرتىنى تۇرلۈك ئامال بىلەن چەت ئەللەردىكى ئىسلاھات ئىدىيەسى بويىچە ئوقۇتۇلىدىغان جايلارغا ئوقۇشقا چىقارغان. ئوقۇشقا چىقىرىلغان بۇ ئوقۇغۇچىلارنىڭ خىراجىتىنى 1911- يىلى ئىستانبۇلدا ئابدۇرەئوف فىترەت، ئوسمان خوجا، ئابدۇلئەزىز غۇلجائي، مۇقىمىددىن بەگجانىي ۋە سادىق ئاشۇر ئوغلى قاتارلىقلاردىن تەشكىل تاپقان ھەيئەت تەرىپىدىن قۇرۇلغان «بۇخارا مەرىپەت جەمئىيىتى» ئۈستىگە ئالغان.

ياپونىيەلىك تەتقىقاتچى ئويىشى شىنىچىرو «قەشقەرلىكى يېگانىلەرنى كۆچۈش ھەرىكىتى» ناملىق ماقالىسىدە «دانا ئىسلاھاتچى، ئۆلىما ئابدۇقادىر دامۇللام 1912- يىلى قەشقەر شەھىرىدە يېڭىچە مەكتەپ ئاچقان. ئابدۇقادىر دامۇللام قەشقەر قاتارلىق تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى تارىم ۋادىسى ئەتراپىدىكى جايلاردا مۇسۇلمانلارنى يېڭىچە مائارىپتا تەربىيەلەش ئۈچۈن ئوقۇتقۇچى تەكلىپ قىلىش بىلەن بىرگە، ھەر يىلى ئىستانبۇل، قازان، ئۇفا، ئورىنبۇرگ قاتارلىق ئىلغار مۇسۇلمان يۇرتلىرىغا 10- 15تىن ئوقۇغۇچى چىقىرىپ تۇرغان» [18] دەپ يازغان.

ئابدۇقادىر دامۇللامنىڭ ئىسلاھاتچىلىق ئىدىيەسىنىڭ روشەن ھالدا كۆچىپ، پائالىيەتلىرىنىڭ جانلىنىشىدا قىرىم، قازان، ئۇفا، ئورىنبۇرگدىكى تاتار زىيالىيلارنىڭ جەدىتلىك پائالىيەتلىرى، ئوتتۇرا ئاسىيا، بولۇپمۇ تاشكەنت، سەمەرقەندتىكى ئۆزبېگە ئوخشاش ئاك ۋە ئارزۇدىكى ياش ئۆلىمالارنىڭ مەرىپەتچىلىك ھەرىكەتلىرى كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن. ئىسمائىل غاسپرالىنىڭ «تىلدا، دىلدا، ئىشتا بىرلىك» نى ئەھمەلگە ئاشۇرۇش شوئارى ئوتتۇرا ئاسىيا مىللىي ئويغىنىش ھەرىكەتلىرىنىڭ بارلىققا كېلىشى، جەدىتچە مەكتەپلەرنىڭ تەسىس قىلىنىشىغا تۈرتكە بولغان. ھەر قايسى تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ ئويغانغان زىيالىلىرى ئۆزلىرىنىڭ مىللىي غايىلىرىنى تۇرغۇزۇپ، زامانىۋىلىشىش، ئىلغارلىق، تەرەققىيات، گۈللىنىش يوللىرى ئۈستىدە ئىزدىنىشكە كىرىشكەن. مۇتەئەسسىپلىك بىلەن ئىلغارلىق، خۇراپاتلىق بىلەن مەرىپەتچىلىك، تەركىدۇنياچىلىق بىلەن ئەمەلىيەتچىلىك ئوتتۇرىسىدىكى بۇ كۆرەش ناھايىتى كەسكىن ھەم مۇشكۈل بولغان. بۇ جەريانىدا مىللىي غايىلىرى پىشىپ يېتىلگەن تاتار مەرىپەتچىلىرى ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىغان.

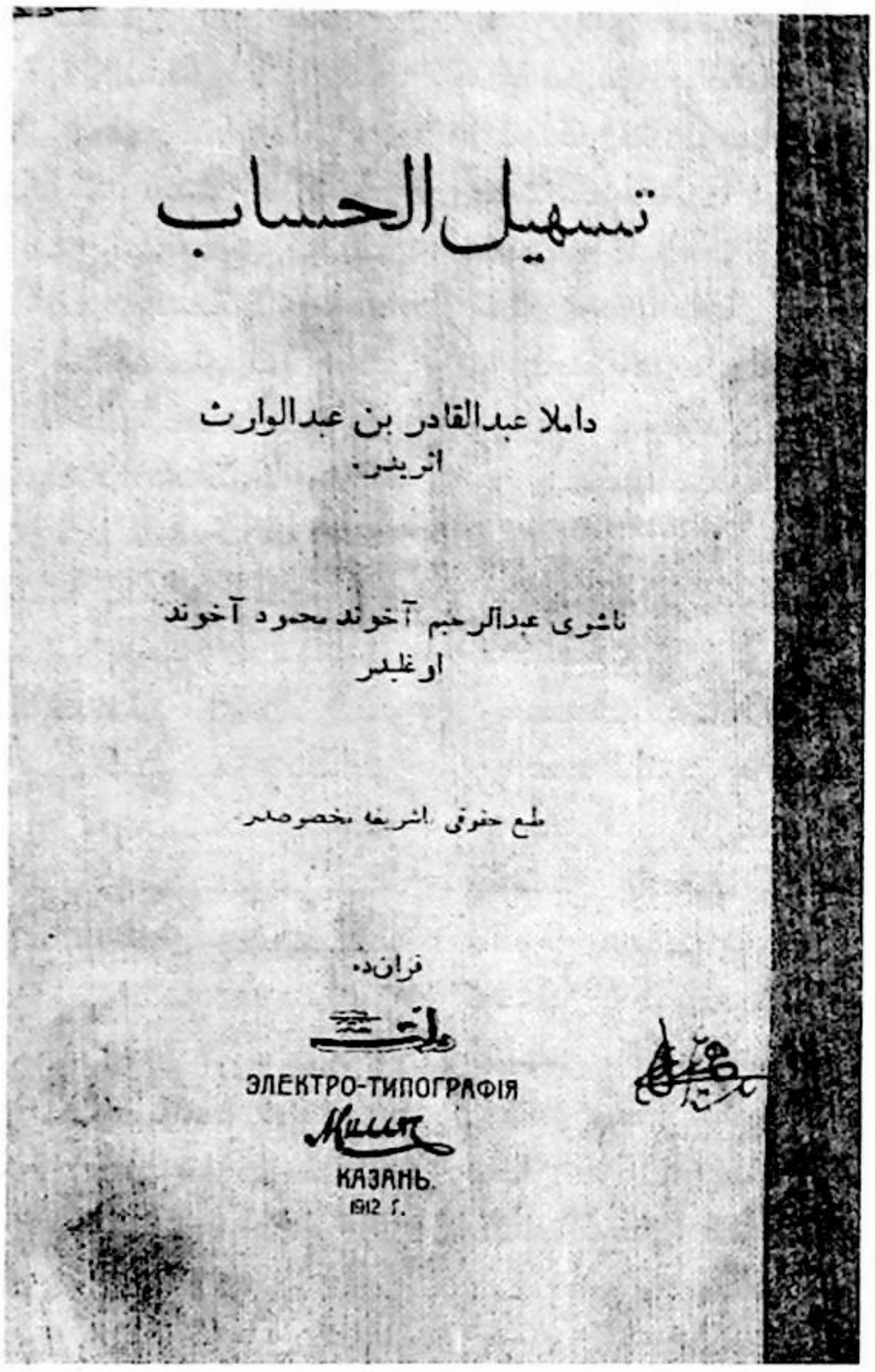

بۇ، ئابدۇقادىر دامۇللامنىڭ «تەسھىلۇل- ھىساب» (ھىسابنى ئاسانلاشتۇرۇش) ناملىق دەرسلىك كىتابىنىڭ 1912- يىلى قازاندا بېسىلغان نۇسخىسىنىڭ مۇقاۋىسى. بۇ كىتاب تەتقىقاتچى ئابدۇرېھىم سابىت ئەپەندىنىڭ قولىدا ساقلانغان. سۈرەتنى شۇ كىشى تەمىنلىدى.

تارىخىي نۇقتىدىن ئېيتقاندا، تاتار مەرىپەتچىلىرىنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئويغىنىش ھەرىكىتى چارروسىيەنىڭ ئۇچ ئەسىردىن ئارتۇق ۋاقىت ئىچىدە تاتارلارنىڭ زېمىنلىرىنى بىر-بىرلەپ ئىگىلەپ، ئۇلارنىڭ بىر پۈتۈنلۈكى ۋە ماددىي مەنپەئىتىگە قوشلاپ زەربە بېرىشى، ئېتىقاد ۋە مەدەنىيىتىگە غالجىرلىق بىلەن زىيانكەشلىك قىلىشى نەتىجىسىدە شەكىللىنىشكە باشلىغان. بۇنداق زور مىللىي خەۋپ ئاستىدا تاتار مەرىپەتچىلىرى ئۆزلىرىنىڭ مەۋجۇدلۇقىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىدىكى قالاقلىقلارنى ئىسلاھ قىلىپ، ئىسلامىيەتنىڭ قىممەت قارىشى بىلەن غەربنىڭ پەن-مەدەنىيىتىنى ماسلاشتۇرۇشقا تۇتۇش قىلغان. بۇ تارىخىي ئويغىنىشنى ئۇلارنىڭ يېڭىچە ئاڭدىكى بايراقدار مۇتەپەككۇرلىرى بىلەن پائالىيەتچان مىللىي بۇرژۇئازلىرى بىرلىكتە ئەمەلگە ئاشۇرغان. ئۇلارنىڭ ئويغىنىش ھەرىكىتى ئوتتۇرا ئاسىيادا مىسلى كۆرۈلمىگەن بىر ئىدىيەۋى ئېقىمنى شەكىللەندۈرگەن. باغچا ساراي، قازان، ئورىنبۇرگ، ئۇفا، تىرويسكىي، ئاستراخان قاتارلىق تاتار شەھەرلىرى بۇ خىل ئىدىيەۋى ئېقىمنىڭ مەركەزلىرى بولۇپ، جەدىتچە مەكتەپ ۋە نەشر بۇيۇملىرىنىڭ تەسىرى يىراق ـ يېقىندىكى قېرىنداش خەلقلەر ئارىسىدا زىلزىلە قوزغىغان. ئابدۇقادىر داموللام «ئەدەبىي بىر مۇساھىبە» دېگەن ماقالىسىنىڭ ئاخىرىدا تاتار مەرىپەتچىلىرى نەشر قىلغان «تەرجىمان»، «ۋاقىت»، «شۇرا» قاتارلىق گېزىت ـ ژۇرناللارنىڭ ئەھمىيىتىنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ، «بۇ پايدىلىق ئەسەرلەردىن بەھرىمەن بولغان كىشىنىڭ ۋىجدانى كونىلىقتىن يۈز ئۆرۈپ، ئىسلاھات ۋە تەرەققىيات يولىدىن قايتماس!» دەپ يازغان. دېمەك، تاتار مەرىپەتچىلىرىنىڭ جانلىق، ئەمەلىي، ئۈنۈملۈك پائالىيەتلىرى جەدىتچىلىك ئىدىيەۋى ئېقىمنى ئۇرغۇتۇپ، مىللىي ئويغىنىش ھەرىكىتىنى كۈچەيتكەن. 1905 ـ 1906 ـ يىللىرى تۆۋەن نوۋىگورد ۋە سانكېت پېتېربۇرگدا تاتار مەرىپەتچىلىرى باشلامچىلىقىدا ئېچىلغان ئۈچ قېتىملىق رۇسىيە مۇسۇلمانلىرى قۇرۇلتىيى بۇ ھەرىكەتنى خەلقئارالىق تەسىرگە ئىگە قىلغان.

دەل شۇ يىللاردا بىرىتانىيە مۇستەملىكىچىلىرى ئۆزىنىڭ ئىسلامىيەت دۇنياسىغا بولغان قارا نىيىتىنى سىستېمىلاشتۇرۇش، مۇستەملىكە رايونلىرىدا ھەربىي غەلىبىدىن تاشقىرى غەلىبىلەرنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئالدىراشماقتا ئىدى. 1906 ـ يىلى قاھىرەدە چاقىرىلغان گوسپېل يىغىنى خىرىستىيان دىنىنىڭ ئىسلام دىنىغا قاراتقان ئومۇمىيۈزلۈك خىرىسىدىن دېرەك بەرگەن. ئەنگلىيە ئىشغالىيەتچى دائىرىلىرىنىڭ مىسىرغا قاراتقان سىياسىي، ئىقتىسادىي كونترۇللۇقىنىڭ تەدرىجىي كۈچىيىشىگە ئەگىشىپ غەرب مەدەنىيىتىمۇ سىڭىپ كىرىشنى جىددىيلەشتۈرگەن. خىرىستىيان دىنىنى تارقىتىش ئۈچۈن غەرب مىسسىيونېرلىرى مىسىرغا تۈركۈملەپ يېتىپ كەلگەن. بۇ قېتىمقى يىغىن ئىسلام مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ۋە ئىسلامىيەتكە تاقابىل تۇرۇشنىڭ ئۇسۇللىرىنى، مىسالەن، دوختۇرخانا ۋە دارىلئېتاملارنى قۇرۇش، مەكتەپ سېلىش قاتارلىق ئىشلارنى نۇقتىلىق مۇھاكىمە قىلغان. ئەزھەر ئۇنىۋېرسىتېتىغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن خىرىستىيان ئۇنىۋېرسىتېتىنى قۇرغان.

ئۇلار «ئەڭ مۇھىم ۋاسىتە شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، ئوقۇغۇچىلارنى تاللاپ غەربكە تەربىيە ئېلىشقا ئەۋەتىش، ئۇلار ئۆز دۆلەتلىرىگە قايتقاندىن كېيىن گوسپېلنى تارقىتىدىغان ئىدىيەۋى رەھبەرلەر بولۇشى كېرەك»[19] دەپ قارار قىلىشقان.

ئابدۇقادىر داموللام ئىسلامىيەت دۇنياسى مەۋجۇدلۇق، ئىدېئولوگىيە جەھەتلەردە جىددىي خىرىسقا دۇچ كەلگەن مۇشۇ دەۋردە ئىسلامىيەت دۇنياسىدىكى مۇھىم مۇتەپەككۇرلار بىلەن سۆھبەتتە بولغان ھەم «تاتار مەدەنىيەت ئويغىنىشى» ئەۋجىگە چىققان شەھەرلەرنى زىيارەت قىلغان. ئۇ، بۇ جەرياندا بۇ خىل خىرىسنى چىن مەنىسى بىلەن تونۇپ يەتكەن ھەم نېمە قىلىش زۆرۈرلۈكىنى چۈشەنگەن تۇنجى ئۇيغۇر زىيالىيسى بوپقالغان. ئۇ ئاشۇ ئىدىيەۋى دولقۇنلاردا كۈرەش غايىسىنى مۇستەھكەملىگەن. ئۇ «ئەدەبىي بىر مۇساھىبە» دېگەن ماقالىسىدە «غۇلجىدىن ۋەتىنىمگە قايتىپ، ئاۋۋالقى مەسلەكنى داۋام ئېتىپ، ئاھالىنى جەدىتچە ئىسلاھات ۋە تەرەققىياتلارغا تەشۋىق ۋە تەرغىب ئەتتىم» دەپ يازغان.

ئابدۇقادىر داموللام «ئاقائىد زۆرۈرىيە» ناملىق ئەسىرىدە ئېنىق قىلىپ مۇنداق كۆرسەتكەن:

«ـ ئىنساننىڭ خار ۋە زەبۇن بولمىقىغا بائىس (سەۋەب) نېمىدۇر؟

ـ ئىككى نەرسىدۇر. بىرى، جاھالەت ۋە نادانلىق؛ ئىككىنچىسى، تەپرىق ۋە ئىختىلاپتۇر.

ـ ئىززەت ـ ئابرۇي، قۇۋۋەت نېمە بىلەن بولۇر؟

ـ ئىلىم ـ مەرىپەت، ئىتتىپاقلىق بىلەن بولۇر.»

ئابدۇقادىر داموللام ئوتتۇرا ئاسىيا ئۆلكىلىرىنى ئايلىنىش، كۆزىتىش جەريانىدا ئويلىنىش، تەپەككۇر قىلىش ئارقىلىق ئاخىرقى ھېسابتا يۇرتنىڭ، مىللەتنىڭ كۈلپەتلىك تەقدىرىنى ئوڭشاش ئۈچۈن چوقۇم ئىشنى مائارىپ ۋە مەدەنىيەتنى ئىسلاھ قىلىشتىن باشلاش قارارىغا كەلگەن. ئۇ بۇ خىل ئىسلاھات غايىسىنى، يەنى جەدىتلىك ئوي ـ پىلانلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن 1912 ـ يىلدىن باشلاپ قەشقەردە ئۇيۇشما قۇرۇپ، مەكتەپ ئېچىپ، كىتاب چىقىرىپ زور تەسىر پەيدا قىلغان. ئابدۇقادىر داموللامنىڭ قەشقەردە باشلىغان جەدىتلىك ھەرىكىتىنىڭ داغدۇغىسى ناھايىتى قىسقا ۋاقىت ئىچىدە قەشقەردىن ھالقىپ كەتكەن. ئۇ، بۇ يېڭى ھەرىكەتنىڭ ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى يېتەكچىسى سۈپىتىدە تونۇلغان. گەرچە ئابدۇقادىر داموللام تەرەققىيات تەرەپدارلىرىنىڭ نەزەرىدە يۈكسەك ئاتالسىمۇ، ئەمما بۇ ياش ئالىمنىڭ قەشقەردەك جاھالەت تۈتەكلىرى ئىچىدە بۇرۇقتۇرما بوپقالغان قالاق شەھەردە تەرەققىيپەرۋەرلىك غايىلىرىنى رېئاللىققا ئايلاندۇرالىشى ئاسان ئەمەس ئىدى. ئابدۇقادىر داموللامغا ئوڭ كېپقالغان يېرى شۇكى، 1912 ـ يىلى جۇڭگودا پادىشاھلىق تۈزۈم ئاخىرلىشىپ جۇڭخۇا مىنگو قۇرۇلغانىدى. ياڭ زېڭشىن دەل شۇ يىلى مايدا شىنجاڭنىڭ ئالىي ئەمەلدارلىقىغا تەيىنلەنگەنىدى. بۇ چاغدا جۇڭگو، جۇملىدىن شىنجاڭ ۋەزىيىتى تولىمۇ مۇرەككەپ ئىدى. ئۇ، ھەربىي ئۆزگىرىش قىلىپ ئىلىنى مۇستەقىل ئىدارە قىلىۋاتقان شىنخەي ئىنقىلابچىلىرىنى، قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ قۇمۇل تاغلىرىنى

سوراۋاتقان تۆمۈر خەلىپىنى، تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدا ئىنتايىن جانلىنىپ كەتكەن گېلاۋخۇيچىلارنى يوقىتىپ، ئۆزىنىڭ ئاجىز ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملىمىسە، مالىيەسى قۇرۇقدىلىپ قالغان ھۆكۈمەت خەزىنىسىنى غەملىمىسە بولمايتتى. بۇنداق ئەھۋالدا ياڭ زېڭشىننىڭ قەشقەردىكى يېڭىلىق ۋە كونىلىق تالاش-تارتىشلىرىغا كۆڭۈل بۆلگۈدەك چولىسى يوق ئىدى. جايلاردىكى مەنسەپدارلارمۇ سىياسىي ۋەزىيەتنىڭ قاياققا بۇرىلىدىغانلىقىنى كۆزىتىپ، ئۆزلىرىنىڭ تەقدىرىنىڭ قانداق بولۇشىدىن قايغۇرۇشۇپ ئۆتۈشۈۋاتاتتى. شۇڭا، ئابدۇقادىر داموللام ياڭ زېڭشىننىڭ رەزىل سىياسىتىنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىماي جەدىتلىك ھەرىكىتىنى قىسقىغىنا بىر نەچچە يىل داۋام ئەتكۈزۈشكە مۇۋەپپەق بولغان. لېكىن، مۇتەئەسسىپ ئۆلىما- ئىشانلار زامانغا لايىقلىشىشقا جان- جەھلى بىلەن قارشى تۇرۇپ، ئۆزلىرى بىلىپ- بىلمەي ياڭ زېڭشىننىڭ رەزىل سىياسىتىگە ئۇيغۇن يول تۇتقان. ئابدۇقادىر داموللامغا ئوخشاش ئىسلاھات بايرىقىنى كۆتۈرۈپ چىققان بىر ئادەم ئالدى بىلەن چوقۇم قەشقەردە يۈكسەك نوپۇز تىكلىشى، كەڭ ئاممىۋى ئاساسقا ئىگە بولۇشى كېرەك ئىدى. ئەپسۇسكى، قەشقەر مەشھۇر مەدرىسەلەرمۇ، داڭلىق دىنىي ئۆلىمالارمۇ كۆپ قەدىمىي شەھەر ئىدى. سوپى- ئىشانلارنىڭ تەسىر كۈچىمۇ سەل چاغلىغىلى بولمايدىغان دەرىجىدە زور ئىدى. بۇنداق مۇھىتتا يېشى ئەمدىلا 40 تىن ھالقىغان، كۆپ يىل چەت ئەللەردە يۈرگەن ئابدۇقادىر داموللامدەك بىر ئالىمنىڭ مۇتەئەسسىپلەر تەرىپىدىن قارشى ئېلىنمايدىغان ئىجتىمائىي غايىلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرالىشى ئاسان ئەمەس ئىدى. قەشقەردىكى ئۆلىما- ئىشانلارنىڭ مۇتلەق كۆپى تارمەنىدىكى ئىبادەتلەرگىلا بېرىلگەن، ئۇنىڭدىن باشقا ئىشنى ئارتۇقچە ھەم ئېتىقادقا مۇخالىپ دەپ قارايدىغان نەزەر دائىرىسى تار كىشىلەر ئىدى. ئۇلار دۇنيا مىقياسىدا ئىسلام دىنى ھەم ئىسلام ئەللىرىنىڭ ئاجىزلاشقانلىقى ۋە ئارقىدا قالغانلىقىدىن بىخەۋەر ئىدى. خەۋىرى بار دېگەندىمۇ، بۇنىڭ سەۋەبى ئۈستىدە ئويلانغۇدەك تەپەككۇر قۇۋۋىتىدىن، بۇنداق قاباھەتلىك رېئاللىققا ئېچىنغۇدەك ساپ ۋىجداندىن، خەلقنى قۇل قىلغۇچى زوراۋان زالىملارغا قارشى تۇرغۇدەك غەيرەت- شىجائەتتىن مۇستەسنا ئىدى. ئۇلار يۇمشاق ئىبادەتلەرنىلا ئادا قىلىشىپ، شۇنىڭ بىلەن ئۆزلىرىنى ئەڭ تەقۋادار ھېسابلىشىپ، نەزىر- چىراغلاردا ئۇزۇندىن- ئۇزۇن دۇئا- تىلەكلەرنى تىلىشىپ، كۆرۈۋاتقان كۈنلىرىگە مىڭ مەرتە شۈكۈر قىلىشىپ يۈرۈۋېرەتتى. كۈلپەتلىك قىسمەتلەرنىڭ سەۋەبى ئۈستىدە ئويلىنىش، ئاپەت كەبى كەلمىشلەرگە چارە- تەدبىر ئىزدەشنىڭ ئورنىغا، ئۇنى تەقدىر- قىسمەت، ئاللانىڭ ئىرادىسى دېيىشىپ، پاسسىپ پوزىتسىيە تۇتۇپ ياشاۋېرەتتى. بۇلارنىڭ باشچىسى جەدىتچىلىككە ئۆچمەنلىك قىلىشتا تونۇلغان ئۆلىما سېلىم داموللا ئىدى. ئۇ، «تارىخ ۋە جۇغراپىيە ئوقۇتۇش ھارامدۇر» دەپ پەتىۋا چىقارغانىدى. ئابدۇقادىر داموللامنىڭ ئوقۇتۇش ئۇسۇلى، ئوقۇتۇش مەزمۇنى ۋە بىدئەتلىككە ياتىدىغان ئادەتلەرنى ئىسلاھ قىلىش تەشەببۇسلىرىنى بۇرمىلاپ چۈشەندۈرۈپ، «يەھۇدىي- ناسارالار ئاللانىڭ كۆرسەتكەن يولىنى ئۆزگەرتىۋەتكەن، شۇڭا ئۇلارنىڭ دىنىنى ئىسلاھ قىلسا بولىدۇ، بىزنىڭ دىنىمىز ئەڭ توغرا، ئەڭ مۇكەممەل دىن، شۇڭا ئىسلاھ قىلىشنىڭ ھاجىتى يوق، بۇنداق قىلىش كۈپۈرلۈقتۇر» دېگەندەك گەپلەرنى تارقاتقان. ئۇنىڭ قەشقەردىكى ئۇچىغا چىققان مۇتەئەسسىپ ئىكەنلىكىنى 1914-1916- يىللىرى قەشقەر، ئاتۇشلاردا يېڭى مائارىپ ھەرىكىتى بىلەن شۇغۇللانغان تۈركىيەلىك ئەھمەد كامال ئەپەندىمۇ ئۆز كىتابىدا قاقشاپ تۇرۇپ تىلغا ئالغان.

ئابدۇقادىر داموللام قەشقەرگە قايتىپ كەلگەن 1912- يىللىرى ئوتتۇرا ئاسىيا ئۆلكىلىرىدىكى جەدىتلىك ھەرىكىتىنىڭ شاماللىرى قەشقەرگە ئەمدىلەتىن يېتىپ كېلىۋاتقان، قەشقەردە ئەنئەنىۋى ئىسلام مائارىپىنىڭ ئوقۇتۇش مەزمۇنى ۋە ئۇسۇلىنى ئىسلاھ قىلىش مەسىلىسى ئۈستىدە گەپ- سۆزلەر بولۇۋاتقان بىر چاغ ئىدى. ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تۈركىيە قاتارلىق جايلاردىكى يېڭى مائارىپنىڭ ۋەزىيىتى بىلەن پىششىق تونۇشۇپ، جەدىتچىلىك ئىدىيەسى مۇكەممەللەشكەن ئابدۇقادىر داموللام يېڭى مائارىپنىڭ ھامىيلىرى ۋە باشلامچىلىرى بولغان ئاكا- ئۇكا مۇسابايېفلارنى قىزغىن قوللىغان، ئۇلار بىلەن مۇرىنى مۇرىگە تىرەپ بىر سەپتە تۇرغان. 1914- يىلىنىڭ ئاخىرى ئۈستۈنئاتۇش ئىكىساقتا قۇرۇلغان، ئۇيغۇر مائارىپ تارىخىدىكى تۇنجى مۇنتىزىم يېڭىچە مەكتەپ بولغان دارىلمۇئەللىمىنگە زور ئۈمىد باغلىغان. مەدرىسەلەرنىڭ دوگما تەلىم- تەربىيە ئۇسۇلىنى، قارىغۇلارچە يادلاتقۇزۇشنى ئاساس قىلىدىغان ئوقۇتۇش شەكلىنى، دەۋر تەلىپىگە ماس كەلمەيدىغان دەرسلىكلەرنى ئىسلاھ قىلىپ، جەدىتچە ئوقۇتۇشنى ئىزچىللاشتۇرۇشنى تەشەببۇس قىلغان. ئوقۇتۇش ئۇسۇلى، ئوقۇتۇش مەزمۇنى، دەرسلىكلەر قاتارلىق جەھەتلەردە بىر يۈرۈش ئىسلاھات ئېلىپ بارغان. ئۇنىڭ بۇ قېتىم قەشقەردە ئوينىغان رولى ئىلگىرىكى يىللاردا ئوينىغان رولىدىن كۆپ ئېشىپ كەتكەن. خانلىق تۈزۈم ئاغدۇرۇلۇپ، 1912- يىلى جۇڭخۇا مىنگو ھاكىمىيىتى تىكلىنىپ جۇمھۇرىيەت تۈزۈمى ئورنىتىلغاندىن كېيىن جايلاردىن بېيجىڭدىكى پارلامېنتقا ۋەكىل سايلاش ھەققىدە ئۇقتۇرۇش تارقاتقان. قەشقەردە ئابدۇقادىر داموللامنى پارلامېنتقا ۋەكىل قىلىپ كۆرسىتىش ھەققىدە غۇلغۇلا بولغان.[20] بۇنىڭدىن، ئابدۇقادىر داموللامنىڭ قەشقەر تەۋەسىدە كۈنسايىن ئابرۇي تېپىپ، يېڭىلىق ۋە ئىلغارلىقنىڭ بايراقدارى بوپقالغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

ئابدۇقادىر داموللامنىڭ تەسىرى بىلەن يېڭىلىققا تەلپۈنگەن قەشقەر ياشلىرى ئوتتۇرا ئاسىيا ئۆلكىلىرىدە نەشر قىلىنىۋاتقان گېزىت- ژۇرناللارنى ئوقۇيدىغان قىرائەتخانا ئاچقان، «جەمئىيەتى ئىسلامىيە» دېگەن نامدا ئۆلىمالار كېڭىشىنى قۇرغان. بۇ كېڭەشكە قەشقەرنىڭ ئاتاقلىق ئۆلىمالىرىدىن«شەيخۇل ئىسلام»دەپ نام ئالغان موللا ئىسلام داموللام، «سۇلتانۇل ئۆلىما »دەپ نام ئالغان باھاۋىددىن مەخدۇم، ئوبۇلقاسىم ئاخۇنۇم، خانئېرىقلىق ئابدۇغوپۇر ئاخۇن مەخدۇم قاتارلىق زاتلار ئىشتىراك قىلغان. «جەمئىيەتى خەيرىيەت ئىسلامىيە» نامىدا فوند تەسىس قىلغان. «مۇتالىئەھىدايەت» دېگەن نامدا جەدىتچە مەكتەپ ئاچقان. ئابدۇقادىر داموللام

ئۆزىنىڭ جەدىتلىك ئىدىيەسى ۋە غايىسى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن پىروگراممىا خاراكتېرلىك مۇھىم ئەسىرى «نەسىھەتى ئاممىا» نى يېزىپ، باستۇرۇپ تارقاتقان. (بۇ ئەسەر ئۆممەر ئوسمان شىپاھىينىڭ نەشرگە تەييارلىشى، ئالىي مۇھەررىر ھاجى خوجا ئابدۇللا ئوسمانىنىڭ بېكتىشى، ئەينى ۋاقىتتىكى باش مۇھەررىر قۇربان مامۇتنىڭ تەقرىزى بىلەن ژۇرنىلىمىزنىڭ 2000ـ يىل 1ـ سانىدا ئېلان قىلىنغانىدى.ـــ مەسئۇل مۇھەررىردىن). بۇ ئەسەر قاراتمىلىقى كۆچلۈك، چاقىرىق كۈچى زور، جەدىتىزملىق روھقا باي ئەسەر بولۇش سۈپىتى بىلەن، شۇنداقلا ئىدىيەسىنىڭ ئىلغار، تىلىنىڭ ئاممىبابلىقى بىلەن ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئىدېئولوگىيەسى ۋە ئەدەبىياتى تارىخىدىكى تۇنجى ۋەكىللىك ئەسەر ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئەسەردىن ئابدۇقادىر دامواللامنىڭ ئىسلاھات ئىدىيەسىنى ئېنىق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئەسەردە بۇ مۇتەپەككۇر ئىسلاھاتچىنىڭ ئەنئەنىۋى ئىسلام تۈسىدىكى قالاق ئۇيغۇر جەمئىيىتىنى زامانىنىڭ تەرەققىياتىغا ماسلاشتۇرۇشنى تەلەپ قىلىدىغان كۆچلۈك ئارزۇسى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ئەسەردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئۇ، دىنىدىن تاشقىرى زامانىۋىلاشتۇرۇشنىمۇ، كونا ئەندىزىدىكى قاتمال دىنىي ھاياتنىمۇ قەتئىي ھمايە قىلمىغان. پەقەت، غەپلەت ئۇيقۇسىغا غەرق بولغان ئەنئەنىۋى جەمئىيەتنى ھاياتىي كۆچكە ئىگە جۇشقۇن جەمئىيەتكە ئايلاندۇرۇشنى؛ ئىدراكقا بىپەرۋا قارايدىغان نادان جەمئىيەتنى مەرىپەت روھىغا باي يېڭى جەمئىيەتكە ئايلاندۇرۇشنى؛ زەئىپلەشكەن، بىدئەت چىرمىغان مۇجمەل ئەقىدە-ئېتىقادنى كۆچلۈك ھەم ساپ ھايات پىرىنسىپىغا ئايلاندۇرۇشنى ئارزۇ قىلغان.

ئابدۇقادىر دامواللامنىڭ ئەينى دەۋرنىڭ ئىلغار ئىدېئولوگىيەسى ۋە مائارىپ ئىسلاھاتىغا يېقىندىن ياندىشىپ ۋۇجۇدقا چىقارغان يۇقىرىقى پائالىيەتلىرى قەشقەردە ئىلغارلىق تەرەپدارلىرى بولغان «جەدىتچىلەر» بىلەن كونىلىق تەرەپدارلىرى بولغان «قەدىمىيچىلەر» ئوتتۇرىسىدىكى پەرق ھەم زىددىيەتنى روشەن ھالدا كۆچەيتىۋەتكەن. كونىلىق تەرەپدارلىرى ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەتكە يېقىن، شۇنداقلا ئاممىۋى ئاساسقا ئىگە بولغاچقا غالىب كەلگەن. ئىلغارلىق تەرەپدارلىرىنىڭ باشلامچىسى بولغان ئابدۇقادىر دامىوللام مۇتەئەسسىپ مىوللا- ئىشانلارغا تەڭ كېلەلمەي مۇرەسسە قىلىشقا، ھەتتا يول قويۇشقا مەجبۇر بولغان. ئۇ، «شۇرا» ژۇرنىلىنىڭ 1915ـ يىل 1ـ دېكابىر نەشر قىلىنغان سانىغا بېسىلغان «بايانى ھەقىقەت»ناملىق ماقالىسىدە قەشقەرنىڭ مۇتەئەسسىپ ئۆلىما- ئىشانلىرىنى قاتتىق ئەيىبلىگەن . ئۇ، بۇ جاھىل كۆچلەرنى «ئۆلىمالار»، «چوڭلار»، «رەھبەرلەر» دەپ ئاتاپ تۇرۇپ، ئۇلار ئۇستىدىن مۇنداق شىكايەت قىلغان: «قايسى كۈنى دىيارىمىزدا تەرەققىي قىلغان مەدەنىيەتنىڭ مۇقەددىمسى باشلاندى، رەھبەرلىرىمىز نامىدىن مەزكۇر مەدەنىيەتنى ئۆگەنگۈچىلەرگە «لەنەتگەردى، ئازغۇنلار» دېگەندەك پەتۋالارنى يامغۇردەك ياغدۇرۇشقا باشلىدى»، «بىزنىڭ تەشەببۇسلىرىمىز ئەمەلگە ئاشماي، يەكمۇ-يەك ھالىتىدە نەزەردىن چەتتە قالدۇرۇلدى. بىزنىڭ دالالىتىمىز بىلەن ياشلار ئىجتىھات بىلەن قىرائەتخانا ئاچتى، چوڭلار بۇنى «مەزھەپ بۇزىدۇ» دەپ ياپتۇردى. ئىسلام جەمئىيىتى قۇردى، بۇنى «دەھرىيەت ئۇچقى» دەپ بۇزدى. ئىسلامنىڭ ياخشىلىق قىلىش جەمئىيىتى (جەمئىيەتى خەيرىيەت ئىسلامىيە) نى قۇرغۇدى، «پىتنە- پاسات تارقىتىدىغان مەركەز» دەپ تەشۋىق قىلىپ يىمىرىۋەتتى. «نەسىھەتى ئاممىا» ئىسمىلىك رىسالىنى نەشر قىلسا، «بىدئەت» دەپ پەتىۋا قىلىپ بىكار قىلدى. «مۇتالىئە ھىدايەت» نامىدا دىنىي، مىللىي، ئەدەبىي مەكتەپ ئاچتى. بۇنى «ئازغۇنلار ئۇيۇشمىسى» دەپ تاقىتۇەتتى... ئامالسىزلىقىمىزدىن تەرەققىي مەدەنىيەت ئىشلىرىمىزدىن يۈز ئۆرۈپ، رەھبەرلىرىمىزگە ئەگىشىپ راھەتلەرگە ئېرىشتۇق». شىكايىتىنىڭ ئاخىرىنى «راھەتلەرگە ئېرىشتۇق» دەپ ئاچچىق كىنايە بىلەن ئىپادىلىگەن ئابدۇقادىر دامواللام تېخىمۇ ئاشۇرۇپ تەنە قىلىپ، شۇنىڭدىن كېيىن «جامالىددىن ئافغانىي، شەيخ مۇھەممەد ئابدۇھ، ئىسمائىلبەگ غاسپىرىنسكىلەرگە مۇيەسسەر بولمىغان تەھسىن ۋە ئاپىرىنلەر بىزگە مەنسۇپ بولدى» دەپ يازغان. بۇنىڭدىن قەشقەر جەمئىيىتىدە كىشىنى چۆچۈتىدىغان قاباھەتلىك كۆچىنىڭ مەۋجۇدلۇقىنى، ئابدۇقادىر دامواللامنىڭ نەقەدەر زور جاسارەت بىلەن بۇ جاھىلىيەت ھامىيلىرىغا روبىرو تۇرغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئۇ، مەزكۇر ماقالىسىدە ئۆكۈنگەن ھالدا «مەدەنىيەتكە ئاياغ بېسىش ــ ھەقىقەتنى چۈشەنگەن بۇيۇك رەھبەرلەرنىڭ يول كۆرسىتىشى ياكى قوشنىلىرىدىن پايدىلىنىش بىلەن بولۇشى مۇمكىندۇر» دەپ ئوتتۇرىغا قويغان. بۇنىڭدىن ئابدۇقادىر دامواللامنىڭ قالاق ھەم بېكىنمە ھالەتتە قالغان مىللەتنىڭ زامانىۋى مەدەنىيەت بىلەن قوراللىنىشىنى يىراقنى كۆرەر رەھبەر بىلەن جۇغراپىيەلىك ئامىلغا باغلاپ چۈشەنگەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. بۇنداق توغرا بىلىش كىشىنى ھەقىقەتەن قايىل قىلىدۇ. جۇغراپىيەلىك مۇھىتنىڭ مىللەتنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىغا كۆرسىتىدىغان تەسىرى ھەقىقەتەنمۇ سەل قارىشقا بولمايدىغان مۇھىم ئامىل. شۇڭا مەشھۇر گېرمان پەيلاسوپى ھېگېل «دۇنيا تارىخىنىڭ تەرەققىيات يۆنىلىشىنى جۇغراپىيەلىك سەھنىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ» دەپ كۆرسەتكەن. «چۈنكى، زېمىن بىلەن ئىنسانلار بىر-بىرىدىن ئايرىلالمايدۇ. جۇغراپىيەلىك شەرتلەر بولسا ئىنسانلارنىڭ تارىخىي يولىنى، ھاياتلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى گويا تەقدىردەك بەلگىلەيدۇ.»[21] كېلەچەكتە يول كۆرسىتەلەيدىغان، ھەقىقەتنى چۈشەنگەن بۇيۇك رەھبەر ئەينى زامانىدىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە بارمىتى دېگەندە، بىز بۈگۈنكى تارىخىي يۈكسەكلىكتىن شۇنداق ئېيتالايمىزكى، پەقەت ئابدۇقادىر دامواللامىلا مۇشۇنداق سۈپەتكە مۇناسىپتۇر. ئابدۇقادىر دامواللامنىڭ «بايانى ھەقىقەت» ناملىق ئەسرى «شۇرا »ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر جەمئىيىتىنى خېلى ئەتراپلىق كۆزەتكەن تاتار زىيالىي نۇشىرۋان يائوشېف «شۇرا» ژۇرنىلىنىڭ 1916ـ يىل 15ـ ئاپرېل سانىدا ئېلان قىلغان تەسىرات ماقالىسىدا «قەشقەرلىك دامولا ئابدۇقادىر جانابلىرىنىڭ «بايانى ھەقىقەت» ماۋزۇلۇق ماقالىسى بېسىلدى. قەشقەردەك ئەڭ قاراڭغۇ بىر بۇلۇڭدىن شۇنداق ئاڭلىق ۋە كۈچلۈك بىر ئالىمنىڭ چىقىپ، تۇركچە مەتبۇئات ئارقىلىق ھەقىقەت ھاللىرىنى بايان قىلىشى مېنى ئەڭ

سۆيۈندۈردى. بۇ ھەقتە بۇنىڭدىن كېيىنمۇ داۋاملىق قەلەم تەۋرىتىپ تۇرۇشىنى تىلەيمەن» دەپ يازغان. «شۇرا» ژۇرنىلىنىڭ مۇھەررىرلىرى ئابدۇقادىر دامۇللامنىڭ «بايانى ھەققەت» دېكەن ئەسىرىگە تەھرىر ئىلاۋىسى يازغاندا «دامۇللا ئابدۇقادىر ئەپەندىنىڭ «جاۋاھىرۇل- ئىقان» ناملىق ئەسىرىنى تۇنجى كۆرگەن ۋاقتىمىزدا مۇئەللىپىنى شام يېكى مىسىر ئالىملىرىدىن بولسا كېرەك، دەپ ھۆكۈم قىلغانىدۇق. بۇخارادا ئىلىم تەھسىل قىلغان پېتى ئەرەب تىلىدا بۇ دەرىجىدە پەسىھ ۋە تەبئىي قەسىدە يازالايدىغان مۇقتەدىر ئالىم بولۇشى ئېسىمىزگە كەلمىگەنىكەن» دەپ، قايىل بولغانلىقىنى بىلدۈرۈشكەن.

1912- يىلدىن باشلاپ ئىسلاھاتنى قانات يايدۇرغان ئابدۇقادىر دامۇللامنىڭ بۇ يىللاردا قەشقەردە مۇتەئەسسىپ قەدىمىيچىلەر بىلەن بولغان كۈرەشتە مۇرەسسە قىلىشقا مەجبۇر بولغانلىقى ئۇنىڭ تامامەن يەككە- يېگانە قالدۇرۇلغانلىقى،سۆز- چاقىرىقلىرى ئېتىبارسىز مۇئاملىگە ئۇچرىغانلىقى ۋە ئىش- پائالىيەتلىرى زىيادە توسقۇنلۇققا دۇچ كەلگەنلىكىدىن دېرەك بەرمەيتتى، ئەلۋەتتە. ئابدۇقادىر دامۇللام 1916- يىلى «شۇرا» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلغان «ئەدەبىي بىر مۇساھىبە» ناملىق ماقالىسىدە «ھال ھازىردە چوڭلارغا ئەگەشمەك يۈزىسىدىن بۇخارا تەرتىپلىرى ئىلە مەنتىق، كالام، پەلسەپە، تەدرىس ۋە مۇكالىمەلەرگە مەشغۇل بولساممۇ، لېكىن زىيالىي شاگىرتلەرگە تەپسىر، ھەدىس، ئىلمۇ ئەمايىلەلەردىن تەلىم بەرمەكتىمەن» دەپ يازغان. ئۇ ئۆزى بۇ يىللاردا ھەم مۇدەررىس ھەم قەشقەرنىڭ مۇپتىسى ئىدى. 1914- يىلنىڭ ئاخىرى قەشقەرگە كېلىپ ئالتە ئاي تۇرۇپ، 1915- يىلى ئەتىيازدا قەشقەردىن ئايرىلىپ تاشقورغان بىلەن ئوتتۇرا ئاسىياغا ماڭغان ئادىل ھېكمەت بەي، ئەمرۇللا بەي قاتارلىق تۇركىيەلىك زىيالىيلار ئۇستۇنئاتۇشتىكى باھاۋۇدۇن باينىڭ ئۆيىدىن خوشلىشىپ ئافغانىستانغا بېرىش ئۈچۈن رۇسىيە تەۋەسىگە قاراپ يولغا چىقىش ئالدىدا بولغان ئىشنى مۇنداق يازغان: «ئارتۇشتىن يولغا چىقىش ئەسناسىدا قەشقەر مۇپتىسى ھاجى ئابدۇقادىر دامۇللامنىڭ ئارقىمىزدىن ئەۋەتكەن بىر ئاتلىق كىشىسى بىزنى جىددىي ئارقىمىزغا قايتىشقا دەۋەت قىلدى. مۇپتى ئەپەندىم بىزلەر رۇسلارنىڭ قولىغا ئەسىرگە چۈشۈپ قالغان ھالەتنى چۈش كۆرۈپتۇ. شۇڭا قەشقەرگە قايتىشىمىزنى ئۈمىد قىپتۇ. بىر نەرسىنى چۈشەنگەندەك بولدۇق. بۇ چۈش مەسلىسى ئەمەس ئىدى. مۇپتى ئەپەندىم بىر نەرسىنى بىلىپ قالغاندەك قىلاتتى.»[22] بۇ تۇركىيەلىك زىيالىيلار ھىندىستاندىن قەشقەرگە كەشمىر يولى بىلەن كەلگەن بولۇپ، ئافغانستان تەرەپكە چىقىدىغان يولنىڭ ئۇي- چوڭقۇرىنى بىلمەيتتى، ھەم بۇ جايلارنى رۇسلار قامال قىلمۇالغاچقا خەتەرلىك ئىدى. ھەقىقەتەنمۇ ئۇلار چېگرادىن چىقىپلا رۇسلارنىڭ تۇتقۇنىغا ئايلانغان. بۇ بايانداكى ئۇچۇردىن بىز شۇ يىللاردا، يەنى 1915- يىلى ئابدۇقادىر دامۇللام قەشقەرنىڭ مۇپتىسى ئىكەنلىكىنى بىلمۇالايمىز. بۇنى بىز قەشقەر تۇرمىسىگە قامالغان ئەھمەد كامالنى 1915- يىل 10- ئۆكتەبىردە، ئابدۇقادىر دامۇللام يوقلاپ كەلگەندە ئەھمەد كامالنىڭ كۈندىلىك خاتىرىسىگە يازغان مۇنۇ بايانلىرىدىنمۇ كۆرۈۋالالايمىز: « شۇ كۈنى ئابدۇ قادىر ھاجىم مۇپتى ھەزرەتلىرى مەن بىلدىن كۆرۈشۈش ئۈچۈن تۇرمىگە كەلگەنىدى. بۇ زاتى شېرىپ مېنىڭ مەنىۋى پەدەرىم ئىدى. ئۇ ئۇسۇلى جەدىت مەكتەپلىرىدە ئوقۇشنىڭ توغرا ئىكەنلىكى، بەلكى پەرز ئىكەنلىكى ھەققىدە بۇ دىياردا تۇنجى قېتىم پەتىۋا چىقارغان پەزىلەتلىك زات ئىدى» . مۇپتىلىق ئىسلام جەمئىيىتىدە خېلىلا يۇقىرى مەرتىۋە، شۇنداقلا ئالىي ئىمتىياز ئىدى. ئابدۇقادىر دامۇللامنىڭ جەدىتلىك يولىدا چىڭ تۇرۇش، تۇرماسلىق مەسلىسىدە ئىجتىمائىي مۇھىتنىڭ قاتتىق بېسىمى سەۋەبىدىن مۇرەسسەچىلىك يولىنى تۇتۇشقا مەجبۇر بولغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئۇنىڭ مەيداننىڭ، نىشاننىڭ، غايىسىنىڭ ئۆزگەرگەنلىكىدىن دېرەك بەرمەيتتى. ئۇنىڭ جەدىتچىلىك شان- شۆھرىتى بۇ چاغدا ئاللىبۇرۇن شىنجاڭدىن ھالقىپ ئوتتۇرا ئاسىيا مۇسۇلمانلىرى ئارىسىدا تارالغانىدى. شۇنداق بولغاچقا قازان شەھىردە نەشر قىلىنغان «شۇرا» ناملىق يېڭىرىم ئايلىق ژۇرنالنىڭ 1916- يىلدىكى سانلىرىدا «ئابدۇقادىر دامۇللا كىمدۇر» دېگەن ئوچېرك ئۇلاپ ئېلان قىلىنغان. بۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ نامى پۈتكۈل تۇركىي خەلقلەرگە مەشھۇر بولۇپكەتكەن. ئۇ مۇشۇ مەزگىللەردە «سەرب نەھۋى» (مورفولوگىيە- سىنتاكس)، «تەسھىلۇل- ھېساب» (ھېسابنى ئاسانلاشتۇرۇش)، «جۇغراپىيە ئىلمى» ، «ئاقائىد زۆرۇرىيە» (زۆرۇر ئەقىدىلەر)، «بىدايەتۇس سەرب» (لېكسىكىدىن دەسلەپكى ئاساس)، «بىدايەتۇن نەھۋى» ، «تەئلىمۇس سىبيان» (گۈدەكلەرگە تەربىيە)، «تەجۇيد تۇركي» قاتارلىق دەرسلىكلەرنى تۈزۈپ، تۇرلۈك ئامال- چارە بىلەن باستۇرۇپ، مەكتەپ- مەدرەسىلەرنى دەرسلىك بىلەن تەمىنلىگەن. 120 كۈپلېتلىق «مۇخەممەس»ناملىق كاتتا ئەسىرىنى يېزىپ ئۆزىنىڭ جەمئىيەت، ئېتىقاد، ئەخلاق، ماۋارىپ ھەققىدىكى تەشەببۇسلىرى ۋە تەنقىدىي قاراشلىرىنى ئىپادىلىگەن. مەزمۇنى چوڭقۇر، تىلى گۈزەل، تەنقىدىي رېئالىزملىق روھقا ئىگە بۇ ئەسەر 1910- يىللاردىكى ئەدەبىيات تارىخىمىزدا يېگانە ئەسەر ھېسابلىنىدۇ.

ئەينى چاغدا قەشقەر شەھىردە «يىراق- يېقىنغا نامى مەشھۇر مەدرەسىلەردىن ئون بەشى بولۇپ، ئابدۇقادىر دامۇللامنىڭ لايىھىشتاق مەدرەسىسى قەشقەردىكى خانلىق مەدرەسىسى، ھېيتگاھ مەدرەسىسى، ئاخۇن ھاجى مەدرەسىسى، قازان مەدرەسىسى، ۋاڭلىق مەدرەسىسى، باھاۋۇدۇن مۆھتەرەم مەدرەسىسى، دورغا بەگ مەدرەسىسى، ناجى ھاكىمبەگ مەدرەسىسى، كەنجە ھاجى مەدرەسىسى، ئوردىئالدى مەدرەسىسى قاتارلىق مەشھۇر مەدرەسىلەر قاتاردىن ئورۇن ئېلىپ، 200 دىن ئارتۇق تالىبى بار»[23] مەشھۇر مەدرەسە بولغان.

20- ئەسىرنىڭ باشلىرى ۋەتەن ۋە مىللەتنىڭ تەقدىرى ئۈستىدە باش قاتۇرغان «ئۇيغۇر بالىسى»- نەزەر خوجا ئابدۇسەمەتوف (1887- 1952) ئۆزىنىڭ «يورۇق ساھىللار» ناملىق ئەسىرىدە 1913- يىلى 26 يېشىدا يۈرتى غالجاتتىن يولغا چىقىپ غۇلجىغا كېلىپ مۇزئارت داۋىنى ئارقىلىق «ئالتە شەھەر»گە سەپەر قىلغانلىقىنى يازغان. ئۇ، سەپەر جەريانىدا قالدۇرغان خاتىرىسىدە ئاقسۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىجتىمائىي،

مەنىۋى پاجىئەلىرىنى كۆرۈپ: «بـۇ يەردىكـى ئۇيغۇرلارنـىڭ ئىستىقبالى بەك قـاراڭغۇ، تۇمـانلىق ۋە ۋەھىـمە ئىچىـدە ئىكەنلىكىنى سەزدىم. ئاقسۇدا ئەھۋال مۇنداق بولسىمۇ، باشـقا ياقلاردا ئۇنداق ئەمەستۇ، قەشقەر خەلقى خېلى تەرەققىي قىلغـان بولسا كېرەك، ئۇ يەردە تەرەققىپەرۋەر مۇسابايېفلار، ئابدۇقادىر داموللاملار بارغۇ دەپ ئۆزلىرىمـزگە تەسـەللى بەردۇق»[24] دەپ يازغانلىقىنى كۆرىمىز. بۇنىڭدىن، ئابدۇقادىر داموللامنـىڭ قەشقەردىكى ئىجتىمائىي تەرەققىياتنىڭ ئاۋانگـارتى سـۈپىتىدە تونۇلغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز.

1914 ـ يىلى يازدا باھاۋۇددۇن باينـىڭ غەيرىـتى بـىلەن ئۇستۇنئاتۇشتا ئېچىلغان ئۇيغۇر مائارىپ تارىخـىدىكى تۇنجـى پىداگوگىكا مەكتىپى ــ «قەشقەر دارىلمـۇئەللىمىن»[25] نـىڭ باش مۇئەللىمى ئەھمەد كامالنى ۋە ئۇنىڭ مائارىپ ھەرىكىتىنـى قوللاش ياكى قارشى تۇرۇش مەسىلىسىدە قەشـقەردىكى دىنىـي ئۆلىمالار ۋە باي ـ بـايۋەچچىلەر دەسـلەپتە ئىككـى گۇرۇھقـا بۆلۈنۈپ كەتكەن. ئابـدۇقادىر داموللام، باھـاۋۇددۇن بـاي، شەمسىددىن داموللام، مەھمـۇد ئـاخۇن داموللام، زىرىـپ قارىيھاجىم، ئابدۇقادىر ھاجىم، ئابدۇغوپۇر ئـاخۇن مەخـدۇم، نورۇززادە ھـاجى مـۇھەممەد ئەلـى، ئوبۇلقاسـىم دامـوللام، ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم، قازىكالان ھـاجى ئىـسلام دامـوللام قاتارلىق كىشىلەر قوللايدىغان گۇرۇھنى، ئۆمەر بـاي، سـېلىم داموللا قاتارلىقلار قارشى تۇرىدىغان گۇرۇھنى تەشكىل قىلغـان. قارشى تۇرىدىغان گۇرۇھ رۇس كونسۇلخانىسى ۋە ئەكـسىيەتچى يەرلىك ئەمەلدارلار بىلەن بىرلىشىپ، بـۇ كۈرەشـتە كۈچلـۈك ئورۇندا تۇرغان.

ئەھمەد كامال شۇ چاغدىكى ئەھۋاللار توغرىسىدا «بەيـساقلىق مەھمۇد ئاخۇن داموللام بىلەن ئابدۇقادىر داموللام ئەپەنـدىلەر قاراڭغۇ كېچىدە چاقمـاقتەك چىرايلىـق ۋە مەنالـىق سۆزلىرى بىلەن ئۇلار ئۆچۈرمەكچى بولۇۋاتقان مائارىپ مەشـئىلىنى چاقنىتىش ئۈچۈن كۆپ تىرىشتى»[26] دەپ يازغـان. ئەمـا، خەلقنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى بـۇ زىـددىيەت ناھـايىتى تـېزلا مۇرەسسە ھالىتىگە كەلگەن. چۈنكى قەشقەرنىڭ ئەڭ ئـابرۇيلۇق قازىكالانى ھاجى ئىـسلام دامـوللام جەدىتچىلىكـنى قـوللاش مەيدانىدا تۇرغان. شۇڭا 1915 ـ يىل 28 ـ ئاپرېلدا قەشـقەرگە كەلگەن تاتـار زىيـالىي نۇشـىرۋان يائوشـېف قەشـقەردىكى ئۆزگىرىشلەردىن مەمنۇن بولۇپ «بۇلتـۇر يېڭـىچە مائارىپنـى چەكلەپ، جەدىتچىلەرنى ‹كـافىر› دەپ ئاتىغـان قەشـقەرنىڭ داموللىلىرى بۇ يىل ھەممىسى ئۆزگىرىپتۇ. يېڭـىچە مائارىپقـا قارشى تۇرغۇچىلارمۇ بۇنداق قالتىس نەتىجىلەرنى كۆرۈپ ئـۆز يارەملىرىنى ئاتاپتۇ»[27] دەپ يازغـان. قەشـقەردە يېرىـم يىلدەك تۇرۇپ ئاقارتىش پائـالىيەتلىرى بـىلەن شـۇغۇللانغان ئادىل ھېكمەت بەي قاتارلىق تۈركىيەلـىك زىيـالىيلار 1915 ـ يىلى ئاپرېلدا يازغان خاتىرىسىدە مەدرىـسەلەردىكى ئۆزگىرىـش توغرۇلۇق مۇنداق دېگەن: «قەشقەرلىكلەر بىـزگە شـۇ قەدەر مۇھەببەت باغلىدىكى، بىر دېگىنىمىزنى ئىككى ئېيتقۇزمـايتتى. مەدرىسە تالىبلىرى بىزدىن گىئومېتىرىيە دەرسى ئېلىـشنى ئـارزۇ قىلاتتى.»[28] قەشقەردىكى بۇ ئۆزگىرىـشنى مـۇقەررەر دەپ قاراشقا بولىدۇ. چۈنكى قەشقەر ئىككى مىلئ يىلـدىن ئـارتۇق تارىخقا ئىگە قەدىمىي شەھەر بولۇش سۈپىتى بىـلەن ئىلىـم ـ مەرىپەت مەشئەللىرى نەچچە قېتىم لاۋۇلداپ يېنىپ، نەچچە قېتىم خىرەلەشكەنىدى. مەرىپەت ئەنئەنىـسىگە بـاي بـۇ قەدىمـىي شەھەرنىڭ زېرەك، تىرىشچان خەلقـى زامـان تەقەززا قىلغـان، مىللەت موھتاج بولغان پايـدىلىق ئىلىمـلەرگە ئىنتـايىن تېـز يېپىشاتتى. شۇنداق بولغاچقا ئەينى يىللاردا قەشقەرگە كەلـگەن گېرمانىيەلىك فون لىكوك «ئەگەر ياخشى مەكتەپ بولغان بولسا، تۇغما تـالانتلىق بـۇ مىلـلەت چوقـۇم ئۇچقانـدەك ئالغـا باساتتىكەن»[29] دەپ تەن ئالغـان. ئەمـا، ھەر قانـداق شەكىلدىكى ئىسلاھاتقا دۇشمەنلىك پوزىتسىيەسـىنى تۇتـمىدىغان ياڭ زېڭشىن ھۆكۈمىتى تەرەققىيات يولىغا تاشلانغان ھەر قانـداق قەدەمنى كۆرۈشنى خالمايتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ «سـەۋەنلىكلەردىن خـاتىرىلەر»، «ئىـستىغپار ھۇجرىـسىدكى خـاتىرىلەر»، «سەۋەنلىكلەردىن ساۋاق ئېلىـش ئۈچـۈن لاۋزى تەلىماتىنـى ئوقۇش»قاتارلىق بىر يۇرۇش قول يازما خاتىرىسىدە مۇنـداق دەپ يازغانىدى: «خەلقنى ئـداره قىلـىشنىڭ تەس بولۇشـى بىلىملىكلەرنىڭ كۆپ بولغانلىقىدىن بولغان. ئەھلى خالايىقنىـڭ بىلىم ئۆگەنمەسلىكنى ئۈمىد قىلمەن ... بىلىم ئارقىلىق ئەلنى ئىداره قىلسا، دۆلەتكە ئاپەت ئېلىپ كېلىدۇ. خەلقنـىڭ بىلىمـى ئاشقانسېرى ئۇلار يوق يەردىن پۇتاق چىقىرىپ، يامان ئىشلارنى ئويلايدىغان بوپقالىدۇ. ۋەقە پەيدا قىلىپ دۆلەتـنى مالىماتـاق قىلـىشتىن بـاش تارتمايـدۇ... ھـۇنەر ـ تېخنىكـىسى بـار ئادەملەردىن بىرى كۆپ بولسا، دۆلەتكە ئـاپەت كەلتۈرىـدىغان ئادەمدىن بىرى كۆپىيىدۇ. جاھاندىكى بىغەرەزلىكـنى كـۆپىنچە ئەقىللىق ئـادەملەر قىلىـدۇ... مەكتەپـلەر ياخـشى ئەمەس. ئوقۇغۇچىلارغا يامان تەلىماتلار ئارقىلىق پايدىسىز ئۇرۇقلارنـى تارقىتىدۇ. شۇڭا، بارلىق مەكتەپنى بىكـار قىلىـپ تاشـلىماي بولمايدۇ. مەن ئادەم ئىشلىتىشتە نادان كـىشىلەرنى ئىشلەتـىم ئىشلىتىمەنكى، ھەرگىزمـۇ ئەقىللـىق، بىلىملىـك كـىشىلەرنى ئىشلەتمەيمەن.» [30] ياڭ زېڭـشىننىڭ خاتىرىـسىدىكى بـۇ بايانلاردىن بىز جۇڭگو خەلقى تۇشمۇتۇشتىن ئويغىنىپ يۇكسەك زامـانىۋى تەرەققىيـات دەۋرى ھېـسابلانغان 20 ـ ئەسـىرگە جۇمھۇرىيەت ئارزۇسى، دېموكراتىيە روھى ھەم يېڭى مەدەنىيەت ئىدىيەسىنى يېتەكچى قىلىپ قەدەم قويۇۋاتقان شارائىتتا، ئۇنـىڭ شىنجاڭدا نەقەدەر ئەكسىيەتچى فېئودال ئىـدىيەنى ئەڭگۈشـتەر بىلىپ ھاكىمىيەت تۇتقانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز. مانا بـۇ 20 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا دىيارىمىزغا 17 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلغان بىـر سىياسىي سېھىرگەرنىڭ بىخۇدلاشتۇرۇش تاكتىكىسىدۇر!

1912 ـ يىلى شىنجاڭنىڭ ئالىي ئەمەلدارلىقىغا تەينىلەنگەن ياڭ زېڭشىن بىر نەچچە يىل ئىچىدە ئۆزىگە قارشى ھەربـىي ۋە ئىنقىلابىي كۈچلەرنـى پـاك ـ پـاكىز يوقىتـىپ، ئـۆز ئورنىنـى مۇستەھكەملىۋالغاندىن كېيىـن، يەنـى 1915 ـ يىلىـدىن باشـلاپ زەھەرخەندە نەزەرىنى يەرلـىك خەلـق ئىچىـدىكى ئىلغارلىـق پائالىيەتلىرى ۋە بۇ پائالىيەتنىڭ ئاۋانگارتلىرىغا ئاغدۇردى. بـۇ چاغـدا ئۇنـىڭ «كـۆز ـ قۇلاقلـىرى» پۈتكـۈل شـىنجاڭنى قاپلىغانىدى. ئۇنىڭ بـۇ خىـل ھـاكىممۇتلەق ئىـشپىيونلۇق

سياسىتىنىڭ چېكىگە يەتكەنلىكىنى كۆرۈپ يەتكەن ياۋروپالىق بىر دىن تارقاتقۇچى ئۇنى «قۇمۇلدىكى بۇركىنىڭ مىدىرلىغىنىنى بىلىپ تۇرىدىغان مەنسەپدار» دەپ تەرىپلىگەن. شىنجاڭدا ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن 17 يىل جەريانىدا (1912ـ1928) «خەلقنى نادانلىقتا قالدۇرۇپ باشقۇرۇش سياسىتى»نى يولغا قويغان ياڭ زىڭشىن:

يىراق شەرقتىن كەلدىم بۇ ياققا،
چىڭ ساقلاپ تۇرىمەن غەربنى.
قالدۇرىمەن بىلىمسىز ـ نادانلىقتا،
پادىشاھقا بويسۇندۇرىمەن خەلقنى.

دېگەن ئەكسىيەتچى سياسىي ئەقىدىسىنى ئىزچىللاشتۇرۇپ، كونا مائارىپنى قوللاپ، يېڭى مائارىپنى كۆچىنىڭ بىرىچە توسقان. ئەينى يىللاردا «ئىسلام دىنىدىن ساۋاق بېرىدىغان دىنىي مەكتەپلەرنىڭ كۆپىنچىسىنى ئاخۇنلار ئاچقان بولۇپ، بۇ مەكتەپلەر ئىپتىدائىي دەرىجىلىك مەكتەپ، يۇقىرى دەرىجىلىك مەكتەپ دەپ ئىككى خىلغا بۆلۈنەتتى. ئوقۇغۇچىلارغا دىنىي قائىدە، دىنىي ئەقىدىدىن ساۋاق بېرىلەتتى. نامازنىڭ ئايەتلىرى ئۆگىتىلەتتى، پەن ـ مەدەنىيەت بىلىملىرى ئۆگىتىلمەيتتى، ئۆگىنىش ئۇسۇلى ئۆلۈك ھالدا يادلاش بولۇپ، مەنىسىنى بىلىش تەلەپ قىلىنمايتتى. ياڭ زىڭشىن بۇنداق مەكتەپلەرنىڭ ھەممىسىنى رىغبەتلەندۇرگەنىدى.»[31] ئۇ، شىنجاڭنى لاۋزىنىڭ «دانالارنى ئەتىۋارلىماي، نادانلارنى ئەتىۋارلاش» نەزەريىسى بىلەن ئىداره قىلغان. «شىنجاڭنىڭ مىنگو دەۋرىدىكى تارىخى» دېگەن كىتابتا يېزىلىشچە، ئۇ «لاۋزىنىڭ نادانلارنى ئەتىۋارلاش» نەزەريىسىنى يولغا قويغانلىقى ئۈچۈن، شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت، مائارىپىنىڭ ئۆزاق مەزگىل قالاق ھالەتتە تۇرۇش ۋەزىيىتىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. ياڭ زىڭشىن «ئىستىغپار ھۇجرىسىدا ئوقۇلغان لاۋزى خاتىرىلىرى»، «سەۋەنلىكلەردىن خاتىرىلەر» دېگەن كىتابلىرىدا «لاۋزى تەلىماتى» غا قايتا ـ قايتا چوقۇنۇپ، «نادانلىق ئەۋزەل» دېگەن ئىدىيەنى تەرغىب قىلغان. ئۇنىڭ بۇنداق قىلىشتىكى مەقسىتى شىنجاڭنى «گومۇشلار دۇنياسى» غا، شىنجاڭ خەلقىنى بىلىمسىز «ئىپتىدائىي ئادەملەر» گە ئايلاندۇرۇپ، شۇ ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ملىتارىست ھاكىمىيىتىنى ساقلاپ قېلىش ئىدى. شۇنداقلا خەلقنى «خەت يازالمايدىغان، كىتاب ئوقۇيالمايدىغان»، «نادانلىق ۋە ئويۇن ـ كۈلكە بىلەنلا ياشايدىغان» «پاراسەتسىز خەلق» كە ئايلاندۇرۇپ، ئۆزىنىڭ «خاتىرجەم يۇرت سوراش» نى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئىدى.[32] شۇڭا ئاخىرقى ھېسابتا ئىكىساقتا قۇرۇلغان دارىلمۇئەللىمىن زورلۇق بىلەن تاقۇپتىلگەن، قوللايدىغان گۇرۇھتىكىلەر ئامالسىز قالغان. بۇنىڭدىن قاتتىق ئېچىنغان تاتار زىيالىي نۇشىرۋان يائوشېڭ مۇنداق يازغان: «ئالدىنقى يىللىرى مەشھۇر جامائەت ئەربابلىرىدىن مۇسابايېفلارنىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن قەشقەردە يېڭىچە تەلىم ـ تەربىيە مەكتىپى ئېچىلغانىدى. بۇ مەكتەپ بەش ـ ئالتە يىل داۋاملاشقان بولسا ‹ئالتە شەھەر› ئۈچۈن باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى يېتىشىپ قالغان بولاتتى. لېكىن بەختسىز بۇ خەلق شۇ بىردىنبىر ئىلمىي ئورۇننىمۇ تۇتۇپ تۇرالمىدى».

ئەلۋەتتە، بۇ مەكتەپنىڭ تاقىلىشىدا ياڭ زىڭشىننىڭ رەزىل قولى ھەل قىلغۇچ رول ئوينىغان. ئۇ: «تۇركلەر ئايەت ئۆگىتىش نامى بىلەن ھەدەپ قۇتراتقۇلۇق قىلسا، ئۇنىڭ يوشۇرۇن ئاپىتىنى تەسەۋۋۇر قىلىش تەس» [33] دېگەن ھەم 1917ـيىلى ئەھمەد كامالنى كۆچاغا سۈرگۈن قىلغان. كېيىن كۆچادىمۇ توختاتماي ئۇدۇل ئۇرۇمچىگە ھەيدەپ ئاپارغۇزۇپ، ئۇرۇمچى تۇرمىسىگە ئىككى يىل قامىغان. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر يېڭى مائارىپ ھەرىكىتى تارىخىدىكى بۇ ئىستراتېگىيەلىك قەدەم مەنزىلگە غەلىبىلىك يېتەلمىگەن. شۇ سەۋەبلىك ئۇيغۇر يېڭى مائارىپ ھەرىكىتىنىڭ تەرەققىياتى 20 يىل كېچىككەن.

ئىكىساقتىكى «قەشقەر دارىلمۇئەللىمىن» نىڭ پاجىئەلىك ئاقىۋىتى قەشقەردىكى جەدىتلىك ھەرىكەتلىرىگە قاتتىق زەربە بولغان. جەمئىيەت ئەنسىزلىك ئىچىدە قالغان. بۇ يىللاردا شەرق ۋە غەربتىكى ھەممە ئەلدە تەرەققىياتقا، يېڭى مەدەنىيەتكە يۈزلىنىش ھۆكۈمەت ھەرىكىتى ئارقىلىق داغدۇغىلىق ئەھەلگە ئاشۇرۇلۇۋاتقان بولسا، شىنجاڭدا دەل بۇنىڭ تەتۇرىسىچە ياڭ زىڭشىننىڭ «نادانلىقتا قالدۇرۇپ باشقۇرۇش» تەك رەزىل سياسىتى سەۋەبىدىن قەشقەر، غۇلجا، تۇرپانلاردا يېڭىدىن كۆز ئاچقان مەرىپەت بۇلاقلىرىنىڭ كۆزلىرى رەھىمسىزلىك بىلەن تىندۇرۇلۇپ، جەدىتلىك ھەرىكەتلىرىگە ئازراقمۇ راۋاجلىنىش ئىمكانىيىتى بېرىلمىگەن.

ئەمما، جاھان مىقياسىدىكى ئالەمشۇمۇل ئۆزگىرىش قەشقەردە ئابدۇقادىر دامۇللام باشلىغان جەدىتلىك ھەرىكىتىگا تارىخي خاراكتېرلىك سەكرەش پۈرسىتى ئاتا قىلغان. 1914ـيىلى ئىيۇلدا مەشھۇر سارايېۋو ۋەقەسى سەۋەبىدىن پارتلىغان 1ـ دۇنيا ئۇرۇشى مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە كەڭ كۆلەملىك ئۇرۇشقا ئايلىنىپ، تۆت يىل ئۇچ ئاي داۋام قىلىپ، 1918ـيىلى 11ـ نويابىردا ئاخىرلاشقان. بۇ قانلىق ئۇرۇشتا ئامېرىكا بىلەن ياپونىيە مۆلچەرلىگۈسىز پايدا ئالغاندىن باشقا، ئۇرۇشقا قاتناشقان بارلىق دۆلەت ئېغىر زىيان تارتقان. چار پادىشاھ مۇستەبىت ھاكىمىيىتى ئەڭ بالدۇر غۇلاپ چۈشكەن. 1917ـيىلى رۇسىيەدە ئىككى قېتىم زور ئىنقىلاب بولغان. فېۋرالدىكى «فېۋرال ئىنقىلابى» ئارقىلىق پېتېرگرادتا ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت قۇرۇلغان. «ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت ئۆلۈم جازاسىنى بىكار قىلغان. چار پادىشاھلىق تۈزۈمىگە قارشى بارلىق كىشىنى ئومۇميۈزلۈك كەچۈرۈم قىلغان. ئاممىۋى يىغىلىش، نامايىش ئۆتكۈزۈش، گېزىت ـ ژۇرناللارنى نەشر قىلىشقا رۇخسەت قىلغان. بارلىق سياسي پارتىيەنى ئېتىراپ قىلغان. 1917ـ يىلى باھاردا رۇسىيە ۋاقتىنچە دۇنيادىكى ئەڭ ئەركىن دۆلەتلەرنىڭ بىرىگە ئايلانغان.»[34] شۇ يىلنىڭ ئاخىرى بولشۋېكلار «ئۆكتەبىر ئىنقىلابى»نى قوزغاپ، ھاكىمىيەتنى «فېۋرال ئىنقىلابى»ئارقىلىق قۇرۇلغان ۋاقتىلىق ھۆكۈمەتتىن تارتىۋالغان. 1917ـ 1917ـ يىلىدىن 1921ـ يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا رۇسىيەدە لېنىن رەھبەرلىكىدىكى مەركىزي ھۆكۈمەت ئىنتايىن ئاجىز ئەھۋالدا تۇرغان. رۇسىيەدىكى ئۆزگىرىش ۋە ئىنقىلاب تەبىئىي ھالدا بىر ئەسىردىن بۇيان رۇسىيەنىڭ تۆمۈر چاڭگىلىدا تۇرۇپ كەلگەن ئوتتۇرا ئاسىيا ئۆلكىلىرىدە ئۆزلىرىنىڭ سياسي

ئىستقبالىنى نەزەرگە ئالغان مىللىي ھەربىكەتلەرنىڭ جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىشىنى كەلتۇرۇپ چىقارغان. رۇسىيە تەۋەسىدىكى بارلىق مۇسۇلمان تۈركىي خەلقلەر رايونلىرىدا مۇستەقىللىق ھەربىكەتلىرى پەيدا بولۇشقا باشلىغان. كۆپ يىلدىن بۇيان ئىچكى ئىشلاردا ئەركىن، ئەمما تاشقى ئىشلاردا رۇسىيەگە باغلىنىپ تۇرۇۋاتقان بىقىندى خانلىق خۇۋە خانلىقى بىلەن بۇخارا ئەمىرلىكىمۇ ئۆزلىرىنىڭ ئىچكى- تاشقى ئىشلىرىغا ئۆزى ئىگە بولۇش يولى ئۈستىدە ئىزدىنىشكە كىرىشكەن. جەدىتچىلەردىن تەشكىل تاپقان «ياش بۇخارالىقلار» ۋە «ياش خىۋەلىكلەر» تەشكىلاتى جۇشقۇن ھاياتىي كۈچىنى نامايان قىلغان. «ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئىلغار مەنىۋى داھىلىرى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي پائالىيەتلەرگە يېتەكچىلىك قىلىش مەقسىتىدە، 1917- يىلىنىڭ مارت ئايلىرىدا بىر يەرگە يىغىلىپ، كۆپ سانلىكى ئەزاسى جەدىتچىلەردىن تەشكىل تاپقان ‹ئىسلام شۇراسى› نى قۇرۇپ چىققان. بۇ پارتىيەنىڭ سىكرېتارلىقىنى ئوتتۇرا ئاسىيا جەدىتچىلىك ھەرىكىتىنىڭ ئاۋانگارتلىرىدىن بىرى بولغان مۇنەۋۋەر قارىي ئابدۇرەشىدخان ئۈستىگە ئالغان. ئۇلار دەرھال ھەربىكەتكە كېلىپ ئوتتۇرا ئاسىيا تەۋەسىدە بىر قۇرۇلتاي چاقىرىشنى قارار قىلىشقان. قۇرۇلتاي تەييارلىقلىرى تاماملىنىپ، 1917- يىلى 17- ئاپرېل تاشكەنت شەھىرىدە 440 نەپەر ۋەكىل قاتناشقان تۇنجى قېتىملىق ئوتتۇرا ئاسىيا مۇسۇلمانلار قۇرۇلتىيى چاقىرىلغان. بۇ قۇرۇلتايدا ‹رۇسىيەنىڭ كەلگۈسى ئىجتىمائىي تۈزۈمى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بۇ تۈزۈم ئىچىدىكى ئورنى› ھەمدە ‹رۇس كۆچمەنلىرىگە تارقىتىپ بېرىلگەن يەرلەرنىڭ ئەھۋالى توغرىسىدا› دېگەندەك بىر مۇنچە تېمىنى ئاساس قىلغان ھالدا مۇزاكىرە ئۇيۇشتۇرۇلغان. قۇرۇلتايغا قاتناشقان ۋەكىللەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك جەدىتلىكنى ھىمايە قىلىشىدىغان كىشىلەر ئىدى.»[35] ئۇزاق ئۆتمەي قازاقلاردىن چىققان مەشھۇر جەدىتچى مۇستافا چوقاي ئوغلى رەھبەرلىكىدىكى قوقان مۇختارىياتى قۇرۇلغان. ئۇچ ئايغا يېقىن ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن بۇ ھۆكۈمەت 1918- يىلى 18- فېۋرالدا قىزىل گۋاردىيەچىلەرنىڭ قوراللىق باستۇرۇشى بىلەن ئاغدۇرۇلغان. ئورنىغا تۈركستان ئاپتونوم سوۋېت سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان. ئوتتۇرا ئاسىيادا توختاۋسىز سىياسىي ئۆزگىرىش ۋە تۈرلۈك ئىجتىمائىي ئىنقىلاب يۈز بېرىپ، داغدۇغىسى جاھاننى بىر ئالغان مۇشۇ يىللاردا قەشقەردىكى بۇرۇقتۇرما ۋەزىيەتتىن ئىچى سىقىلغان، غايە- ئارزۇلىرى ئەمەلگە ئاشماي تاقىتى تاق بولغان ئابدۇقادىر دامۇللام ئوتتۇرا ئاسىياغا يەنە بىر قېتىم سەپەر قىلغان. بۇ قېتىمقى سەپەر ۋاقتى 1918- يىلىدىن 1921- يىلىغىچە بولغان. بۇ جەريانىدا ئابدۇقادىر دامۇللام ئوتتۇرا ئاسىيا ئۆلكىلىرىدىكى ئۆزگىرىشلەرگە يېقىندىن دىققەت قىلغان. ھەر قايسى سىياسىي گۇرۇھنىڭ مۇددىئا- مەقسەتلىرىنى تەھلىل قىلغان. بولشۋېكلار ھەققىدىكى چۈشەنچىسىنى ئايدىڭلاشتۇرغان. شۇ جەريانىدا ئوشتا بىر ئۆزبېك ئايالىنى ئەمرىگە ئېلىپ، ئابدۇللا ئىسمىلىك بىر ئوغۇل كۆرگەن. 1921- يىلى رۇسىيە تۈپرىقىدا بولشۋېكلار ھاكىمىيىتى مۇستەھكەملىنىپ، خەلقئارادىكى چوڭ دۆلەتلەرنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشكەن. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئوخشاشمىغان سىياسىي قاراشتىكى پائالىيەتچىلەر، بىر قىسىم داڭلىق دىنىي زات ۋە مال- مۈلكى كۆپ باي تۈرلۈك ئۇيۇ- خىيال بىلەن قوشنا ئەللەرگە قاراپ يول ئالغان. ئابدۇقادىر دامۇللام بولۇۋاتقان بۇ ئۆزگىرىشلەردىن بولشۋېكلار ھاكىمىيىتى ئاستىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ئۆلكىلىرىنىڭ نۆۋەتتىكى كېلەچىكىنى كۆرۈپ يەتكەن. ئابدۇقادىر دامۇللام ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۇچ يىلغا سوزۇلغان كۆزىتىش، كۆتۈش، ئويلىنىش ھاياتىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ ئوشتىن قەشقەرگە قايتىپ كەلگەن.

ئابدۇقادىر دامۇللامنىڭ بۇ قېتىمقى سەپەردىن قايتقاندىن كېيىن قەشقەردە ئېلىپ بارغان پائالىيەتلىرىدىن ئۇنىڭ ئىلگىرىكى مەرىپەتچىلىك غايىسىگە ئىگە جەدىتچىدىن ئىجتىمائىي كۆرەش ئىرادىسىگە ئىگە كەسكىن ئەمەلىيەتچىگە ئايلانغانلىقىنى ئېنىق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئۇنىڭ قەشقەرگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئېلىپ بارغان پائالىيەتلىرى خەلق ئارىسىدا رېۋايەت تۇسىنى ئالغان. ئۇنىڭ تەسىرى يۇقىرى چەككە يەتكەن. ئۇ، خەلقنىڭ قان- تەرى بەدىلىگە ياشاۋاتقان تەسلىمچى مەنسەپدارلارغا، جاھالەت ھامىلىرى بولغان مەككار ئۆلىما- ئىشانلارغا، مال- دۇنيا توپلاشتىن باشقىنى ئويلىمايدىغان ئاچ كۆز بايلارغا قىلچە يۇز خاتىرە قىلماي، مۇرەسسەسىز مۇئامىلە قىلغان. قەشقەردىكى خىرىستىيان دىن تارقاتقۇچىلىرىغا قارشى كەيپىياتنى ئەمەلىي ھەربىكەتكە ئايلاندۇرۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسىي تارىخىدىكى تۇنجى نامايىشنى تەشكىللەپ، ئاممىۋى نارازىلىق ھەرىكىتىنى قوزغىغان.

غەرب خىرىستىيان دىن تارقاتقۇچىلىرى ــ مىسسىيونېرلىرى (قەشقەرلىكلەر مىسسى دەپ ئاتايتتى) قەشقەرگە 1892- يىلى قەدەم قويغان. شۇنىسىمۇ باش دىنىي جەمئىيتىنىڭ كافكاز رايونىدا دىن تارقىتىۋاتقان مىسسىيونېرى ھۆيجېر رۇسىيە بىلەن تۈركىيە ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشتا ئەسىرگە چۈشكەن تۈركىيەلىك ئەرمەن يۇھاننېس ئاۋېتارانئات دېگەن شاگىرتىنى ئەگەشتۇرۇپ 1892- يىلى قەشقەرگە كەلگەن. بىللە كەلگەن ئۇ تۈركىيەلىك ئەرمەن تۈرك تىلىنى بىلەتتى ھەم ئەسلىي ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. ئۇ، كافكازدا ھۆيجېر بىلەن تونۇشۇپ خىرىستىيان دىنىغا ئېتىقاد قىلغانىدى. ئۇنىڭ تۈرك تىلىنى بىلىشى ۋە ئىسلام دىنى بىلەن پىششىق تونۇشلۇقى ھۆيجېرنى قىزىقتۇرغان. ھۆيجېر قەشقەرگە كېلىپ ۋەزىيەتنى كۆزىتىپ، قايتىپ بارغاندىن كېيىن قەشقەرنى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بىردىنبىر دىن تارقىتىش نۇقتىسى قىلىپ بېكىتكەن. ئارقىدىنلا بىر ئۆمەك تەشكىللىنىپ ھۆگېبېرگ دېگەن پوپنىڭ يېتەكچىلىكىدە 1894- يىلى فېۋرالدا قەشقەرگە يېتىپ كەلگەن. ئۇلارنىڭ 10 يىلدىن ئارتۇق ئېلىپ بارغان ئېتىقاد ئۆزگەرتىش تىرىشچانلىقى ئىسلام دىنى ئىنتايىن چوڭقۇر يىلتىز تارتىپ كەتكەن قەشقەردە ھېچقانداق ئۇنۇم بەرمىگەن. ئۇلار قەشقەر خەلقىنى دىنىي ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىپ خىرىستىيان دىنىغا ئېتىقاد قىلدۇرۇش ئۈچۈن بىۋاستە تەشۋىقات ئېلىپ بېرىشنىڭ ئاقمايدىغانلىقىنى ھېس قىلغان. شۇنىڭ بىلەن 1906- يىلى قاھىرەدە ئېچىلغان گوسپېل يىغىنىنىڭ روھى بويىچە، دوختۇرخانا، مەكتەپ، دارىلئېتام ئېچىش، شۇ ئارقىلىق داۋالاش

ۋە تەربىيەلەش يولى بىلەن ئۇنۇمگە ئېرىشىشنى ئويلىغان. بۇ نۇقتىنى شۇبھىسىلىك كۈننار يارىڭمۇ ئېنىق كۆرسىتىپ «دوختۇرخانا خىزمىتى بىلەن مائارىپنى يولغا قويۇش دىن تارقاتقۇچىلارنىڭ ۋەزىپىسى ئۇچۇن يول راسلاش ـ كۆۋرۈك سېلىشتىن ئىبارەت ئىدى»[36] دەپ يازغان. «تۇپ ماھىيىتىدىن ئېيتقاندا، شۇبھت مىسسىيونېرلىرىنىڭ ئىسلام دىنى ۋە مەدەنىيىتى چوڭقۇر يىلتىز تارتقان بۇ رايوندا خرىستىيان دىنىنى تارقىتىشقا كىرىشىشى ھەمدە يەرلىك ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلامىيەت ئەقىدىسى بىلەن زىچ يۇغۇرۇلۇپ كەتكەن ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتى ۋە قىممەت قاراشلىرىنى ئۆزگەرتىشكە ئۇرۇنۇشى بىر «مەدەنىيەت تاجاۋۇزچىلىقى» دىن باشقا نەرسە ئەمەس ئىدى.» [37] ئۇلار دىن تارقىتىش خىزمىتىنى سەۋرچانلىق بىلەن ئىشلىگەن. ئىگە ـ چاقسىز يېتىم بالىلارنى بېقىپ تەربىيەلەش ئارقىلىق بارا ـ بارا ئېتىقاد ئۆزگەرتىش خىزمىتىدە ئۇنۇمگە ئېرىشكەن. 1920 ـ يىللارنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ئۇلارنىڭ مەكتىپىگە بارىدىغان ئوقۇغۇچىلار سانى 100 دىن ئېشىپ كەتكەن. 1923 ـ يىلى ئەڭ يۇقىرى چەككە يېتىپ 200 دىن ئاشقان.

ئابدۇقادىر دامولللام خەلقنىڭ مىڭ يىلدىن ئاشقان ئەقىدە ـ ئېتىقادى خىرىسقا دۇچ كەلگەن مۇشۇنداق جىددىي پەيتتە كۆكرەك كېرىپ ئوتتۇرىغا چىقىپ خەلقنىڭ ئەقىدە ـ ئېتىقادىنى چىڭىتىش، دىنىي كىملىكىنى ھېس قىلدۇرۇش، نۆۋەتتىكى كىرىزىسقا قانداق تاقابىل تۇرۇش توغرۇلۇق پۈرسەت يار بەرگەنلىكى سورۇندا تەشۋىقات ـ تەربىيەنى كۈچەپ قانات يايدۇرغان. ئالدى بىلەن شاگىرتلىرىنىڭ قەلبىگە مىسسىيونېرلارغا قارشى غەزەپ يالقۇنىنى تۇتاشتۇرغان . ھەر كۈنى نامراز ـ دىگەردىن كېيىن ھېيتگاھ جامەسىدە ئەمرىمەرۇپ، مۇنازىرە سورۇنلىرىنى ئۇيۇشتۇرۇپ، ۋەز ـ تەبلىغ قىلىپ، غايىل خەلقە ئۇزلۇكسىز تەشۋىقات، تەرغىبات ئېلىپ بارغان. مۇتەئەسسىپ ئۆلىمالار بىلەن مۇنازىرە قىلىپ، كامالەتكە يەتكەن مۇنازىرە قابىلىيىتى ۋە ھەققانىي سۆزلىرى بىلەن ئۇلارنى مات قىلغان. تار دائىرىدىكى يۇمشاق ئىبادەتلەرنى ئادا قىلىش بىلەنلا قانائەت تۇيغۇسىغا چۆمۈپ، خاتىرجەم ياشاشقا ئادەتلەنگەن موسموس موللاملارغا نەپرەتلەنگەن ئابدۇقادىر دامولللام ئۇلارنىڭ ئىبادەتنى تولىمۇ يۈزە چۈشىنىپ، بېپەرۋا كۈن ئۆتكۈزۈشلىرىگە چىداپ تۇرالماي، يالقۇنلۇق نۇتۇقلىرى بىلەن ئۇلارغا بۇرچىنى تونۇش توغرۇلۇق نەسىھەت قىلغان. ئۇ ئېنىق قىلىپ «ئالىملىرىمىز زىممىسىدىكى ۋەزىپىسىنىڭ ئېغىرلىقىنى تونۇپ، ياخشى ئەمەللەرنى خالايىققا ئەينەن يەتكۈزسۇن» دەپ ئېيتقان. ئابدۇقادىر دامولللام يۇرت كاتتىلىرى بولغان بېخىل بايلارغا قەشقەر كوچىلىرىدا سەرسان ـ سەرگەردان بولۇپ يۈرگەن بالىلارنى، گۆلەخلەردە كۈلگە كۆمۈلۈپ ياتقان يېتىم ـ يېسىرلارنى قانات ئاستىغا ئېلىش، ئۇلارغا ساخاۋەت داستىخىنىنى يېيىپ، قېرىنداشلىق مەجبۇرىيىتىنى ئادا قىلىش ھەققىدە يول كۆرسەتكەن. ئابدۇقادىر دامولللام ئۇلارغا «ئۆزىمىز يۇرتنىڭ كۆزى، خەلقنىڭ بېشى بولۇپ تۇرۇقلۇق خەلقنى بەخت ـ سائادەتكە باشلاپ ماڭماستىن، پۈتۈن ئىشتىياقىمىز بىلەن شەخسىي تاپاۋەت يولىغا ماڭساق، قولغا كىرگەن تىللا ـ تەڭگىلەرنى ئەۋرەزگە كۆمۈپ خاتىرجەم ياتساق، ئىستىقبالىمىز توغرىسىدا زەررىچە قايغۇرمىساق كەلگۈسى ئەۋلادلىرىمىزغا نېمىدەپ جاۋاب بېرىمىز، ئۇلارنىڭ ئالدىدا ئاسىي گۇناھكار بوپقالماسمىزمۇ!... ئەپسۇسكى، بىز غەمخورلۇق قىلماي كوچىغا تاشلىۋەتكەن بالىلىرىمىزنى ياۋروپادىن كەلگەن مۇخالىپەتچىلەر ئۆز قوينىغا تارتماقتا. ئىنگلىز ـ شۇبھىلار قانداقتۇر شىپاخانا قۇرۇپ، داۋالاش يوللىرى بىلەن ئەقىدە ئوغرىلىماقتا. ئۇلار بىزنىڭ بالىلىرىمىزغا بىر مىسقال تەسىر كۆرسىتىشكە كۆزى يەتسە، ئايانماستىن يۈز سەرلەپ تەڭگە سەرپ قىلماقتا. بىز بولساق بالىلىرىمىزنى كوچىلارغا تاشلاپ، ئۆزىمىزدىن بىراقلاشتۇرماقتىمىز.»[38] دېگەندەك جاراڭلىق خىتابلارنى قىلغان. «نەسىھەتى ئامما» ناملىق مەشھۇر ئەسىرىنى قايتا باستۇرۇپ كەڭ تۇردە تارقاتقان. ئۇ بۇ ئېسىل ئەسىردە خەلقە مۇنداق مۇراجىئەت قىلغان: «بۇ زامان غەپلەت ۋە بېپەرۋالىق زامانى ئەمەس، ئويغىنىش ۋە سەزگۈرلۈك زامانىدۇر! جاھىللىق ۋە نادانلىق دەۋرى ئەمەس، ئىلىم ـ مەرىپەت دەۋرىدۇر. سۈسلۇق ۋە بىكارلىق ۋاقتى ئەمەس، تىرىشىش ۋە غەيرەت ۋاقتىدۇر. باشقا مىللەتلەر ئىلىم ۋە مەرىپەت سايىسىدا ھاۋادا ئۇچۇپ پەرۋاز قىلماقتا، سۇ ئاستىدا بولسا خۇددى قۇرۇقلۇقتا يۈرگەندەك ئەركىن ئۆزۈشمەكتە. بىز تېخى غەپلەت ئويقۇسىدا ياتماقتىمىز. ئويقۇ ئۆلۈمنىڭ بۇرادىرى ۋە مۇقەددىمىسىدۇر. ھالەتتە دائىم ئۇخلىماق يوقلىش ۋە ئۆلۈم يولىدۇر! ھېلىھ ۋاقىت ۋە پۇرسەت بار.»[39] پروگراممىا خاراكتېرلىك بىر ئەسەر ئەينى ۋاقىتتا زىلزىلە خاراكتېرلىك ئۇنۇم پەيدا قىلغان. بۇ ئەسەرنىڭ تەسىرى بىلەن كىشىلەردە مىللىي ئاڭ ئويغىنىشقا باشلىغان. ئىلگىرىكى مەرىپەتچىلىك روھى بۇ مەزگىلگە كەلگەندە سىياسىي ئاڭنىڭ شەكىللىنىشى بىلەن تېخىمۇ بېيىغان. قەشقەر ئابدۇقادىر دامولللامنىڭ زور تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى نەتىجىسىدە قەشقەر تەۋەسىدىلا ئەمەس، بەلكى پۈتكۈل تارىم ۋادىسىدا يېڭىچە كەيپىيات بارلىققا كەلگەن. كىشىلەر يېڭىلىق، تەرەققىيات، مەرىپەت ھەققىدىلا ئەمەس، ۋەتەن ۋە مىللەتنىڭ تەقدىرى ئۈستىدىمۇ ئويلىشىدىغان بولغان. ئۇ، ھۈسەينخان قۇتبىددىنشاھ تەجەللىي، باھاۋۇدۇن باي، شەمسىددىن دامولللام، سابىت ئابدۇلباقى كامالى، قۇتلۇق شەۋقىي، ھاجى مۇھەممەد ئەلى قاتارلىق مەشھۇر مەرىپەت ئاشنالىرىنىڭ بىر نىيەت، بىر مەقسەتتە ھەمدەمدە بولۇشى نەتىجىسىدە يېڭى بىر ئەۋلاد پىداكار شاگىرتلارنى تەربىيەلەپ چىققان. مۇشۇ مەزگىلدە قەشقەردە «ياش قەشقەرلىكلەر» نامىدا بىر تۇركۈم جەدىتچە روھتىكى زىيالىي بارلىققا كەلگەن. ئۇلارنىڭ تۇرلۇك ئىجتىمائىي پائالىيىتى قەشقەردە يېڭى جانلىنىش مەنزىرىسىنى پەيدا قىلغان. قاغىلىقتا تۇرۇپ قەشقەردىكى ئۆزگىرىشلەرگە يېقىندىن كۆڭۈل بۆلۈۋاتقان ئاتاقلىق شائىر، ئۇيغۇر تېبابەت ئالىمى ھۈسەينخان قۇتبىددىنشاھ تەجەللىي ئابدۇقادىر دامولللامنىڭ قولىدا ئوقۇۋاتقان گۇمىلىق شاگىرتى ئابدۇجىلىلغا يازغان شېئىرىي مەكتۇبىدا «غازىنىڭ غەيرىتىدىن تۇغۇلغان غەۋغالارنى يېزىپ تۇرغىن»[40] دەپ تاپىلىغان. بۇنىڭدىن ئابدۇقادىر

داموللامنىڭ قەشقەردىكى ئىجتىمائىي ئىسلاھات پائالىيەتلىرىنىڭ ئەينى چاغدا ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە بىر قىزىق تېما بوپقالغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

ئەينى يىللاردا، يەنى 1920 ـ يىللارنىڭ بېشىدا بولشېۋىزم بىلەن بىرىتانىيە كېڭەيمىچىلىرىنىڭ شىنجاڭغا بولغان سىڭىپ كىرىش قارا نىيىتى، شىنجاڭنى ئۆزلىرىنىڭ تەسىر دائىرىسى ئىچىگە ئېلىش ئۇرۇنۇشلىرى قەشقەر ۋەزىيىتىنى ناھايىتى مۇرەككەپلەشتۈرۈۋەتكەن. ئابدۇقادىر داموللامنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك، مىللەتپەرۋەرلىك پائالىيەتلىرى ئۇلارنىڭ كۈتمىگەن يېرىدىن چىققان. 1924 ـ يىلى ئابدۇقادىر داموللام ھەر قايسى مەدرىسەدىكى تالىبلارنى تەشكىللەپ شۇڭپت دىنى تارقاتقۇچىلىرىنىڭ ھەربكتىگە قارشى نامايىش تەشكىللىگەن. 1936 ـ يىلى نەنجىڭدە نەشر قىلىنغان، زېڭ ۋېنۇۋۇ يازغان «جۇڭگونىڭ غەربىي يۇرتىنى ئىدارە قىلىش تارىخى» دېگەن كىتابتا يېزىلىشچە، «مىنگونىڭ 12 ـ يىلى قەشقەردىكى چوڭ مۇپتى ئابدۇقادىر داموللام خىرىستىيان كۆچلىرىنىڭ شىنجاڭدا يامراپ كېتىۋاتقانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ مۇسۇلمانلارنى ئويغىتىش ئۈچۈن ھۆكۈمەتتىن رۇخسەت بېرىشنى تەلەپ قىلغان. لېكىن ھۆكۈمەت رۇخسەت قىلمىغان. ئابدۇقادىر داموللام تەشۋىقات ماتېرىياللىرىنى يېزىپ، تالىبلىرىغا ھەرقايسى مەسچىتكە چاپلاشقا ئورۇنلاشتۇرغان. بۇنى ئوقۇغانلار ناھايىتى كۆپ بولغان. ئۇنۇمى چوڭ بولغان.» مانا مۇشۇنداق ئىدىيەۋى قوزغىتىش نەتىجىسىدە قەشقەردىكى ئوقۇغۇچىلار پىلاكاتلارنى كۆتۈرۈشۈپ، شوئار توۋلاپ كوچىلارنى ئايلانغان. پىلاكاتلارنى كۆتۈرۈشكەن ئوقۇغۇچىلار مىسسىيونېرلارنىڭ تەشۋىقات ماتېرىياللىرىنى كۆيدۈرۈپ تاشلىغان، باسما ماشىنىلىرىنى پاچاقلىۋەتكەن. بۇ ئىش قەشقەرنى زىلزىلىگە سېلىۋەتكەن. قەشقەردىكى ئەنگلىيە كونسۇلخانىسى، شۇڭپت مىسسىيونېرلىرى ۋە سوۋېتلەر ئىتتىپاقىنىڭ ئادەملىرى چۆچۈپ كەتكەن. «نامايىش كۆتۈرۈلگەن كۈننىڭ ئەتىسىلا قەشقەر دوتىيى ئابدۇقادىر داموللام، ماموت ھاجىم، ياقۇپ ھاجىم باشلىق 30 غا يېقىن كىشىنى 40 كۈن ھەپسىگە سولاپ قويغان.»[41] ياكى زېڭشىن ھۆكۈمىتى ئىشنى ئۆزىنىڭ ئادەتلەنگەن ئۇسۇلى بويىچە ھەل قىلىدىغانلىقى توغرۇلۇق ئۇلارغا ۋەدە بەرگەن. جۇڭگونىڭ فېئودالىق مەدەنىيىتى ھەققىدە چوڭقۇر مۇھاكىمە يۈرگۈزگەن مۇتەپەككۇر ئەدىب لۇشۈن ئەپەندى جۇڭگونىڭ فېئودالىق جەمئىيىتىنى «ئادەمخور جەمئىيەت» دەپ ئاتىغان. ئۇ، جۇڭگو فېئودالىق جەمئىيىتىنىڭ نېگىزلىك ئىللەتلىرى ھەققىدە توختىلىپ: «جۇڭگونىڭ كونا ئۇدۇمى شۇنداق، ئوقۇمۇشلۇق ئادەملەرنىڭ قورسىقىدا ئومۇمەن قانخورلۇق ئامىللىرى بولىدۇ. ئۇلار يولى ياتلارغا ھەر قاچان ئۆلۈم يولىنى راسلاپ قويىدۇ»[42] دەپ كۆرسەتكەن. جۇڭگو فېئودالىق جەمئىيىتىنىڭ مەھسۇلى بولغان مەككار سىياسىيون ياكى زېڭشىن ئادەمخورلۇقتا ئۇچىغا چىققان فېئودال مەنسەپدار ئىدى. ئۇ: «مائارىپى يوق مىللەت دۇم كۆمتۇرۇپ قويۇلغان قازاننىڭ ئاستىدىكى قوڭغۇزغا ئوخشايدۇ. جاھان مۇشۇ دەپ يۇرۇۋېرىدۇ. نادان خەلقنى باشقۇرماق ئاسان، ئۇلارنى قويغا ئوخشاش خالىغان تەرەپكە ھەيدەپ كەتكىلى بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن مەن ئۇلارغا مائارىپنى بەرمەيمەن، ئۇلارنىڭ ئاربىسىدىن چىققان ھەر قانداق ئىقتىدارلىق ۋە ئەقىللىق كىشىنى دەرھال نەزەربەند قىلىمەن، بىر باھانە تېپىپ يوق قىلىمەن»[43] دېگەنىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئابدۇقادىر داموللامدىن ئىبارەت بۇ دانا ئىسلاھاتچىنى يوقىتىش مەقسىتىنى كالتە پەم، بۇرنىنىڭ ئۇچىنىلا كۆرىدىغان، مۇناپىق مىجەز شەخسىيەتچى بايلار بىلەن ھەسەتخور ئۆلىمالارنىڭ غالچىلىق قىلىپ ماسلىشىشى ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشۇرغان.

قەتئىي ئىرادىلىك ـ مۇرەسسەسىز ۋەتەنپەرۋەر، پىداكار يولباشچى، مۇتەپەككۇر ئىسلاھاتچى، ئوت يۈرەك جەدىتچى ئابدۇقادىر داموللام 1924 ـ يىلى 14 ـ ئاۋغۇست تاكى سەھەردە قەشقەر شەھىرىدىكى ئۆيىدە ياللانغان قاتىل تەرىپىدىن قەستلەپ ئۆلتۈرۈلگەن. ئۇيغۇر خەلقى ئۇچۇن زور يوقىتىش ھېسابلانغان بۇ قاتىللىق پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىياغا پۇر كەتكەن. قەشقەردىكى ئىلغارلىققا مايىل كۆچلەر تۈركۈملەپ قولغا ئېلىنغان. بىر قىسمى تاشكەنت، ئەنجان، قاراقولغا، بىر قىسمى غۇلجىغا، يەنە بىر قىسمى شاڭخەي، تيەنجىنگە قېچىپ قۇتۇلغان. ئابدۇقادىر داموللامنىڭ پاجىئەلىك ئۆلۈمى سەۋەبىدىن قەشقەر خەلقى چەكسىز قايغۇ ـ ھەسرەتكە چۆمگەن، قۇتلۇق شەۋقي، ھەمتلى ئەپەندى، شەمسىدىن داموللام قاتارلىق شائىرلار ئازابلىق ھېسسىياتى بىلەن مەرسىيەلەرنى يازغان، ئابدۇقادىر داموللامنىڭ ئىخلاسمەن شاگىرتلىرى ھەسرەتلىك قوشاقلارنى توقۇشقان:

ئېتىك بەكمۇ چىرايلىق،
ئابدۇقادىر ئەمەسمۇ.
خەلقىمىزگە يول باشلاپ،
ئۆمرۈك ئۆتكەن ئەمەسمۇ.

داموللام ئۆلۈپ كەتتى،
تالىبلار يېتىم قالدى.
سەن ياشىغان بۇ يۇرتتا
شەيتانۇ رەجىم قالدى.

داموللام شېھىت بولدى،
ياتار جايى بېھىش بولدى.
داموللامغا قەشقەرلىك
كۆپ يىغلاپ بەھوش بولدى.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھازىرقى زامان ئىدىئولوگىيەسىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئۇل سالغان، جەدىتچىلىك ئىدىيەسىنى ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە ئۇنۇملۇك يەتكۈزۈپ، تۇنجى ئىسلاھات ھەرىكىتىنى قوزغىغان بۇ ئۇلۇغ يولباشچىنىڭ سۈيىقەستكە ئۇچرىشى خەلقىمىزنىڭ مىللىي ھاياتىدىكى زىيىنى ھەقىقەتەنمۇ زور تارىخىي تېررورلۇق ئىدى. بۇ زور يوقىتىشنى گويا ئالەم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئېيتقانىدەك: «كىشىنى ئەسىرلەپ ئويلاندۇرىدىغان ۋە ۋىجدان نەپرىتىنى قوزغايدىغان پاجىئە

بولدى.»[44] دەپ خاراكتېرلەشكەن بولىدۇ. بۇ پاجىئە بىزنى شۇنىڭ ئۈچۈن ئەسىرلەپ ئويلاندۇرىدۇكى، سەئىدىيە خانلىقىدىن كېيىن 300 يىللاپ داۋام قىلغان جاھالەت تۈتەكلىرى ئىچىدە ئۆلۈم ئۇيقۇسىدا ئۇخلاپ كەلگەن غاپىل خەلققە «بۇ ھالەتتە دائىم ئۇخلىماق _____ يوقىلىش ۋە ئۆلۈم يولىدۇر!»دەپ تەخىرسىز ھېسسىياتتا تۇنجى بولۇپ جاراڭلىق خىتاب قىلغان ئەزىمەت ئابدۇقادىر داموللام ئىدى. كاللىسىدا زامانغا لايىق ھېچقانداق بىر ئاڭ ـ چۈشەنچە يوق نادان خەلققە مەرىپەتچىلىك، مىللىيەتچىلىك ئېڭىنى ئەڭ دەسلەپ سىڭدۈرگەن مۇنەۋۋەر ئالىم ئابدۇقادىر داموللام ئىدى. سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي ئىمكانىيەتلىرى بەكمۇ تۆۋەن ھالەتتىكى چۈشكۈن ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە يېڭىلاش ۋە گۈللىنىش ئىدىيەسىنى تاراتقان تۇنجى ئىسلاھاتچى ئابدۇقادىر داموللام ئىدى! ئابدۇقادىر داموللامنىڭ قەستلىنىشىدىن ئىبارەت بۇ پاجىئە شۇنىڭ ئۈچۈن بىزنىڭ ۋىجدان نەپرىتىمىزنى قوزغايدۇكى، ئەسىرلەردىن بېرى نادانلىق، قاششاقلىق، چۈشكۈنلۈك، چېچىلاڭغۇلۇق ئىچىدە تىپىرلاپ كېلىۋاتقان بىر خەلقنى سەگەكلىك بىلەن ياشاشقا ئۇندىگەن، يېڭىلىققا يېتەكلىگەن، ئىنسانىي قەدىر ـ قىممىتى بىلەن ياشاشقا دەۋەت قىلغان، ئادالەت ۋە سائادەت يولى ئۈستىدە ئىزدىنىشكە چاقىرغان بىر دانا يولباشچىنى كاللىسى فېئودال ئاڭ ـ ئىدىيە بىلەن تولۇپ كەتكەن ئەكسىيەتچى مەنسەپدار ياڭ زىڭشىننىڭ كۆزىنى مىت قىلماستىن يوق قىلىۋەتكەنلىكىدۇر. بۇنداق قاباھەت قىلمىش فېئودال پادىشاھلىق شارائىتىدا كۆرۈلگەن بولسا، چۈشىنىشكە بولسىمۇ، « 4 ـ ماي »دىن كېيىن جۇڭگونى قاپلىغان يېڭى مەدەنىيەت ھەرىكىتى شارائىتىدا قوبۇل قىلغىلى بولمايدىغان نومۇسسىزلىق دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. بىزنىڭ ۋىجدان نەپرىتىمىزنى قوزغايدىغان يەنە بىر سەۋەب شۇكى، ئابدۇقادىر داموللامدەك مۇنەۋۋەر يولباشچىنى يوقاتقان رەزىل دۈشمەنلەر ئىچىدە بىزنىڭ ھاماقەت قېرىنداشلىرىمىزنىڭمۇ بار بولغانلىقىدۇر.

ئابدۇقادىر داموللامنىڭ تۆھپىسى ۋە ئىدىيەسىگە زامانىمىزدىكى تەتقىقاتچىلار يۇقىرى باھالارنى بېرىشتى. پىروفېسسور ئازاد رەھمىتۇللا سۇلتان ۋە جاڭ مىڭ، نۇرمۇھەممەت زامانلار تۈزگەن« 20 ـ ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى»ناملىق كىتابتا مۇنداق كۆرسىتىلگەن: «ئابدۇقادىر داموللام مەشھۇر جامائەت ئەربابى ۋە مەرىپەت پائالىيەتچىسى، شۇنداقلا ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسچىلىرىدىن بىرى. 20 ـ ئەسىرنىڭ دەسلىپىدە قەشقەرنى مەركەز قىلغان ھالدا ئېلىپ بېرىلغان ئىجتىمائىي ئىسلاھات ۋە مەرىپەت ھەرىكىتىدە ئابدۇقادىر داموللام باشلامچى بولۇپ ئوتتۇرىغا چىققان، شۇنداقلا ئۇ ئۇيغۇر ئىدىيە مەدەنىيىتىنىڭ مەرىپەت ۋە ئەدەبىيات تارىخىدا يېڭى بىر سەھىپە ئاچقان »، «ئابدۇقادىر داموللام ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتى تارىخىدىكى بىر نۇرلۇق چولپان ۋە يول ئاچقۇچى. ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىدىكى جاھانگىرلىككە، فېئودالىزمغا، نادانلىققا قارشى تۇرۇش، ئازادلىق، ئەركىنلىك، باراۋەرلىك، تەرەققىيات، دېموكراتىيە تەلەپ قىلىش ئىدىيەسى ئابدۇقادىر داموللامدىن باشلانغان.»[45]

2010 ـ يىل فېۋرال. شەھىرى ئۈرۈمچى

نەقىل مەنبەلىرى ۋە ئىزاھلار

[1] مافۇدي: «يېقىنقى زامان ئىسلام گۈللىنىش ھەرىكىتىنىڭ ئاۋانگارتى ـ ۋەھھابىيلار ۋە ئۇلارنىڭ ئىدىيەسى ئۈستىدە تەتقىقات»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى 2006 ـ يىل نويابىر نەشرى، خەنزۇچە، 119 ـ بەت. ما فۇدي بۇ نەقىلنى ئەلى نەجىبىنىڭ «ھىجرىيە 13 ـ، 14 ـ ئەسىرلەردىكى ئېتىقاد ۋە ئىلىم ـ پەن كىرىزىسى ھەم ئۇنىڭ مۇسۇلمانلارنىڭ ھاياتىغا كۆرسەتكەن تەسىرى» ناملىق ئەرەبچە كىتابىدىن ئالغان. بۇ كىتاب مەككە «گۈزەللىك» كۇتۇپخانىسى تەرىپىدىن 1998 ـ يىلى نەشر قىلىنغان.

[2] سەي دېگۇي: «بۇگۈنكى زامان ئىسلام ـ ئەرەب پەلسەپەسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2003 ـ يىل نەشرى، ئۇيغۇرچە، 128 ـ، 132 ـ، 129 ـ بەتلەر.

[3] شوۋۇخ دايىق: «مىسرنىڭ يېقىنقى زامان ئەدەبىيات تارىخى»، خەلق ئەدەبىياتى نەشرىياتى 1980 ـ يىل نەشرى، خەنزۇچە، 128 ـ بەت.

[4] جى شىيەنلىن باش مۇھەررىرلىكىدە چېن جياخۇ، ئەن ۋېيخۇا، لو گوجاڭ، گۇچياۋچياۋ، لىن فىڭمىن قاتارلىقلار تۈزگەن «ھازىرقى زاماندىكى ئىسلامىزم»، ئىقتىساد گېزىتى نەشرىياتى 1998 ـ يىل نەشرى، خەنزۇچە، 100 ـ بەت.

[5] ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1997 ـ يىل نەشرى 363 ـ بەت.

[6] سەي دېگۇي: «بۇگۈنكى زامان ئىسلام ـ ئەرەب پەلسەپەسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2003 ـ يىل نەشرى، ئۇيغۇرچە، 126 ـ بەت.

[7] «تەجەللىي شېئىرلىرىدىن»، مىللەتلەر نەشرىياتى بېيجىڭ 2000 ـ يىل نەشرى 104 ـ بەت.

[8] ئابدۇقادىر داموللامنىڭ قەستكە ئۇچرىغان يىلى ئېنىق بولسىمۇ، لېكىن تۇغۇلغان يىلى توغرۇلۇق ھەر خىل ئۇچۇر بار. شاڭخەي لۇغەت نەشرىياتى 1981 ـ يىلى نەشر قىلغان «دىن لۇغىتى» دە ئېنىق ئەمەس دېگەن مەنىدە سوئال بەلگىسى قويۇلغان. خېۋىر تۆمۈر ئەپەندى يازغان، 1990 ـ يىلى شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى نەشر قىلغان «ئابدۇقادىر داموللام ھەققىدە قىسسە» ناملىق بىئوگىرافىك رومانىدا 1862 ـ يىلى دەپ كۆرسىتىلگەن. نۇرمۇھەممەت زامان تۈزگەن، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى 1995 ـ يىلى نەشر قىلغان «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى» (4) دا 1862 ـ يىلى دەپ يېزىلغان. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1998 ـ يىلى نەشر قىلغان «غەربىي شىمالدىكى مىللەتلەر لۇغىتى» (خەنزۇچە) دە 1862 ـ يىلى دەپ يېزىلغان. تەتقىقاتچى ئابدۇرېھىم سابىت 1999 ـ يىلى قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشر قىلغان «ئىلىم ئۆلمەيدۇ، ئالىم ئۆلمەيدۇ» ناملىق ماقالىلەر توپلىمىغا كىرگۈزۈلگەن «ئابدۇقادىر داموللام ۋە ‹مىفتاھۇل ـ ئەدەب» ناملىق ماقالىسىدە ھىجرىيە 1271 ـ يىلى ‹مىلادىيە 1854 ـ، 1855 ـ يىللىرى) تۇغۇلغان دەپ يازغان. ئابدۇقادىر داموللامنىڭ 1985 ـ يىلى سەئۇدىي ئەرەبىستانىدا قايتا بېسىلغان «تەجۇىد تۈركىي» ناملىق كىتابىنىڭ ئاخىرىدا مىلادىيە 1881 ـ يىلى تۇغۇلغان دەپ كۆرسىتىلگەن. شۇ يىلى، شۇ جايدا بېسىپ تارقىتىلغان «ئاقائىد زۆرۈرىيە» دېگەن كىتابىدا ئا. ئەزىزىي دېگەن كىشى 1862 ـ يىلى دەپ، مۇھەممەد ئىمىن

ئىسلامي ھىجرىيە 1281 ـ يىللىرى (مىلادىيە 1864ـ 1865) دەپ، مۇھەممەد قاسىم ئىمىن 1881 ـ يىللىرى دەپ ھەر خىل يازغان. ئاپتونوم رايونىمىزدا نەشر قىلىنغان گېزىت- ژۇرناللار ۋە كىتاب - ماتېرىياللاردا 1862 ـ يىلى تۇغۇلغان دەپ ئومۇملىشىپ قالغان. مېنىڭچە، ئابدۇقادىر دامۇللام 1870 ـ يىللىرى تۇغۇلغان. ئابدۇقادىر دامۇللام 1916 ـ يىلى «شۇرا» ژۇرنىلىدا ئۆزى ھەققىدە «ئەدەبي بىر مۇساھىبە» ناملىق بىر پارچە ماقالە ئېلان قىلغان. شۇ ماقالىدە «دەسلەپكى ئوقۇشۇم قەشقەر ناھىيەسى، ئۆز ۋەتىنىم ئارتۇش قەسەبەسىنده بولدى. كېيىن قوقاندا ئىككى يىل ئوقۇدۇم. ھىجرىيە 1309 ـ يىللاردا بۇخاراغا باردىم، ئۇ يەردە يەتتە- سەككىز يىل ئوقۇدۇم» دەپ يازغان. ھىجرىيە 1309 ـ يىلى مىلادىيە بويىچە 1890 ـ يىلكى 1891 ـ يىل بولىدۇ. بىز ئابدۇقادىر دامۇللامنى يەتتە- سەككىز ياشلاردا ساۋاق ئېلىشقا باشلىغان دەپ قاراپ ئاتۇش بىلەن قوقاندا ئوقۇغان ۋاقتىنى قوشۇپ 12 ـ 13 يىل دەپ پەرەز قىلساق، بۇخاراغا بارغاندا 20 ـ 21 ياشلاردا بولىدۇ. شۇنداق بولغاندا 1870 ـ يىللىرى تۇغۇلغان بولىدۇ. ئابدۇقادىر دامۇللامنىڭ ئەسىرىدىكى ئۇچۇر ئاساسىدا چىقىرىلغان بۇ مەنتىقي يەكۈننى شەمشنۇر خانىمنىڭ ئاغزاكى ئۇچۇرى تېخىمۇ كۆچلۈك ئاساسقا ئىگە قىلدى. شەمشنۇر خانىم 1951 ـ يىلىدىن بېرى غۇلجىدا ئولتۇراقلىشىپ كېلىۋاتقان ئايال بولۇپ، ئابدۇقادىر دامۇللام قەستكە ئۇچراپ ياندۇرقى يىلى تۇغۇلغان ئوغلى ئابدۇ قادىر دامۇللامغا 1947 ـ يىلى ياتلىق بولغان. شەمشنۇر خانىم قېينانىسى نائىلە خانىمنىڭ خىزمىتىنى 1977 ـ يىلى ـــ نائىلە خانىم 97 يېشىدا قازا قىلغانغا قەدەر قىلغان. ئاشۇ 30 يىل جەريانىدا نائىلە خانىم ئابدۇقادىر دامۇللامدىن 42 يېشىدا تۇل قالغانلىقىنى، ئابدۇقادىر دامۇللامنىڭ قەستكە ئۇچرىغاندا 54 ياشتا ئىكەنلىكىنى، تۇنجى پەرزەنتى ئابلىز مەخسۇمنى قەشقەر، ئاتۇشتا چوڭ يەر تەۋرەپ (1902 ـ يىلى ئاۋغۇست)، ياندۇرقى يىلى تۇغقانلىقىنى كۆپ قېتىم سۆزلەپ بەرگەن. شەمشنۇر خانىم بۇ ئۇچۇرلارنى ماڭا ئۇرۇمچىدىكى ئوغلى مۇرات ئابدۇقادىرنىڭ ئۆيىدە 2010 ـ يىلنىڭ بېشىدا ـ 78 يېشىدا سۆزلەپ بەردى. شەمشنۇرخانىم ساغلام، زېرەك، خاتىرىسى كۈچلۈك، تەبىئىتى پاكىز ئايال ئىكەن.

[9] ئابدۇرېھىم سابىت ئەپەندى «ئابدۇقادىر دامۇللام ۋە «مىفتاھۇل- ئەدەب» » ناملىق ماقالىسىده، ئابدۇقادىر دامۇللام 15 ياشقا كىرگەندە قەشقەر شەھىرى ئوردا ئىشكىدىكى ئالىي بىلىم يۇرتى «خانلىق مەدرىسەسى»گە ئوقۇشقا كىرىپ، «موكا» لەقەملىك ياقۇپ ئاخۇن دامۇللام ۋە مولا ئىسلام دامۇللامدا ئوقۇغان دەپ يازغان. لېكىن ئابدۇقادىر دامۇللام ئۆزى ھەققىدىكى «ئەدەبي بىر مۇساھىبە» دېگەن ماقالىسىده ئاتۇشتىكى ئوقۇشنى تاماملاپ قوقانغا چىقىپ ئىككى يىل ئوقۇغانلىقىنى، ئۇ يەردىن بۇخاراغا بېرىپ سەككىز يىل ئوقۇغانلىقىنى ئېنىق بايان قىلغان. شۇڭا قەشقەردە ئوقۇغان- ئوقۇمىغانلىقىنى دەللىلەشكە توغرا كېلىدۇ.

[10] «سەمەرقەند سەيقلى ئالەم، بۇخارا قۇۋۋىتى ئىسلام» دېگەن بۇ ئۇلۇغلاشنىڭ تارىخي سەۋەبى بار بولۇپ، بۇ، تۇران تۇپرىقىنىڭ ئۇلۇغ ھۆكۈمرانى ئەمىر تېمۇر كۆرەگانىي (1335 ـ 1405) نىڭ سەمەرقەندنى دۇنيا بويىچە ئەڭ كاتتا شەھەر قىلىپ قۇرۇپ چىققانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. شۇڭا، شائىر مۇھەممەد سىددىق زەلىلي «سەمەرقەند سەيقلى ئالەم (سەمەرقەند ئالەمدىن ئىبارەت ئۇرۇكنىڭ كۆزى)، بۇخارا قۇۋۋىتى ئىسلام (بۇخارا ئىسلامنىڭ قۇۋۋىتى)، بىزدەك تۈركي ئادەمگە بۇ شەھىرى خوتەن ياخشى» دەپ ئۇلۇغلىغاندى.

[11] بۇ مەلۇمات ئابدۇرېھىم سابىتنىڭ«ئابدۇقادىر دامۇللام ۋە «مىفتاھۇل- ئەدەب» » ناملىق ماقالىسىدىن ئېلىندى.

[12] مىرقاسىم گوسمانوف: «شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر مائارىپى ۋە ئىسمائىل غاسپىرالى». «ئىسمائىل غاسپىرالى »ناملىق تارىخي- دوكۇمىنتال توپلامغا كىرگۈزۈلگەن ماقالە. بۇ كىتاب تاتارىستان قازان «جىيىن »نەشرىياتى تەرىپىدىن 2006 ـ يىلى نەشر قىلىنغان.

[13] رىزائىددىن ئىبنى فەخرىددىن: «ئىلمى ئەخلاق» («ئەدەپ- ئەخلاق مىزانلىرى»)، مىللەتلەر نەشرىياتى بېيجىڭ 2005 ـ يىل نەشرى؛ قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 2006 ـ يىل نەشرى.

[14] «مىفتاھۇل- ئەدەب»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2002 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ بەت.

[15] «ئۇمىد يۇلتۇزى» ـ غۇلجا شەھەر 2 ـ ئوتتۇرا مەكتەپ قۇرۇلغانلىقىنىڭ 100 يىللىقىغا بېغىشلانغان كىتاب، 2001 ـ يىلى بېسىلغان نۇسخا 288 ـ بەت.

[16] نۇشېروان يانۇشېق: «ئۇيغۇرلار يۇرتىغا زىيارەت»، «مىراس» ژۇرنىلى 2005 ـ يىل 1 ـ سان.

[17] چۇقان ۋەلىخانوف: «ئالته شەھەر خاتىرىلىرى»، «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلى 2001 ـ يىل 2 ـ سان 48 ـ بەت.

[18] ئويىشى شىنىچىرو: «قەشقەردىكى يېڭىلىققا كۆچۈش ھەرىكىتى»، «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلى 2000 ـ يىل 2 ـ سان 24 ـ بەت.

[19] جى شىيەنلىن باش مۇھەررىرلىكىده چېن جياخۇ قاتارلىقلار تۈزگەن: «ھازىرقى زامانىدىكى ئىسلامزم»، ئىقتىساد گېزىتى نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1998 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى 242 ـ بەت.

[20] بۇ غۇلغۇلىنى 1913 ـ يىل 4 ـ مايدىكى «ۋاقىت» گېزىتىده ئېلان قىلىنغان خەۋەردىن ھەم نۇشېروان يانۇشېڭنىڭ 1915 ـ يىلى قەشقەردىن يازغان خەۋەر- ماقالىلىرىدىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. بېيجىڭنىڭ مۇپەتتىشى، خۇيزۇ ۋاڭ ئاخۇن ئابدۇلرەھمان بىلەن بېيجىڭ ئىسلام جەمئىيىتىنىڭ رەئىسى ئەبۇبەكرى ئاخۇنمۇ بۇ ھەقته قەشقەرگە نەچچە رەت خەت يېزىپ سۈيلىگەن.

[21] لۇئىس لىگېتى (ھونگرىيە): «بىلىنمىگەن ئىچكى ئاسىيا»، مىللەتلەر نەشرىياتى بېيجىڭ 2009 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ بەت.

[22] ئادىل ھېكمەت بەي (تۈركىيە): «ئاسىيادا بەش تۈرك»، ئىستانبۇل، «ئۆتۈكەن» نەشرىياتى 1999 ـ يىل نەشرى 128 ـ بەت.

[23] ئەھمەد كامال (تۈركىيە): «چىن - تۈركستان خاتىرىلىرى»، ئىستانبۇل، «ئۆتۈكەن» نەشرىياتى 1998 ـ يىل نەشرى 94 ـ بەت.

[24] ئەسەت سۇلايمان:«20ـئەسىر روھى ۋە تارىمدىكى غېرىبلىق»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى »ژۇرنىلى 1998 ـ يىل 2 ـ، 3 (قوشما) سان؛ «تەكلىماكانغا دۇملەنگەن روھ»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2000 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى 96 ـ بەت.

[25] بۇ دارىلمۇئەللىمىنىڭ نامى ئەھمەد كامالنىڭ ئەسىرىده «ئىتتىھات ۋە تەرەققى دارىلمۇئەللىمىن» دەپ يېزىلغان. «مەشئەل» دېگەن مەجمۇئەده «ھەبىبزاده دارىلمۇئەللىمىن» دەپ يېزىلغان. 1914 ـ يىلى باھاۋۇددۇن باي بۇ مەكتەپ ئۇچۇن ئورنىبۇرگدا باستۇرغان «ئېلىپبەيى تۈركي» ناملىق كىتابتا «قەشقەر دارىلمۇئەللىمىن» دەپ يېزىلغان.

[62] ئەھمەد كامال (تۈركىيە): «چىن - تۈركستان خاتىرىلىرى»، ئىستانبۇل، «ئۆتۈكەن» نەشرىياتى 1998 ـ يىل نەشرى 108 ـ بەت.

[27] ئويىشى شىنىچىرو: «نۇشېروان يانۇشېڭنىڭ ساياھىتى ھەققىده»، «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلى 2004 ـ يىل 2 ـ سان.

[28] ئادىل ھېكمەت بەي (تۈركىيە): «ئاسىيادا بەش تۈرك»، ئىستانبۇل، «ئۆتۈكەن» نەشرىياتى 1999 ـ يىل نەشرى 125 ـ بەت.

[29] ئالبېرت فون لېكوك: «شىنجاڭنىڭ يەر ئاستى مەدەنىيەت بايلىقلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2003 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى 47 ـ بەت.

[30] ئەسەت سۇلايمان: «تەكلىماكانغا دۇملەنگەن روھ »، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2000 ـ يىل نەشرى 130 ـ بەت.

[31] «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» (3)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2000 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى 85 ـ بەت.

[32] چېن خۇيشېڭ، چېن چاۋ: «شىنجاڭنىڭ منگو دەۋرىدىكى تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2004 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى133 ـ، 134 ـ بەتلەر.

[33] چېن خۇيشېڭ، چېن چاۋ: «شىنجاڭنىڭ منگو دەۋرىدىكى تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2004 ـ يىل نەشرى 146 ـ بەت.

[34] ي. ۋ. ئانىشموف: «رۇسىيە تارىخىغا دائىر ۋەقەلەر»، «شەرق»نەشرىياتى 2009 ـ يىل ئىيۇل نەشرى (خەنزۇچە) 417 ـ بەت.

[35] ئەھەد ئەنجانىي (تۇركىيە): «چەت ئەللەردە جەدىتچىلىكتىن ئىستىقلالىيەتكىچە»، ئىستانبۇل، ئەمرە نەشرىياتى 2003 ـ يىل نەشرى 39 ـ بەت

[36] گۈننار ئالفرىد يارىڭ (شۋېتسىيە): «قەشقەرگە قايتا سەپەر»، شنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1998 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى 136 ـ بەت.

[37] ئەسەت سۇلايمان: «ئۇزۇنۇك ۋە كىملىك»، شنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 2006 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى 148 ـ بەت.

[38] خېۋېر تۆمۈر: «ئابدۇقادىر دامۇللام ھەققىدە قىسسە»، شنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى 1990 ـ يىل نەشرى 272 ـ بەت.

[39] ئابدۇقادىر دامۇللا ئىبنى ئابدۇلۋارىس كاشغەرىي: «نەسەھەتى ئامما»، «شنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى 2000 ـ يىل 1 ـ سان 70 ـ بەت.

[40] ئابدۇقادىر دامۇللام ئۆزبېكنىڭ تەخەللۇسىنى 1907 ـ يىلى ئۇستازى، بۇخارا مۇپتىسى ئىۋەز خوجەندىينىڭ ئۆلۈمىگە يازغان مەرسىيەسىدە «غازى» دەپ ئاتىغان. كېيىن «ئەزىزىي» دېگەن تەخەللۇسنىمۇ قوللانغان. زامانداشلىرى كۆپرەك «غازى» دەپ تەرىپلەيتتى.

[41] باتۇر روزى: «يېڭى مائارىپ بايراقدارى ــ ئابدۇقادىر دامۇللام»، شنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2003 ـ يىلى نەشرى 90 ـ بەت.

[42] «لۇ شۈن ئەسەرلىرى» 3 ـ قىسىم («سايىۋەننىڭ داۋامى»دىكى «پاجىئەلىك ۋە كۆلكىلىك»)، شنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2006 ـ يىل نەشرى 461 ـ بەت؛ «شنجاڭ مەدەنىيىتى»ژۇرنىلى 2010 ـ يىل 1 ـ سان.

[43] ئابدۇراخمان ئەبەي نەشرگە تەييارلىغان، شنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان «ئەخمەتجان قاسىمي ھەققىدە ھېكايىلەر »ناملىق كىتابنىڭ 2 ـ قىسمىغا قارالا.

[44] ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، شنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1997 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى 373 ـ بەت.

ئىدى. ئابدۇقادىر دامۇللامنىڭ شاھ ھاجىم، ئىبراھىم ھاجىم، ئابباس ھاجىم، خەلىپەت ھاجىم، ئاخۇنباي ھاجىم دەپ بەش قوشنىسى بولۇپ، ئۇلارنىڭ پەرزەنتلىرى ۋە نەۋرىلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ 20 ـ ئەسىردىكى سىياسىي، ھەربىي، مەدەنىيەت، مائارىپ، ئىلىم ـ پەن ئىشلىرىدا مۇھىم روللارنى ئوينىغان. مىسالەن، شاھ ھاجىمنىڭ چوڭ ئوغلى مەتيۇسۇپ ھاجىم ئىلىنىڭ 1930 ـ يىللاردىكى مائارىپ ئىشلىرىدا باشلامچىلىق رول ئوينىغان. شاھ ھاجىمنىڭ ئىككىنچى ئوغلى مەمتىلى ئاخۇنىنىڭ ئوغلى مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوف (1915 ـ 1970) ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئىنقىلابىدا پولكوۋنىك، 1955 ـ يىلىدىن كېيىن گېنېرال مايور ھەم شنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولغان. شاھ ھاجىمنىڭ ئىنىسى ئىبراھىم ھاجىمنىڭ ئوغلى مۇھەممەتئىمىن تونۇلغان زىيالىي ئىدى. ئۇنىڭ ئوغلى ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ئۇيغۇرلارنىڭ 20 ـ ئەسىردىكى ئەڭ مەشھۇر ئالىمدۇر. ئابباس ھاجىمنىڭ ئوغلى ھاشىم ئاقساقال قىرغىزىستاننىڭ قاراقول شەھىرىدىن ئۆچۈرىلىنغا كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ، ئۆچۈرىلىنىڭ 1930 ـ يىللاردىكى يېڭى مائارىپ ھەرىكىتىدە باشلامچى بولغان. بۇ زاتنىڭ ئوغۇللىرىدىن ئابدۇكېرىم ئابباسوف ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئىنقىلابىنىڭ قوزغىغۇچىلىرىدىن ھەم ۋاقىتلىق ئىنقىلابىي ھۆكۈمەتنىڭ مۇھىم رەھبەرلىرىدىن بىرى بولغان. ئابدۇسالام ئابباس زامانىمىزدىكى تونۇلغان تەرجىمەشۇناس ۋە تىلشۇناستۇر. ئۇ، ج ك پ شنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتى تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بولغان. خەلىپەت ھاجىمنىڭ ئوغلى مەمتىمىن خەلىپەت ھاجىيېۋ دەسلەپ ئاقسۇ ۋىلايىتىگە ۋالىي، كېيىن شنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى دېھقانچىلىق نازارىتىگە نازىر بولغان.

[45] ئازاد رەھمىتۇللا سۇلتان، جاڭ مىڭ، نۇرمۇھەممەت زامان: «20 ـ ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى»، شنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 2001 ـ يىل نەشرى، خەنزۇچە، 11 ـ ۋە 13 ـ بەت.

ئاپتور: ئوبزورچى، شنجاڭ مائارىپ نەشرىياتىدا مۇھەررىر

ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ئائىلىسى ئابدۇقادىر دامۇللامغا قوشنا

ژۇرنىلىمىزنىڭ 2011 ـ يىللىق سانلىرىغا مۇشتەرى بولۇشنىڭ قارشى ئالىمىز

مۇھتەرەم ئوقۇرمەنلەر:

ژۇرنىلىمىزنىڭ 2011 ـ يىللىق سانلىرىغا مۇشتەرى قوبۇل قىلىش بۇ يىل 9 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى باشلىنىپ، 11 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى ئاياغلىشىدۇ. ژۇرنىلىمىزنىڭ باھاسى ئۆزگەرمەيدۇ ــ بۇرۇنقىدەكلا يەككە باھاسى 6 يۈەن، يېرىم يىللىقى 18يۈەن، پۈتۈن يىللىقى 36 يۈەن. ئوقۇرمەنلىرىمىزنىڭ بۇ ئىككى ئايلىق پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ ئۆزلىرى تۇرۇشلۇق جايدىكى پوچتىخانىلار ئارقىلىق ژۇرنىلىمىزنىڭ 2011 ـ يىللىق سانلىرىغا مۇشتەرى بولۇشنى قىزغىن قارشى ئالىمىز. ژۇرنىلىمىزغا مۇشتەرى بولۇشتا پوچتا ۋاكالەت نومۇرى 22ـ58 نى ئېيتىپ بەرسىڭلا مەملىكىتىمىزنىڭ ھەرقانداق جايدىكى پوچتىخانىلاردا ئىنتايىن ئاسان مۇشتەرى بولالايسىز. شۇنىمۇ ئالاھىدە ئەسكەرتمەكچىمىزكى، ژۇرنىلىمىز بىۋاستە تەھرىر بۆلۈمى ئارقىلىق مۇشتەرى قوبۇل قىلمايدۇ. شۇڭا ئوقۇرمەنلىرىمىزنىڭ ياخشىسى پوچتىخانا ئارقىلىق مۇشتەرى بولۇشنى سورايمىز.

ــ كامالىي ئېھتىرام بىلەن : «شنجاڭ مەدەنىيىتى»ژۇرنىلى تەھرىراتى

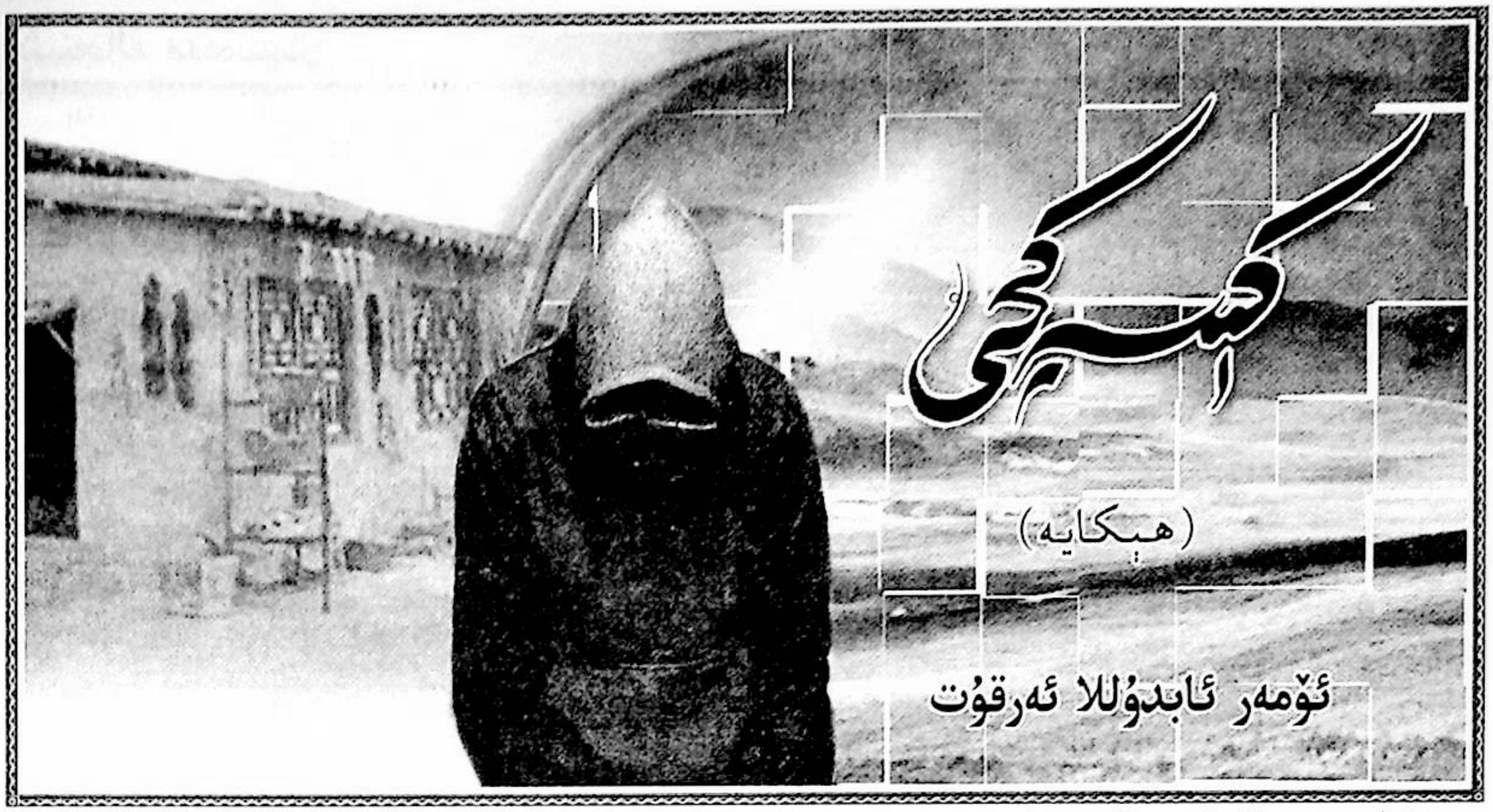

كېسەكى

(هېكايە)

ئۆمەر ئابدۇللا ئەرقۇت

قۇياش بىر غۇلاچ كۆتۈرۈلگەن بولسىمۇ تېخىچە يېرىمى تۇگمىگەن لاي دۆۋىسىگە قاراپ كېرەم كېسەكچى هارغانىدەك بولدى. ئەمەلىيەتتىغۇ ئۇ هېرىپ قېلىۋاتقىلى بەش ـ ئالتە يىل بوپقالدى. ئەمما نېمە ئامال؟ ياشاش كېرەك ـ تە، ياشاش! ئۇ، قولىنى چالا ـ پۇلا چايقىۋېتىپلا، تۇنۇگۈن قىرلاپ قويغان كېسەكلەرگە يۆلىنىپ ئولتۇرۇپ، پارچە كېسەككە باستۇرۇپ قويغان گېزىت قەغىزىنى قوپال يىرتىپ موخورکا ئوراشقا باشلىدى. ئۇنىڭ كۆزلىرى ئولتۇرۇشۇپ، مەڭىز سۆڭەكلىرى پولتىيىپ چىقىپ قالغاندى. ئەمما، بۇ كۆزلەر نەچچە مىليون كېسەكنى ساناپ چىققان؛ قوللىرى بولسا قېتىپ، يىرىكلىشىپ كەتكەن، بىراق، بۇ قوللار نەچچە مىليون كېسەكنى بىرمۇ ـ بىر تۇتۇپ چىققان؛ ئۇنىڭ تاپانلىرى يېرىلىپ، پۇت تىرناقلىرى ئەسلى ئىسكەتنى يوقاتقان، بىراق، بۇ پۇتلار نەچچە مىليون كېسەكنىڭ لېيىنى پىشۇلدۇرغان. هالبۇكى، ئاشۇنداق قۇيۇلغان كېسەكلەر بىلەن تالاي ئۆي قەد كۆتۈرگەن بىلەن كېرەم كېسەكچىنى مۇكچەيتكەن.

كېرەم كېسەكچى موخورکىسىنى هۇزۇرلىنىپ چېكىپ ئولتۇرۇپ هازىر ئۆزىدىن باشقا ئادەم يوق غىڭ سايغا، ئاندىن دۇشەنبە بازىرى بولۇۋاتقان يېزا مەركىزىگە ئۇچىنچى قېتىم قاراپ قويدى. بەلكىم، بازار قىزىپ كەتكەندۇ؟ جددىي، ئېغىر ئەمگەكلىرىنى بىركۇن بولسىمۇ ئۇنۇتقان دېھقانلار پۇتكۈل بازارنى مەغرۇر ئايلىنىپ، هەربىر سېتىقچىنىڭ نەرسىلىرىگە ئېرىنمەي بىرمۇ ـ بىر قاراپ يۇرىدىغاندۇ؟ «مۇشۇ لاي تۇگىسە مەنمۇ بازارغا بارىمەن.» كېرەم كېسەكچى قەتئىي قارارغا كېلىپ قولىدىكى موخورکىسىنىڭ ئوتىنى ئۆچۈرۈپ كېسەك قىسلىچقىغا قىستۇرۇپ قويۇپ، ئورنىدىن تۇردى.

قوللار چاققانلىق ۋە ئەپچىللىك بىلەن دەل بىر قېلىپ كەلگۈدەك لاينى ئۆزۈپ ئالاتتى، لاي قېتىپ كەتكەن پۇتلار لاي دۆۋىسى ۋە قېلىپ ئارىلىقىدا تېز گۇرسۇلدەيتتى. قېلىپقا سېلىنغان لاي بىر سېرىشتىلا كېسەككە ئايلىنىپ، قېلىپ ئورنى يۆتكىلەتتى... بازار قىزىقى ۋە ئاچ قورساقنىڭ غولدۇرلىشى ئۇنى يەنە ئىشتىن توختاتتى. ئەمما يەنە 200 كېسەك چىقىدىغان لاي قالغاندى. «بولدىلا، بازارنى بىر ئايلىنىۋېتىپ ئاندىن قۇياي.» ئۇ، شۇ ئۆي بىلەن قېلىپنى سۆغا سېلىپ قويماقچى بولدى ـ يۇ، يەنە كۆڭلى ئۇنىماي بازارغا بىراقلا بارماقچى بولدى ...

كېسەكلەر ئاخىرى قۇيۇلۇپ بولدى. ئۇنىڭ ئاچقان قورسقى ئاچچىق كورۇلدايتتى. «بۇ كېسەكلەرنىڭ پۇلىدىن 10 كوي ئېلىپ تۇرۇپ تونۇردىن يېڭىلا قومۇرغان، ياغلىرى ۋېرىلداپ قاينىاپ تۇرغان گۆشىنىدىن بىرنى يەۋەتمەسەم ...» شۇ خىيال بىلەن ئۇنىڭ ئاغزىغا سېرىق سۇ كېلىپ، قورسقى تېخىمۇ ئېچىپ كەتتى. «هەي ي،ــ دەپ دىمى ئىچىگە چۈشۈپ كەتتى يەنە ئۇنىڭ، ــ ئىككى كويىنى بۇ گالغا ئۇرغان بىلەن مەن تۇغۇلۇپلا ئېچىپ كېلىۋاتقان ئېرىق سۆيىنىڭ ئورنىغا ئىچىۋاتقان جۇمەك سۆيىگە نېمە تۆلەيمەن. قوشنىلارغا چاندۇرماي بەزىدە ئېرىق سۆيىنى ئىچىۋاتساقمۇ بۇ ئايدا يەنە 1 كوي 3 مو بوپتۇ ...بولدىلا، گۆشىنىنى قۇربان هېيتتا ئۆيدە ئەتتۈرۈپ يېدىمغۇ...» كېرەم كېسەكچى ئاغزىدىكى سېرىق سۇنى غۇرتتىدە يۇتۇۋېتىپ، نەرسە ـ كېرەكلىرىنى يىغىشتۇردى.

كىسىم ـ كېچەكلىرى لاي پىتىلا ئالدىراپ بازارغا ماڭغان كېرەم كېسەكچى سايغا ئەلەم بىلەن قاراپ قويدى. بۇ ــ كەڭ كەتكەن شېغىل تاشلىق ساي بولۇپ، ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان لاتقىدىن يىغىلىپ قالغان بۇ ئەتراپتىكى توپىلار كېسەك قۇيۇلۇپ تۇگەپ قالاي دېگەنىدى. «بۇ توپا تۇگىسە قانداق قىلارمەن؟ــ دەپ غەم باستى ئۇنى،ــ ئىنىزدىن كۆزلىكى قولغا قالىدىغىنى ئارانلا قورساقتا ... ئادەمنى غەم قىلدۇرۇپ بالىلار چوڭ بولۇۋاتىدۇ. چوڭ بوپقالسىغۇ قولغا قول بولىدۇ. لېكىنزە، چوڭ بولغانىدىكىلا تۇي ـ پۇي دەپ چىقمىي جىقلايدۇ ...هېلىمۇ تەلىيىمگە ئۆيدە ئېغىرراق ئاغرىپ ـ تارتىپ قالغان ئادەم يوق ... يا مەنمۇ باشقىلاردەك كېسەك قۇيغىلى قوشنا يېزىلارغا بارايمىكىن ...»

دۇشەنبە بازارغا يېتىپ بېرىش بىلەن كېرەم كېسەكچى بايىقى غەملىرىنى بىردەملىككە ئۇنتۇدى. ئۇ، سېتىقچىلار ئالدىغا دۆۋىلىۋېلىپ قىزىق سودا قىلىۋاتقان يېمەكلىك، رەخت ـ پەخ،

جابدۇق - چارىلارغا، ۋىژىلداپ مېيى ئېقىپ ئېغىزلارغا سېرىق سۇ كەلتۈرۈۋاتقان كاۋاپلارغا... ئۇزاققىچە قاراپ بازارنى بىر ئايلىنىپ چىقتى. ئاندىن ئادەملەر توپلىشىۋالغان يەرلەرگە قىزىقسىنىپ بويۇن سوزۇپ قاراشقا باشلىدى. ياشلار ئەتىدىن كەچكىچە توپلىشىپ ئوينايدىغان بىلىيارتقا ئۇ پەقەت قىزىقمايدۇ، ھېچنېمىسىنى بىلمەيدۇ. قارتا- پاڭ قاتارلىقلار بولسا ئۇنىڭچە ئارتۇقچىلا بىر ئىشلار ...شۇنىڭ بىلەن ئۇ بىر بوتكىنىڭ بېقىنىغا يىغىلىۋالغان كىشىلەرنىڭ يېنىغا باردى. ئۇ يەردە چوڭايتىلغان تۇرلۇك مەنزىرە فوتو سۈرىتى سېتىلىۋاتاتتى. كېرەم كېسەكچى سۈرەتلەردىكى ھەيۋەتلىك ئىمارەتلەرگە، ھەشەمەتلىك ئۆي جاھازىلىرىغا ھەيرانلىق بىلەن قاراپ چىققاندىن كېيىن بىر پارچە سۈرەتكە قاراپ تۇرۇپلا قالدى. ئۇمۇ بىر پارچە مەنزىرە سۈرىتى بولۇپ، كەڭ كەتكەن چىملىق، چىملىق ئوتتۇرىسىدا سۈيى سۈپسۈزۈك بىر كۈل، كۆل بويىدا بۇ يېزىلىقلارغا ناتونۇش بىر نەچچە تۈپ دەرەخ سايىسىدە تۆت دانە ياتما ئورۇندۇق.

توپلاشقانلارمۇ مۇشۇ سۈرەت ھەققىدە قىزغىن پاراڭغا چۈشكەنىدى:

— قاراڭلار ھېي،— دېدى بىر ياشانغان دېھقان،— جاھاندا مۇنداقمۇ سۈزۈك سۇ بولىدىكەن — ھە.

— ۋاھ، ۋاھ،— دېدى ياشراق بىرى،—مۇشۇنداق سۈزۈك سۇدا بىرەر قېتىم چومۇۋالساق*، ئېرىقنىڭ لاي سۇلىرىغا كۆنۈپ قالغان بەدەنلىرىمىز قانچىلىك يايراپ كېتەر— ھە؟

— تازا چۆكۈپ چىقىپ مۇنۇ ئورۇندۇقلاردا سوزۇلۇپ يېتىپ، قانغۇچە ئۇخلىۋالساڭ راھەت - تە، راھەت!

— قاراڭلارچۇ، ئوت دېگەننى. بىر نەچچە كالا بېقىپ قويساڭ نەچچە كۈندىلا سەمىرىپ ھاردۇقىڭنى چىقارغۇدەك ...

كېرەم كېسەكچىمۇ بۇ سۈرەتكە قاراپ خىيالغا پېتىپ قالغانىدى. ئۇنىڭ كۆزلىرى كۆلگە، يا ئورۇندۇقلارغا ئەمەس، بەلكى ناھايىتى كەڭرى چىملىققا تىكىلىپ تۇراتتى. بىر چاغدا ئۇ ئېغىر ئۇھ تارتىۋېتىپ دېدى:

—مۇشۇنداق بىكار تاشلىۋەتكىچە، چىملارنى قايرىۋېتىپ ئەللىك مىڭ كېسەك قۇيۇۋالسا كىشى ... سۈيىمۇ تەييارىكەن بولمىسا ...

ئۇنىڭ سۆزىگە ھېچكىم پىسەنت قىلمىدى. ئەمما نېمىشقىدۇر بۇ سۈرەتنى ئۈچ يۈەنگە پەقەت كېرەم كېسەكچىلا سېتىۋالدى.

*چومۇۋالساق — چۆمۈلمەك، چۆمۈلۈش (تۇرپان شېۋىسى)
ئاپتور: يازغۇچى، تۇرپان ۋىلايىتى تەجرىبە ئوتتۇرا مەكتەپتە مۇئەللىم

(بېشى 52- بەتتە)

ئارزۇگۈل رازىمەنلىك بىلەن دۇتارنى كۆتۈرۈپ يەنە سەھنىگە چىقتى ۋە قولىنى كۆكسىگە قويۇپ كامالىي ئېھتىرام بىلەن تاماشىبىنلارغا رەھمىتىنى بىلدۈرگەندىن كېيىن پۈتۈن ھېسسىياتى بىلەن «قاپقارا قوي كۆزلۈكۈم»دىن تارتىپ «ئادارگۈل»غىچە بولغان ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىنى كەينى- كەينىدىن ئۇلاپ ئېيتىشقا باشلىدى. تاماشىبىنلار ئۆزلىرىنى ئۇنتۇغان ھالدا ئورنىدىن تۇرۇۋېلىشىپ، ناخشىلارنىڭ ئۇدارىغا تەڭكەش قىلىپ چاۋاك چالغاچ، ئارزۇگۈلگە ئەگىشىپ ئېيتتى. بەزىلىرىنىڭ مەڭزلىرىدە خۇشھاللىق ياشلىرى يامرايتتى. مەنمۇ ئۆزۈمنى تۇتالمايلا قالغانىدىم. چۈنكى بۇ، ئۆمرۈمدە كۆرۈپ باقمىغان ھاياجانلىق مەنزىرە، ئۇنتۇلماس مىنۇتلار ئىدى. بىزنىڭ ئارتىستلارنى پەقەتلا تونۇمايدىغان بۇ تاماشىبىنلارنىڭ ئارزۇگۈل بىلەن كونا تونۇشلاردەك، ئۇنىڭ بىلەن كۆپ قېتىم بىللە رېپېتىتسىيە قىلغاندەك ناخشىسىغا جۆر بولۇپ، ئاھاڭ- ئۇدارىنى تولۇق ماس كەلتۈرۈپ ئورۇنداپ، ھەر بىر ناخشىنى يۇقىرى سەۋىيەلىك ئومۇمىي خورغا ئايلاندۇرۇۋېتىشى كىشىنىڭ ئەقلىنى ھەيرانۇ- ھەس قىلاتتى. شۇ چاغدا مەن دۇتارنىڭ خاسىيىتىگە، ناخشىلىرىمىزنىڭ مەنىۋى قۇدرىتىگە ھەيرانلىق، ئىپتىخارلىق ئىلكىدە قايىل بولغانىدىم! شۇنداق قىلىپ ئارزۇگۈلنىڭ دۇتارى توختاپ قالمىدى، زال ئىچىدە ئۇنىڭ سۈزۈك، جاراڭلىق ئاۋازى ئۈزۈلمەي ياڭراپ تۇردى. تاماشىبىنلارنىڭ تەلەپ- ئالقىشلىرىمۇ پەسەيمىدى. يېرىم كىچە بوپقالغان بولسىمۇ تاماشىبىنلارنىڭ قىزغىنلىقى سۇسلايدىغاندەك، تەلىپى تۇگەيدىغاندەك ئەمەس ئىدى. ئاخىرى ئۇلارنىڭ مەسئۇلى ئوتتۇرىغا چىقىپ ئويۇننىڭ ئاخىرلاشقانلىقىنى جاكارلىدى! ئويۇن توختىغان بولسىمۇ تاماشىبىنلار زالدىن چىقماي، ئورنىدىن تۇرۇپ ھۆرمەت- ئېھتىراملىق، رىتىملىق چاۋاكلىرى بىلەن بىزنى ئوزىتىپ قويغاندىن كېيىن ئاندىن زالدىن ئايرىلىشتى. بىز زالدىن چىقىۋاتقاندا، تاماشىبىنلار ئارىسىدىن بىر مويسىپىت قۇچىقىنى كەڭ ئاچقىنىچە كېلىپ مېنى مەھكەم قۇچاقلىدى- دە، ئىككى قولۇمنى چىڭ سىققىنىچە سۆزلەپ كەتتى: «ئۇكام، ئاڭلىسام بۇ ئۆمەكنى سىز باشلاپ كەپسىز، رەھمەت سىزگە. بۇگۈن بىزگە بايرام بولدى. بىز خۇددى ئۆز ۋەتىنىمىزدە تۇرغاندەك، يۇرتىمىزغا قايتقاندەك بولدۇق. سىلەردىن باشقىلارنىڭكىنى قويۇپ تۇرۇپ ئۆز ناخشىلىرىمىزنى ئورۇنداپ بېرىشنى تەلەپ قىلغىنىمىزنى بەلكىم ئانچە ھېس قىلالماسلىقىڭلار مۇمكىن. بىلسىڭىز، بىز دۇتارنى سېغىندۇق. بۇنداق دېسەم، بۇلاردا دۇتار يوقمىكىن دەپ قالماڭ، بىزدە چالغۇلىرىمىزنىڭ ھەممىسى بار. ئەمما سىلەر ئاشۇ دۇتار بىلە يۇرتنىڭ، ۋەتەننىڭ ھىدىنى ئەكەلدىڭلار، يۇرىكىمىزگە ئوت ياق، يۇرەكتىكى ئوتقا، چاڭقاشقا ئابىزەمزەم كەبى سۇ ئېلىپ كەلدىڭلار، ئۇكام. ۋەتەننى سېغىندۇق، قېرىنداشلارنى سېغىندۇق، ناخشىلىرىمىزنى سېغىندۇق». ئۇ مويسىپىت سۆزلەپ شۇ پەرگە كەلگەندە ئۆزىنى تۇتالماي ئۆكسۈپ يىغلاپ كەتتى، مېنىڭمۇ ئۆپكەم ئۆرۈلدى. مويسىپىتنىڭ قوللىرىنى مەھكەم سىقتىم. يۇرت، ۋەتەن، قېرىنداش، ئۆزىمىزدىكى بىز تېخى تولۇق بايقاپ ئۈلگۈرەلمىگەن قىممەتلىك مەنىۋى بايلىقلار ھەققىدىكى تۇيغۇم بىلەن بۇ مۆھتەرەم زاتنى چىڭ قۇچاقلىۋالدىم. ئىسمىنىمۇ سورىۋالالمىغان شۇ مويسىپىتنىڭ مۇڭلۇق تۇرقى ھېلھەم ئېسىمدىن، يازمامنىڭ بېشىدا قىلغان ھېلىقى ھېكمەتلىك سۆزى ھېلھەم قۇلاق تۈۋىمدىن كەتمەيدۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن مەن مەيلى ئۇرۇق- تۇغقان ياكى قولۇم- قوشنا، ئەل- ئاغىنە ۋە تونۇشلارنىڭ ئۆيلىرىدە ئولتۇرغاندا بولسۇن پاراڭ ئارىلىقىدا دۇتار، ساز- ناخشىغا باغلانغان شۇ تەسراتلىرىمنى ھاياجان ئىلكىدە سۆزلەيدىغان بوپقالدىم.

مانا، قولۇمدا قەلەم، كۆز ئۆڭۈمدە قارا بالتا، جاپاكەش ئۇيغۇر قېرىنداشلىرىم، دۇتار ماھىر سازەندىنىڭ قولىدا بۇلبۇلدەك ئۈنلەپ مۇڭ تۆكمەكتە:

دۇتار چېلىپ ئولتۇرسام،
خىيالىمغا سىن كەلدىڭ.
دەردىڭ بولسا ئېيت يايرىم،
مۇڭداشقىلى مەن كەلدىم.

ئاپتور: ئۈرۈمچى شەھەر تەڭرىتاغ رايونى خەلق قورۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرى

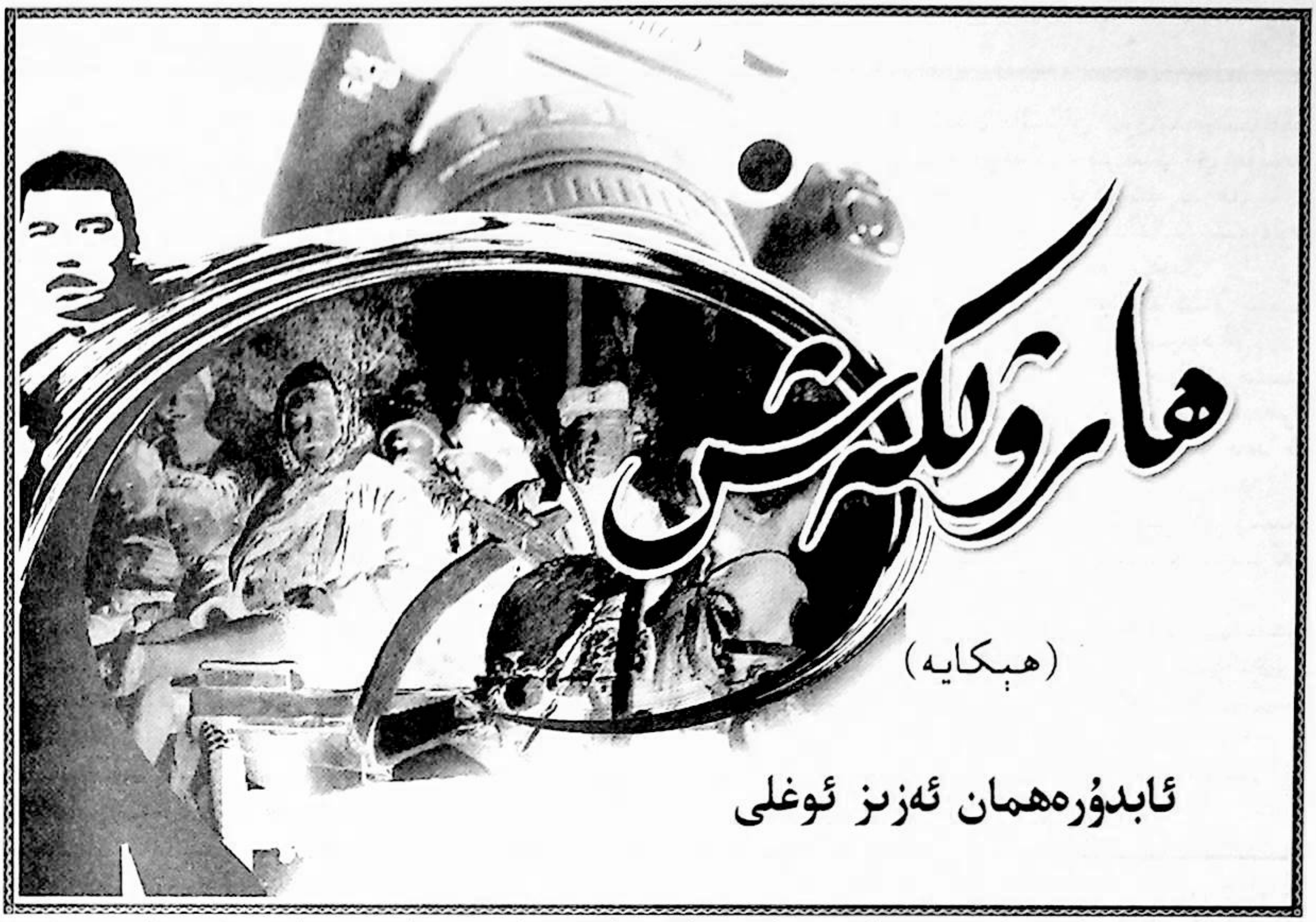

كۆكتات بازىرىغا كىرىدىغان دوقمۇشنىڭ ئېغىزىدا تۇرغـان هاشىمئاخۇن ئەتىيازنىڭ خېلى قىزىتقـان ئاپتىپىـدىمۇ تېخـى سالمىغان قۇلاقچىسىنى قولىنىڭ دۈمبىسى بىلەن ئارقىغا سۈرۈپ قويدى. شوينىسى چېگىلمىگەن قۇلاقچىسىنىڭ بىر قۇلىقى يـان تەرەپتە ساڭگىلاپ تۇراتتى. قۇلاقچا ئارقىغا سۈرۈلۈپ بولغىچە پىشانىسىدىكى مونچاقتەك تەرلـىرى چېكـسىگە دومىلـدى. هاشىمئاخۇن شاللىرى تۆكۈلۈپ، سىم بىلەن تارتـىپ چىرمـاپ قويۇلغان ئەبجەق هارۋىسىنى بىر چەتتىكى بوش يەرگە تارتىپ توختاتقاندىن كېيىن هارۋىنىڭ چاق ئوقىغا بـاغلاپ ئېـسىلغان خالتىنى يەشتى. خالتىنىڭ ئاغزىنى تۇرۇپ ئاچقانـدىن كېيـىن ئېشەكنىڭ ئالدىغا قويدى. باشقا هايۋانلار يەپ ئايرىپ قويغـان ھەم يىرىك، ھەم سارغايغان سامان ئېشەكنىڭ بۇرنىغا باشـقىچە پۇرىدىمۇ، بىرەەم ھىدلاپ تۇرغانـدىن كېيـىن ئېرىنچەكلىـك بىلەن يېيىشكە باشلىدى.

هاشىمئاخۇن ئېشەكنىڭ سامان يېيىشىگە قاراپ بىـر هـازا ئولتۇرۇپ كەتتى. مەھەللىسىدە ئېتىز ـ ئېرىقنىڭ، تۇگمەن ـ بازارنـىڭ، مېھمانـدارچىلىقنىڭ ئىـشقىلىپ تـىرىكچىلىكتە بولىدىغان يولنىڭ ھەممىسىنى ئاسانلاشـتۇرىدىغان جـانۇرى ياخشى بېقىش تاپماي ئورۇقلاپ كەتكەنىدى. قىشتىن چىقار ـ چىقمايلاسامنى تۇگەپ كەتتى. هاشىمئاخۇن مەھەللىدە بىـرەەم جىم تۇرمايتتى. خەقلەرنىڭ قىغلىرىنى توشـۇپ، ئېغىللىرىنـى قۇرۇقداپ بەرسە، ئۇلار مالىرى يەپ ئايرىپ قويغان ئېشىندى خەشەكلىرىنى يىغىپ قويۇپ ئۇنىڭغا بېرەتـتى. هاشـىمئاخۇن ئېرىنمەستىن ئېشىندى خەشەكلەرنىڭ توپىسىنى سـېتىكا بـىلەن تازىلىۋېتىپ ئېشىكىگە بېرەتتى. كۆزلىرى ياشاڭغىراپ تۇرغـان ئېشەكنىڭ سامان يېيىشىگە قاراپ ئولتـۇرۇپ هاشـىمئاخۇننىڭ ئىچى سېرىلدى. بارلىق قوغۇن [1] بىلەن قوناق كىرىشتۇرۇلۇپ تېرىلغان بىرمو يېرىدىن هوسۇل دېگەندەك ياخـشى چىقمـاي قالدى. زېرائەتنۇ ئوبدان ئوخشىغان. قوغۇننى ياخشى پەرۋىش قىلسا قوناققا سـايە تاشـلىۋالدى. سـايە تاشـلايدىكەن دەپ قوناقنى ئورۇۋەتكىلى تېخى بولمىغان. بىر مويەرنـىڭ ئـاران تۆتتىن بىرىگە توغرا كېلىدىغان تۆت رەتلا قونـاق ئېـشىدىكىنىڭ قىشلىق بوغۇزى ئەمەسمۇ. قوناقنىڭ تۇۋىنى يۇمـشىتاي دەپ كەتمەن سالسا ماڭدامدا بىـر سـېلىنغان چىلانىنـىڭ يىلتـىزى كېسىلىپ كەتكىلى ئاران تۇرغان. چىلانىنىڭ يىلتىزى كېسىلـسە ئاسانلا قۇرۇپ قالىدۇ. چىلانلىرى هېلىمۇ ئۇچ ـ تۆت يىلدىـن بېرى بىر دەم ئۇششۇك تېگىپ قۇرىسا، بىرەەم قۇرغاقچىلىـق سەۋەبىدىن قۇرۇپ، ئورنىغا تولـۇقلاپ تىكـىپ ئاۋارىچىلىـك تارتىپ كېلىۋاتىدۇ. شۇنداق بولغانـىرى ھەممـە ساھەنىڭ دىققەت ـ ئېتىبارى مۇشۇ نازۇك دەرەخكە مەركەزلىشىپ قىزىق نۇقتىغا ئايلاندى. شۇڭا هاشـىمئاخۇن هەم ئاسـمانغا قـاراپ ئۆسىدىغان قوغۇننى، هەم قوناقنى، هەم نازۇك چىلانىنى بوۋاق بالىنى پەپىلەگەندەك كۆكۈل قويۇپ پەرۋىش قىلىپ ئۆستۈرگەن بولسىمۇ، قوناقنىڭ مەھسۇلاتى تازا ياخشى بولماي قالغانىدى. هاشىمئاخۇننىڭ قولىغا قول، پۇتىغا پۇت بولـىدىغان ۋېجىـك ئېشكى بوغۇزغا تويمىغان سەۋەبلىك تېز قېرىـپ كەتكەنـدەك تېخىمۇ ۋېجىكلىشىپ تۇكلىرى تەتـۇر ئۆرۈلـۇپ، كۆزلـىرى ياشاڭغىراپ تۇراتتى.

هاشىمئاخۇن خالتىنىڭ ئەتراپىغا چېچىلغان سامانلارنى يىغىپ خالتىغا تاشلاپ، ئوڭشاپ قويدى. ئاندىن جايىدىلا ئولتـۇرۇپ چاپىنىنىڭ يانچۇقىدىن بىـر گىردىـنى ئالدىـده، يېرىمنـى سۇندۇرۇپ يېيىشكە باشلىدى. ئۇ، گىردىنى هەر بىر چىـشلەم چاينىغاندا ئورۇق يۈزى تارتىـشىپ، قـوۋۇزى لىپلـدايتتى. ئاپتاپتىن چاقنىغان بىر كۆزىـنى قـسۇالغانىدى. قولىدىكـى نانىنىڭ چۇمۇلىدەك بىر تال ئۇۋىقى يەرگە چۈشۈپ كەتـسىمۇ، ئاۋايلاپ تېرىۋېلىپ پۇۋلىۋەتكەندىن كېيىن ئاغزىغا سالاتتى.

هاشىمئاخۇنىڭ بۇگۈنكى تاپاۋىتى ياخشى بولمىسىمۇ كەيپى چاغ ئىدى. ئۇ ئەمدى بازارغا كىرىشكە كۆكتات بازىرى كوچىسىدا بىر خالتا سۆزىنى كۆتۈرەلمەي ئىنجىقلاپ تۇرغان بىر مەھەللىلىك ھەقەمسايىسى قارىي ئىمام ئۇچراپ قالغانىدى.

ئۇچ يىلنىڭ ئالدىدا هاشىمئاخۇنىڭ كىچىك ئوغلى تۇغۇلۇپ ئات قويىدىغان چاغدا يانچۇقىدا بىر موچەن پۇلى يوق بەكلا خىجىل بولغان. ئۇ دەل بۇگۈنكىدەك سەرىقتال ئەتىياز پەسلى بولغاچقا هاشىمئاخۇن ئامالسىز ئۇنىڭ بۇنىڭدىن قەرز پۇل سورىۋىدى، خەقلەر ئۇنى ۋاقتىدا قايتۇرالمايدۇ دەپ چويلىدا توختىماس باھانىلەرنى كۆرسىتىپ پۇل ئۆتنە بېرىشكە هارسىندى. سەھرادىكى يۇرت - مەھەللىلەردە ئادەتتە بالىغا ئات قويغان ئىمامغا بىرەر كۆڭلەك-تامبالليق رەخت، قىرىق - ئەللىك يۇەن پۇل قويۇپ قويىدىغان قائىدە بار. لايىقىدا قائىدىسىنى قىلمىسا خەيرلىك بولمايدۇ دەيدىغان كۆز قاراش بار. ئەمەلىيەتتىمۇ بىر هاياتلىق دۇنياغا كېلىپ، ئۇمىد - ئارزۇلىرى سىڭگەن خەيرلىك ئىسىم تەقدىم قىلىنىشتىن ئىبارەت چوڭ ئىش ئۇچۇن ئۇنچىلىك قائىدىسىنى قىلمىسمۇ بولمايدۇ - دە. ئاخىر ئامال قىلالمىغان هاشىمئاخۇن «بالىنىڭ ئېتىنى بالا تۇغۇلۇپ ئۇچ كۈنگىچە قويسا بولىۋېرىدۇ»دېگەن پەتۋاغا زورلاپ ساق ئۇچ كۈننى ئۆتكۈزۈۋەتتى. ئۇچىنچى كۈنى نامازىامداتتىن يانغان چاغدا ئامالسىز ئىمامنى بىرچەتكە يالغۇز چاقىرىپ:

— قارىيكا، ئۆيەمگە بى چىسلە بولاپتىكە، — دېگەنىدى ياپراقتەك تىترەپ تارتىنىپ .

— خوش، نېمە ۋەجىدىن ...؟

— خوتۇن يەڭگەنتى، بالىغا ئات قويىاپ بېرەمسكى دېگەنتىم.

— مۇبارەك بوسۇن، جۇسلە ...

قارىي ئىمام ئىككى رەكئەت شۈكۈر نامىزىدىن كېيىن ئورنىدىن تۇرۇپ قولىغا ئۇزاتقان بوۋاقنى «ئەئۇزۇ بىللاهى مىنەش شەيتانىررەجىم، بىسمىللاهىررەهمانىررەهىم»دەپ قولىغا ئېلىپ، بوۋاقنىڭ بېشىنى شىمالغا، پۇتىنى جەنۇبقا، يۈزىنى قىبلىغا قىلىپ تۇرۇپ ئوڭ قۇلىقىغا ئەزان، سول قۇلىقىغا تەكبىر ئوقۇپ ئىسىمنى قويۇپ بولۇپ جايىناماز ئۈستىدە دوملىتىپ يەنە قولىغا ئالدىدە، مۇبارەكلەپ هاشىمئاخۇنىڭ قولىغا تۇتقۇزدى. هاشىمئاخۇن داستىخان ئۈستىگە توقاچتەك قىزارغان، يېرىلىپ سىڭىپ پىشقان زاغىردىن ئۇچىنى قويۇپ، ئاندىن تىترەپ تۇرغان قولى بىلەن بىر قوشۇمسى ئايالىنىڭ تۇغۇتىنى كۆرگىلى كىرگەندە بوۋاققا كۆرپىلىك دەپ قويۇپ قويغان ئەرزان باھالىق، ئاددىيغىنە رەختنى نانىنىڭ ئۈستىگە قويۇپ بوغۇلغان ئاۋاز بىلەن:

— قارىيكا، ئەتىياز سەرىقتال ۋاختا قولام ئۇزۇك بولاپقالدى. ئەيىپ ئالمىغايلا. خۇدايىم بۇيرۇسا كۆڭلىلىرىنى بى ئېلىۋالامە... — دەۋېتىپ بىر تامچە ياش مەڭزىگە دومىلاپ چۈشتى. سۈپىدا تۇغۇتلۇق ياتقان ئايالى نومۇس-خىجىلچىلىقتىن دىلى ئېزىلىپ، كۆزلىرى لىققىدە ياشقا تولۇپ تام تەرەپكە قارىۋالدى. سەپكۈنلىرى تېخى تارقىلىپ كەتمىگەن قارىمۇتۇق يۈزى ئوت ئالغاندەك بولۇپ، ئالىقانلىرى بىلەن چىكى بېسىۋالدى. هاشىمئاخۇن ئايالىغا بىر قارىۋېتىپ، قولىنىڭ يېرىلغان يېرىك دۇمبىسى بىلەن مەڭزىنى سۈرتىۋېتىپ، قول باغلىغىنىچە بېشىنى تۆۋەن سالدى.

قارىي ئىمام ئۈي ئىچىگە سەپسالدى. ئۆيدە بىر دانە چىلدىك، نەچچە يېرىگە چېتىق مخلانغان كونا كارىۋات بىلەن كىچىك چويۇن قازان بار ئىدى. تولا سۈپۈرۈلۈپ يۈزى تىتىلىپ كەتكەن كىگىزنىڭ گۈلىنى پەرق قىلغىلى بولمايتتى. توپا ئۆرلەپ تۇرىدىغان پەگادىن زەي پۈرىقى كىلەتتى.

قارىي ئىمامنىڭ دىلى شۇرىدە قىلغاندەك بولدى. «هەج قىلغان كىشىنىڭ ئوڭ يېقىدا قىرىق، سول يېقىدا قىرىق ئۆيلۇك كىشىنىڭ ئەگەر بىرسى قارا نامرات بوپقالسا هەج قوبۇل بولماس دېگەن قاراشلار بولىدىغان. ماۋۇ هاشىمئاخۇن بەكلا تىرىشچان، ئوڭلۇق بالا ئىدى. قولى بەكلا قىسقا تۇرمامدۇ...» دېگەنلەرنى ئويلاپ ساقاللىرى يېنىك تىترىدى. ئاندىن ئۇچ زاغرىنى رەختكە ئوراپ قولتۇقىغا قىسقاندىن كېيىن زورىغا كۈلۈمسىرەپ، بوغۇلغان ئاۋازدا:

— هەجەپ بەلەن قىلدىڭ، بالام. نەچچە كۈننىڭياغى زاغرا چىلىغان قېتىق ئىچكىم كېلىپ تۇغانتىم. ئۆپكىدەك يۇمشاق زاغرا نانىنى ئېتىتىگەندە خۇدايىم يەتكۈزدى ماڭا. خىجىل بوممىا، بالام، چوكىنىڭ كۆزى يورىغانلىقىنى هازىرغىچە ئۇقماپتۇق،— دېگىنچە ئۇزۇن تونىنىڭ ئىچىگە چاپلاپ تىكىلگەن يانچۇقىغا قول سېلىپ يىگىرمە يۇەنلىك پۇلدىن بىرنى ئېلىپ هاشىمئاخۇنغا ئۇزاتتى:

- ئېتىتىگەندە يېنىمدا جىقراق بىزمە يوق بولاپقالدى. بالاڭغا مارەك بوسۇن. مانىڭغا هازىرلام قاسىم قاسساپتىن تۆت سە گوش ئېچچىرىپ شورپا سېلىپ، چوكىنىڭنى بى تەلىتۇەت. يېڭى تۇغۇتلۇق ئايالدىن كېيىن سۇت چىقماس بولاپقالدا.

هاشىمئاخۇن نېمە دېيىش، نېمە قىلىشنى بىلەلمەي تۇرۇپ قالدى. پۇل زورلاپ تۇتقۇزۇلدى ...

شۇندىن بېرى هاشىمئاخۇن قارىي ئىمامنىڭ تەمەسىز ، ئاق كۆڭۈل، پەيلى يۇمشاق كىشى ئىكەنلىكىدىن سۆيۈنۈپ كېلەتتى. شۇڭا ئۇ هارۇسىنى توختىتىپ قارىي ئىمامنىڭ قولىدىكى يۈكلەرنى ئېلىپ هارۇغا باسقاندىن كېيىن دەڭگە ئەپچىقىپ بېرىپ، قارىي ئىمام تەڭلىگەن پۇلنى ئالغىلى ئۇنمايي يېنىپ كىرگەنىدى.

هاشىمئاخۇن كىرا ئىزدەپ ئاشلىق بازىرىنىڭ ئالدىدىكى تېڭىق ئۆينىڭ ئالدىدىن ئۆتۇۋاتقاندا ئوشۇق پۇتى تېڭىلغان بىر بالىنى هاپاشلاپ، يەرنى سۆيگىدەك دوڭغىيىپ كېتىۋاتقان ئايال ئۇچرىدى. هاشىمئاخۇنىڭ ئايالغا ئىچى ئاغرىپ ئۇدۇلدا توختىدى - دە، ئۇنى چاقىردى:

— هوي ئاچا، نەگىچە باربلا؟

— «ئارال »غا ماشىنا ماڭىدىغان بېكەتكە.

— ما هارۇدا ئاپىرىپ قويايما؟

— هە ماقا.

هاشىمئاخۇن بالىنى ئايالىنىڭ دۇمبىسىدىن ئاۋايلاپ ئېلىپ هارۇغا ئولتۇرغۇزۇپ، هارۇنىڭ قوزغىتىپ ئايال بىلەن پاراڭلاشقاچ ماڭدى:

— ئاچا، باللىرى نەمبوغان؟

— مەكتەپتا ئېگىزگە سېكرەيدىغان بىر ئويانىنى ئوينىغۇچە هوشۇقى چىكتىپتا.

— ئويان ئەمەس ئۇ، تەنتەيبە دەسى! ... — دېدى بالا نارازى بولغاندەك تۇمشۇقىنى ئۇچلاپ.

هاشىمئاخۇنىڭ بالغا مەستلىكى كېلىپ كۈلۈپ كەتتى:

— نېچچىلىك ئېگىزگە سېكرىدىڭ؟

ـ توخشان بىز سانتا.
ـ ياماڭكەنسەنغۇ؟
ـ ئاناخان مېندىن يامان، ئۇ دېگەن توخشان بېشكه سېكرىدى. ئىشقىلىپ ئىشككىمىزگه ھېشكىم يېتەممدى.
ھاشىمئاخۇن بىلەن ئايال تەڭلا كۈلۈپ كەتتى.
ـ ئېمدى مەكتەپقا بارامامسە؟
ـ ئانام ياغاچچىغا قولتۇق تاياق ياشتىپ بەسە بېرىۋىرىمە!
ـ شۇنداق قىلاسە، ـ دېدى ئايال بالىسىنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ، ـ كەينىڭدىن مەكتاپقىچە سوكۇلداپ ژۇرەيما ئېمدى؟
ـ سەن شوكۇلدىمايسە، ۋاخاپ مەلىم موتو [2] بىلەن ئاغاچ كېتىپ، ئاغاچ كېلىدا.
ئانا ـ بالا ئىككىيلەننىڭ گەپ تالىشىشى ھاشىمئاخۇننىڭ كۆڭلىنى كۆتۈرۈپ قويدى. ئۇلار يول بويىنى بىكەت قىلىپ ماشىنىلار توختىۋالغان جايغا كەلگەندە ھاشىمئاخۇن بالىنى دەس كۆتۈرۈپ مىنىۋىسقا ئولتۇرغۇزدى. ئاندىن ئېگىشىپ تۇرۇپ ئارقىغا يانغۇچە بېشىدىكى قۇلاقچىسى بالىنىڭ قۇچىقىغا دوملاپ چۈشۈدى، بالا قۇلاقچىنى ئېلىپ ھاشىمئاخۇنغا ئۇزاتقانچە تۇمشۇقىنى سوزدى:
ـ ھە، قۇلاقچاڭ سېسىق بۇرايدىكە!...
مىنىۋىس ئىچىدىكىلەر پاراققىدە كۈلۈشۈپ كەتتى. ئايال بالىسىنى يېنىك نوقۇدى:
ـ ھاي، بالام، ئۇنداغ دېمەيدىغان ...
ھاشىمئاخۇن ئاچچىق تەر پۇراپ كەتكەن قۇلاقچىسىنى بېشىغا چۆكۈرۈپ كىيىۋالغاندىن كېيىن ئىلدام پەسكە چۈشۈپ كەتتى. ئارقىدىن ئەگىشىپ ئايال چۈشۈپ، خىجىل بولغانىدەك تەلەپپۇزدا ئۆزرە قويۇشقا باشلىدى:
ـ كىچىك بالىنىڭ گېپىگە خاپوممىسلا جىما ئۇكام، دادىسى يوق دەپ كۆزىگە قايلاپ شوخراق ئۆگىنەپ قاغان بالىتى، كۆڭىللىرىنى رەنجىتىپ قويدى.
ـ مەيلى، ھېچگەپ يوق، ـ دېدى ھاشىمئاخۇن كۈلۈپ تۇرۇپ.
ـ يالغۇزچىلىق تاتىپ قىزىلىپ تۇغاندا سىلىنى خۇدايىم بى يەتكۈزدى. نەچچە پۇل بېرىمە؟
ـ ئاتىغانلىرىنى بەسلە، ئاچا.
ئايال قولياغلىققا قاتمۇ قات ئوراپ چىگىلگەن بىرلا ئون يۇەنلىك پۇلنى يېشىپ ھاشىمئاخۇنغا ئۇزاتتى:
ـ ئۆزلىرى ئەپقاسىلا ئەمسە.
ـ ۋوي، پاچە پۇل يوقمىتى، ئاچا؟ ئېتىتىگەندە ...
ـ پۇتۇنمۇ، پاچىسىمۇ مۇشۇ، ماۋۇ شوپۇ ئۇستامدىن پاچىلاپ ئەپقاسىلا، ئۇكام.
ھاشىمئاخۇن ئايالىنىڭ قولىدىن پۇلنى ئېلىۋېتىپ يۇرىكى قارتىتىدە قىلىپ قالدى. باشىمالتاقسىز تۆت بارماقتا قىستۇرۇپ تۇتۇلغان ئون يۇەنلىك پۇل شامالدا يېنىك تەۋرىنىپ تۇراتتى.
ھاشىمئاخۇن پۇلغا ئۇزاتقان قولىنى شارتىتىدە تارتىۋالدى. كۆڭلى بىر قىسما بولۇپ، چىرايى تاتىرىپ كەتتى.
ـ بولدى، ئاچا، بۇ پۇللىرىنى ئاماي، بولدى. باللىرىغا تۇخۇم ئىچۈسلە ...
ـ ھاي ئۇكام، ئۇنداغ قىسلا قايداغ بولىدا؟ مايانغا قايلىسلا ...
ئايالنىڭ ئىلتىجالىرى ھاۋادا لەيلەپ قالدى. ھاشىمئاخۇننىڭ ھارۋىسى تاراقشىغىنچە بېكەتتىن يىراقلاپ كەتكەنىدى ...
ھاشىمئاخۇن قولىدىكى نانىنى يەپ بولۇپ قىسقىلا دۇئا قىلىۋالدى. قۇرۇق نان مەيدىسىنى ھىق قىلىپ قويغانىدى. ئىككى ـ ئۈچ قېتىم ھىقلىۋالغاندىن كېيىن مەيدىسى بوشىغاندەك بولدى. بىر كۆزىنى قىسىپ قارىغىنچە قايسىدۇر بىر ئاھاڭغا غىڭشىشقا باشلىدى. قارىي ئىمام بىلەن قولى ھېيىپ ئايالنىڭ ھاجىتىنى راۋا قىلغىنى ئۈنىڭ ھاردۇقىنى چىقارغانىدەك بولغانىدى. ئۇ، يەرگە چېچىلغان سامانلارنى قايتا يىغىپ خالتىغا تاشلىدى. ئاشقان ـ تاشقان سېرىق سامان ئېشەكنىڭ ئىشتىھاسىنى تۇتۇپ قويغاندەك، ھە دەپ تۇمشۇقى بىلەن سامانىنى يەرگە چېچىشقا باشلىدى. تۇرۇپلا ھاشىمئاخۇننىڭ غۇرۇرىدە ئاچچىقى تۇتۇپ، خالتىنى شارتتىدە تارتىۋالدى:
ـ بۇنى ياراتمىسا ڭ پوق يە! ھۇ نىجىس ...
ئېشەك ئۈركۈپ ئارقىغا بىر داجىپ توختىدى. ياش ئېقىپ، چاپاق قاينىغان كۆزىدىكى مۇڭنى بايقىغان ھاشىمئاخۇن دىلى ئېزىلىپ، ئېشىكىنىڭ تۇمشۇقىنى يېنىك سىلىدى:
ـ بۇدا بىز كىرا چىقسا بىز ۋاغ بېدە ئالىمىز، ھەي بىچارە ....
ئۇ، بېشىدىكى قۇلاقچىنى قولىغا ئېلىۋىدى، غۇررىدە شامال تېگىپ جېنى راھەتلىنىپ قالدى. پىشانىسىدىكى تەرلىرىنى سۈرتۈۋېتىپ ئارقىسىدىكى تامغا يۆلەندى. يوغان بىرنى ئەسىگەچ ئاپتاپتىن قىسىلغان كۆزلىرى بىلەن بازار كوچىسىغا قاراۋېتىپ، بىر مېۋە ـ چېۋە ھارۋىسىنىڭ ئالدىدا تۇرۇپ ئۆزىگە سەپسېلىۋاتقان ئىككى ئايالنى بايقاپ قالدى.
قىزغۇچ قارا چاچلىرى دولىسىغا يېيىلغان، لەۋلىرى گىلاستەك قىپقىزىل، چىرايلىققىنە بىر ئايال يېنىدىكى ھەمراھىنى نوقۇپ تۇرۇپ ھاشىمئاخۇننى كۆرسەتتى:
ـ قارا، ئاداش، ئاۋۇ ھارۋىكەشنى كۆردۇڭمۇ؟
ـ كۆردۇم.
ـ ئۆتكەندە بىر ژۇرنالدىن بىر ھېكايە ئوقۇغانىدىم، سەھرادىكى بىر ھارۋىكەشنىڭ ھېكايىسى. ھېكايىنى ئوقۇپ ھارۋىكەشكە شۇنچىلىك ھېسداشلىقىم قوزغالغانتى دېگىنە.
ـ ھە، مەنمۇ ئوقىغان، بەك ئاق كۆڭۈل، مەرد ھارۋىكەشكەنتۇق ئۇ.
ـ ھازىر ئاۋۇ ھارۋىكەشنى كۆرۈپ شۇ ھېكايە يادىمغا كېپقالدى. ئاشۇ ھارۋىكەش رېئال ئادەممىدۇ ياكى ئەمەسمىدۇ دەپ ئويلاپ كەتكەنتىم. بۇدا سەھراغا ئويۇن قويغىلى كېلىپ بىرىنچى بولۇپ دىققىتىمنى تارتقىنى ھارۋىكەشلەر بولدى. مەن ئوقۇغان ھېكايىدىكى ھارۋىكەشكە قايسىسى ئوخشاركىن دەپ شۇنداق سەپسالدىم دېگىنە. قارىسام، ماۋۇ ھارۋىكەش بىزە ئوخشاۋاتىدۇ. ۋىجىك ئېشكى، ئەسكى ھارۋىسى، ئۆسۈك ساقاللىرى، قارا ـ قارا، ئاۋۇ شوينىسى ئېتىلمىگەن قۇلاقچىسىغا! ھېلىقى يازغۇچى مۇشۇ ھارۋىكەشنى يازدىمۇ ـ يا؟
ـ ھەي تاڭەي، مۇنداقمۇ توغرا كېپقېلىپ يۈرمەس.
ـ ئەگەر ئاشۇ ھارۋىكەش شۇ بوپقالسا قانداق ياخشى بولاتتى، ئاداش!
ـ قانداق قىلاتتىڭ؟
ـ پاراڭلىشىپ ماتېرىيال توپلايتتىم، سۈرەتكە تارتىۋېلىپ بىزنىڭ يېگىتلەردىن بىرەرىگە گىرىم قىلاتتىم . دىلمۇراد سەھرالىقلارنىڭ ئوبرازىنى بەك ياخشى يارىتىدۇ جۇمۇ. ئۇمۇ

ماۋۇ هارۋىكەشكە ئوخشاش ئورۇق ئەمما سەل پاكار، بولۇپمۇ هارۋىكەشنىڭ ئايالىنىڭ رولىغا سەن چىقىسەن. بۇنىڭغا ئېپىڭ بار. شۇنداق قىلىپ ئاشۇ سەھرا ھېكايىسىنى تەسىرلىك بىر فىلىم قىلىپ ئىشلەيمىز، قانداق؟

ــ ئەمسە ماۋۇ هارۋىكەش بىلەن بىر پاراڭلىشىپ باقمايلىمۇ ئاداش.

ــ ۋىيىەي، قانداق بولار، ئاداش؟

ــ يالتىيىپ قالدىڭمۇ؟

ــ بىلمەيمەن.

ــ سىناپ باقمايلىمۇ؟

ــ مەيلى، ئاپپاراتىنىڭ توكى تولۇقمۇ؟

ــ تولۇق.

ــ يۈرە ئەمسە.

هاشىمئاخۇن ئۆزىگە قاراپ ئۇدۇل كېلىۋاتقان ئىككى ئايالنى كۆرۈپ ئالدىراپ ئورنىدىن تۇرۇپ، قولاقچىسىنى كىيدى.

ــ توشۇيدىغان ژۇكۇڭلا بامتى، ئاپپىرىپ بېرەي.

ــ ئاپىرىپ بېرىدىغان يۈكمىزغۇ يوق، ــ ئايالنىڭ بىرسى شۇنداق دېگەچ سومكىسىدىن سىپىرلىق ئاپپاراتنى ئېلىپ هاشىمئاخۇننى سۈرەتكە تارتىشقا باشلىدى. هاشىمئاخۇن ئالدىراپ ـ تىنەپ ئېشەكنىڭ چۈلۈۋۇرىغا ئېسىلدى.

ــ ئىشىڭلا بوممىسا مەن كېتەي ئېمسە، ــ دېدى ئۇ سامان خالتىسىنى ئالدىراپ هارۋىسىغا تاشلىغىنىچە.

هاشىمئاخۇن سۈرەت تارتىۋاتقان ئايالنى مۆخبىر ئوخشايدۇ دەپ ئويلاپ قالغاندى. «تاسادىپىي ئۇ ئايال مېنى مۆشۇ سەت كىيىملىرىم بىلەنلا گېزىتكە ياكى دەنشىگە [2] چىقىرىپ قويسا قايداغ بولىدا؟ تېخى يوق گەپلىنى قوشاپ قويۇۋېرىدىغان هۇنەلىرىمۇ باكەن بۇ خەخنىڭ. ئۆتكەندە توختەك سۆڭگەچنى مۆشۇنداق چىرايلىق بىي قىز سۈرەتكە تارتىپ كېتىۋىدى، نەچچە كۈندىن كېيىن دەنشىگە چىقتى. چىقىپمۇ قايداغ چىقىپتۇ دېمەمدىغان؟ مەلىمىزگە كۆلەملەشتۈرەپ تېرىلغان يېڭى سورتلۇق لازا (مۇچ)نىڭ ھەر موسىدىن پالانى مىڭ يۈەن كىرىم قىلدى دەپ ئاغزىغا پاتمايدىغان گەپنى قىپتۇ. ئەتىسى هەممە ئىدەم تىللىدى توختەكنى: هەي سۆڭگەچ، بىز بەش ئەزايىمىز ساق، شۇنداق ئەجىي سىڭدۈسەك لازىنىڭ ئۇرۇق پۇلىنى ئاران تۆلىدۇق، سەن بىر سۆڭگىچىكنى سۆرەپ مېڭىپ هەجەپ جىق پۇلغا سېتىپسىنا! ئۆيەڭدىكى باشقا بىزمىنمۇ قوشاپ ساتقانمۇ ــ يا!؟ دەپ سېسىق گەپكە كۆمۈۋېتىشتى. توختەكنىڭ قوڭدىن جېنى چىقىپ قالدى شۇ چاغدا. مەن ئۇنداق دېمىگەن، ئۇ گەپنى قوشاپ قويابتۇ ... ــ دېگەنىدى تاتىرىپ. ئېمدى ما ئىككى خېنىم مېنى سۈرەتكە تارتىپ قايداغ قىلىدىكىنا؟ ...»

هاشىمئاخۇن ئېشىكنى يېتىلەپ ماڭدى. ئىككى ئايال ئازىراق پىچىرلىشىۋالغاندىن كېيىن هاشىمئاخۇننى قايتا چاقىرىۋالدى.

ــ ئۇستام، بىز كىراقىلاتتۇق.

هاشىمئاخۇن چېچىلە توختىدى.

ــ نېمە باتى توشۇيدىغان؟

ــ بىز ئۆزىمىز چىقىمىز.

ــ سىلى؟ــ هاشىمئاخۇن هەيران بولۇپ كۈلۈپ كەتتى،ــ ئىدەمنى گەپكە سېلىشمىسلا ئۇنداغ!

ــ گەپكە سالمىدۇق. يازلىق كىنوخانىنىڭ ئالدىغا ئاپىرىپ قويسىلا.

هاشىمئاخۇن قولىدىكى تاياقنى ئويىنغانچە جاۋاب بەردى:

ــ كىنوخانا ژىراق ئەمەس، ما چوڭ يولنى بويلاپ ئۈدۈل ماڭساڭلا بولىدىغۇ.

ــ بەك ئىزدەپ كەتتۇق، ئۇستام، ئۇنداق قىلماي ئاپىرىپ قويىڭە.

ــ سىلى بۇ هارۋىغا چىقساڭلا ... ياراشماسمىكى ...ــ هاشىمئاخۇن ئىككىلىنىدى.

ــ هېچنېمە بولمايدۇ. تاكسى بولمىغاندىن كېيىن ئامال يوقتە، ــ دېدى ئايالنىڭ بىرسى.

ــ ئېمسە ماۋۇ قاپنى سېپ بېرەي، ــ هاشىمئاخۇن جىددىيلىشىپ قاپنى هارۋىغا سالدى. ئۇستىدىكى چاپاننى سېلىپ هارۋىغا يايدى. ئاندىن خىجىللىق ئارىلاش كۈلۈمسىرىدى:

ــ چىقىشسىلا، ئىككى كوي بېرەلا.

ــ ئىككى كوي؟ ــ دېدى بىر ئايال قايتىلاپ.

ــ قىزمەت كۆسەڭلا ئازراق بەسەڭلىمۇ مەيلى، ــ دېدى هاشىمئاخۇن ئالدىراپ گېپىنى تۈزىتىپ.

ــ ياق، قىممەت دېمىدۇق، بەك ئەرزانچى ئىكەنسىز. ئىككى يۈەنگە نېمە كېلەتتى هازىر.

ــ تاما ـ تاما كۆل بولا، مىدىلاپ تۇساق بىزگەپ بولا.

ــ قارا، ئاداش، قىلغان گېپىنىڭ ئورامىدىن هېلىقى هېكايىدىكى هارۋىكەشنىڭ سۈرەتلىنىشى ئوخشاپلا قېلىۋاتىدۇ دېسە، ــ دېدى ئاپپاراتنى ئويناپ ئولتۇرغان ئايال شىرىكىگە پىچىرلاپ.

ــ هەقايسىلىرى مۆخپۇرما؟ــ دەپ سوردى هاشىمئاخۇن ئارقىسىغا قايرىلىپ.

ــ ياق، مەن تىياتىر گىرىمچىسى، ــ دېدى ئايال ئاپپاراتنى هاشىمئاخۇنغا توغرىلاپ. هاشىمئاخۇن يالتىتىدە باشقا ياققا قارىۋالدى.

ــ مادوستۇم كىنو ــ تىياتىر يازىدۇ، رول ئالىدۇ، ناخشىمۇ ئوقۇيدۇ.

ــ هە،ــ دەپ قويدى هاشىمئاخۇن. «توۋا، مۇشۇنداغ چىرايلىق، كېلىشكەن ئايالا نېمىدەپ بۇ ئەسكى هارۋىغا ئولتۇرۇپ قاغۇسى كەگەندۇ؟ هازىرغۇ دەنشىدە دىخان كىيىمى كەيگەن ئەرتسلە چىقىدىغان كىنولا جىق چىقۋاتىدا. بۇلامۇ ئىشىنداغ كىنو ئىشلەمدىغاندۇ؟» هاشىمئاخۇن ئەتراپتىكى هەيرانلىق بىلەن قارىشىپ قالغان خەقلەردىن قورۇنغانىدەك بولۇپ قولنى قوۋۇشتۇرۇۋالدى. ئاندىن ئاستاغىنە بۇرۇلۇپ ئايالارغا قاردى. ئۇ، تېلېۋىزورلاردا چىقىدىغان ئارتىسلارنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ بېقىشنى بەكمۇ ئارزۇ قىلاتتى. تېخى خۇشلۇقى تۇتۇپ كەتكەنىدە بېشىغا سەر پۇش تۇماقنى كىيۋېلىپ تارغىنە هويلا ئىچىدە ئۇياقتىن ــ بۇياققا ئېشىكنى چاپتۇرۇپ، تېلېۋىزوردا ئوغۇت تونۇشتۇرىدىغان بىر ئارتىسنى دوراپ بەرسە بالىلىرى كۈلۈپ ـ تېلىقىپ كېتەتتى. هاشىمئاخۇن بىر ناخشىچى ئايالنىڭ ناخشىسىنى بەكلا ياقتۇرۇپ تىڭشايتتى. تېلېۋىزوردا شۇ ناخشىچى ئايال ناخشا ئېيتىپ قالسا ئۆزى ئىشلەۋاتقان ئۆينىڭ ئىگىسى ئالدىراتسىمۇ كارى يوق قوپماي ئولتۇرۇپ تولۇق كۆرەتتى. تېخى ئالدىنقى بازار كۈنى كىراكەشلىك قىلىپ تاپقان پۇلدىن بەش يۈەنگە هېلىقى ناخشىچى ئايالنىڭ ناخشىلىرى ئېلىنغان DVD دىسكىسىدىن بىرنى ئالغاندى. ئۆيىدە تېلېۋىزور بولمىسىمۇ، كېيىن تېلېۋىزور ئالغاندا كۆرەرمەن دەپ شۇنداق قىلغانىدى. «ئەگەر هېلىقى

ناخشچى شۇ بولاپقالسا پۇل ئاممای ئاپىرىپ قويای...» دەپ نىيەت قىلدى ھاشىمئاخۇن.

ھاشىمئاخۇن خىيال بىلەن مېڭىپ تۇرۇبا يولىنى رېمونت قىلىش ئۈچۈن يولنى ئويۇپ توپا دۆۋىلەپ قويغان جايغا كەلگەندە ھارۇننى توختاتتى.

ــ ئەستا، چوڭ يول بىلەن كەسەك بولاپتىكە، ما يولنى بۇزۇپتىتۇ ئەمەسما، خاپوممای چۈشۈپ تۇرۇشسىلا، ھارۇننى ئۆتكۈزۈۋالای.

ئايالار بىر ـ بىرلەپ ھارۇىدىن چۈشۈشكە باشلىدى. ئاپپارات كۆتۈرگەن ئايال «ئېھ !» دەپ نازۇك ئاۋاز بىلەن دېككىدە يەرگە چۈشۈۋىدى، كۈتۈلمىگەندە قولىدىكى ئاپپارات چاچراپ چىقىپ يولنىڭ چېتىدىكى تۇرۇبا تونۇرىنىڭ گىرۋىكىگە چارىسىدە چۈشۈپ كەتتى. ئايال «ۋايجان» دېگىنىچە يۈگۈرۈپ بېرىپ ئاپپاراتنى قولىغا ئالدى.

ــ ۋىيەي!

ــ ئاداش، ساقمىكەن؟

ــ ئېچىلمايۋاتىدۇ.

ــ باتارىيەسىگە قاراپ باققىنا.

ــ ھەممىسى جايىدا.

ئۇلار جىددىيلىشىپ ئاپپارات بىلەن ھەپىلىشىپ، قولىدىن قولغا ئېلىشتى. ئاندىن ھېلىقى ئايالنىڭ بىرى ھاشىمئاخۇنغا غەزەپلىك تىكىلدى:

ــ بىزنى قانداق يول بىلەن ئەكەلدىڭ ھەي قەلەندەر؟

ھاشماخۇن تۈيۈقسىز سالغان تىلدىن ئاغزى گەپكە كەلمەي كېكەچلىدى:

ــ چوڭ يول ... بەك بېسىق دەپ ...

ــ ما ئاپپارات بۇزۇلۇپتۇ، قانداق قىلىمەن ئەمدى؟

ھاشىمئاخۇن ئايالنىڭ قولىغا بويۇنداپ قاردى.

ــ ئوڭشالماسما؟

ـ ئوڭشالماسما دەيدىيا ما پىتلىق! سېنىڭ ئاۋۇ ئەبجەق ھارۋاڭ ئەمەس بۇ، سمدا چىرماپ قويسا بولۇپىرىدىغان! ياپونىنىڭ «سونىي» ماركىسى دېسە بىلەمتىڭ سەن تومپاي، قولىغا ئېلىپ كۆرسىمۇ پۇل بۇ!

ــ ئەستاخپۇرۇلا ... .

ــ ئەستاغپۇرۇللاغا بىرنېمە كەلمەيدۇ ھازىر.

ــ قانداق قىلىمە ئېمسە؟

ــ ئۆزەڭ سەۋەبچى بولغاندىكىن، تۆلە!

ــ چىكىراق تۇتمىغانمىتىلە خانىم سلىمۇ؟

ــ قارا مانىڭ گېپىنى، مۇشۇنداق يول بىلەنمۇ ماڭامدۇ ــ ھە؟

ــ ئاپلاھۇ ئەكبەر، ئاپلا ھۇ ئەكبەر! ئېتىتىگەن ئىشكىتىن بىسمىللا دەپ چىققان بوممسا.

ــ بۇنى تۆلە ئەمدى. بولمسا سوتقا كىرىمەن، ــ دېدى ئايال ھەيۋە قىلىپ.

ــ نەچچە پۇللۇق بىزمە بۇ خانىم؟

ــ نەچچە پۇللۇق دەيدىيا يەنە؟ بۇنىڭ باھاسىنى ئاڭلىساڭ ئاۋۇ ئېشىكىڭنىڭ دالدىسىغا ئۆتۈۋالسەن. رېمونتىغلا بىرەرمىڭ كوي كېتىدىغان نەرسە بۇ!

ــ ھە؟!

ھاشىمئاخۇننىڭ چۈلۈۋۇر تۇتقان قوللىرى بوشىشىپ كەتتى. تېخى بايامىلا كۆڭۈللۈك خىياللارغا ئەسىر بولغان كەيپىياتى بىراقلا تۇنجۇقۇپ، پۇتلىرى ماغدۇرسىزلىنىپ، پاچاقلىرى تىترەشكە باشلىدى. قۇلاقچىسىنىڭ جېيىكىدىن ئاققان تەرلىرى يېنىغا ئېقىپ بىئارام قىلىشقا باشلىدى.

ــ خېنىم، ئارىسال دەپ مۇشۇنداق مېڭىپ قاپتۇق ئېمدى. بوسا بي ...

ــ نېمە؟ بەش مىڭ يۈەنلىك ئاپپارات بۇزۇلسا «بوسا بي!» دەپ تۇگەتكىلى بولامدۇ؟

ــ «قانۇن ۋە پۇقرا» نى كۆرگەنمۇ دىيەنشىدە؟

ئىككى ئايالنىڭ ھاشىمئاخۇننى ئوتتۇرىغا ئېلىپ تاپا ـ تەنە قىلىشۇاتقىنىنى كۆرگەن بازارچىلار بۇ يەرگەيغىلىشقا باشلىدى. خەقلەردىن نومۇس قىلغان ھاشىمئاخۇن يەردىن چۈلۈۋۇرنى ئېلىپ ئېشىكىنى چەتتىكى ستولبىغا باغلاپ بولۇپ ئايالارغا قاردى:

ــ بولاپتۇ، تۆلسەم تۆلەي، غەۋغا چىقامسلا، سەت تۇرىدا، ــ دېدى يېلىنىپ.

ھاشىمئاخۇن مۇكچەيگەن گەۋدىسىنى ئالدىغا تاشلاپ ئېغىر قەدەملەر بىلەن ئۇلاغ بازىرىغا قاراپ ماڭدى. ئايالارنىڭ بىرسى ئۇنىڭغا ھەيۋە قىلىپ:

ــ غىپىدە قاچمەن دەپ خام خىيال قىلما، ئاپپاراتىنىڭ ئىچىدە بايام تارتقان سۈرىتىڭ بار. ساقچىخانىغا ئەكىرسەم ئاسانلا تاپىمەن.

ــ خاتىرجەم بوسلا، خانىم، مەن ئۇنداغ نامەرت ئوغالبالا ئەمەس، ــ دېدى ھاشىمئاخۇن قايرىلىپ قاراپ، ــ ھەرگىز قېچىپ كەتمەيمە.

ئالاھازەل يېرىم سائەتچە ۋاقىت ئۆتكەندە ھاشىمئاخۇن بويى ئېگىز، ئورۇق، چىرايى قاتاڭغۇر، سالدۇرغان چىشلىرى كۆكىرىپ كەتكەن بىدىكنى باشلاپ كەلدى.

ــ مۇشۇ ئېشەكما؟ ــ دېدى ئۇ.

ــ ھەئە.

بىدىك قولىدىكى تۇگەيلا دەپ قالغان تاماكىسىنى تاشلۇۋېتىپ، سارغىيىپ كەتكەن بارماقلىرىدىن قاس چىقارغىنىچە ئېشەككە يېقىنلاپ كەلدى. بىدىكنىڭ ھەممە يېرىدىن قاڭسىق تاماكا ئىسى، تەر، قىغ توزۇندىلىرىنىڭ پۇرىقى كېلىپ تۇراتتى. ئىككى ئايال چىرايلىرىنى پۇرۇشتۇرۇپ قويۇشتى.

بىدىك ئېشەكنىڭ ئاغزىنى يېرىپ ئېچىپ چىشلىرىنى كۆردى. ئۇياق ـ بۇياققا يېتىلدى. قۇيرۇقىنى كۆتۈرۈپ كۆتىگە شاپىلاقلىدى. چۆرگىلەپ يۈرۈپ بىر ھازا دىتلىغاندىن كېيىن ھاشىمئاخۇنغا قاراپ سوردى:

ــ نەچچە خەجلەيدىكەنسە؟

ــ بىر يېرىم مىڭ كوي بېرەلا.

ــ ماڭەۋا، بىر يېرىم مىڭ كويغا ئاغماقتەك ئويناقشىيدىغان تەخەي بېرىدا. بۇ قېرى ئېشەكنى تۇڭلىتىش ئىسكىلاتىدىن كەگەنلەرمۇ تەستە ئالىدا. 700 كويغا مىجەزىڭ قايداغ؟

ــ بەك ئاز سوراپ قويدىلا، ئاكا.

ــ بولاپتا، ئاتايىن قىچىغلى باغنىڭ ئۈچۈن ژىگمە كوي قوشاپ قويای.

ــ گەپ ئون ــ ژىگمە كويدا ئەمەس، ئاكا.

ــ ئوھ مانى، ئون ـ ژىگمە كويىنى ياراتمايدىكەنسە تېخى؟ 750 بوسچۇ؟

ــ كام بولا. قايلىسلا ئاكا، ماڭا جىددى پۇل لازىم بوممسا ساتمايتتىم. جىق تالاشمايلى، مىڭ كوي بېرىپ ھەيدىسلە.

ــ ياق، مېڭغا ئالامايمە، 750 دىن ئارتۇق بېرەممەيمە.
بىدىك قوللىرىنى قېقىشتۇرۇپ مېڭىۋىدى، ھاشىمئاخۇن يالۇۋرۇشقا باشلىدى:
ــ ئاكا، باشقا كۈن چۈشكەندە ئەزان سۇرىماي تۇزۈك پۇل بەسلە.
ــ بازانىڭ ئەۋالى بوش تۇسا قايداغ قىلمە. بەسدىك ئەينا، بوممىسا مەيلى.
ئامالسىز قالغان ھاشىمئاخۇن لېۋىنى چىشلەپ تۇرۇپ بوش ئاۋازدا ئېيتتى:
ــ بولاپتۇ، ئاسلا.
بىدىك يالتايغاندەك قىياپەتتە ئارقىغا داجىپ ئېشەكنى يەنە بىر ھازا كۆزەتتى. ساغرىسىنى سىلاپ، قۇيرۇقىنى تولغاپ، كۆتىگە شاپىلاقلاپ قويدى. ئاندىن سارغايغان بارماقلىرىنى تىلىغا تەگكۈزۈپ نەمدىگەندىن كېيىن پۇل سانىغاچ غۇدۇراپ قويدى:
ــ ئەسلى ئاممايتىم، جىددى پۇل لازىم بولاپقالدى دەپقالدىڭ، ساۋاپ بولا.
ھاشىمئاخۇن پۇلنى ئېلىپ ئېشەكنى ھارۋىدىن چىقاردى، ئەتراپىدا «مۇشۇككە ئويۇن، چاشقانغا قىيىن» قىلىپ تاماشا كۆرۈۋاتقان خەلقىدىن ئىزا تارتقانىدەك بويىنى بارغانسېرى قىسقىراپ، چاپاننىڭ ياقىسىغا كىرىپ كەتتى. ئىككى دولىسى قىسىلىپ، گەۋدىسى ئالدىغا مۇكچەيدى. ئۇ، بىدىك يېتىلەپ ماڭغان ئېشىكىنىڭ ئارقىسىدىن قاراپ يۇرىكى ئاغرىغانىدەك بولدى. ئارقىسىدىن قىيمىغاندەك بىر ھازا قاراپ تۇرغاندىن كېيىن بىدىكنى چاقىردى:
ــ ئاكا، توختاپ تۇسلا.
بىدىك توختىدى. ھاشىمئاخۇن ھارۋىغا سېلىنغان چاپاننىڭ يانچۇقىدىن يېرىم يېيىلگەن گىردىنى ئېلىپ ئېشىكنىڭ يىنىغا باردى.
ــ مانى يېۋاسۇن دېگەنتىم.
ئۇ، گىردىنى ئالىقىندا قويۇپ ئېشەككە تەڭلىۋىدى، ئېشەك بىرلا يالماپ چاينىشقا باشلىدى. بىدىك ھاشىماخۇنغا ھەيران بولۇپ قاراپ «ساراڭمۇ نېمە ماۋۇ» دەپ غۇدۇراپ قويۇپ ئېشەككە ۋارقىرىدى:
ــ قىنى!
ھاشىمئاخۇن ئايالالارنىڭ يېنىغا كېلىپ پۇلنى ھېلىقى ئايالغا تەڭلىدى.
ــ ما پۇلنى ساناپ باقسىلا، ــ دېدى ئۇ.
ئايال پۇلنى يۇلغاندەك ئېلىپ ھاشىمئاخۇنغا ئالايدى:
ــ بۇ ئاپپاراتنى ئۇرۇمچىدىكى دابازادىلا [4] ئوڭشايدۇ. ھەن ئۇرۇمچىگە قايتقۇچە نېمە ئىشلىتەرھەن؟... نەس باسقۇر... 750 يۈەن ئىكەنغۇ؟
ــ ئۆزلىرى كۆددىلە خانىم، ھەممىنى بەددىم ئەينا، يېتىپ قالا.
ھاشىمئاخۇن ئولاشقان خەقلەرنىڭ يېنىدىن تىزراق كېتىشكە ئالدىراپ تۇراتتى. ئايالنىڭ بىرىنىڭ بوينىغا ئېسىلغان تېلېفونى «تىرىڭ» قىلىپ قالدى. ئايال تېلېفونىنى ئېلىپ قاراپ يېنىدىكىسىگە ئېيتتى:
ــ ئۆمەك باشلىقى نېمىشقا كېپىبولالمايسىلە، ئويۇننى باشلايمىز دەپ شىنشى [5] يېزىپتۇ.
ــ ئەمسە ماڭايلىمكى ئاداش. بۇ ئوغرىدىن يەنە بىر نېمە چىقمايدىكەن. قارا، ئەپتىگە.
ــ ئىسىت، نېمىدەپمۇ چىقار بولغىيتىم بۇ نەس باسقان ھارۋىغا.
ــ شۇڭا چاپان تىزدىن ئاشماي، بىر كوي ـ ئىككى كويدىن يۇك توشۇپ جان بېقىشقا قالغان خەق بۇ.
ئايالالار غوتۇلداشقانچە يىراقلاشتى. ھاشىمئاخۇن ئاستاغىنە ھارۋىسىنىڭ شوتىسىغا كىرىپ ئىككى يانىنى ئىككى قولىدا چىڭ تۇتۇپ سۆرەشكە باشلىدى. تىل ـ ئاھانەت ھار كەلدىمۇ، ياكى شوتا ئېغرىمۇ، ھارۋىنى تەستە ئورنىدىن قوزغىدى. ھارۋىنىڭ شاللىرى بۇرۇنقىدەك تاراقلاشقا باشلىدى.
ــ ئىسىت، ــ دېدى ھاشىمئاخۇن ئۆز ـ ئۆزىگە. ئۇنىڭ توپا ـ چاڭدىن ئاقارغان يۈزى تاتىرىپ كەتكەنىدى. ئىككى تامچە ياش دوملىغانچە مەڭزىدە توختاپ قالدى.

2010 ـ يىل ئاپرىل، ئاتۇش

چۈشەنتۈك

[1]باراڭ قوغۇن ــ ئىككى يېرىم مېتىر ئېگىزلىكتە زىچ ياغاچ جاھازا ياسىلىپ، شۇنىڭغا قوغۇننىڭ پېلىكىنى ياماشتۇرۇپ ئۆستۈرۈلىدىغان، جەنۇبىي شىنجاڭ يېزىلىرىدا قىزغىن دولقۇن قوزغالغان مىۋە تۈرى.
[2]موتو ــ موتوسىكلىت.
[3] دەنشى ــ دىيەنشى ــ تېلېۋىزور.
[4] دابازا ــ ئۇرۇمچى خەلقىارا چوڭ بازىرى.
[5] شىنشى ــ ئۇچۇر.

ئاپتور: قىرغىز، يازغۇچى، يېڭىشەھەر ناھىيە ئەرمىدۇن يېزا قىرغىز مەھەللىسىدە دېھقان

«شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى ئۇرۇمچى شەھىرى ۋە ئاپتونوم رايون بويىچە «ئىزچىلار» كىتابخانىسى تەرىپىدىن توپ تارقىتىلىدۇ. كىتاب ـ ژۇرنال تىجارەتچىلىرىنىڭ «ئىزچىلار» كىتابخانىسى بىلەن ئالاقىلىشىشنى سورايمىز.
كىتابخانا ئادرېسى: ئۇرۇمچى شەھەر «غالىبىيەت» يولى 100 ـ نومۇر، ئالاقىلىشىش تېلېفونى: 2850601 ـ 0991، ئالاقىلاشقۇچى: نۇرشاد ھاكىم

سايرا دۇتارىم، سايرا

مۇراد مەتنىياز

ئاتام چالغان دۇتارىم،
ئانام چالغان دۇتارىم.
ئەجدادلاردىن قالغان مىراس
ماڭا قالغان دۇتارىم.

ـــ سادىق سادىرىي: «دۇتارىم» ناملىق ناخشىدىن

«مۇشۇ دۇتار دېگەنگە ھەيرانمەن، ئۇكام، چېقىپ قالساق بىر چۆگۈن چاي قاينىماس، ئەممازە ئۇنى چالمىغان بولساق جىمى ئۇيغۇر قاينايدۇ ـ ده، ئۇيغۇر! قاراڭ، ئۆزىمىز يۇرتتىن، ۋەتەندىن يىراقتا، ئەمما روھىمىز يەنىلا كۆتۈرەڭگۈ مانا.نېمە بىلەن بولاتتى ئۇكام، مۇشۇ دۇتار ـ تەنبۇرلىرىمىز بىلەن، يۇرت ـ ۋەتەننى ئەسلىتىپ تۇرمىغان ئاشۇ ئۆلمەس، ناخشىلارنىڭ خاسىيتى بىلەن بولمامدۇ. دۇتار دېگەنمۇ ئاجايىپ خسلەتلىك چالغۇكەن، خاپىلىق يەتكەن، دەرد تارتقان چاغلىرىمىزدا چالساق دىلىمىزدىن دەرد ـ ئەلەم، زەنجۇ ـ مۇشەققەتلەر كۆتۈرۈلۈپ، ھاياتقا بولغان مۇھەببەت، ئىشەنچ ـ ئۈمىدىمىز ئاشىدۇ. شۇڭمۇ دۇتارنى كۆرسەم ئۇيغۇرۇمنى كۆرگەندەك يايراپ كېتىمەن، ئۇكام.»

1995 ـ يىلى سىنتەبىرنىڭ باشلىرىدا ئۇرۇمچىدىن بىر سەئەت ئۆمكىنى باشلاپ قازاقستان ۋە قىرغىزستانغا سەييارە ئويۇن قويۇشقابارىدىم. ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ـ سەئەت ھەۋەسكارلىرىدىن تەركىب تاپقان ئىشتىن سىرتقى بۇ ئۆمەك ئاساسەن مودا كىيىم ـ كېچەكلەرنى كۆرگەزمە قىلىش بىلەن بىرگە، ياۋروپاچە ناخشا ـ كۈي ۋە ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىنى ئورۇندايتتى. ئۆمكىمىز قويغان ئويۇن بارغانلا يەردە قىزغىن قارشى ئېلىندى. بولۇپمۇ ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جايلاردا ئويۇن قويغان ۋاقتىمىزدا دۇتار بىلەن ئورۇنداغان ناخشا ـ كۈيلەر تاماشىبىنلارنىڭ قالتىس ئالقىشىغا سازاۋەر بولدى.

قىرغىزستاننىڭ قارا بالتا دېگەن يېرىدە ئويۇن قويغان چاغدىكى ئونتۇلغۇسىز ئىشلار مېنى ھازىرغىچە ھاياجانغا سالىدۇ. قارا بالتا ئۆزۈاقتىدا چۆل ـ جەزىرە، قاقاسلىق بولۇپ، ئاساسەن مۇساپىرلار ئولتۇراقلاشتۇرۇلغانىكەن. شۇ يەردىكى بىرەيلەننىڭ دەپ بېرىشچە، ناچار مۇھىت، ئېغىر ئەمگەك، جاپالىق تۇرمۇش بۇ يەردە ياشاۋاتقان ئۇيغۇرلارنى مۇشكۈلات ئىچىدە جاپاغا چىداپ ياشاشقا ئادەتلەندۈرۈپتۇ. تىياتىرخانىغا كىرىۋاتقان تاماشىبىنلارنىڭ ئارىسىدا سولغۇن، ۋىجىك، غەمكىن، چىرايلىرى تاتىراڭغۇ، يۈز ـ كۆزىنى ئاق كېسەل ۋە ھەر خىل يارا ـ جاراھەت باسقان كىشىلەرنىڭ خېلى كۆپلۈكى بۇ گەپنى ئىسپاتلاپ تۇراتتى.

ئۇيۇنىمىز باشلىنىپ مەيلى سىرىق چاچلىق قىزلىرىمىز (ئەينى ۋاقىتتا ئۆمەكتىكى ئارتىسكىلىرىمىز چاچلىرىنى سىرىق بويىۋاپتىكەن) مودا كىيىملىرى بىلەن سەھنىگە چىققاندا ياكى سازچىلىرىمىز ئېلېكترونلۇق چالغۇلار بىلەن ياۋروپاچە ناخشا ـ كۈيلەرنى ئورۇندىغاندا بولسۇن تاماشىبىنلار رىتىملىق چاۋاك چېلىپ ھۆرمىتىنى بىلدۈرۈپ تۇردى. ئەمما، خەلقىمىز ئارىسىدا پاشا ئىشان ئۇسلۇبىدا ناخشا ئېيتىش بىلەن نام چىقارغان ناخشىچى ئارزۇگۈل پەتتار دۇتارىنى ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىغا سازلاپ ياڭراق، تاغ سۇيىدەك سۇزۇك ئاۋازىنى بىر قويۇۋېتىۋىدى، پۈتكۈل تاماشىبىن ئورۇنلىرىدىن گۈرىدە تۇرۇپ كەتتى ـ ده، گۈلدۇراس ئالقىش زالنى بىر ئالدى. بىزمۇ، ئارزۇگۈل پەتتارمۇ دەمالليقا نېمە بولدىكىن دەپ ھەيرانمۇ ـ ھەس قالىتىمىز. تاماشىبىنلارنىڭ چىرايىغا تەپكەن مىسلىسىز ھاياجان ۋە تەنتەنە ۋۇجۇدىمىزنى شۇرىدە ئېرىتىۋەتتى. ئارزۇگۈلنىڭ مەردانە ۋە كەرەشمىلىك ئاۋازى پەللىگە چىقتى. ئارزۇگۈلنىڭ تۇنجى ناخشىسى ئاخىرلىشاي دېگەندە بىر نەچچە مۇيسىپىت مېنى پەردىنىڭ كەينىگە تارتقۇشلاپ قالدى ۋە قىزغىن سالام ـ سەھەتتىن كېيىن تاماشىبىنلارنىڭ بىزدىن پەقەت دۇتار بىلەن ئورۇندالغان ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىنى كۆپرەك ئېيتىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىۋاتقانلىقىنى يەتكۈزدى: «ئۇكام، سىزگە كۆڭۈلدىكى گەپنى قىلساق، بىز سىرىق چاچلىقلارنى تولا كۆرۈپ، ياۋروپاچە ناخشا ـ كۈيلەرنى كۆندە ئاڭلاپ زېرىكىپ كەتكەن خەقمىز. بىز ۋەتەننى، ئۇيغۇرنىڭ ناخشا ـ سازلىرىنى بەك سېغىنىدۇق. ئەسلى سىلەر دېگەن مېھمان، ھۆزۈرىمىزغا قەدەم تەشرىپ قىلغىنىڭلارنىڭ ئۆزى بىز ئۈچۈن كاتتا شەرەپ ۋە خۇشھاللىق ئىدى. سىلەرگە ئارتۇقچە تەلەپ قويۇشىمىز ھۆرمەتسىزلىك، يولسىزلىق بولار ئىدى. ئەمما ئەدەپسىزلىك بولسىمۇ ئېيتىشقا مەجبۇرمىز، خاپا بولماي ئۆزىمىزنىڭ ناخشا ـ سازلىرىنى چېلىپ، ئېيتىپ بەرسەڭلار. سىلەر ھامان كېتىسىلەر، ئاشۇ ياڭراق، مۇڭلۇق، ئوتلۇق ناخشا ـ سازلىرىمىزغا ئوبدانراق قېنىۋالايلى، يۈرىكىمىزنىڭ تەشنالىقىنى قاندۇرۇۋالايلى. بىزنى تۇغرا چۈشىنىڭ، ئۇكام» دەپ قولۇمنى چىڭ سىقىشتى. ئۇنىڭسىزمۇ ئۇلارنىڭ قاغىجىرىغان ـ ھەسرەتلىك قەلبى ئايان بولغانىدى. مەن خۇشھاللىق بىلەن ئەمدىلا ناخشىسىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ پەردىنىڭ كەينىگە ئۆتكەن ئارزۇگۈلنى چاقىرىپ تاماشىبىنلارنىڭ تەلەپ ـ ئىلتىماسىنى يەتكۈزدۇم. زالنىڭ ئىچى ئالقىش ـ چۇقانلار بىلەن، توغرىسى ئارزۇگۈلنى، ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىنى تەلەپ قىلىپ تۇرلىنىۋاتقان تەلەپ ـ ئىلتىماسلار بىلەن لەرزىگە كەلگەنىدى.

(داۋامى 45 ـ بەتتە)

مۇڭداشقىلى مەن كەلدىم

— سەن ئىنسانىيلىقنىڭ ئاسىيسى، كاماڭتىنىڭ قاتىلى، تۇرمۇشنىڭ ئەخلىتى. بۇ تەقدىرىڭنى ئۆزۈڭ تاللىغان.

— ئاتاش كەپتى، ئەمما نەپسانىي ئۇمىد تەنتەكلىككە مەغلۇپ بولۇپ تۇرمىدىم.

[1] — ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن (1934 ـ 1995) «ئۆزۈڭنى تونۇ» ناملىق ئەسىرىدىن

— بىر ئەخلاقسىز نادەم ھەرىكەتكە ئۆتكەندە، تۇرغۇن ئەخلاقلىق نادەم تەڭلا ئازابلىنىۋاتقان بولىدۇ.

[2] ئىممانۇئىل كانت (گېرمانىيە ، 1724 ـ 1804)

— بىر جەمئىيەت كىشىلىرى ئورتاق قىممەت قارىشى يارىتىمايدىكەن ئۇ مەۋجۇدلۇقىنى ساقلىيالمايدۇ ياكى قايتىدىن بەربا قىلالمايدۇ.

[3] — ئېمىل دۈركايىم (فىرانسىيە، 1858 ـ 1917)

1. مۇقەددىمە: تېمىغا كىرىش

پاكىت تەھلىلى(1)

تويدا غەرق مەست بولۇۋالغان دادىلار

قىز كۈجۈرىملىسى كىلكەن يىگىتلەر بىردەر مەرتە ئۆسۈل ئويناپ، مەرىكە كەيپىياتىنى جانلاندۇرۇپ سەھنىدىن چۈشكەندىن كېيىن، كاستۇم ـ بۇرۇلكىنى قامالاشتۇرۇپ كىيگەن، شۇنچىلىك سالابەتلىك، قامەتلىك بىر نادەم قوللىرىنى سانىڭ قانىتىدەك كەڭ-كۇشادە ھالدا چۈشتى. ئەمما مەيدانىنى بىر ئايلىنار ـ ئايلانمايلا دەلدەڭشىپ، ئېگىز ـ پەس دەسسەشكە باشلىدى. بوكاندەك قىزارغان يۈزى، ئەلەسلىشىشكە باشلىغان كۆزلىرىدىن غەرق مەست بويۇقالغانلىقى چىقىپ تۇراتتى. سەھنىدە ئالدىراش مېڭىپ يۈرگەن، قېنىق كۆرەڭ قىلغان 50 ياشلار چامىسىدىكى بىر ئايال (بەلكىم ئۇ كىشىنىڭ ئايالى بولسا كېرەك) بۇ ھالدىن ئەيىبسىزلىك ھېس قىلدىمۇ، ئۇنىڭ بېرىپ ئۇ نادەمنىڭ بىلىكىدىن تۇتۇپ چۈشۈپ كېتىشكە ئىشارەت قىلدى. ئەمما ئۇ نادەم تەرەجىپ تۇرۇۋېلىپ چۈشكىلى ئۇنىمىدى. ئورۇندۇقىدا سەلىگە قاراپ تۇرغان، ياغلىقىنى ياراشتۇرۇپ چەكمەن تىيىك ئويغۇر جىرايى بىر ئايال «ئىم» دېگەندەك قىلىپ يۈزىنى قولى بىلەن توسۇۋالدى.

— بولدى، قويۇپ بېرىڭ، ئوينىسۇن، ئاغىنىسىنىڭ قىزىنىڭ تويىدا ئويىنمايى قاچان ئويناپدۇ! — نېرىراقتىكى شەرەدە كەيپ قىلىپ ئولتۇرۇشقان سالابەتلىك ئەرلەرنىڭ ئىچىدىكى بىرەيلەن ئۇنلۈك ئاۋازدا شۇنداق دېگىنىچە بېرىپ سەھنىدىكى نادەمگە ماسلىشىپ ئويناشقا باشلىدى. سەھنە چىققان ئايال ئوڭايسىز بىر كەيپىياتتا چۈشۈپ كەتتى.

— ئىست، مۇقەددەس نىكاھنى ھارام قىلمىتى- ده، رەسۋالار! — دېدى مەن بىلەن بىر شەرەدە ئولتۇرغان، ساقاللىق، ياكىز قېرىغان بىر مويسىپت كىشى.

— بۇ كىشى ئۇنتۇپ قالغىتا مۇئەللىم، ئېسىغا دەرس بېرىڭ، — دېدى يېنىمدا ئولتۇرغان مەن بىلەن تەڭ دەمتىلىك بىرسى.

ھايال ئۆتمەي سازچىلارنىڭ تېخىمۇ شوخ ئۇسۇل يەڭگە چىلىشى بىلەن بايىقى ئەر قويۇقان شەرەدىكى ئەرلەر بىر-ئاز يوبۇرۇلۇپ سەھنىگە قاراپ ماڭدى. ئېگىز ـ پەس ئۇسۇلار ئوينىلىشقا، قەدەملەر

«ئۆزۈڭنى تونۇ!»

ئالمىشىپ، يۇتلار كالانيايلىشىشىقا باشلىدى. قىز كۆچۈرگىلى كەلگەن يىگىتلەر بۇ ھالنى كۆرۈپ كۈلۈشكە باشلىدى. كېيىنكى يەرىگە قىز- يىگىتلەر ئويناپ چۈشۈپ كەتكەندىن كېيىن، سورۇن رىياسەتچىلىكىنى قىلىۋاتقان ئوتتۇرا بوي، يۈزى بەقەدەك قىزارغان بىر ئادەم مىكروفوننى ئېلىپ سۆزلەشكە باشلىدى. ئەمما، تەڭشىلىپ قالغاچقىمۇ ئەيتاۋۇر، گېپى قولاشمايتتى. ئۇ ئۈزۈپ- ئۈزۈپ ئېيتىلغان، قولاشمىغان نۇتقىنى ناھايىتى ئۇرغۇلۇق ئاۋازدا: «جانابىي ئاللادىن قىزىمىزنىڭ بەختىنى تىلەيمىز، ئامىن!» دەپ ئاخىرلاشتۇردى ۋە قىزنىڭ يۈزى ئېچىلىدىغانلىقىنى ئېلان قىلدى. سەھنىگە ئادەم تولۇشقا باشلىدى. سازچىلار يەرىنى يۆتكەپ «جان ئاتا» دىگەن ناخشىغا چالدى. يۈز ئېچىش، ئۈزۈك سېلىش، قىزنىڭ بېشىدىن نان ئۆرۈش قاتارلىق رەسمىيەتلەر ناھايىتى تېزلا بىجا كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن ھەمەيلەن دۇئاغا قول كۆتۈردى. بادامدويىلىق بىر ئادەم ئۈزۈندىن- ئۈزۈنغا دۇئا قىلدى. قىزنىڭ ئاتا- ئانىلىرى رازىلىق بېرىشكەندىن كېيىن قىز- يىگىتلەر ئاككوردىيون ساداسى ئېچىدە زالدىن ئايرىلىشتى.

بۇ، 2008- يىلى ئىيۇندا ئۈرۈمچىدىكى بىر رېستوراندا ئۆتكۈزۈلگەن مەرىكىدە ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرگەن كۆرۈنۈش ئىدى. ئۇ چاغدا يازلىق تەتىل قىلىپ ھونولۇلۇدىن ئۈرۈمچىگە قايتقىنىمغا بىر ئايچە بولغانىدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ مەرىكە مەدەنىيىتىدە يېقىنقى ئون- يىگىرمە يىل ئىچىدە پەيدا بولغان، شەھەرلەردىكى خېلى كۆپ قىسىم ئۇيغۇرنىڭ نەزەرىدە ھەيران قالغۇچىلىكى يوق بىر ئىشقا ئايلانغان يۇقىرىقى كۆرۈنۈش جەمئىيەتلىشىۋاتقان چاكىنىلىقنىڭ روشەن بىر ئىپادىسى ئىدى. بۇ يەردىكى چاكىنىلىق ئىبارىسى يۇقىرىقى ھالغا كۆنۈپ كەتكەن، سوئال قويۇپ ئولتۇرمايدىغان ئۇيغۇرلارنى بىئارام قىلىپ، «بۇنچىلىك ئىشنى قانداقمۇ جەمئىيەتلەشكەن چاكىنىلىق دېگىلى بولسۇن؟ قانداق بولسا چاكىنىلىق جەمئىيەتلەشكەن بولىدۇ؟ چاكىنىلىققا ھۆكۈم قىلىشتا ئاساسلىنىۋاتقان ئۆلچەم نىمە؟» دېگەن شۇبھەلىك پىكىرگە تۇتۇرۇق بولۇشى ئېھتىمال. مېنىڭ نەزەرىمدە، جەمئىيەتلەشكەن چاكىنىلىق ــ بىر ئىجتىمائىي توپتا بىردەك ھىمايە قىلىنىدىغان، ئورتاقلىق تۇيغۇسى ۋە مەنسۇبىيەت ئېڭى پەيدا قىلىدىغان قىممەت قاراشلىرى، ئىجتىمائىي مىزانلىرىغا خىلاپ ھالدا ئومۇملاشقان، ئەمما ئەخلاقسىزلىق ھېسابلانمايدىغان، جىنايەت ئۆلچىمىگىمۇ توشمايدىغان، ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن شۇ ئىجتىمائىي توپ ئەزالىرى ئارىسىدا ھەيرانلىق ھېس قىلىنمايدىغان ئىجتىمائىي بىنورماللىقتۇر. ئادەتتە جەمئىيەتلەشكەن چاكىنىلىق «تاپتىن چىققۇچىلار جەمئىيەتشۇناسلىقى» (Sociology of Deviance, 越轨行为社会学) دائىرىسىدە تەتقىق قىلىنىدۇ. يۇقىرىقى كۆرۈنۈشنى جەمئىيەتلىشىۋاتقان چاكىنىلىقنىڭ ئىپادىسى دېيىشتىكى سەۋەب شۇكى، بۇ توي مەرىكىسىدە ئۇيغۇرلارنىڭ مۇسۇلمانلىق ئەخلاقى ۋە ئادىتىگە، جۇملىدىن مۇراسىم قائىدىسىگە خىلاپلىق قىلىنغان؛ ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇزاق تارىختىن بېرى ئورتاق ئەمەل قىلىپ كېلىۋاتقان ئەخلاق مىزانلىرى دەپسەندە قىلىنغان. يەنى، ئۇيغۇر ئەنئەنىسىدە نىكاھ ئىنتايىن مۇقەددەس، نىكاھ كۈنى ئەتىگىنى تۇزغا چىلىغان نان يېيىلىدۇ ۋە بۇ نىكاھنى ئۇلۇغلىغانلىق دەپ چۈشىنىلىدۇ. مۇراسىم مەدەنىيىتىدە مۇسۇلمانلىق ئەخلاقى نۇقتىسىدىن ھاراق ئىچىش ئېغىر ئېلىنىدۇ. ئۇيغۇر ئەنئەنىسىگە، مۇراسىم مەدەنىيىتىگە مۇناسىۋەتلىك ئىشەنچىلىك ئىلمىي مەنبەلەردىن بۇ بايانغا دائىر دەلىل- ئاساسلارنى كۆپلەپ ئۇچرىتالايمىز. مىسالەن، ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تەتقىقاتچىلىرىدىن ئابدۇكېرىم راخمان، شېرىپ خۇشتار، رەۋەيدۇللا ھەمدۇللالار بىرلىشىپ يازغان «ئۇيغۇر ئۆرپ- ئادەتلىرى»(1996:187)، ئابدۇرېھىم ھەببىۇللا يازغان «ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيەسى» (2000:257 ـ 258)، ئەنۋەر سەمەد قورغان يازغان «ئۇيغۇرلاردا پەرھىزلەر» (2007 :191 ـ 190) قاتارلىق كىتابلاردا ئۇيغۇرلارنىڭ ھاراقتىن پەرھىز تۇتىدىغانلىقى ئېنىق قەيت قىلىنغان. ئۇ مەنبەلەردىكى ئۇيغۇر مۇراسىم مەدەنىيىتىگە ئائىت بايانلاردىمۇ مەرىكە بولۇۋاتقان سورۇندا ھاراق ئىچىشكە دائىر ھېچقانداق گەپ يوق. دېمەك، يۇقىرىقى سورۇندا كەم دېگەندە مۇنداق بىر قانچە نۇقتىدىن جەمئىيەتلىشىۋاتقان چاكىنىلىقنىڭ ئىپادىلىرى ئوتتۇرىغا چىققان. بىرىنچى، ھاراق ئىچىلىپ نىكاھنىڭ مۇقەددەسلىكىگە ھارام ئارىلاشتۇرۇلغان؛ ئىككىنچى، ياشلارغا قائىدە- يوسۇن ئۆگىتىش، ئۆرپ- ئادەتتە ئۇلگە بولۇش مەجبۇرىيىتى بولغان دادىلار شۇنچە كۆپ ئادەمنىڭ ئالدىدا ئۆزلىرىنىڭ نېمە قىلىۋاتقىنىنى تۇيماي ئۇيغۇر ئەنئەنىسىگە ئاڭلىق خىرىس قىلغان؛ ئۈچىنچى، ياشلار بىلەن چوڭلار ئوتتۇرىسىدىكى پەردىشەپ بۇزۇلغان؛ تۆتىنچى، ئۇ دادىلارنىڭ ئۇيغۇر سورۇنلىرىنىڭ ئەخلاق ئەنئەنىسىگە قارا سۇركەيدىغان قىلىقلىرى سورۇندىكى زور كۆپ قىسىم ئادەمنىڭ نەزەرىدە ھەيران قالغۇچىلىكى يوق ئىشقا ئايلانغان؛ بەشىنچى، ئۇيغۇرنىڭ كوللېكتىپ ۋىجدانىغا (CollectiveConscience , 集体良心)، ئۇيغۇر ئەنئەنىسىنى ياقلاپ كېلىۋاتقان ھەم ئورتاق قىممەت قارىشىنى ئىش- ھەرىكىتىدە ئىپادىلەپ كېلىۋاتقان كىشىلەرنىڭ غۇرۇرىغا ھۇجۇم قىلىنغان.

ئەڭ يامان بولغىنى، بۇنى ئاشۇ دادىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان نۇرغۇن ئادەم تۇيمىغان. بۇ خىل ھادىسە ئۇيغۇرلار ئارىسىدا، جۇملىدىن شەھەر ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا خېلى كەڭ كۆلەمدە يىلتىز تارتقان. گېزى كەلگەندە يەنە شۇنىمۇ قىستۇرۇپ ئۆتۈش كېرەككى، بۇ ھادىسىنىڭ نۇرغۇن كىشىگە غەيرىي تۇيۇلماسلىقى ۋە يىلتىز تارتىش، جەمئىيەتلىشىشكە ئۇلگۈرۈشى، بۇ ھەقتە جەمئىيەتشۇناسلىق نۇقتىسىدىن چىقىپ تەتقىق قىلىشنىڭ ئەھمىيىتىنى روشەنلەشتۇرىدۇ ۋە ئالدىمىزغا «ئۇيغۇرلار نېمە ئۈچۈن ئەنئەنىسىدە چەكلىنىدىغان ۋە ئاتا- بوۋىلىرى يامان كۆرگەن، ھار ئالغان ئىشلارغا ئوپچە كۆنۈپ كەتتى؟ بۇ ئىشلار قانداق جەمئىيەتلەشتى؟» دىگەن سوئالنى تاشلايدۇ. چۈنكى، جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ بىر ۋەزىپىسى- ئادەتلەنگەن تونۇش(Common Sense , 常识) قا جەڭ ئېلان قىلىش.

چاكىنىلىققا دىياگنوز قويۇشتىكى ئۆلچەم ۋە ئەڭ ئاددىي ئۇسۇل «بىز كىم؟ بىز كىمنىڭ پۇشتى؟ يىلتىزىمىزچۇ؟» دەپ سوئال قويۇشتۇر. ئەنە شۇ سوئاللارغا جاۋاب تېپىلغاندا، جەمئىيەتلەشكەن

چاكىنلىقنى چۈشىنىش بىر ئاز ئاسانلىشىدۇ. بۇ ھادىسىنى ئىنسانشۇناسلىق، فولكلور، ئەخلاقشۇناسلىق، تارىخ، مەدەنىيەتشۇناسلىق ۋە دىنشۇناسلىق نۇقتىسىدىن كۆزىتىپ باشقىچە تەھلىل قىلغىلىمۇ بولىدۇ. ئەمما بىز بۇ ماقالىمىزدە مەسلىنى جەمئىيەتشۇناسلىق نۇقتىسىدىن، يەنى ئىنسان ھەرىكىتى بىلەن جەمئىيەت ۋە ئىجتىمائىي سىستېمىلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت نۇقتىسىدىن چىقىپ كۆزىتىمىز ۋە يۇقىرىقى نۇقتىلارنى چۆرىدىگەن ھالدا «ئۇيغۇرلاردا جەمئىيەتلىشىۋاتقان چاكىنلىقلارنىڭ ئىپادىلىرى، سەۋەبلىرى ۋە ئاقىۋەتلىرى نېمە؟ چاكىنلىشىش قانداق بىر جەريان؟ چاكىنلىشىش قانداق جەمئىيەتلىشىدۇ؟» دېگەن ئوچ سوئالغا جاۋاب تېپىشقا تىرىشىمىز. ھەر بىر نۇقتىنەزەرنىمىزنى ئۇدۇلىغا ئوتتۇرىغا قويۇش بىلەنلا چەكلەنمەي، ئۇيغۇر تۇرمۇشىدىن ئېلىنغان تىپىك پاكىتلارنى جەمئىيەتشۇناسلىق نەزەرىيەلىرى بىلەن تەھلىل قىلىپ، ماقالىمىزنىڭ نەزەرىيەۋى چوڭقۇرلۇقىنى يەنمۇ تىرەنلىتىشكە تىرىشىمىز. پاكىت توپلاشتا قوللانغان مېتودلىرىمىز سۈپەت تەتقىقاتىدىكى ئوبراز ئانالىزى، ئېيتىم ئانالىزى، ياندىن كۆزىتىش ۋە زىيارەت قىلىش قاتارلىق ئۇسۇللاردىن ئىبارەت.

ئىنسان تۇرمۇشتا ئۇزلۇكسىز رەۋىشتە چاكىنلىشىش خەۋپىگە دۇچ كېلىدۇ. ئۆزىنىڭ قىممەت قارىشى، ياشاش پىرىنسىپىغا خىلاپ ئىشلار، ئىدىيەلەر، سىمۋوللارغا توختاۋسىز ئۇچراپ تۇرىدۇ. شەھەرلىشىش، زامانىۋىلىشىش، ئىجتىمائىي كونترول ۋە ھوقۇق مۇناسىۋىتى بۇ جەريانىنى تېزلىتىدۇ ھەم شۇ جەرياندا مۇئەييەن بىر ئىجتىمائىي توپ ئىچىدە مۇئەييەن بىر مەسلەك، مۇئەييەن بىر يوسۇنغا ئەمەل قىلىپ ياشاپ كېلىۋاتقان ھەر بىر ئادەم يېڭى خىرىسلارغا قانداق مۇئامىلە قىلىش مەسلىسىگە دۇچ كېلىدۇ. بەزىلەر يېڭى خىرىسلارنى بىر مەزگىل مىزان ئەلگەكلىرىدىن ئۆتكۈزۈپ ئۆز قىممەت قارىشىغا خىلاپلىق قىلماسلىق شەرتى ئاستىدا ھەرىكىتىگە بەزى ئۆزگىرىشلەرنى كىرگۈزىدۇ. يەنە بەزىلەر بولسا يېڭى خىرىسلارغا ئەل بولۇپ، يېڭى غىدىقلىنىشلارغا بەرداشلىق بېرەلمەي، بىر ئىجتىمائىي توپقا ئورتاق بولغان قىممەت قاراشلاردىن ۋاز كېچىشكە، گۇمانلىنىشقا، سوۋۇشقا باشلايدۇ. ئىككىنچى خىلدىكى ئادەملەر ئاۋۇغاندا بىر جەمئىيەتنىڭ ئورتاق قىممەت قارىشى ئومۇمىيۈزلۈك خىرىسقا دۇچ كېلىدۇ. بۇنداق ئادەملەرنىڭ كوللېكتىپ ۋىجدانىغا خىلاپلىق قىلغان قىلمىشلىرى جەمئىيەت تەرىپىدىن دەككىلەنمىگەن ۋە رەت قىلىنمىغاندا ياكى كۆچلۈك ئىجتىمائىي ئىنكاس، جاماەت پىكرىگە دۇچ كەلمىگەندە، ئۇنداقلارنى دورايدىغانلار كۆپىيىدۇ ھەم يادرولۇق قىممەت قارىشىغا قارشى ھالدا «تاپتىن چىققۇچىلار تارماق مەدەنىيىتى» (Deviance Sbculture, 越轨亚文化) شەكىللىنىدۇ. يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ خىل ئەندىزىدە ھەرىكەت قىلىشقا كۆنگەن ئادەملەر ئۆزلىرىنىڭ قىلىقلىرىدىن گۇمانلانمايدىغان، ئۇنىڭغا ئادەتلىنىدىغان بولىدۇ؛ ئۆزلىرىنىڭ قانداق مەسىلەكتە چىڭ تۇرۇپ، نېمىگە قارشى تۇرۇشى كېرەكلىكىنىمۇ چۈشەنمەيدۇ؛ ھەتتا يادرولۇق قىممەت قاراش ۋە ئەقىدە- پىرىنسىپلارغا ئىگىلىق ۋە ئاگاھسىز يوسۇندا ئاسىلىق قىلىۋاتقىنىنى تۇيمايدۇ. بۇنداق ئادەملەر جەمئىيەتتە كۆلدەم ھاسىل قىلغاندا تەبىئىي ھالدا ئۇلارنىڭ ھەرىكەت نۇسخىلىرى جەمئىيەتلىشىدۇ، ئىجتىمائىي بىنورمالىلىق ئومۇملىشىدۇ ۋە كىملىك كىرىزىسىغا پاتقان، زىددىيەتلىك كىملىك ئىسكەنجىسىدە قالغان بىر جەمئىيەت بارلىققا كېلىدۇ. [4]

جەمئىيەتلىشىۋاتقان چاكىنلىق ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ئومۇملىشىۋاتقان ئەنە شۇنداق ئىجتىمائىي بىنورمالىلىقلارنىڭ بىر تۈرى بولۇپ، يىلتىزى ئىجتىمائىي سىستېمىلاردا، سەھنىسى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەردە، سىمۋوللۇق ئالاقىلەر ۋە ھوقۇق مۇناسىۋىتىدە، جەريانى زامانىۋىلىشىش، شەھەرلىشىش مۇساپىسىدە ئەكس ئېتىدۇ. جەمئىيەتلەشكەن چاكىنلىقنىڭ مۇناسىۋىتىنى چۈشىنىش ئۈچۈن بىر قانچە ئۇقۇم ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى- قىممەت قارىشى، پەرھىز ۋە ئىجتىمائىي سىستېمىلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى، ئەخلاق ۋەسۋەسىسى بىلەن يادرولۇق ئەقىدە ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى، كوللېكتىپ ۋىجدان، ئېتىقاد ۋە ئېتىقادسىزلىق ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى، ھالاللىق ۋە بۇلغىنىش ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى چۈشىنىشىمىز كېرەك. جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ يۇز نەچچە يىللىق تارىخىدا بۇ ھەقتە بىر مۇنچىلىغان نەزەرىيە سىستېمىسى تۇرغۇزۇلغان. يەنە شۇنىمۇ ئېيتىش كېرەككى، بۇ ئۇقۇملار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى چۈشىنىش ئۆز نۆۋىتىدە جەمئىيەتشۇناسلىقتا نۇقتىلىق مۇلاھىزە قىلىنىدىغان ئىجتىمائىيلىشىش، جەمئىيەتتىن يۇقىرۇش، ئاممىۋى مېدىيەلەر، زامانىۋىلىشىش، شەھەرلىشىش، سانائەتلىشىش، دوراش، زىددىيەت، ئىجتىمائىي قۇرۇلما، مۇراسىم قاتارلىق ئۇقۇملارنى چۈشىنىشنى تەقەززا قىلىدۇ. بىز بۇ ھەقتىكى تەھلىلىمىزنى ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىن كونكرېت تۇرمۇش كارتىنىلىرىنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ، ئېمىل دۇركايىم، تالكوت پارسونس، روبېرت مېرتون، مەربي دوگلاس، ستەنلېي كوخېن، ئانتونىي گىددىنس، ئېدۋارد شىللىس، لېۋ ستراۋس، گابرىل تاردې قاتارلىق جەمئىيەتشۇناس ۋە ئىجتىمائىيەت پسىخولوگلىرىنىڭ مۇناسىۋەتلىك نەزەرىيەلىرىدىن پايدىلىنىش ئارقىلىق ماقالىمىزنىڭ ئىككىنچى، ئۈچىنچى بۆلەكلىرىدە قانات يايدۇرىمىز. نۇقتىنەزەرگە دەلىل كۆرسىتىش ئۈچۈن جەمئىيەتتە ئۇيغۇر پاراڭ ئەنئەنىسىگە يات ھالدا ئومۇملىشىۋاتقان، ئابدۇكېرىم ئابلىز ئىتوتلىرىدىن ئۆگىنىپ ۋە بىر- بىرىنى دوراپ مەيدانغا كەلگەن ھەم «ئابدۇكېرىم ئابلىز ماقال- تەمسىللىرى» شەكلىدە تېز سۈرئەتتە يامراۋاتقان «ئالىم بولساڭ ئالەم سېنىڭكى، شوجاڭ (مەكتەپ مۇدىرى) بولساڭ خانىم سېنىڭكى»، «زۇيىا شاڭ خەيپا چۇلەيلې» (ئاغزىمغا قوقاق چىقىپتۇ) قاتارلىق بىنورمال چاكىنا ئېيتىم ھادىسىسىنى، 2007- يىلىدىن بېرى شەھەر ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ئۇيغۇر مۇراسىم مەدەنىيىتىگە مۇخالىپ ھالدا ئومۇملىشىۋاتقان ۋە «دەۋرىنىڭ ئېھتىياجى» دەپ جەمئىيەتلىشىۋاتقان تۈيى شىرەسىدە ئولتۇرماي تۇرۇپ، مېھمانغا بىر پىيالە چاي قۇيماي تۇرۇپ پۇل يىغىش ھادىسىسىنى؛ مەلۇم بىر تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى تەرىپىدىن 2009- يىلقى بالىلار بايرىمىغا ئاتاپ ئىشلەنگەن ئۇيغۇرچە سەنئەت پىروگراممىسىدا 10 ياشقىمۇ توشمىغان سەبىي ئۇيغۇر قىزلىرىغا كىندىكى ئوچۇق ئۇسسۇل ئويناتىش ھادىسىسىنى؛ چەت ئەلدە مەن كۆرگەن بەزى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا بالىلىرىغا ئانا تىلى چىقىشتىن بۇرۇن

ياپونىيەدە تۇرغانلارنىڭ ياپونچە، تۈركىيەدە تۇرغانلارنىڭ تۈركچە، ئامېرىكىدا تۇرغانلارنىڭ ئىنگلىزچە ئۆگىتىش ھادىسىسىنى؛ ئانا يۇرتىمىزدىكى بىر نامرات دېھقان قىزىنىڭ توي كۈنى ياۋروپا پاسونىدىكى توي كۆڭلىكى كىيىپ «شيالى» پىكاپتا كۆچۈرۈلۈش ئالدىدىكى كۆرۈنۈشنى تەھلىل قىلىمىز. جەمئىيەتلەشكەن چاكىنىلىقنىڭ نۇسخىلىرىنى ئۆزىدە يوق كىملىكنى بېزەپ كۆرسىتىش، كوللېكتىپ ۋىجدانغا ئاسىيلىق قىلىش، ماددىيلىشىش ھەم تاۋار ۋەسۋەسىسى، جاھانسازلىق كويىغا كىرىش، شەھۋەت ۋە كەيپنىڭ دەيدىيىگە ئۇسسۇل ئويناش قاتارلىق نۇقتىلاردىن؛ ئۇنىڭ ئاقىۋىتىنى ئىجتىمائىي ئىنكاس ئىقتىدارى ئۆلۈش، ئىجتىمائىي ئۇيۇشۇشچانلىقى ئاجىزلاش، زىددىيەتلىك كىملىك ۋە كىملىك كىرىزىسى پاتقىقىغا پېتىش، يادرولۇق قىممەت قاراشلىرى ۋە ئەخلاق تۇغانلىرىغا چاك كېتىش نۇقتىلىرىدىن مۇھاكىمە قىلىمىز.

2 . چاكىنىلىقنىڭ ئىپادىلىرى: راست ئىشلار خاتىرىسى

پاكىت تەھلىلى(2)

كىندىكى ئوچۇق ئۇسسۇل ئويناۋاتقان سەبىي قىزلار ۋە باشقىلار

2009- يىلى ماي ئېيىنىڭ ئاخىرىدا ئانا يۇرتۇمدىكى مەلۇم بىر شەھەردە مەلۇم تېلېۋېزىيە ئىستانسىسى تەرىپىدىن بالىلار بايرىمىغا ئاتاپ ئىشلەنگەن سەنئەت پروگرامىسىنىڭ سۈرەتكە ئېلىش پائالىيىتىگە قاتناشتىم. بۇ پائالىيەتنى مەلۇم بىر شىركەت خوجايىنى ئۆز يېنىدىن پۇل چىقىرىپ، تېلېۋېزىيە ئىستانسىسى بىلەن بىرلىشىپ ئۇتكۈزگەنىكەن، ماڭىمۇ تەكلىپنامىدىن بىرسى تەگدى. پائالىيەتنىڭ بېشىدا ۋەتەننى، كومۇنىستىك پارتىيەنى مەدھىيەلىيدىغان نومۇردىن بىرقانچىسى ئورۇندالغاندىن كېيىن ئۇيغۇر ئۇسسۇلىدىن بىرنەچچىسى ئوينالدى. قىزىق يېرى، ھەر قايسى باشلانغۇچ مەكتەپتىكى ئۇسسۇل ئوينىغان سەبىي قىزلار قولتۇقى، كىندىكى ئوچۇق سەھنە كىيىمى كىيىشكەنىدى. بۇ ئوماقلىرىمىز ئورۇندىغان شوخ ئۇسسۇللاردىن خۇرسەن بولغان بولسامىمۇ، ئۇلار كىيگەن يېرىم يالىڭاچ كىيىملەر كۆڭلۈمنى غەش قىلدى. «بۇلارنى ئاشۇ يېشىدا كىندىكى، قولتۇقى ئوچۇق كىيىم كىيىشكە مەجبۇر قىلغان نەرسە نېمىدۇ؟ ئاتا-ئانىلىرى، ئوقۇتقۇچىلىرى ۋە رېژىسسورلار بۇنىڭغا دىققەت قىلمىغانمىدۇ؟» دېگەن ئىزتىراپلىق خىياللار كاللامدىن ئۆتتى. قارىشىمچە، ئۇسسۇللارنى سەبىيلەرگە بۇنداق كىيىملەرنى كىيدۈرۈپ ئوينىتىش ئۇلارغا قىلىنغان زىيانكەشلىكتىن باشقا نەرسە ئەمەس ئىدى. ئەتراپىمغا قارىدىم. كىشىلەر كۆزۈمگە پەرۋاسىزدەك، بىر نەرسىگە ھەيران قالمىغاندەك كۆرۈندى. شۇ ئارىدا خىيال ئېكرانىم ئىختىيارسىز ئامىۋى مېدىيەلەرگە مۇناسىۋەتلىك يەنە بىر كۆرۈنۈشكە كۆچتى.

2005- يىلنىڭ بېشىدا مەن ئىلگىرى خىزمەت قىلغان شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى دۆلەت باج ئىدارىسىنىڭ تەربىيەلەش مەركىزى ئۇرۇمچى غەربىي پويىز ئىستانسىسىغا يېقىن بىر جايدا يېڭىدىن قۇرۇلدى. خىزمەت ئورنىمىز شەھەر مەركىزىدىن يىراق بولغىنى ئۈچۈن ئىدارىدىن ھەر ئىككى ئادەمگە بىردىن ياتاق بېرىلدى. مەن ئايدا بىرقېتىم نۆۋەتچىلىك كەلگەندە ئاشۇ ياتاقتا يېتىپ قالاتتىم. كۆپ ھالدا كەچ سائەت توققۇز- ئونلارغىچە كىتاب كۆرگەندىن كېيىن، ئۇخلاشتىن بۇرۇن كۈندىلىك ئۇچۇرلاردىن خەۋەر تېپىش مەقسىتىدە تېلېۋېزورنى ئاچاتتىم ۋە قانال يۆتكەيتتىم. ئاشۇ يىلى ئۇيغۇر قانالىلىرىدا كۆرگەن ۋە ئۆزۈم قەتئىي قوبۇل قىلالمىغان بىر كۆرۈنۈش تا ھازىرغىچە ئېسىمدىن چىقمايدۇ. يەنى ئۇرۇمچى تېلېۋېزىيە ئىستانسىسىنىڭ «رىشتە» پروگرامىسىدا توختىماي ئىچ كىيىم مودېل مۇسابىقىسى كۆرسىتىلەتتى. يەنە كېلىپ، بۇنداق نومۇر تەكرار- تەكرار كۆرسىتىلەتتى، تەكرار- تەكرار تەلەپ قىلىناتتى. سىز بۇنداق كۆرۈنۈشنى كۆرمەي دېسىڭىزمۇ، قانال يۆتكىگەندە ھامان كۆزىڭىزگە چېلىقىپ تۇراتتى. بۇنداق ئەھۋالنى ئۆزۈم نۆۋەتچىلىك قىلغان كېيىنكى ئايلاردىمۇ ئۇچراتقاندىن كېيىن، ئاخىرى بىر كۈنى ئۇرۇمچى تېلېۋېزىيە ئىستانسىسىغا تېلېفون قىلىپ بۇ ھالدىن قاقشىدىم؛ بۇنداق قىلىشنىڭ ئۇيغۇر ئەنئەنىسىگە مۇخالىپ ئىش ئىكەنلىكى، ياشلىرىمىزنى، سەبىيلەرنى زەھەرلەش دەرىجىسى چوڭقۇر بولىدىغانلىقىنى چۈشەندۈردۈم. تېلېفوننى ئالغان قىز ھۆرمىتىم ئۈچۈن گېيىمنى ئاخىرىغىچە ئاڭلاپ تۈگەتتى ۋە پىكرىمنى رەھبەرلىككە يەتكۈزۈپ قويىدىغانلىقىنى ئېيتتى. ئەمما، كىيىنكى ئايلاردا بۇنداق نومۇرلار بېرىلىۋەردى. ھازىر ئۇرۇمچى تېلېۋېزىيە ئىستانسىسىنىڭ شۇ خىلدىكى نومۇرلارنى داۋاملىق بېرىۋاتقان- بېرىۋاتمىغانلىقىدىن خەۋىرىم يوق .

پاكىت تەھلىلى (3)

«ئابدۇكېرىم ئابلىز ماقال - تەمسىللىرى»مۇ؟

2009- يىلى ئىيۇننىڭ بېشىدا ئۇرۇمچىدىكى بىر نەچچە تونۇشۇم بىلەن بىر سورۇندا تاماقتا بويقالدىم. ئارىلىقتا قىزىقچىلىققا ئامراق بىر تونۇشىمىز كېچىكىپراق كەلدى. قارىسام، جاۋغىيىغا قوقاقتەك بىر نەرسە چىقىپ قاپتۇ.

— ئاغزىڭغا نېمە بولدى ھوي؟ — دېدى يېنىمدىكى بىر بۇرادىرىمىز.

— زۇيباشاڭ خەيپا چۈلەيلې، — دېدى ئۇ ئابدۇكېرىم ئابلىز ئىتوتلىرىدىكى گەپلەرنى دوراپ.

ئۇ ھېلىدىن ھېلىغا ئابدۇكېرىم ئابلىزنىڭ ئۇيغۇر ئېيتىملىرىنى «خەنزۇچە تەرجىمە قىلىپ» سەھنىگە ئېلىپ چىققان گەپلىرىنى ياغدۇرۇۋەتكىلى تۇردى. بۇنىڭ بىلەن باشقىلارنىڭ ئاغزى ئېچىلدى. «تۇخۇ داڭگال چۈشەيدۇ، ئۆچكە جاڭگال»، «دوستۇمنىڭ كۆڭلىنى دەپ بويۇمدا قاپتۇ» دېگەندەك ئۇيغۇر خەلق ماقال- تەمسىللىرىنىڭ چاكىنىلاشتۇرۇلغان «تەرجىمىسى» كەلسە- كەلمىسىدۇ ئېيتىلىشقا باشلىدى.

— ئابدۇكېرىم ئابلىزنىڭ ئىتوتلىرىنى ياخشى كۆرىدىكەنسىز- دە؟ — دېدىم مەن بۇ گەپلەرنى باشلاپ بەرگەن بۇرادىرىمىزگە، — مەخسۇس يادلامسىز نېمە بۇ گەپلەرنى؟

— ئانچە- مۇنچە كۆرۈپ قويىمەن، يادلايمۇ كەتمەيمەن. ھازىر ئابدۇكېرىم ئابلىزنىڭ گەپلىرى مودىغۇ! — دېدى ھېلىقى بۇرادىرىمىز پەرۋاسىز كۈلۈپ تۇرۇپ.

2009- يىلى 12 - ئىيۇن ئەدەبىياتشۇناس ئابدۇقادىر جالالىدىن، ئوبزورچى يالقۇن روزى قاتارلىق بىر نەچچە زىيالىي بىلەن ئۇرۇمچىدىن كۇچاغا لېكسىيە سۆزلىگىلى باردۇق. ئەنجۇمەننى بۇ دىيارنىڭ پىچاق ئۈچى

زىيالىيلىرىدىن سانالغان، ماتارسا، سەنئەت ۋە ئىجتىمائىيەت بويىچە يېتىلىۋاتقان لەۋزۇللۇق تەتقىقاتچىلىرىدىن كۆچا ناھىيە مەدەنىيەت - تەنتەربىيە ئىدارىسىنىڭ باشلىقى ئەخمەت كېيىر ئەپەندى بىلەن ج ل ب كۆچا ناھىيىلىك كومپارتىيە تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى ئەھمەد داۋۇد ئەپەندىلەر تەشكىللىگەندى. ئۇچىنچىسى كۆنسى قالماقلار ئىۋرۇمچىگە ئالدىراش قايتتى، مەن ئەتىسى يۇرتىمغا ئوچتورپاغا بېرىشنى بالانلىقانلىقىم ئۈچۈن كۆچىدا بىر كۈن ئارتۇق تۇرۇپ قالدىم ۋە بىر قانچە ئەدەبىيات لەۋەسكارىنىڭ ھەمراھلىقىدا كۆچا ئارىلىدىم. بىز جەريانىدا ئابدۇكېرىم ئابلىزنىڭ ئۇيغۇر تىلى ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا مۇخلىس لەقىدا سەنئەتكە ئېلىپ چىققان (بۇنىڭ سۆھبىتى ماقالىنىڭ نەزەرىيىۋى مۇھاكىمە قىسمىدا تونۇشتۇرىدۇ) خېلى زور كۆپ قىسىم سۆزى ئوخشىغان ئادەملەرنىڭ ئاغزىدىن ئوخشىغان ئۇسۇلدا چىقتى. بىز ھالنى ئوچتورباندىكى يالغۇز ئۆيىمىزدە ئويلاپ ئولتۇرۇپ، ئۇنىڭ ئېيتقانلىرىنى ئېنىقلاشقا زوقىدىن يالغۇز ئۆزلىرىنىڭ ئۇيغۇر تىلىنى ئالغىنىز يوقلىقى ياكى ئالغىنىز يوقلىقىنى تەيىنلىيەتتى. چۈنكى بۇ بەش- ئالتە يىلدىن بېرى خېلىلا جەمئىيەتلىشىپ قالغان ھادىسە بولغاچقا، ئۇلار بۇ تۇغرىسىدا ئويلىنىپمۇ يۈرمەيتتى، ھېرانمۇ قالمايتتى.

2010- يىلى مايدا تور مۇنبەرلىرىنىڭ بىر قىسمى ئىلگىرى كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، بېيجىڭدىن تەستىقلانغان «ئىل كۈيى» مۇنبىرىدە «ئابدۇكېرىم ئابلىز ماقال- تەمسىللىرى» دەپ بىر تېما بەرپا بولدى. چۈچۈپ كەتتىم. چۈنكى مەن بۇ ئېيتىملارنىڭ جەمئىيەتلەشكەندىن كېيىنكى ئاغزىدىن ئەنسىرەپ يۈرەتتىم. دېگەندەك، ئالتۇ كەيكە خوتتار ياشلار ماڭا ئەدىلىكە ئۇ كەيلەرنى ماقال- تەمسىل دەرجىسىگە كۆتۈرۈپ رەتلەپ چىققانىكەن. تېمىنىڭ مەزمۇنىنى تولۇقلاپ، تۆۋەنگە تۆۋەندىن چۈشۈۋاتقان ئىنكاسلار ھەيران قالىرلىق ھېسسىياتىنى كۆچەيتىۋەتتى. مەن ئالغا ئۇلگۈرمەكەن ياكى ئالغىسامۇ ئۇنتۇپ قالغان «خوتۇنىنىڭ قەبرىسى تاتلىق، تۆخۈنىڭ تېرىسى تاتلىق»، «سارال بولساڭ بېرە ئويىنا، قەبرى خوتۇندىن نېرى ئويىنا»، «ئالىم بولساڭ ئادەم سېنىڭكى، شوجاڭ بولساڭ خانىم سېنىڭكى»... دېگەندەك چاكنا ئېيتىملار ماقال- تەمسىل دەرجىسىگە كۆتۈرۈلۈپتۇ. غەزەپتىن يېرىلغۇدەك بولدۇم. سۆھبى، نۇرغۇن ئادەم تۆۋەنلىتىۋاتقان، كۆنۈپ كەتكەن بۇ ياخشى ئېيتىملار جەمئىيەتلىشىپ ئىنتايىن يامان تەسىر پەيدا قىلغانىدى. ئىختىيارسىز كالامدىن: «ئۇيغۇر تىلى بىر كىشىنىڭ ئەخمىي مۇلكىمۇ؟ خالىغانچە دەسسەپ- بېتىقدايدىغان لاي قەبرىمۇ؟ جولياناڭلىرىغا ئۇيغۇر يارىڭ سەنئەتكى يېرىشىلىرىنى، يېرىملىرىنى بۇزۇش ھوقۇقىنى كىم بەردى؟ تاماشىبىنلارنى كۈلدۈرۈش ئۈچۈن چوقۇم زادىلا ئەخمىي كەپرەكمۇ؟» دېگەن خىياللار ئۆتتى.

پاكىت تەھلىلى(4)
ماددىيلىشىش ۋە تاۋار ۋەسۋەسىسى: بۇ ئادەت قاچانلاردا ئومۇملاشتى؟

ھەر قېتىم تەتىلدە ۋەتەنگە قايتقىنىمدا ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ئومۇملىشىشقا ياكى پەيدا بولۇشقا ئۇلگۈرگەن بىرەر يېڭى ئادەتنى، بىرەر يېڭى ئىشنى بايقايمەن. تويغا كەلگەن مېھمانلارغا بىرەر پىيالە چاي قويماي ئىشۈرۈپ يۈل يېغىش— مەن 2007- يىلى دېگەندىن ئىلگىرى ئۇرۇمچىگە قايتقاندا بايقىغان ئالتۇ خىلدىكى ئىشلارنىڭ بىرى. بىر كۈنى تەكلىپكە بىنائەن ئۇرۇمچى جەنۇبىي ئارالىق يولىدىكى بىر رېستورانغا كىردىم- بىكىت تويغا بېرىپ قالدىم. بىر نەچچە تونۇشۇم بىلەن رېستوراننى بىنالىي ئالدىدا ئوچرىشىپ زالغا جىپىشىپ ئوچۇن ئوسۇلغا چۈشكە ماسلىنىۋاتقان مەزگىلدە بىر تەرىپىدە مېھمانلارنى كۈتۈۋېلىش ئوچۇن تورغان ساھىجامالارنى، يەنە بىر تەرىپىدە شەربەت دېتېرى- قەدەھنى تەييار قىلىپ ئولتورغان ئىككى قىزنى كۆرۈپتۇم. ساھىجامالار بىلەن كۆرۈشۈپ بولۇشمىزغا، ئالدىمىزدا ماڭغان يۇرۇشمىز «يارىشقىمىزنى قويۇۋېتەيلى» دەپ قالدى. مەن ئۇنداقلا بايىقى ئىككى قىزنىڭ رېستورانغا كەلگەن مېھمانلاردىن پۇل يىغىشقا مەسئۇل ئىكەنلىكىنى بايقىدىم. ئالتىنچىنى قويۇپ زال ئىچىگە كىردىم. رېستوران ئىچىگە قەدەم باسمايلا تورۇپ پۇل قويىدىغان ئىشنى تۇنجى قېتىم كۆرۈۋاتقاچقا ھەيران بولمايلا تۇرالمىدىم ۋە بىر ئورۇنغا جايلىشىۋالغاندىن كېيىن بوش ئالۋاردا بىجىرلاپ بايىتىن بىلە كەلگەن بىر يۇرۇشمىزدىن سورىدىم:

— قاچانلاردا ئومۇملاشتى رېستورانغا كىرمەي تۇرۇپ پۇل يىغىدىغان بۇ ئادەت؟

— خېلى بوبقالغۇ، سەن ئەدى كۆرۈۋېتىپسەن- دە! — دېدى ئۇ.

— مەن ئوقۇشقا مېڭىشتىن بۇرۇن بۇنداق ئادەت يوقىدەك قىلغان،— دېدىم مەن.

دېمىسۇ مەن 2007- يىلى ئىيۇندا ئابېرىكغا ئوقۇشقا مېڭىشتىن بۇرۇن بۇنداق ئادەتنى ئوچرىتمىغانىدىم. ئېسىمدە قېلىشىچە، بۇرۇن زالغا كەلگەن مېھمانلار جايى قويۇلۇپ، تاماق تارتىلىپ بولغاندىن كېيىن تەيى ئىككىنچى ئالتىنىنى قويىتتى. بىلىشىچە، بىر بېلە جايلىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ مېھماندارچىلىق، تەيى- تۆكۈن، نەزىر- چىراغ ئادەتلىرىدە تۇتىدىغان رولى زور ئىدى. ئۇ خىلدىكى سورۇنلاردا كەلگەن مېھمانلاردىن ھال سورىتىپ، مەقسىتىدە ئالۋۇل جايى قويۇلغاندىن كېيىن ئاندىن باشقا رەسمىيەتلەر بىجا كەلتۈرۈلەتتى. ئەدى كۆرۈۋاتقىنىم ئالتۇ ئۇرۇپ- ئادەتلىرىمىزگە يۇتۇنلەيدىغان يات ھالدا پەيدا بولغان بىر كۆرۈنۈش ئىدى. ئەترايىمدا ئولتورغان تونۇشلىرىمدىن بۇ ئىشقا قانداق قارايدىغانلىقىنى سورىدىم.

— ئىشقىلىپ مەن قوبۇل قىلالمايمەن،— دېدى بىر ئوقۇتقۇچى تونۇشۇم، — ئۆتۈپ كەتكەن جاكىنلىق، ئاچ كۆزلۈك بۇ.

— قانداق قىلسۇن ئەدى،— دېدى بىر مەۋرىسى ئىدارىدە ئىشلەيدىغان يەنە بىر تونۇشۇم،— بۇ دېگەن دەۋرنىڭ ئېھتىياجى. بۇنداق قىلمىسا يۇل قويىلىي جىقىپ كېتىدىغان قېلىنلار ئالۋۇپ كېتىدۇ.

— نېمىلەرگە كۆنمەكەن خەق بىز،— دېدى مەن تونۇمايدىغان يەنە بىرەيلەن،— بۇ ئادەتكىمۇ كۆنۈپ كەتتۇق. ئەمما، مەن بۇ ئىشنى يەقەت ئىدىيەمدىن ئۆتكۈزەلمەيمەن. ئوغلۇمنىڭ خەتنە تويىدا ھەرگىز بۇنداق قىلمايمەن.

بۇ ئىشنى ئۆزۈن ئويلاندىم. شۇ ئىشتىن كېيىن ئۇرۇمچىگە يەنە ئۈچ قېتىم قايتتىم. ھەر قېتىم قايتقىنىمدا بىر- ئىككىدىن توي باغقىنى تاپشۇرۇۋالاتتىم. كۆزىتىشىمنىڭ نەتىجىسى شۇ بولدىكى، بۇ ئادەت ئۇرۇمچى ئۇيغۇرلىرىدا، مۇراسىم مەدەنىيىتىمىزدە ئاللىبۇرۇن ئومۇملىشىش، جەمئىيەتلىشىشكە ئۇلگۈرۈپتۇ ۋە باشقا بەزى شەھەرلەرگىمۇ تارقىلىپ بوپتۇ. ئاشۇ كۆزىتىشلىرىم داۋامىدا ئۆز- ئۆزۈمدىن: «بىر جەمئىيەتتە ئومۇملىشىپ بولغان ئىش بولسىلا توغرا بولامدۇ؟ بۇ، زامانىۋىلاشقانلىقتىنمۇ، تەرەققىياتتىنمۇ بەلگىسىمۇ؟ دەۋرنىڭ

ئېھتىياجىمۇ؟» دەپ سورىدىم (بۇ ھەقتىكى تەھلىللىرىم ۋە بۇ ئادەتنى نېمە ئۈچۈن جەمئىيەتلەشكەن چاكىنىلىق دائىرىسىگە كىرگۈزگەنلىكىمنىڭ سەۋەبىنى ماقالىنىڭ نەزەرىيەۋى مۇھاكىمە قىسمى بولغان 3 - 4 - بۆلەكلىرىدىن كۆرۈڭ).

پاكىت تەھلىلى(5):

بالىلىرىمىزنى مۇشۇنداق تەربىيەلەمدۇق؟

ئوغلۇمنى ئىككى يېرىم ياشقا كىرگەن يىلى ئايالىم بىلەن بىللە ئامېرىكىغا ئېلىپ كەلدىم. مېڭىشتىن بۇرۇن بەزىلەر بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ: «ئوغلىڭىزنىڭ تىلى ئىنگلىزچە تېزلا چىقىپ كېتىدىغان بويتۇ-دە!» دېيىشتى زوقلىنىپ. «ياق، — دېدىم مەن، — ئانا تىلى تولۇق چىقىپ بولمىغۇچە ئىنگلىز تىلى ئۆگەتمەيمەن. مەنمۇ ئىنگلىزچىنى 23 يېشىمدىن، خەنزۇچىنى 11 يېشىمدىن باشلاپ ئۆگەنگەن، كېيىن ئۆگىنىۋالىدۇ ئىنگلىزتىلىنى!» ھاۋايغا كەلگەندىن كېيىن دېگىنىمدەك قىلدىم. ئۇ يەرنىڭ يەسلى مائارىپىدا بالىلارنى ئىككى ياشقا توشقاندىن تارتىپ قوبۇل قىلىدىكەن؛ ھاۋاي ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئوقۇتقۇچى- ئوقۇغۇچىلارنىڭ بالىلىرىغا مۇلازىمەت قىلىدىغان يەسلىلىرىمۇ بار ئىكەن. لېكىن مەن ئوغلۇمنى يەسلىگە بەرمىدىم. ئوغلۇم ھازىر تۆت ياشقا قاراپ ماڭدى. ئۇ ھازىر ئۇيغۇر تىلىنى بېرىلىپ ئۆگىنىۋاتىدۇ. تىلى راۋان چىقىپ بولمىغۇچە باشقا تىل ئۆگىتىش نىيىتىم يوق.

بىر كۈنى ھاۋاي ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئىنژېنېرلىق ئىنستىتۇتىدا ئوقۇتقۇچىلىق قىلىدىغان بىر تۈرك تونۇشۇم بىزنى ئائىلە بويىچە مېھمانغا چاقىردى. ئۇ، كالىفورنىيەدىكى بىر ئۇنىۋېرسىتېتتا دوكتورلۇقتا ئوقۇش داۋامىدا ئۇ يەردىكى بىر قانچە ئۇيغۇر بىلەن يېقىن ئۆتكەنىكەن. گەپتىن گەپ چىقىپ، پاراڭنىڭ تېمىسى كالىفورنىيەدە ياشاۋاتقان بىر نەچچە ئۇيغۇرنىڭ ياشاش ئەھۋالى توغرۇلۇق بويقالدى.

— ئۇ يەردىكى بىر نەچچە ئۇيغۇر قېرىندىشىمىزنىڭ بالىلىرىغا قاراپ ھەيران قالدىم، ئۇيغۇر بالىلار ئانا تىلىدا سۆزلىيەلمەيدىكەن، ئاتا- ئانىلار بالىلىرى بىلەن ئىنگلىزچە سۆزلىشىدىكەن. بەزىلەر بالىلىرىغا داۋىد دىگەندەك چەت ئەلچە ئىسىم قويۇپتۇ. ئۇلارنىڭ بالىلىرىغا نېمە ئۈچۈن ئۇيغۇرچە ئۆگەتمىگەنلىكىنىڭ سەۋەبىنى چۈشىنەلمىدىم. لېكىن، ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى ئاياپ سەۋەبىنى سورىمىدىم، — دېدى ئۇ ۋە ئېھتىيات بىلەن قوشۇپ قويدى، — بەلكىم كالىفورنىيەنىڭ باشقا جايلىرىكى ئۇيغۇرلار باشقىچە يول تۇتۇۋاتقان بولۇشى مۇمكىن.

ئارىدىن بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن، ھونۇلۇلۇدا ئوقۇش، ئىشلەش مۇناسىۋىتى بىلەن تۇرۇپ قالغان بىر نەچچە ئۇيغۇر ئائىلىسىدىكىلەر بىلەن مەسلىھەتلىشىپ ئايدا بىر قېتىم ئوپچە دالا تامىقى يېرىدىغانغا كېلىشتۇق. شۇ ئارىدا 2004- يىلىدىن 2008 - يىلىغىچە تۈركىيىدە تۇرغان بىر جۈپ ياش ئەر- خوتۇنمۇ كەلدى. دالا تامىقىغا ئۇنىمۇ تەكلىپ قىلدۇق. شۇڭغىچە مەن چەت ئەللەردىكى ئۇيغۇر قېرىنداشلىرىمنىڭ بالىلىرى توغرۇلۇق تۈزۈكرەك چۈشەنچىگە ئىگە بولمايتىكەنمەن. تۇنجى قېتىملىق پائالىيىتىمىزدە بىر ئىشنى ھەيرانلىق ئىچىدە بايقىدىم. يەنى تۈركىيەدە تۇرغان قېرىندىشىمىزنىڭ ئۇچ ياشلىق ئوغلىنىڭ تىلى تۈركچە، بەش يىلدىن بېرى ئىزچىل ھونۇلۇلۇدا تۇرۇۋاتقان ۋە ئوقۇۋاتقان يەنە بىر قېرىندىشىمىزنىڭ ئىككى بالىسىنىڭ تىلى يۈتۈنلەي ئىنگلىزچە چىقىپتۇ.

بۇ بالىلار ئۇيغۇرچە سۆزلىيەلمەيدىكەن، ئاتا- ئانىسى بىلەن باشقا تىللاردا سۆزلىشىدىكەن. ھەيرانلىقىمنىڭ سەۋەبى شۇكى، بۇ بالىلارنىڭ ئاتا- ئانىلىرى ئىچىدە ھېچقايسىسىنىڭ چەت ئەلدە تۇرغان ۋاقتى بەش يىلدىن ئاشمىغان ۋە ئۇ ئاتا- ئانىلار چەتكە چىقىشتىن بۇرۇن ئۇرۇمچىدە چوڭ بولغان ۋە ياشىغاندى. تۈركىيەلىك دوستىمىزغا ئوخشاشلا مەنمۇ بۇ بالىلارغا ئانا تىل ئۆگىتىشكە توسقۇنلۇق قىلىۋاتقان كۈچنىڭ نېمىلىكىنى بىلمەي ھەيران قالدىم. كېيىن باشقا دۆلەتلەردە ئوقۇۋاتقان بىر قىسىم قېرىندىشىمىزنىڭ ئارىسىدىمۇ بالىلىرىغا شۇ دۆلەتلەرنىڭ تىللىرىنى ئۆگىتىش قىزغىنلىقىنىڭ يۇقىرىلىقىنى بايقاپ قالدىم. بۇنداق ئەھۋال خېلىلا ئومۇملاشقانمۇ ئېيتاۋۇر، كېيىنچە چەت ئەلدە دوكتورلۇقتا ئوقۇۋاتقان بىرەيلەن «بۇ بالىلارنى كىم ئۈچۈن تەربىيەلەۋاتىمىز؟» دېگەن تېمىدا ماقالە ئېلان قىلدى. بۇ ماقالە ۋەتەن ئىچىدىكى ئىنتېر تورلىرىدىمۇ بېسىلدى. دېمەك، چەت ئەللەردە بالىلىرىغا ئانا تىل ئۆگەتمەسلىك خېلىلا ئومۇملاشقان ھادىسە بولسىمۇ، ئۇيغۇر تىلىمىزنىڭ يىغىسىنى يىغلايدىغان قېرىنداشلىرىمىز يەنىلا ئاز ئىكەن.

پاكىت تەھلىلى(6)

«چۈش كۆرۈۋاتقان» قىزلار

قولۇمدا شىنجاڭ فوتوسۈرەت - گۈزەل سەنئەت نەشرىياتى نەشر قىلغان «شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئۇرپ- ئادەتلىرى» ناملىق كىتاب تۇرۇپتۇ. كىتابنىڭ «ئۇيغۇرلارنىڭ توي- تۆكۈن ئادىتى» دېگەن قىسمىدا ئالاھىدە بىر سۈرەت كۆزگە تاشلىنىپ تۇرىدۇ. سۈرەتتە ياۋروپاچە توي كۆڭلىكى كىيگەن بىر دېھقان قىزى توي كۆچۈرۈلۈشتىن بۇرۇن «شىيالى» ماركىلىق پىكاپقا چىقىش ئالدىدا تۇرغان بىر كۆرۈنۈش بار. سۈرەتتە «شىيالى» ماركىلىق پىكاپ بىلەن ياۋروپاچە توي كۆڭلىكى روشەن سېلىشتۇرما ھاسىل قىلىنغان.

2009- يىلى دېكابىردا ئامېرىكىدىكى داڭلىق ئامىباب ژۇرناللاردىن بىرى بولغان «دۆلەت جۇغرابىيەسى»دە ئانا يۇرتىمىزنىڭ جەنۇبىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ياشاش ئۇسۇلىغا مۇناسىۋەتلىك بەدئىيلىكى، سەۋىيەسى ئىنتايىن يۇقىرى بولغان سۈرەتلەر بېرىلدى. سۈرەتلەر داڭلىق فوتوگرافلار تەرىپىدىن تارتىلغان. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا خوتەن شەھىرىدە تارتىلغان بىر سۈرەت بولۇپ، ئۇنىڭدا مۇنداق كۆرۈنۈش ئەكس ئەتتۈرۈلگەن: چىراغلار غۇۋا يېنىپ تۇرغان، رومانتىك تۈس ئالغان بىر دىبا (ئېلېكتىرونلۇق تۈنەكخانا) دا بىر جۈپ ئۇيغۇر قىز- يىگىت تانسا ئوينىۋاتىدۇ. كومېدىيەلىك يېرى شۇكى، يۈز تەرىپىدىن تارتىلغان ئۇيغۇر قىزىنىڭ بېشىدا ياغلىق، پۇتىدا ئۆتۈك بار. بۇ بىر جۈپنىڭ چىراي ئىپادىسى دىبادا تانسا ئوينىۋاتقان، ئىچىشىپ ئولتۇرغان باشقا ئۇيغۇرلارنىڭكىدەكلا بىپەرۋا تۈس ئالغان. سۈرەتتىكى ئوبراز ئۇنۇمىدىن قارىغاندا، فوتوگرافنىڭ قىزنىڭ ياغلىقى بىلەن زال ئىچىدىكى باشقا ياۋروپاچە كۆرۈنۈشنى ئالاھىدە سېلىشتۇرما قىلىپ سۈرەتكە ئالغانلىقى چىقىپ تۇرىدۇ.

3 . قىممەت قارىشىمىز، يوسۇنلىرىمىز ۋە ئەخلاق ئىستېلاسى

ئەمدى بىز ئۇيغۇر تۇرمۇشىدىن ئېلىنغان يۇقىرىقى تۇرمۇش كارتىنىلىرىنى پاكىت سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا قويۇشنى ۋاقىتلىق توختىتىپ

سوئال قويايلى: نېمە ئۈچۈن يۇقىرىقى كۆرۈنۈشلەرنى جەمئىيەتلەشكەن چاكىنلىقنىڭ ئىپادىسى دېيىشىمىز كېرەك؟ ئاساسلىنىدىغان ئۇلۇچىم نېمە؟ بۇ نۇقتىنى شۇنىڭ ئۈچۈن ئەسكەرتىپ ئۆتىمىزكى، ئادەم توختاۋسىز چاكىنلىشىش خەۋپىگە دۇچ كېلىدۇ، ئەمما ئۆزىنىڭ چاكىنلىشۋاتقانلىقى، ئومۇملاشقانلا ئىش بولسا توغرا بوپكەتمەيدىغانلىقىنى تۇيمايدۇ. مۇئەييەن بىر ھەرىكەت ئەندىزىسىدىكى چاكىنلىق جەمئىيەتلەشكەندە بولسا، شۇ ئىجتىمائىي توپ ئەزالىرىنى بىلىپ- بىلمەي كۆنۈشكە مەجبۇر قىلىدۇ. شۇ ۋەجىدىن، سوئال قويۇش بىزگە ئۆزىمىز كۆنۈپ كەتكەن ئىش ۋە ھادىسىلەرگە قاراپ چىقىدىغان بىر كۆز ئاتا قىلىدۇ. جەمئىيەتلەشكەن چاكىنلىقنى چۈشىنىش بىزدە ئۆزىمىز كۆنۈپ كەتكەن ھەرىكەت ئەندىزىسى ۋە ئادەت چەمبىرىكىدىن تاشقىرىغا يېڭىچە نەزەردە قاراشتا لازىم بولىدىغان ئاشۇنداق بىر كۆزنىڭ بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ.

ئادەم ئۆزىنىڭ ئۆيىدە، ئۆزىگە مۇلۇك سۈپىتىدە تەۋە بولغان خاس ماكاندا ۋە ياكى يالغۇز قالغاندا ئۆز خاھىشى بويىچە ھەرىكەتكە ئۆتۈش ئەركىنلىكىگە ئىگە. ئەمما، ئىجتىمائىي مىزان تۈتۈپ تۇرغان ئاممىۋى سورۇنلاردا، ئۆرپ- ئادەت، قائىدە- يوسۇن كۆچىنى كۆرسىتىدىغان مۇراسىملاردا بىر ئىجتىمائىي توپنىڭ قىممەت قارىشى، ئېتىقادى، كوللېكتىپ ۋىجدانىغا چېتىلىدىغان ئەھۋاللاردا ئۇنداق ئەمەس. چۈنكى، ئۆرپ- ئادەت، قائىدە- يوسۇن، ئېتىقاد ۋە كوللېكتىپ ۋىجدان ئومۇميلىققا ئىگە بولۇپ، بىر كىمنىڭ شەخسىي مۇلكى ئەمەس. ئۇنى بىر ياكى بىر نەچچە ئادەمنىڭ ئۆز خاھىشى، ئۆز نەپسى ۋە قىزىقىشى بويىچە بۇزۇش، دەپسەندە قىلىش ھوقۇقى يوق. شۇ ۋەجىدىن، ھەربىر مىللەتنىڭ مەدەنىي ھاياتىدا كوللېكتىپ ئەقىدە پىرىنسىپلىرىغا خاس ھالدا پەرھىزلەر، مۇقەددەس سىمۋوللار ئېنىق ئايرىلغان؛ ئومۇمغا مۇناسىۋەتلىك ئىشلاردا قىلىشقا، چېقىلىشقا بولمايدىغان، يامان كۆرىدىغان ئىشلارنىڭ دائىرىسى، چېكى بېكىتىلگەن؛ ئىجتىمائىي ئالاقىدە، ئاممىۋى سورۇنلاردا يۈرگۈزۈشكە بولىدىغان ھەرىكەتلەرنىڭ نۇسخىلىرى ئۆرپ- ئادەت شەكىلدە ئومۇملاشقان بولىدۇ. بىر ئىجتىمائىي توپنىڭ مەنىۋى مەۋجۇدلۇقىنى بىر ئىمارەتكە ئوخشاتساق، ئۇ ھالدا ئۇنىڭ دىنىي ئېتىقاد، جامائەتچىلىك ئېڭى، ئۆرپ- ئادەت، مۇقەددەسلىككە ئىگە خاس سىمۋول، كوللېكتىپ ۋىجدان ۋە پەرھىزدىن ئىبارەت ئالتە تۈۋرۈكى بولىدۇ. بۇ ئالتە تۈۋرۈك كۆرۈنمەس زەنجىرلەر بىلەن بىر- بىرىگە باغلانغان بولىدۇ ۋە بىر ئىجتىمائىي توپنىڭ قىممەت قارىشىنى بەلگىلەيدۇ. شۇڭا، جەمئىيەتشۇناسلىق ئىلمىنىڭ پېشۋالىرىدىن بىرى، مەشھۇر جەمئىيەتشۇناس ئېمىل دۈركايىم (1858- 1917)نىڭ «جەمئىيەت بىر خىل روھىي تەرتىپتۇر» دېيىشى ئاساسسىز ئەمەس. بىر جەمئىيەتنىڭ روھىي تەرتىپىگە دەخلى قىلىدىغان ئىشلار ئومۇملاشسا ۋە شۇ ئىجتىمائىي توپ ئەزالىرى ئۇنى سەگەكلىك بىلەن تونۇش، ئىنكاس قايتۇرۇپ توسۇشقا تىرىشمىسا، ئىجتىمائىي بىنورماللىق جەمئىيەتلىشىدۇ. جەمئىيەتلەشكەن چاكىنلىق ئەنە شۇنداق بىر ئىجتىمائىي بىنورماللىقنىڭ تۇغۇندىسى.

يۇقىرىقى تۈرمۇش كارتىنىلىرىنى جەمئىيەتلىشۋاتقان چاكىنلىق دېيىشىمىزدىكى سۈبەب شۇكى، ئۇلاردا ئۇيغۇر مەنىۋى مەۋجۇدلۇقى، قىممەت قارىشىنىڭ ئالتە تۈۋرۈكى بولغان دىنىي ئېتىقادىغا، جامائەتچىلىك ئېڭىغا، ئۆرپ- ئادەتكە، خاس سىمۋوللىرىغا، كوللېكتىپ ۋىجدانىغا ۋە پەرھىزلەرگە ئوخشىمىغان نۇقتىدىن ھۆرمەتسىزلىك قىلىنغان، سەل قارالغان، قاتتىقراق قىلىپ ئېيتقاندا، ئاڭلىق ۋە ئاڭسىز يوسۇندا ئاسىلىق قىلىنغان. تېخىمۇ يامان بولغىنى، ئۇلارنىڭ ھەرىكەت ئەندىزىلىرى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا، بولۇپمۇ شەھەر ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا ئادەتلىشىشكە يۈزلەنگەن؛ كۆچلۈك قارشىلىققا دۇچ كەلمىگەن. ئۇيغۇرلاردا ئەنئەنىۋى قىممەت قارىشىنى كۆز قارىچۇقىدەك ئاسرايدىغان ئادەملەر كۆپ تۇرۇپ بۇ ھادىسىلەرنى توسۇشقا ئاجىز كەلگەن. بۇ ھال ئۇ ھادىسىلەرنىڭ جەمئىيەتلىشىش خاراكتېرىنى روشەنلەشتۇرگەن. مىسالەن، توي مۇراسىمىدا غەرق مەست بولۇۋالغان دادىلار مۇسۇلمانلىق نۇقتىسىدىن ئالغاندا نىكاھنىڭ مۇقەددەسلىكىگە ھارامنى ئارىلاشتۇرغان؛ ھەربىر مۇراسىمدىكى پەرھىزلەر ۋە ياشلار بىلەن بولغان پەردىشەپنى بۇزغان؛ يەنە كېلىپ، شۇنچە جىق ئادەمنىڭ ئالدىدا سەتلىشىشتىن ئۇيالمىغان. كىنىدىكى ئوچۇق ئۇسسۇل ئويىنغان سەبىي قىزلارنىڭ كۆرۈنۈشى ۋە توختىماي ئېچ كىيىم مودېل مۇسابىقىسى تېلېۋىزوردا بېرىلىۋاتقان تۈرمۇش كارتىنىسىغا كەلسەك، مىللەتنىڭ شەرمى- ھايا قارىشىغا ھاقارەت قىلىنغان. ئابدۇكېرىم ئابلىزنىڭ ئۆزى تۇيماستىن جەمئىيەتلەشكەن بىر قىسىم چاكىنا ئېيتىمىدا ئۇيغۇرلارنىڭ كوللېكتىپ ۋىجدانى ۋە تىل بايلىقىنىڭ ساپلىقىغا بەھۆرمەتلىك قىلىنغان. (مىسالەن، سىز ئايالى يېزا ئوتتۇرا مەكتەپتە ئىشلەيدىغان ۋىجدانلىق بىر ئەر ياكى ئايال بولسىڭىز ۋە ياكى ئۆزىنى پاكىز تۇتۇپ، خىزمىتىنى بىجانىدىل قىلىۋاتقان بىر مەكتەپ مۇدىرى بولسىڭىز، «ئالىم بولساڭ ئالەم سېنىڭكى، شوجاڭ بولساڭ خانىم سېنىڭكى» دېگەن ئىبارىنى ئاڭلىغان ۋاقتىڭىزدا ئەخلاقىڭىزغا تاجاۋۇز قىلىنغانىدەك، ئۇيغۇرلارنىڭ ئاممىۋى سورۇنلاردىكى پاراكەندىچىلىك سەنئىتىگە دەخلى قىلىنغانىدەك تۇيغۇدا بولامسىز- يوق؟) تويدا چاي قۇيماي تۇرۇپ پۇل يىغقان كۆرۈنۈشتە ئۇيغۇرلارنىڭ مېھماندارچىلىق يوسۇنلىرى ۋە ھەربىر ئادىتى نەزەرگە ئىلىنمىغان. ھېچقانداق چەكلىمە ۋە بېسىم بولمىسمۇ باللىرىنىڭ ئانا تىلى ئۆگىنىش ھوقۇقىنى تارتىۋېلىۋاتقان چەت ئەللەردىكى ئاشۇ جاھانساز، پۇرسەتپەرەس ئۇيغۇر ئاتا- ئانىلار بولسا بىر مىللەتنىڭ ئورتاق بايلىقى بولغان تىلنى ئۆزلىرى ئاڭلىق يەكلەپ، مىللىي بۇرچقا مۇخالىپ ئىش تۇتقان. كەچلىك بەزمىخانىدا ياغلىق چېگىپ تانسا ئويناۋاتقان ئۇيغۇر قىزى مۇسۇلمانلىققا خاس سىمۋوللۇق بەلگىلەردىن بىرى بولغان باش كىيىمىگە ھۆرمەتسىزلىك قىلغان ۋە ئىنتايىن چاكىنا، كومپىدىيەلىك بىر رېئاللىقنى رويابقا چىقارغان. ياۋروپاچە توي كۆڭلىكى كىيىپ «شيالى» ماركىلىق پىكاپتا كۆچۈرۈلۈش ئالدىدا تۇرغان قىز بولسا ئۆزىدە يوق

كىملىكنى بېزەپ كۆرسىتىپ، ئۆزىنىڭ مىللىي كىملىكىگە شۇبھەلىك سوئال تۇغدۇرغان. يۇقىرىقى تۇرمۇش كارتىنىلىرىدىكى بىر ئورتاقلىق شۇكى، ئۇلار ئۇيغۇرلار ئېغىر ئالدىغان ئىشلار تۇرۇپ، ئۇيغۇر قىممەت قارىشىغا مۇخالىپ بولۇشقا قارىماي كۆلەم پەيدا قىلغان، جەمئىيەتلەشكەن ۋە ھەيران قالغۇچىلىكى يوق تۇرمۇش ئادىتىگە ئايلانغان(مەسىلىنى ئۇيغۇرلارنىڭ قىممەت قارىشى نۇقتىسىدىن كۆزىتىشىمىزدىكى ئاساسىمىزنى تېخىمۇ ئىچكىرىلەپ بىلىشكە قىزىققۇچىلارنىڭ ئابدۇكېرىم راخمان قاتارلىق ئۇچ ئاپتور بىرلىشىپ يازغان «ئۇيغۇر ئۆرپ- ئادەتلىرى» ناملىق كىتابتىكى «ئۇيغۇرلاردا پەرھىز ئادەتلىرى» (136 - بەت)، «قىز- يىگىت تويى» (127- بەت)، «مېھماندوستلۇق ۋە داستىخان ئادىتى»(114-بەت) قاتارلىق تارماق مەزمۇنلارغا ھەمدە ئابدۇرېھىم ھەببۇللا يازغان «ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيەسى» ناملىق كىتابتىكى «دىنىي ئېتىقاد» (370- بەت)، «ئەقىدە- ئېتىقاد ئادەتلىرى» (382- بەت)، «تىل سەنئىتى» (417- بەت)، «ماقال- تەمسىل» (425- بەت)، «جامائەتچىلىك ئادىتى» (501- بەت)، «مېھمان ئۇزىتىش ئادەتلىرى» (517- بەت)، «يامان كۆرىدىغان ئادەتلەر» (528- بەت) قاتارلىق تارماق مەزمۇنلارغا مۇراجىئەت قىلىشنى تەۋسىيە قىلىمەن). تۆۋەندە بىز يۇقىرىقى نۇقتىلارنى چۆرىدىگەن ھالدا كوللېكتىپ ۋىجدان، قىممەت قارىشى، پەرھىز، دىنىي ئېتىقاد، قائىدە- يوسۇنلارنىڭ بىر جەمئىيەتتە نېمە ئۈچۈن مۇقەددەس ھەنۋى كۈچ ئىكەنلىكى ۋە جەمئىيەتشۇناسلارنىڭ بۇنىڭغا نېمىدەپ جاۋاب بېرىدىغانلىقىنى تەھلىل قىلىمىز. خارۋارد ئۇنىۋېرسىتېتنىڭ سابىق پروفېسسورى، مەشھۇر مۇتەپەككۇر ساموئېل خانتىڭتون (Samuel Hantington,2008-1927) دۇنيادا كۈچلۈك زىلزىلە پەيدا قىلغان «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى ۋە دۇنياۋى تەرتىپنىڭ قايتا ئورنىتىلىشى» ناملىق كىتابىدا كىشىلەرنىڭ ئۆز كىملىكىنى، ئۆزىنى تونۇشنىڭ مۇھىملىقىنى تەكىتلەپ مۇنداق يازىدۇ: «بىز ئۆزىمىزنىڭ كىم ئەمەسلىكىمىزنى ۋە كىمدىن مۇداپىئە قىلىدىغانلىقىمىزنى چۈشەنگەندىلا، ئاندىن كىم ئىكەنلىكىمىزنى بىلەلەيمىز.» (ئۇيغۇرچە نەشرى 2003:11، ئىنگلىزچە نەشرى 1997:21) ئۆز كىملىكىنى تونۇش بىر ئىجتىمائى توپ كىشىلىرىنىڭ نىشانى، كۈرەش ئوبيېكتى، ئۆزىنى چۈشەپ تۇرغان ئاساسەتلەرنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشىدا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. بىر ئىجتىمائي توپ ئىچىدە ياشاش دېگەنلىك، كىملىكلىشىپ (认同化 ,Identification) ياشاش دېگەنلىكتۇر. كىملىكلىشىپ ياشاش دېگەنلىك سىمۋول ئىچىدە، مۇئەييەن بىر ئورتاقلىققا ئىگە بولۇپ ياشاش دېگەنلىكتۇر. بىز كۆنۈپ كەتكەن ئىجتىمائي بىنورمالىللىقلارنى چۈشىنىشتىن بۇرۇن «بىز كىم ئەمەس؟» دەپ سوئال قويساق، ئاندىن «بىز كىم؟» دەپ سوئال قويساق، ئۆزىمىز كۆنۈپ كەتكەن ئىجتىمائي بىنورمالىللىقلارنى چۈشىنىش بىر ئاز ئاسانلىشىدۇ. بىز دىنىي كىملىك نۇقتىسىدىن خرىستىئان، كاتولىك ياكى بۇددىست ئەمەس؛ مىللىي كىملىك نۇقتىسىدىن ئامېرىكان، فىرانسۇز ياكى ئىنگلىز ئەمەس؛ دىنىي كىملىكىمىز مۇسۇلمان، مىللىي كىملىكىمىز ئۇيغۇر. شۇڭا ھەر بىر ئۇيغۇر چاكىنا ئېيتىملارنى، نىكاھ مۇقەددەسلىكى دەپسەندە قىلىنغان مۇراسىم شەكلىنى، ياۋروپاچە كىيىم سىمۋوللىرىنى، ئۇيغۇر تىلىنى خارلاۋاتقان پۈرسەتپەرەسلەرنىڭ جاھانسازلارچە تۇرمۇش يولىنى قوبۇل قىلالماسلىقى، ئۇنداق ئىشلارغا قارشى تۇرۇشى كېرەك ئىدى. قارشى تۇرالمىغانكەن، قوبۇل قىلالىغانكەن، دېمەك، ئۇ- جەمئىيەتلىشىۋاتقان ئىجتىمائي بىنورمالىللىقنىڭ ئاكتىپ ئىشتىراكچىسى. بۇ نۇقتىدىن قارىغاندا، جەمئىيەتلەشكەن چاكىنىلىق ئۇقۇمى بىلەن كىملىك ئوتتۇرىسىدىلا ئەمەس، قىممەت قارىشى، ئىجتىمائي يوسۇن ئۇقۇملىرى ئوتتۇرىسىدىمۇ چەمبەرچاس باغلىنىش بولىدۇ.

قىممەت قاراش دېگەن نېمە؟ يوسۇن دېگەنچۇ؟ ئۇلار بىر جەمئىيەتنىڭ مەۋجۇدلۇقىدا قانداق رول ئويناىدۇ؟ ھەر بىر جەمئىيەتنىڭ ئۆزىگە تۇشلۇق قىممەت قاراشلىرى، يوسۇنلىرى بولىدۇ. قىممەت قاراش (价值观 , values) دېگىنىمىز — بىر جەمئىيەت كىشىلىرى نېمىنىڭ خاتا، نېمىنىڭ توغرا، نېمىنىڭ ياخشى ۋە نېمىنىڭ ناچار ئىكەنلىكى ھەققىدە ئورتاق مايىللىققا ئىگە بولغان ئابستراكت ئىدىيە سىستېمىسىدۇر. قىممەت قاراش مەدەنىيەتنىڭ بىر تەركىبي قىسمى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئادەملەرنىڭ ھەرىكىتى، ھېسسىياتى ۋە ئوي- پىكرىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ. يوسۇن (规范 , Norm) دېگىنىمىز بىر مەدەنىيەتنىڭ قىممەت قارىشىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ۋە گەۋدىلەندۈرىدىغان ھەرىكەت قائىدىلىرىدۇر. بىر جەمئىيەتتە قىممەت قاراش بىلەن يوسۇن تەك ئۇنۇمىنى كۆرسىتىپ، مەدەنىيەت ئەزالىرى ئارىسىدا ھەرىكەت قېلىپلىرىنى مۇقىملاشتۇرۇپ بېرىدۇ. ئەمما، ئوخشىمىغان جەمئىيەتتە ئوخشىمىغان قىممەت قارىشى ۋە يوسۇنلار بولىدۇ.

بىزنىڭ ھەر كۈنلۈك ھەرىكىتىمىز ۋە ئادىتىمىز قىممەت قارىشى ۋە يوسۇنلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ. ئەمما بۇ دېگەنلىك قىممەت قارىشى ۋە يوسۇنلاردا ۋاقىتنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن ئۆزگىرىش بولمايدۇ، دېگەنلىك ئەمەس. قىممەت قاراشلىرى، يوسۇنلاردىمۇ يېڭىلىنىشلار بارلىققا كېلىدۇ. مىسالەن، شەھەرلىشىش داۋامىدا ئەسلىدىكى ئۇيغۇر ئەنئەنىسىدە يۇز ئاچقۇ، توي شەكلىدە بىر نەچچە كۈن ئۆتكۈزۈلىدىغان ھەرىكىلەر بىرلا كۈندە ئۆتكۈزۈلىدىغان، مېھمانلار توي ئىگىلىرىگە ئاتىغان كۆڭلىنى رەخت- پەخت بىلەن ئەمەس، نەقىۋۇل بىلەن ئىپادىلەيدىغان بولۇشتى. يەنە ئۇنىڭدىن باشقا، دىنىي مۇراسىم شەكىللىرىدە زامانىغا لايىق بەزى ئۆرپ- ئادەتلەرمۇ شەكىللەندى. بۇنى ياخشى سۈپەتلىك ئۆزگىرىش دېيىشكە بولىدۇ. ئەمما، ئىجتىمائي كونترول، شەھەرلىشىش، زامانىۋىلىشىش قەدىمىنىڭ تېزلىشىشى بىلەن ئۇيغۇر مەدەنىيەت ئەنئەنىسىدە ئەسلىدىكى قىممەت قارىشى بىلەن توقۇنۇشىدىغان

بەزى ئادەتلەرمۇ پەيدا بولدى ۋە ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ ماقالىمىزنىڭ خام ماتېريال بۆلىكىدە تىلغا ئېلىنغان بىر قىسىم بىنورماللىق شەكلىدە پەيدا بولدى. بۇ ھادىسىگە تۈرتكە بولغان كۆچلەرنىڭ نېمە ئىكەنلىكى ھەققىدە كېيىنكى بۆلەكتە تەھلىل يۈرگۈزىمىز.

ئادەتتە بىر جەمئىيەتنى تۈتۈپ تۇرىدىغان ئۇچ يادرولۇق سىستېما بولىدۇ. ئۇلار ئىجتىمائىي سىستېما، مەدەنىيەت سىستېمىسى ۋە خاراكتېر سىستېمىسىدىن ئىبارەت. بىر جەمئىيەتتە زىددىيەتلىك، پەرقلىق خاراكتېر سىستېمىسى ۋە مەدەنىيەت سىستېمىسى تەك مەۋجۇد بولغاندا، پاسسىپ ئورۇندا تۇرغان ئىجتىمائىي توپنىڭ قىممەت قاراشلىرى خرىستا ئۇچرايدۇ. سەۋەبى، ئامېرىكىلىق مەشھۇر جەمئىيەتشۇناس، فۇنكسىيىزم نەزەرىيەسىنىڭ مەشھۇر ۋەكىللىرىدىن بىرى تالكوت پارسونس (Talcott Parsons,1979-1902) نىڭ 1951- يىلى نەشرىدىن چىققان «ئىجتىمائىي سىستېمىلار» ناملىق نوپۇزلۇق كىتابىدىكى قاراشلار بويىچە قارىغاندا، ئىجتىمائىي سىستېمىلار ئادەملەر ئارىسىدىكى ئالاقىدىن تەركىب تاپىدۇ. بۇ ئىجتىمائىي ئالاقە داۋامىدا چەكلىك ئىمكانىيەتلەر ئۈچۈن تىرىشىۋاتقان كىشىلەر ئارىسىدا ھامان زىددىيەتلەر كۆرۈلىدۇ. خاراكتېر سىستېمىسى بولسا ئىجتىمائىي سىستېمىلارنىڭ يۈرۈشۈشىگە تۈرتكىلىك رول ئوينايدىغان خۇلق-مىجەزلەردىن ئىبارەت. ئۇز نۆۋىتىدە ئارزۇ-ئىستەك، ھەۋەس ۋە ئېھتىياجلارمۇ بىر جەمئىيەتنىڭ خاراكتېر سىستېمىسىنى تەشكىل قىلىدۇ. مەدەنىيەت سىستېمىسى تالكوت پارسونس يۇقىرىقى كىتابىدا ئەڭ جىق توختالغان ئۇقۇمدۇر. ئۇنىڭ قارىشىچە، مەدەنىيەت سىستېمىسى بىر جەمئىيەتتىكى كىشىلەرنى ئالاقە چەمبىرىكىگە ئېلىپ كېلىدۇ ۋە ئورتاق قىممەت قارىشى ئاساسىدا ھەمكارلاشتۇرىدۇ. ئورتاق قىممەت قارىشى ئاساسىدىكى بىردەك تونۇش بولسا بىر جەمئىيەتتىكى ئىجتىمائىي تەرتىپنىڭ ئۇمۇرتقىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مەدەنىيەت سىستېمىسى بولسا بىر جەمئىيەتنىڭ خاراكتېر سىستېمىسىنى يارىتىدۇ ۋە كىشىلەرنىڭ رول ئۆتىشى داۋامىدا ئۇلارنىڭ روھىيىتىگە سىڭىپ كېتىدۇ(تالكوت پارسونس، 1951- يىل). قىممەت قارىشىنىڭ بىر ئىجتىمائىي توپنى ئۇيۇشتۇرۇشتىكى رولى ئۇ ئەسەرلىرىدە ئەڭ كۆپ مۇلاھىزە قىلغان بىر تېمىدۇر.

بىز جەمئىيەتشۇناس تالكوت پارسونسنىڭ فۇنكسىيىزم نەزەرىيەسىنىڭ ئۇلىنى سېلىپ بەرگەن يۇقىرىقى مەشھۇر كىتابىدىكى بۇ نۇقتىنەزەرلەرنى ماقالىمىزدە جەمئىيەتلەشكەن چاكىنلىق سۈپىتىدە تەھلىل قىلىۋاتقان تۈرمۇش كارتىنىلىرىغا باغلاپ چۈشەنگىنىمىزدە، مۇنداق بىر نۇقتا روشەنلىشىدۇ. قىممەت قاراش- بىر ئىجتىمائىي توپنىڭ رىشتىسىنى باغلايدىغان زەنجىر، تەرتىپنى تۇتۇپ تۇرىدىغان، مەنىۋى مەۋجۇدلۇقنى تىرەيدىغان تۈۋرۈك. بىر مىللەتنىڭ ئىجتىمائىي ئالاھىدىلىكى، ھەربىر قېلىپلىرى ۋە مەدەنىيەت پائالىيەتلىرى شۇ مىللەت كىشىلىرىنىڭ خاراكتېر سىستېمىسىنى بەلگىلەيدۇ.

دېمەك، بۇ ماقالىدە تىلغا ئېلىنىۋاتقان پاكىتلاردا ئاشۇ كىشىلەر ئۇيغۇر قىممەت قارىشىنىڭ بايا تىلغا ئېلىنغان ھەرخىل تارماق تۈۋرۈكىگە دەز كەتكۈزىدىغان ئىشنى قىلىشتىن ئايانمىغان ھەم ئۆز ھەربىكىتىنىڭ ئاقىۋىتىنى ئويلاشمىغان. نەتىجىدە، يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن تەڭ ئۇلارنىڭ ئۇيغۇر قىممەت قارىشىدا ئەسلىدىنلا ھار ئېلىنىدىغان، يەكلىنىدىغان قىلىقلىرى يەنە بىر مۇنچىلىغان كىشىنىڭ روھىي دۇنياسىنى غەدىقلاپ ۋە ئۇلارغا تەسىر كۆرسىتىپ، ئىجتىمائىي ئىنكاس ئىقتىدارى ئۆلگەن، ئۆزلىرىنىڭ قىممەت قارىشىغا نېمە خىرىسلارنىڭ يېتىۋاتقانلىقىنى ئويلاشقا ئۇلگۈرمىگەن بىر ئىجتىمائىي گاس توپنى بارلىققا كەلتۈرگەن. باشقىچە سۆز بىلەن ئېيتقاندا، ئەسلىدە ھار ئېلىنىدىغان مەدەنىيەت پائالىيەتلىرىنىڭ ئومۇملىشىشى بىر بۆلۈك كىشىنىڭ خاراكتېرىنى چاڭلاشتۇرغان. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئۆزىنىڭ كىملىكى، نېمىنى ھمايە قىلىپ، نېمىدىن مۇداپىئەلىنىدىغانلىقىنى تۇيمايدىغان ئىجتىمائىي بىنورماللىق پەيدا بولغان.

يۇقىرىدا ھەربىكەتنىڭ ئاقىۋىتىنى ئويلاشماسلىقنىڭ نېمە ئاقىۋەت كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغانلىقى قىسقىچە تىلغا ئېلىندى. بۇنى ئۇيغۇر تۇرمۇشى نۇقتىسىدىن قانداق چۈشىنىش مۇمكىن؟ جەمئىيەتشۇناسلار بۇنى قانداق چۈشەندۈرىدۇ؟ ئېيتىش كېرەككى، بىر ئىجتىمائىي توپقا مۇناسىۋەتلىك ھەربىكەتلەرنى كۆزەتكىنىمىزدە ئاشۇ ھەربىكەتلەرنىڭ كۆتكەن نەتىجىسى ۋە كۆتمىگەن نەتىجىسىنى نەزەرگە ئېلىشىمىز كېرەك. بۇ يەردە نۆۋەتتى كەلگەندە كولۇمبىيە ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ سابىق پىروفېسسورى، فۇنكسىيىزملىق پىكىر يولىنىڭ يەنە بىر غوللۇق ۋەكىلى، تالكوت پارسونسنىڭ ئوقۇغۇچىسى روبېرت مېرتون (Robert Merton, 2003-1910)نىڭ بۇ ھەقتىكى قاراشلىرىنى ئەسلەپ ئۆتۈش ئارتۇقچە ئىش بولمىسا كېرەك. روبېرت مېرتون ئۆزىنىڭ «جەمئىيەت نەزەرىيەسى ۋە ئىجتىمائىي قۇرۇلما» ناملىق نوپۇزلۇق كىتابىدا ئېنىق ئاقىۋەت(明显的后果 , Manifest Consequences)، يېپىق ئاقىۋەت(潜在的后果, Latent Consequences) دېگەن ئىككى ئۇقۇمنى پەرقلەندۈرۈپ تەھلىل قىلىدۇ. بۇ يەردە دېيىلۇاتقان ئېنىق ئاقىۋەت (يەنە «كۈتكەن ئاقىۋەت» «Intended Consequence » دەپمۇ ئاتىلىدۇ) كۆتكەن، پىلانلانغان ئاقىۋەتتۇر. يېپىق ئاقىۋەت بولسا (يەنە «كۈتمىگەن ئاقىۋەت» «Unintended Consequence» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) بىر ئىجتىمائىي سىستېمىنىڭ يۈرۈشۈش داۋامىدىكى پىلانسىز، نىشاندىن سىرت پەيدا بولغان ئاقىۋەتتۇر (روبېرت مېرتون، 65- 64 : 1957). دەل مۇشۇ سەۋەبتىن، جەمئىيەتشۇناسلىق ھەربىكەتنىڭ كۈتمىگەن ئاقىۋىتىنى بەكرەك تەھلىل قىلىدۇ ۋە ئادەتلەنگەن تونۇشقا جەڭ ئېلان قىلىدۇ. روبېرت مېرتون مۇراسىملارنى مىسال كەلتۈرۈپ كېلىپ، ئۇنىڭ بىر ئىجتىمائىي توپ ئىچىدە كىملىك تۇيغۇسىنى مۇقىملاشتا ئىنتايىن مۇھىم رول

ئويناپدىغانلىقىنى قەيت قىلدۇ ۋە يەنە مۇراسىملاردىكى ئەقىلسىزلىك ۋە ھېسسىياتنىڭ تۇرتكىسىدە ئورۇندىلىدىغان ھەربىكەتلەرنىڭ كۈتمىگەن ئاقىۋەت پەيدا قىلدىغانلىقىنىمۇ ئەسكەرتىدۇ. بىز ئەمدى مۇشۇ نۇقتىدىن چىقىپ تۇرۇپ، بايا تىلغا ئېلىنغان تۇرمۇش كارتىنىلىرىدىكى ھەربىكەتلەرنىڭ كۈتمىگەن ئاقىۋەتلىرىنى تەھلىل قىلىپ باقايلى. شۇنسى ئايان بولۇپ تۇرۇپتۇكى، توي مۇراسىمىدا غەرق مەست بولۇۋالغان دادىلارنىڭ مەقسىتى كۆڭلىنى خۇش قىلىش ياكى ئۆزلىرىنىڭ قارىشىچە توينى قىزىتىش. ئەمما ئۇلارنىڭ ھەربىكىتىنىڭ كۈتمىگەن ئاقىۋىتى ئۇيغۇرلارنىڭ قىممەت قارىشىنى، جۈملىدىن پەرھىزلىرىنى، مۇقەددەس سىمۋوللىرىنى، كوللېكتىپ ۋىجدانىنى يەرگە ئۇرۇش بولغان. ئابدۇكېرىم ئابلىز ئىتوتلىرى پەيدا قىلغان كۈتمىگەن ئاقىۋەت مەسلىسىگە كەلسەك، بۇ ئارتىسىنىڭ ئەسلي مەقسىتى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئوبرازىغا داغ تەگكۈزۈش ياكى پاراكەندىچىلىك سەنئىتىنى خۇنۇكلەشتۈرۈش ئەمەس، بەلكى تاماشىبىنلارنى كۈلدۈرۈش ۋە ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى ئىللەتلەرنى قامچىلاش. ئەمما ئۇنىڭ ھەربىرى ئاممىۋى مېدىيەلەرنىڭ ياردىمىدە كۈتمىگەن ئاقىۋەت پەيدا قىلغان. دە، ئالدىنى ئېلىشقا تېگىشلىك زۆرۈرىيەتسىز ئېيتىملار ئۇيغۇر تىلىدا «ماقال ـ تەمسىل» شەكلىدە ئومۇملىشىشقا يۈزلەنگەن ۋە پاخال گەپلەر جەمئىيەتلەشكەن. دېمەك، ئابدۇكېرىم ئابلىز ئىللەتلەرنى قامچىلايمەن دەپ يېڭى بىر ئىللەتكە يول ئاچقان؛ ئەمما ئۆز ھەربىكىتىنىڭ بۇ كۈتمىگەن ئاقىۋىتىنى ئويلاشمىغان. [6] كىنىدىكى ئوچۇق ئۇسسۇل ئويىنىغان سەبىي قىزلار كۆرۈنۈشىگە كەلسەك، تېلېۋىزىيە ئىستانسىسىنىڭ ئەسلي مەقسىتى ئۇيغۇرلارنىڭ قىممەت قارىشىغا ھۇجۇم قىلىش ئەمەس، بەلكى ئۆسمۈرلىرىمىزنىڭ بايرىمىغا كونسېرت تەييارلاپ ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى خۇش قىلىش. ئەمما، مەيلى رېژىسسورلار بولسۇن، ئاتا ـ ئانىلار بولسۇن ياكى ئوقۇتقۇچىلار بولسۇن سەبىي قىزلارغا ئوچۇق كىيىم كىيگۈزۈشنىڭ كۈتمىگەن ئاقىۋىتىنى، يەنى بۇنداق قىلىشنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ قىممەت قارىشىغا، جۈملىدىن ھايا قارىشىغا، نومۇس مەدەنىيىتىگە زىت بولىدىغانلىقىنى، بۇنداق نومۇرلار تېلېۋىزىيە ئارقىلىق تارالسا قانچىلىغان سەبىي قىزنىڭ ئېڭىغا سەلبىي تەسىر كۆرسىتىدىغانلىقىنى ئويلاشمىغان. رېستورانغا كىرمەي تۇرۇپ پۇل يىغىش ئىشىدا بولسا ئۇيغۇرلارنىڭ مېھماندارچىلىق ئادىتىگە ھۆرمەتسىزلىك قىلىش ئەسلي مۇددىئا ئەمەس. ئەمما، كىرگەن مېھمانغا «قولايلىق يارىتىش»، «دەۋرگە ماسلىشىش»، قېلىن مېھمانلارغا چەك قويۇش مەقسىتىدە ئومۇملاشقان بۇ ئىشتا شەھەردىكى بىر قىسىم ئۇيغۇر جامائىتى ئۇيغۇر ئەخلاقىنى، مېھماندارچىلىق يوسۇنىنى نەزەرگە ئالمىغان. بۇنى ھەرگىزمۇ دەۋرنىڭ تەرەققىياتى ياكى ئۇيغۇر ئادەتلىرىنى زامانىۋىلاشتۇرغانلىق دېگىلى بولمايدۇ. ياغلىق چېگىۋېلىپ ئېلېكترونلۇق تۇنەكخانىلاردا تانسا ئويناۋاتقان قىز ۋە ياۋروپاچە توي كۆڭلىكى كىيىپ «شيالى» ماركىلىق پىكاپقا چىقىش ئالدىدا تۇرغان دېھقان قىزى، ئېنىقكى، تېلېۋىزور قاتارلىق ئاممىۋى مېدىيەلەردە كۆرگەن كۆرۈنۈشلەردىن زەرەتلەنگەن. ھېچقانداق چەكلىمە بولمىسىمۇ، بالىلىرىنىڭ ئانا تىل ئۆگىنىش ھوقۇقىنى تارتىۋېلىۋاتقان ھېلىقى پۇرسەتپەرەس ئاتا ـ ئانىلار بولسا بىر مىللەتنىڭ روھى ۋە غۇرۇرىنىڭ سىمۋولى بولغان، ئورتاق مۇلكى ۋە بايلىقى ھېسابلىنىدىغان تىلنى بويۇن قىستۇرغان. رېئاللىقنى ئادەم پەيدا قىلدۇ. بىرلا ۋاقىتتا نەچچە مىڭلىغان ئاتا ـ ئانا ئاشۇ پۇرسەتپەرەسلىك قىلغان ئاتا ـ ئانىلاردەك ئويلىسا ۋە ھەربىكەتكە ئۆتسە، ئەلۋەتتە ئۇيغۇرلارنىڭ قىممەت قارىشى، جۈملىدىن كوللېكتىپ ۋىجدانىغا ئۆزلىرى خالاپ تۇرۇپ ئاسىلىق قىلىدىغانلىقى ئېنىق. يۇقىرىقى تەھلىللەردىن بىز مۇنداق بىر قانچە نۇقتىنى ئېنىق چۈشىنەلەيمىز: بىرىنچى، كوللېكتىپقا، ئىجتىمائىي توپقا مۇناسىۋەتلىك ھەربىكەتلەردە ئەقىلسىزلىك ئالامەتلىرى كۆرۈلسە، شۇ توپنىڭ قىممەت قارىشى تاجاۋۇزغا ئۇچرىمايدۇ. ئىككىنچى، ئۆزىنىڭ قىممەت قارىشىنى شۇ ئىجتىمائىي توپ تاشقى تەسىرلەر تۈپەيلى ئەمەس، بەلكى ئۆزى خالاپ تۇرۇپ ئاياغ ئاستى قىلسا ۋە بۇ ھال كوللېكتىپ ـ جامائەت پىكرىگە دۇچ كەلمەسە، شۇ توپتىكى كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي ھەربىرىدە بىلەن جاۋاب قايتۇرۇش ئىقتىدارى ئۆلگەن، چاكىنىلىق جەمئىيەتلەشكەن بولىدۇ. ئۈچىنچى، بۇنداق جەمئىيەتتە ئاشۇنداق ئىشلارغا سۈكۈت ئىچىدە شاھىت بولغان ھەر بىر ئادەم ئۆزىنىڭ كىيىل جەمئىيەتتە ياشاۋېرىپ ئىجتىمائىي ئاغرىققا ئايلىنىپ بولغانلىقىنى تۇيمايدۇ. دېمەك، بىز جەمئىيەتتە ئۆزىمىز بىلىپ ـ بىلمەي، ئاڭلىق ۋە ئاڭسىز ھالدا چاكىنىلىقنىڭ جەمئىيەتلىشىشىگە يول قويىمىز ۋە ئۆزىمىزمۇ چاكىنىلىشىمىز.

بۇ يەردە يۇقىرىقىدەك كەسكىن بىر ھۆكۈمنى ئوتتۇرىغا قويۇشىمىزدىكى ئاساسىمىز نېمە؟ سەۋەب شۇكى، يۇقىرىقىدەك چاكىنىلىقلارنىڭ جەمئىيەتلىشىشى تۈپ نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا دىن، ئەقىدە، ھالاللىق، مۇقەددەس سىمۋول، مۇراسىم ۋە ئەخلاقنىڭ مۇھىم رولىغا سەل قارالغانلىقتا ياكى چۈشىنىلمىگەنلىكتە (يەنە كېلىپ بۇ ھەقتە گەپ چىقسا بېشى ئاغرىيدىغانلارنىڭ ئاۋۇپ كېتىشى، چاكىنىلىقلارغا كۆنۈپ كەتكىنىمىزدە ئۆزىمىزدىن قانچىلىك دەرىجىدە يىراقلىشىدىغانلىقىمىزنى دەللىلەيدۇ). بۇ خىيىم ـ خەتەر» دە مۇنداق يازىدۇ: «بىر ئىجتىمائىي توپتا ھالاللىق ۋە ھاراملىق ئۆلچەملىرىنى ۋە باشقا پاسلىسمان يوسۇنلارنى تەرەپ تۇرىدىغىنى شۇ ئىجتىمائىي توپنىڭ يوشۇرۇن رىشتىسىدۇر. مۇراسىم پائالىيەتلىرىدىكى تاۋار، يېمەكلىك، ئىچىملىك ئىستېمالى بىر ئىجتىمائىي توپنى يەنە بىر ئىجتىمائىي توپتىن پەرقلەندۈرىدىغان ئاساسلىق بەلگىدۇر.» (مەرىي دوگلاس، 1966: 44 ـ 45) لېكىن بىزنىڭ پاكىت تەھلىللىرىمىزدە تىلغا ئېلىنغان دادىلار بولسا ئۇيغۇر تۇرۇپ ئۇيغۇرنىڭ ھالاللىق ئۆلچەمىنى نەزەردىن ساقىت قىلىدۇ. مەرىي دوگلاسقا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن، جەمئىيەتشۇناسلىق پېنىگە ئاساس سالغان فىرانسىيەلىك مەشھۇر جەمئىيەتشۇناس ئېمىل دۈركايىم خەلقئارا ئىجتىمائىي پەنلەر ساھەسىدە يۈز نەچچە يىلدىن بېرى تەسىرىنى يوقاتماي كېلىۋاتقان «دىنىي ھاياتنىڭ دەسلەپكى شەكىللىرى»،

«ئۆلۈۋىلىش» قاتارلىق مەشھۇر ئىلىم تەتقىقاتى ئەسەرلىرىدە ئىمان- ئېتىقاد، دىن، ئەقىدە ۋە ئەخلاقنىڭ بىر ئىجتىمائىي توپنىڭ مەۋجۇدلۇقىنى ساقلاشتىكى رولىنى ئالاھىدە تەكىتلەيدۇ. ئۇنىڭ قارىشىچە، بىر جەمئىيەتتە ئىمان- ئېتىقاد كىشىلەر ئارىسىدا ئىجتىمائىي ئۇيۇشۇشچانلىقنى كۈچەيتىش، ئايرىم بىر قىممەت قاراش ۋە خاس ئىجتىمائىي ھايات يارىتىش قۇدرىتىگە ئىگە. ئېمىل دۈركايىم كارل ماركسىتىن پەرقلىق ھالدا جەمئىيەتتىكى زىددىيەت ۋە، مەسلىنىڭ يىلتىزىنى كاپىتالىزم ياكى ئىقتىسادقا باغلاپ چۈشەنمەيدۇ، بەلكى شۇ جەمئىيەتتىكى ئەخلاقىي تەرتىپلەرنىڭ ئاجىزلاشقانلىقىدىن كۆرىدۇ. ئۇنىڭ قارىشىچە، بىر جەمئىيەتتە ئاساسلىق تۈزۈلمە شەكىللىرى ئورتاق بىر قىممەت قارىشى ۋە ئىجتىمائىي مىزاننى ئومۇملاشتۇرالمىغاندا زىددىيەت ۋە قالايمىقانچىلىق كۆرۈلىدۇ. ئىجتىمائىي مەۋجۇدلۇقنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ئەخلاققا مۇراجىئەت قىلىش كېرەك. دۈركايىمنىڭ نەزەرىدە دىنىي ئېتىقاد جەمئىيەتنى ئەزالىرىنى بىر يەرگە ئەكېلىدىغان، ئۇيۇشتۇرىدىغان ئىجتىمائىي يىلىمدۇر. بۇ نۇقتىدىن قارىغاندا ئېمىل دۈركايىم كارل ماركسنىڭ «دىن- ئەپيۇن» دېگەن قارىشىدىن پەرقلىق ھالدا، گىگانت پەيلاسوپ ئىممەنيۇل كانت ئەسەرلىرىدە ئىلگىرى سۈرۈلگەن «بىلىملىرىمىزگە ئازىراق چەك قويۇپ، ئەقىدىگە ئورۇن بېرەيلى» [7] قاتارلىق دىنىي ئېتىقادنىڭ مۇھىملىقى ھەققىدىكى قاراشلارغا جەمئىيەتشۇناسلىق نۇقتىسىدىن يانداشقان. ئېمىل دۈركايىمنىڭ قارىشىچە، ھەر قانداق دىندا مۇقەددەس سىمۋوللار بىلەن چەكلەنگەن نەرسىلەر ئېنىق ئايرىلغان بولىدۇ، «بىر جەمئىيەت كىشىلىرى ئورتاق قىممەت قارىشى ياراتمايتۇرۇپ ئۆز مەۋجۇدلۇقىنى ساقلىيالمايدۇ ياكى قايتىدىن بەرپا قىلالمايدۇ.» (ئېمىل دۈركايىم، 1968:422) ئۇنىڭدىن باشقا، ئېمىل دۈركايىم سىمۋول ۋە مۇراسىملارنىڭ رولىغمۇ يۇقىرى باھا بېرىدۇ. ئۇنىڭ قارىشىچە، بىر جەمئىيەتتە كىشىلەرنى بىر يەرگە ئەكېلەلەيدىغان، ئۇيۇشتۇرالايدىغان سىمۋوللار بولىدۇ ۋە ئىجتىمائىي تەرتىپنى ئۇزۇنغىچە ساقلاشتا مۇھىم رول ئويناىدۇ. بايراق، دۆلەت شەئىرى، مىللىي قەھرىمانلار، سەنئەت مىراسلىرى، تارىخىي يادىكارلىقلار ۋە ئابىدىلەر مانا مۇشۇنداق مۇھىم سىمۋوللاردۇر. دۈركايىم مۇنداق يازىدۇ: «بىر جەمئىيەتتە مۇراسىم شۇنىڭ ئۈچۈن مۇھىمكى، ئۇ بىر ئىجتىمائىي توپ ئەزالىرىغا ئۆزلىرىنىڭ مەۋجۇدلۇقىنى قەرەللىك يوسۇندا تونۇتۇپ تۇرىدۇ.» (ئېمىل دۈركايىم، 1968:427) كىشىلەر مۇراسىملاردا ئۆزلىرىنىڭ مۇقەددەس سىمۋوللىرىنى ئەسلەپ، ھېس قىلىپ تۇرىدۇ ۋە بۇ جەريانىدا ئۆزلىرىنى قايتىدىن يارىتىدۇ؛ ئۆزىگە ئورتاق بولغان ھېسسىياتلارنى، ريشتىلەرنى ۋە مەنسۇبىيەت تۇيغۇسىنى تېپىۋالىدۇ. ئۇ يەنە مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «ئىجتىمائىي توپ ئەزالىرى ئارىسىدا ئورتاق ھېس- تۇيغۇ، ئورتاق ئىدىيە ئارقىلىق ئۇيۇشۇشچانلىق، ئىناقلىق ۋە خاسلىق پەيدا قىلالمىغان جەمئىيەت مەۋجۇد بولۇپ تۇرالمايدۇ. ئورتاق ھېس- تۇيغۇ، ئورتاق قىممەت قاراشلىرىنىڭ ئەسلىنىپ تۇرۇشى ئۈچۈن مۇراسىملار ۋە يىغىلىش سورۇنلىرىنىڭ بولۇپ تۇرۇشى ھەم زۆرۈر ھەم تەبىئىي ئەھۋالدۇر» (ئېمىل دۈركايىم 1968:427). ئېمىل دۈركايىمنىڭ يەنە بىر ۋارىسى، ئامېرىكىلىق فۇنكسىيىزمچى جەمئىيەتشۇناسلاردىن بىرى ئېدۋارد شىلس (Edward Shils,1995-1915) «مەركەز ۋە گىرۋەك» ناملىق ئەسىرىدە: «ھەر قانداق بىر جەمئىيەتتە كىشىلەرنىڭ كوللېكتىپ كىملىكىنى رىشتە بىلەن باغلايدىغان، بىر يەرگە ئەكىلىدىغان بىر مۇقەددەس مەركەز (Sacred Center) بولىدۇ، كىشىلەر ئاشۇ مەركەز ئەتراپىغا ئولىشىپ مەۋجۇدلۇقىنى ساقلايدۇ» دەپ يازىدۇ (ئېدۋارد شىلس، 1975:3). بىز يۇقىرىقى ئۇچ مۇتەپەككۇرنىڭ مۇناسىۋەتلىك قاراشلىرىنى ماھىيىتىدىن چۈشەنگىنىمىزدە، مەركە، نەزىر- چىراغ قاتارلىق مۇراسىم سورۇنلىرىنىڭ، مۇقەددەس سىمۋوللارنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ مەۋجۇدلۇقى ئۈچۈن قانچىلىك مۇھىم ئىكەنلىكىنى، ئەمما تويدا غەرق مەست بولۇۋاتقان دادىلار كەبى كىشىلەرنىڭ مەركە- مۇراسىم ئەخلاقىمىزغا ئېغىر ھاقارەت كەلتۈرگەنلىكىنى، ئۆز نۆۋىتىدە بىزنىڭ قىممەت قارىشىمىزغا تاجاۋۇز قىلىنغان بەھۆرمەتلىك ۋە ھاقارەتلەرگە لايىقدا ئىنكاس قايتۇرۇپ تۇرۇش مەجبۇرىيىتىمىزنىڭ بارلىقىنى تونۇپ يېتىمىز.

بىز ئۇيغۇرلاردا جەمئىيەتلىشۈاتقان چاكىنلىقلارنى چۈشىنىش ئۈچۈن تىرىشقان چېغىمىزدا، ئېمىل دۈركايىمنىڭ كوللېكتىپ ۋىجدان، مىزانسىزلىق (Anomie, 失范) ئۇقۇملىرى مەسىلىنى تېخىمۇ ئىچكىرىلەپ چۈشىنىشىمىزگە ياردەم بېرىدۇ. ئېمىل دۈركايىمنىڭ «دىنىي ھاياتنىڭ دەسلەپكى شەكىللىرى» دېگەن ئەسىرىدە قارىشىچە، بىر جەمئىيەتتە كىشىلەرنى ئۆزلىرىنىڭ پىسخىكىلىق ئالاھىدىلىكلەردىن باشقا پىرىنسىپلارغمۇ ئەمەل قىلىپ ياشاشقا ئۇندەيدىغان ئەقىدە يىلتىز تارتقاندا، ئورتاق قىممەت قاراشلىرى، ئەخلاقىي مىزانلار مەدەنىيەت پائالىيەتلىرىدە ئەكس ئەتكەندە، ئۇنىڭ نەتىجىسى كوللېكتىپ ۋىجدان شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ. بىر ئەخلاقسىز قىلمىش سادىر بولغاندا، ئۇ ئەڭ ئاۋۋال شۇ جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ كوللېكتىپ ۋىجدانىغا تاجاۋۇز قىلغان بولىدۇ ۋە ئەخلاقلىق ئادەملەرنىڭ ۋىجدانىغا ئازار بېرىدۇ. شۇ ۋەجىدىن كوللېكتىپ ۋىجدان جامائەت ئەخلاقىغا چېتىلىشتەك ئالاھىدىلىكى بىلەن شەخسنىڭ ۋىجدانىدىن پەرقلىنىدۇ. مىزانسىزلىق- ئېمىل دۈركايىم تەرىپىدىن «ئۆلۈۋىلىش» دېگەن كىتابىدا نەزەرىيەلەشتۈرۈلگەن يەنە بىر ئۇقۇم بولۇپ، بىر جەمئىيەتتە ئىجتىمائىي ئالاقىگە يېتەكچىلىك قىلىدىغان ئىجتىمائىي مىزانلارنىڭ يوق بولۇشىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ئۇقۇم كارل ماركس تەرىپىدىن نەزەرىيەلەشتۈرۈلگەن ياتلىشىش (Alienation, 异化) ئۇقۇمىغا ئوخشاشلا جەمئىيەتشۇناسلىق ساھەسىدە كەڭ كۆلەملىك مۇنازىرە ۋە ئىزدىنىشكە سەۋەب بولغان. دۈركايىمنىڭ قارىشىچە، ئادەملەر قىلىۋاتقان ئىشلىرى ئۆز ئارزۇ- ئىستەكلىرىگە تولۇق ماس كەلگەن چاغلىرىدىلا ئاندىن خۇشھال بولالايدۇ. ئەمما، ئادەمنىڭ ئارزۇ-

ئىستىكىنىڭ چېكى بولمايدۇ؛ ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ئىمكانىيەتلەر بولسا تولىمۇ چەكلىك بولىدۇ. ئارزۇ ـ ئىستەكلىرى قانمىغانلىقتا ئادەم قاتتىق چۈشكۈنلىشىدۇ ۋە ئەڭ ئاخىرى مىزانسىزلىق يولىغا قاراپ ماڭىدۇ. بىر جەمئىيەتتە ئۇيۇشۇشچانلىق، بىردەك قىممەت قارىشى كەمچىل بولسا ۋە بىر تاشقى قىممەت قاراش بىر جەمئىيەت ئەزالىرىغا تېڭىلسا، مىزانسىزلىق جەمئىيەتلىشىدۇ.

4 . چاكىنلىقنى جەمئىيەتلەشتۈرۈۋاتقان تاشقى تەسىرلەر ۋە جەريانلار

ئاممىۋى مېدىيەلەر، ئىجتىمائىيلىشىش ۋە ئىجتىمائىي كونترول

بىر جەمئىيەتتە ئومۇملىشىۋاتقان چاكىنلىققا شۇ توپ كىشىلىرىنىڭ قىممەت قارىشى، يوسۇن ۋە كوللېكتىپ ۋىجدانىنى ئوپچە دەپسەندە قىلىشىلا ئەمەس، تېڭىلغان ئىدىيەلەر، مەجبۇرلانغان تاشقى تەسىرلەرمۇ سەۋەبچى بولىدۇ ۋە شۇ قىممەت قارىشنى ھمايە قىلىدىغان كىشلەر ئارىسىدا ئەخلاق ساراسىمسى پەيدا قىلىدۇ. بۇ يەردە دېيىلۈاتقان ئەخلاق ساراسىمسى (Moral Panic, 道德恐慌) دېگىنىمىز ــ «بىر ياكى بىر توپ ئادەم بىر جەمئىيەتنىڭ قىممەت قارىشى ۋە ئورتاق قىزىقىشلىرىغا خىرىس قىلىشى نەتىجىسىدە شۇ توپتىكى باشقا ئادەملەرنىڭ ئارىسىدا پەيدا بولغان ئەنسىرەش، راھەتسىزلىنىش ھادىسىسىدۇر»(ستەنلېي كوخېن، 1973:9). جەمئىيەتلەشكەن چاكىنلىقنىڭ ئاقىۋىتىنى چۈشىنىشكە يارىدەم بېرىدىغان ئەخلاق ساراسىمسى ئاتالمىسى ئەنگلىيەلىك مەشھۇر جەمئىيەتشۇناس ستەنلېي كوخېن (1925ـ) تەرىپىدىن ئۇقۇملاشتۇرۇلغان بولۇپ، ئۇ «ئاۋام ئارىسىدىكى مەلئۇملار ۋە ئەخلاق ساراسىملىرى» ناملىق كىتابىدا ئەخلاق ساراسىمسىنىڭ غول مەدەنىيەتكە قارشى ئىككىلەمچى مەدەنىيەتلەر، زەھەر چېكىش، جىنايەت، بۇزۇقچىلىق ھادىسىلىرىنىڭ تەسىرىدە پەيدا بولىدىغانلىقىنى، ئاممىۋى مېدىيەلەر بىلەن ئەخلاق ساراسىمسى ئارىسىدا زىچ باغلىنىش بارلىقىنى، دۆلەت ئاپپاراتلىرىنىڭ، تۈزۈلمىنىڭ بۇنىڭغا جاۋابكار ئىكەنلىكىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. ئۇ، 1970ـ يىللارنىڭ بېشىدا ئەنگلىيەدە پەيدا بولغان ئەخلاق ساراسىمسىنى تەھلىل قىلىپ، ئۇنىڭ ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى تۆۋەن تەبىقىدىكى ئاۋامنىڭ دىققىتىنى مەۋجۇد، ئاساسلىق مەسىلەردىن بۇراش ئۈچۈن ئۇزۇن يىل پىلانلاپ ئوتتۇرىغا چىقارغان ھادىسە ئىكەنلىكىنى تىلغا ئالىدۇ. ئەخلاق ساراسىمسىنى يەنە ئۆز نۆۋىتىدە مېدىيە ۋاستىلىرىنىڭ تەسىرىدە بۇرمىلانغان رېئاللىقنىڭ نەتىجىسى دېيىشكىمۇ بولىدۇ. بىز تېلېۋىزىيە ئىستانسىلىرىدا مۇسۇلمان ئۇيغۇرلارغا ئاتاپ بېرىلىۋاتقان ئىچ كىيىم مودېل مۇسابىقىسى قاتارلىق پروگراممىلارنى ئۇيغۇرلارنىڭ قىممەت قارىشىغا كۆڭۈل بۆلىدىغان كىشلەر ئارىسىدا ئەخلاق ساراسىمسى پەيدا قىلمىدى، دەپ ئېيتالمايمىز.

30 يىل بۇرۇن، جۇملىدىن تېلېۋىزور ھاياتىدا پەيدا بولۇشتىن بۇرۇن ئۇيغۇرلار كىندىكى ئۆچۈق كىيىم كىيگەن قىزلار تۇغۇل، قىسقا يوپكا كىيگەن قىزلارنىمۇ كۆزىگە سىغدۇرالمايتتى. مانا بۇگۈن خېلى بىر قىسىم ئۇيغۇرنىڭ كۆزى تېلېۋىزور، كىنو، سىنبار قاتارلىق ئاممىۋى مېدىيەلەردىكى ئاشۇ كۆرۈنۈشلەرگە كۆنۈپ كەتتى. ھەتتا تېلېۋىزىيە پروگراممىسىدا ئىچ كىيىم مۇسابىقىسى كۆرسىتىدىغان ئەھۋالمۇ مەيدانغا كەلدى. «زۇيباشاڭ خەيپا چۈلەيلي»، «ئەر كىشى ئۆيگە كىرسە بىرنىڭ، تالاغا چىقسا مىڭنىڭ» دېگەندەك تېتىقسىز ئىبارىلەر ئاۋام ئارىسىدا ھېچ ئايانماي تارالدى. قانداقسىگە بۇنچىۋالا بوپكەتتى؟ چاكىنلىقلار، ئىجتىمائىي بىنورماللىقلارنىڭ ئومۇملىشىشىدا ئەڭ ئاۋۋال تېلېۋىزىيە، كىنو، سىنبار قاتارلىق ئاممىۋى مېدىيەلەر «زەربىدارلىق» رولىنى ئويناندى. بۇ جەريانداا ئېكران ئالدىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ روھىي دۇنياسى ئۆزگە مەدەنىيەتلەر بىلەن بولۇپمۇ قىممەت قارىشى ۋە دىنىي ئېتىقادى تۈپتىن ئوخشمايدىغان غەرب مەدەنىيىتىنىڭ ۋە شۇ مەدەنىيەتلەرگە خاس سىمۋوللارنىڭ، ئىماگلارنىڭ، ئۇچۇرلارنىڭ ئوۋ نىشانغا ئايلاندى. ئۇيغۇرلارنىڭ مېڭىسى تاشقى تەسىرلەرنىڭ تەجرىبە ئېتىزىغا ئايلىنىپ قالغىلى تۇردى. نەتىجىدە ئۇيغۇر قىممەت قارىشىغا زىت، ئۇيغۇر ئەخلاقىغا مۇخالىپ بولغان ئىشلاردىن ئاممىۋى مۇراسىملاردا كوللېكتىپ، يوشۇرماي كەيپ قىلىش، قىزلار ئارىسىدا ئۇچۇق كىيىم كىيىش قاتارلىق بىر قاتار بىنورمال ھادىسە پەيدا بولدى ۋە يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ھەيران قالغۇچىلىكى يوق ئادەتلەرگە ئايلاندى. ھەتتا بۇنداق قىلماسلىقنى تەشەببۇس قىلغۇچىلار مەسخىرە قىلىندى ياكى پاسسىپ ئورۇنغا چۈشۈپ قالدى. چاكىنلىق جەمئىيەتنىڭ ئومۇمىي ئېقىمغا، جاھانسازلىق ۋە پۇرسەتپەرەسلىك ياشاش دەسمايىسىگە، ئىجتىمائىي بىنورماللىق ئادەتلىنىش ئوبېيكتىغا ئايلاندى. بۇنىڭدىكى بىر ماكرولۇق سەۋەب شۇنىڭدىكى، ئىدېئولوگىيە قۇرۇلۇشى ۋە ئىجتىمائىي كونترولنىڭ ۋاستىسى بولغان ئاممىۋى مېدىيەلەر قەلبىلەرنى ئوۋ نىشانى قىلدى، ئۇيغۇرلارنىڭ قىممەت قارىشى ۋە كوللېكتىپ ۋىجدانىنى ھەر خىل ئېزىتقۇ سىمۋول ئارقىلىق ئاستا ـ ئاستا چىرىتىشكە باشلىدى. مەجبۇرلاش ۋاستىلىرى ھەل قىلالمىغان ئىشلارنى ئاممىۋى مېدىيەلەر ھەل قىلغان بولدى.

ئاممىۋى مېدىيەلەر بىر ئىجتىمائىي توپنىڭ قىممەت قارىشىنى چىرىتىشتە نېمە ئۈچۈن بۇنچىۋالا زور قۇدرەتكە ئىگە؟ جەمئىيەتشۇناسلار بۇنى قانداق چۈشەندۇرىدۇ؟ بىرىنچى ، ئاممىۋى مېدىيەلەر ئاخىرقى ھېسابتا سىياسىي ئىگىلىك، ئىجتىمائىي كونترول ۋە ئىدېئولوگىيەلىك ئاپپاراتلارنىڭ تەشۋىقات پىلانى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان بولغاچقا، ئاشۇ مېدىيەلەردىكى ئۇچۇرلارنى، ئىماگلارنى، مەزمۇنلارنى، سىمۋوللۇق بەلگىلەرنى كونترول قىلىش ھوقۇقى پاسسىپ ئورۇندا تۇرغان توپنىڭ ئىلكىدە بولمايدۇ. ئىككىنچى، زامانىۋىلىق، يەر شارىلىشىش مۇساپىسىدە تۇرغان ھەر بىر ئادەم ئۇچۇر ئاستىغا كۆمۈلۈپ قالغان ئادەمدۇر. بۇنى فرانسىيە جەمئىيەتشۇناسى، مەشھۇر مۇتەپەككۇر ژان بۇردىللىيارد(1929ـ) نىڭ گېپى بويىچە ئېيتقاندا، تېلېۋىزور قاتارلىق زامانىۋى مېدىيەلەرنىڭ ئادەملەرگە كۆرسىتىدىغان تەسىرى ھەر قانداق

تېخنىكىنىڭكىدىن زور ۋە چوڭقۇر. تېلېۋىزور ئەتراپىمىزدىكى دۇنيانى ئەكس ئەتتۈرۈش بىلەنلا قالماي، بارغانچە بىز ياشايدىغان دۇنيانىڭ يۆنىلىشى ۋە دائىرىسىنمۇ بەلگىلەپ قويدى (مۇراسىلاردا هاراق ئىچىپ سەتلىشۋاتقىنىنى تۆيمايۋاتقان دادىلار، كىندىكى ئوچۇق كىيىم كىيگەن قىزلار ۋە ياغلىق چېگىپ ئېلېكترونلۇق تۈندىكخانىدا تانسا ئويناۋاتقان قىزلارنى كۆز ئالدىڭىزغا كەلتۈرۈپ بېقىڭ). هازىر بىزنىڭ كۆرۈۋاتقىنىمىز ئاممىۋى مېدىيەلەردىكى زىيادە جىق ئىماگ ۋە ئۇچۇرلارنىڭ تەسىرىدە نۇسخىلانغان ۋە پەيدا بولغان سۈنئىي رېئاللىق (Hyperreality, 虚拟现实) دۇر. ئۇچىنچى، ئاممىۋى مېدىيەلەر ۋە ئاۋام مەدەنىيىتى كىشىلەرنىڭ پىكىر قىلىش، تەنقىدىي ئويلىنىش، گۇمانلىنىش ئىقتىدارىنى ئۆلتۈردۇ. بۇ نۇقتا جەمئىيەتشۇناسلىقتىكى فرانكفورتچىلار پىكىر ئېقىمىنىڭ مەشھۇر ۋەكىللىرىدىن تېئودور ئادورنو (Theodor 1969-1903 , Adorno) ۋە ماكس خوكخېمېر (1973-1895) نىڭ «ئاقارتىش دىئالېكتىكىسى» ناملىق مەشھۇر ئەسىرىدە ئىلگىرى سۈرۈلدۇ. ئۇلار مەدەنىيەت تىجارىتىدىكى ئاقارتىش شوئارىنىڭ ئالدامچىلىق ئىكەنلىكىنى قەيت قىلىپ مۇنداق يازىدۇ: «ئېكران ئالدىدا ئولتۇرغان تاماشىبىنلاردىن مۇستەقىل تەپەككۇر قابىلىيىتىنى كۆتكىلى بولمايدۇ.» (1972:144) تۆتىنچى، فرانكفورتچىلار پىكىر ئېقىمىنىڭ ئىككىنچى ئەۋلاد مەشھۇر ۋەكىلى، گېرمانىيە مۇتەپەككۇرى يۈرگېن خابېرماس(1929-) نىڭ قارىشى بويىچە ئېيتقاندا، بىر ئىجتىمائي توپنىڭ جامائەت پىكرىنى پەيدا قىلىدىغىنى تەشۋىقات قاتارلىق كونترول ۋاستىلىرى. (يۈرگېن خابېرماس، 1989)

ئاممىۋى مېدىيەلەرنىڭ تەسىرى، ئىجتىمائىيلىشىش، باشقىلار بىلەن ئارىلىشىپ ياشاش داۋامىدا ئادەملەر دوراش ۋە جەمئىيەتتىن يۇقتۇرۇش ئارقىلىق ئىجتىمائي بىنورمالىققا كۆنۈپ كېتىدۇ. بۇ نۇقتا هەققىدە ئىجتىمائىيەت پسىخولوگى، ستانفورت ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ سابىق پروفېسسورى ئالبېرت باندۇرا(1925-Albert Bandura) ۋە فرانسىيە مۇتەپەككۇرى گابرىئېل تاردې(1843-1904 ,Gabriel Tarde) نىڭ مۇناسىۋەتلىك نەزەريىلىرىدە ئېنىق چۈشەنچە بېرىلگەن. ئالبېرت باندۇرانىڭ «جەمئىيەتتىن ئۆگىنىش نەزەريىسى» ناملىق كىتابىدا ئىلگىرى سۈرۈلۈشچە، كىشىلەر يېڭى هەرىكەتلەرنى ئۆزلىرىنىڭ مۇهىتلىرىدىكى ئىجتىمائي ئىلمىنتلارنى ئۆگىنىش ئارقىلىق يۇقتۇرىدۇ. بۇنداق يۇقتۇرۇش جەريانى دوراش دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ دېگەنلىك كىشىلەرنىڭ ئەتراپىدىكى ئەيئىلەرگە بولغان ئىنكاسى دوراش ئارقىلىق پەيدا بولىدۇ دېگەنلىكتۇر(پاكىت تەھلىلىدىكى ياۋروپاچە توي كۆڭلىكى كىيگەن دېھقان قىزنىنى ۋە «ئابدۇكېرىم ئابلىز ماقال-تەمسىللىرى» شەكلىدە ئومۇملىشىۋاتقان ئېيتىملارنى تەمتىرىمەي دەۋاتقان كىشىنى كۆز ئالدىڭىزغا كەلتۈرۈڭ). كىشىلەر ئۆزىنەك هەرىكەتلەرنى كۆزىتىدۇ ۋە ئاندىن ئوخشاش ياشاش ئۇسۇلىدا قانداق هەرىكەت قىلىشنى ئۆگىنىدۇ. بۇ خىل دوراش جەريانى ئىختىيارىي، تاشقى كۈچلەرنىڭ مەجبۇرلىشىسىز ئىشقا ئاشىدۇ.

دوراش- ئىجتىمائىيلىشىش جەريانىنىڭ مۇهىم بىر تەركىبىي قىسمى(ئالبېرت باندۇرا، 1977). فرانسىيەلىك جەمئىيەت پسىخولوگى گابرىئېل تاردې «دوراش قانۇنىيىتى» ناملىق ئەسىرىدە بۇ هادىسىنى مۇنداق چۈشەندۈرىدۇ: «هەر قانداق جەمئىيەت ئاز ساندا ئىجادچى ۋە يېڭىلىق ياراتقۇچىدىن ۋە كۆپ ساندا ئەتراپىدىكىلەرنىڭ هەرىكىتىنى دورايدىغان ئەگەشكۈچىدىن تەركىب تاپىدۇ. دوراش- مەدەنىيەت تارقىتىش جەريانىنىڭ بىر ۋاستىسى. يېڭى بىر هەرىكەت قېلىپى بىر جەمئىيەتتە دوراش ئارقىلىق تارقىلىدۇ.» (گابرىئېل تاردې، 1977) دوراش ۋە يۇقتۇرۇش قانۇنىيىتى هەققىدە چۈشىنىش هاسىل قىلغىنىمىزدا، جەمئىيىتىمىزدە هەر خىل چاكىنىلىق نۇسخىسىنى ئومۇملاشتۇرغان تۈنجى ئىجادچىلارنىڭ ئۇيغۇر قىممەت قارىشىغا هۇجۇم قىلغان هەرىكەت قېلىپلىرى ئۇچۇن جاۋابكار ئىكەنلىكىنى هېس قىلىمىز.1980 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئۇيغۇرلارنىڭ هاياتىدا تېلېۋىزور پەيدا بولغاندىن تارتىپ هېسابلىغاندا، ئېكرانغا تۈنجى بولۇپ يېرىم يالىڭاچ كىيىم كىيىپ چىققان ئايال كىمدۇ؟ مېهمانغا چاي قۇيماي تۇرۇپ پۇل يىغىش ئادىتىنى تۈنجى بولۇپ «كەشپ قىلغۇچى» ئۇيغۇر كىمدۇ؟ يەنە... دىلغان كىمدۇ؟... بۇ سوئاللار گۆدەكلىكتەك، داڭقان پۈتىدەك تۇيۇلىدۇ. ئەمما، بۇ سوئاللا هەرىكىتى ئۇيغۇر جامائىتى ئۇچۇن ئېغىر دەرىجىدە كۈتمىگەن ئاقىۋەتلەرنى سادىر قىلغانلارنىڭ جاۋابكارلىقىنى سۈرۈشتۈرىدىغان سوئالدۇر. يەنە مۇنداق بىر سوئالمۇ ئارتۇقچە بولمىسا كېرەك: جەمئىيەتتە ئۇزلۇكسىز چاكىنىلىشىش خەۋپىگە دۇچ كېلىدىغانلىقنى ۋە نۇرغۇن ئىجتىمائي بىنورماللىقلا سۈكۈت ئىچىدە شاهىت بولۇۋاتقانلىقنى هېس قىلالايدىغان هەم ئويلىنالايدىغان ئۇيغۇرلىرىمىز زادى قانچىلىكتۇ؟

جەمئىيەتلەشكەن چاكىنىلىق ئۇزلۇكىدىن پەيدا بوپقالمىدىغان هادىسە ئەمەس. بىر ئادەم بوۋاق ۋاقتىدىلا چاكىنىلىقنى يۇقتۇرۇۋالمايدۇ، بىر پاهىشە تۇغۇلۇشىدىنلا پاهىشە بولۇپ تۇغۇلمايدۇ. بىر ئوغرى ئوغرىلىقنىڭ هەرىكەت قائىدىسىنى ئۆزى ياشاۋاتقان جەمئىيەتتىن ئالىدۇ. بۇلارنىڭ هەممىسى ئىجتىمائي مۇهىتنىڭ مەهسۇلى. چىركىن ئىجتىمائي سىستېمىلار، كېسەل مەدەنىيەت مۇهىتلىرى- جەمئىيەتلەشكەن چاكىنىلىقنىڭ پارنىكلىرى. مېڭە يۇيۇش (brain washing)، روھ ئۆلتۈرۈش (menticide)، ئوي تىزگىنلەش (thought control) قاتارلىق ئىجتىمائي كونترول ۋاستىلىرى جەمئىيەتلەشكەن چاكىنىلىقنىڭ تۈرتكە كۈچلىرى. بۇ هال ئىجتىمائي كونترول ۋاستىلىرىنىڭ بىنورماللىق پەيدا قىلىشتىكى رولىنى چۈشىنىشىمىزنى تەلەپ قىلىدۇ. ئىجتىمائي كونترول دېگەن نېمە؟ ئىجتىمائي كونترول- كىشىلەرنىڭ هېس- تۇيغۇسى، ئوي- پىكرى، يۈرۈش- تۇرۇشى ۋە سۆز- هەرىكىتىنى ياشاۋاتقان ئىجتىمائي سىستېمىلارغا ماسلاشتۇرۇش، قېلىپلاشتۇرۇش جەريانىدۇر. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئىجتىمائي كونترول مەۋجۇد ئىجتىمائي تەرتىپنى قوغدايدىغان ۋاستىدۇر. ئىجتىمائي كونترول هەر خىل مەجبۇرلاش ئۇسۇلى ۋە ئىدېئولوگىيە قۇرۇلۇشى ئارقىلىق ئىشقا ئاشىدۇ. نەتىجىدە ئادەملەر مەكتەپ، ئائىلە،

جەمئىيەت قويندا ئىجتىمائىيلىشىش ئارقىلىق شۇ جەمئىيەتتىكى يېتەكچى ئورۇنداىكى قىممەت قاراشلارنى، پوزىتسىيەلەرنى ئۆگىنىدۇ ۋە شۇ ئىجتىمائىي سىستېمىغا نىسبەتەن ئۆزىدە مەنسۇبىيەت تۇيغۇسى (sense of belonging, 归属感) پېتىلدۇرىدۇ. مىسالەن، كىشىلەردىكى «خەق نېمىدەپ قالار» دېگەن پوزىتسىيە دەل ئىجتىمائىي كونترول ۋاستىلىرىنىڭ ئۇلارنى مەۋجۇد سىستېمىلار ۋە ياشاش شەكلىگە كۆندۈرۈۋالغانلىقىنىڭ نەتىجىسىدۇر. ئىجتىمائىي كونترولنىڭ تەسىرىدە ئىدېئولوگىيەلىك ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كېلىدۇ. بىر يېرىم ئەسىر ئىلگىرىلا كارل ماركس: «ھەر قانداق جەمئىيەتتىكى يېتەكچى ئىدىيە ـ تەشەببۇسكار ئورۇنداىكى توپنىڭ ئىدىيەسىدۇر» (1972:136) دېگەنىدى. بۇ نۇقتىنى ئاممىباب تىل بىلەن چۈشەندۈرگەندە، بىر ئىجتىمائىي توپ كىشىلىرىنىڭ ئىدىيەسىگە تەسىر كۆرسىتىدىغان ئىدىيەلەر ئاسماندىن چۈشمەيدۇ، بەلكى ھوقۇقنىڭ كۈچى بىلەن تاراش ئارقىلىق ئۆگىنىلىدۇ. ئىتالىيەلىك ماركسزمچى پەيلاسوپ ئانتونىئو گرامشى (Antonio Gramsci , 1891ـ1937) نىڭ گېپى بويىچە ئېيتقاندا، «ئىدېئولوگىيە ئادەملەرنىڭ ھەرىكەت قىلىش دائىرىسى ۋە يۆنىلىشىنى بەلگىلەپ قويىدۇ» (ئانتونىئو گرامشى، 1972). ھەمىشە دېگۈدەك قولىدا ھوقۇق بولغان ئىجتىمائىي توپ ئىدېئولوگىيەلىك سىناقتا پاسسىپ ئورۇنداىكى ئىجتىمائىي توپتىن بەكرەك ئاكتىپ ئورۇنغا ئۆتىدۇ. ئىدېئولوگىيە شەكىللىرى ئىچىدە سىياسىي ئىدېئولوگىيە بىر جەمئىيەت ئۈچۈن ھەل قىلغۇچ دەرىجىدە تەسىر كۆرسىتىدۇ. سىياسىي ئىدېئولوگىيە بىرجەمئىيەتتىكى ئادەملەر ھەرىكىتىنىڭ، كەڭ مەنىدىن ئېيتقاندا ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەرنىڭ مەنبەسىدۇر. ئادەملەرنىڭ سىياسىي ئىدېئولوگىيەگە بېقىنىش دەرىجىسى ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي قۇرۇلما ھەققىدىكى تونۇشى، رېئاللىق ھەققىدىكى چۈشەنچىسىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئادەملەرنىڭ رېئاللىق ھەققىدىكى چۈشەنچىسى ئۇلارنىڭ ھەرىكىتىگە يېتەكچىلىك قىلىدۇ.

چاكىنلىشىش ۋە جەريان: زامانۋىلىشىش، شەھەرلىشىش

ئاممىۋى مېدىيەلەر ۋە ئىجتىمائىي كونترولنىڭ بىر جەمئىيەتتىكى رولىنى چۈشىنىش ئىجتىمائىي بىنورمالىلىقنى جەمئىيەتلەشتۈرىدىغان ۋاستىلەرنى چۈشىنىشىمىزگە ياردەم بەرسە، زامانۋىلىشىش ۋە شەھەرلىشىش ئۇقۇملىرىنى چۈشىنىش بۇ ئاردىكى جەريانىنى چۈشىنىشىمىزگە قولايلىق تۇغدۇرىدۇ. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە پەيدا بولۇۋاتقان بىنورمالىلىقلار ئۇيغۇر ئەنئەنىسى بىلەن زامانۋىلىق، شەھەرلىشىش مۇساپىسى ئوتتۇرىسىدىكى سۈركىلىش ۋە ماسلىشالماسلىق ھادىسىسىنىڭ نەتىجىسىدۇر. سەۋەبى، تېخىچە ئۇيغۇرلارنىڭ بىر پۈتى زامانۋى جەمئىيەتتە، يەنە بىر پۈتى ئېپتىدائىي جەمئىيەتتە. بىز ئۆمەرجان ئىمىننىڭ «تارىمنىڭ يۇرىكىدىكى ئىوت» ناملىق كىتابىدا يېزىلغان ئۇيغۇر تۇرمۇشى بىلەن شەھەر تۇرمۇشىنى سېلىشتۇرۇپ كۆرسەكلا بۇ نۇقتىنى روشەن ھېس قىلالايمىز. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇيغۇر ئەنئەنىسىدە، ئۇيغۇر ئۆرپ ـ ئادەتلىرىدە زامانۋىلىقنىڭ نۇرغۇن ئىلمىنتى قوبۇل قىلىنمايدۇ. يېرىم ـ يالىڭاچ كىيىملەرنى كىيىش، ئاممۇۋى سورۇندا كەيپ سۈرۈش غەربلىكلەر ۋە باشقىلار ئۈچۈن ھېچنېمە بولمىغىنى بىلەن ئۇيغۇرلار ئۈچۈن بىر مەسىلە. شۇ سەۋەبتىن ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە پەيدا بولۇۋاتقان نۇرغۇن بىنورمالىلىقنى دەۋرىنىڭ ئېھتىياجى، زامانۋىلاشقانلىقنىڭ نەتىجىسى دېگىلى بولمايدۇ. بۇ ئۆز نۆۋىتىدە يەنە زامانۋىلىشىش ئۇقۇمىنى يېتەرلىك چۈشەنمىگەنلىكنىڭ مەھسۇلىدۇر.

زامانۋىلىشىش دېگەن نېمە؟ جەمئىيەتشۇناسلىق ساھەسىدىكى نوپۇزلۇق كىتابلارنىڭ بىرى بولغان «ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش» ناملىق ئەسىردە ئامېرىكىلىق جەمئىيەتشۇناس ستېۋېن ۋاگو (Steven Vago) زامانۋىلىشىش ئۇقۇمىغا مۇنداق تەبىر بېرىدۇ: «زامانۋىلىشىش ـ يىرىك ئىشلەپچىقىرىش جەمئىيىتىنىڭ سانائەت جەمئىيىتىگە ئايلىنىش جەريانىدۇر. بۇ جەريان ئىلغار سانائەت تېخنىكىسىنىڭ بولۇشىنى ۋە شۇ تېخنىكىنى ئىشلىتىش، يېتەكلەش، ساقلاشقا دائىر سىياسىي، مەدەنىي، ئىجتىمائىي ئورۇنلاشتۇرۇشلارنى تەقەززا قىلىدۇ. زامانۋىلىشىش جەريانىنىڭ مەقسىتى ئىقتىسادىي جەھەتتىن تەرەققىي قىلغان، نىسبىي مۇقىم بولغان جەمئىيەت بەرپا قىلىشتۇر.» (ستېۋېن ۋاگو ، 2004:103) يەرشارىلىشىشنىڭ تەسىرىدە زامانۋىلىشىش ھەر بىر ئىجتىمائىي تۈزۈلمىگە، ھەر بىر جامائەتچىلىككە، ھەر بىر ھايات شەكلىگە تەسىر كۆرسەتمەي قالمىدى. مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، زامانۋىلىشىش جەريانى غەربچە تېخنىكا، مەھسۇلات ۋە ھەرىكەت نۇسخىلىرىنىڭ تەرەققىي قىلمىغان دۆلەتلەردە ئۆگىنىلىش، دوراش ۋە تارقاش جەريانى بولدى. بۇ دېگەنلىك غەرب مەدەنىيىتى باشقا مەدەنىيەتلەرگە سىڭىپ كەتتى دېگەنلىكتۇر. بۇ ھەقتە ئامېرىكىدىكى ھىندى قان سىستېمىسىدىن بولغان مەشھۇر مەدەنىيەت تەنقىدچىسى ئارجۇن ئاپپادۇراي (Arjun Appadaurai, 1949) «زامانۋىلىقنىڭ تەسىرى» ناملىق نوپۇزلۇق كىتابىدا: «يەر شارىلىشىش مۇساپىسى زامانۋىلىقنى پېئىچە تۈسكە ئىگە قىلدى؛ پېئىچە ئالاقە شەكىللىرى، پېئىچە ياشاش ئۇسۇللىرى، پېئىچە كىيىم ۋە پېئى ئىستېمال شەكىللىرى ئومۇملاشتى. تەرەققىي تاپمىغان ياكى تەرەققىي قىلۋاتقان جەمئىيەت كىشىلىرى زامانۋىلىقنى غەربچە بولۇش دەپ چۈشەندى» دەپ يازدۇ(ئارجۇن ئاپپادۇراي، 1996). پاكىت تەھلىلىدىكى ياۋروپاچە توي كۆڭلىكى كىيگەن، ياغلىق چېگىپ بەزمىخانىلاردا تانسا ئويناۋاتقان ئۇيغۇر قىزلىرىنىڭ ۋە يېرىم يالىڭاچ سەنئەت كىيىمى كىيگەن سەبىيلەرنىڭ مىسالىدىن ئاپپادۇراي نۇقتىنىزەرىنىڭ ئىپادىسىنى ھېس قىلالايمىز.

ئەلۋەتتە، زامانۋىلىشىش مۇساپىسىنىڭ يۇقىرىقىدەك ئالاھىدىلىكى شەھەرلىشىش داۋامىدا ئۆز كۈچىنى كۆرسەتتى. بۇ دېگەنلىك زامانۋىلىشىش مۇساپىسى سانائەتلىشىش جەريانى بىلەنلا ئەمەس، بەلكى شەھەرلىشىش جەريانى بىلەنمۇ زىچ باغلانغان دېگەنلىكتۇر. ستېۋېن ۋاگو يۇقىرىقى كىتابىدا شەھەرلىشىش ھەققىدە مۇنداق دەيدۇ: «شەھەرلىشىش ئاھالىلەرنىڭ يېزىلاردىن شەھەرلەرگە ئېقىشى ۋە ئىقتىسادىي پائالىيەت، مەمۇرىي، سىياسىي ئورگان، خەۋەر ـ ئالاقە تورىنىڭ شەھەرلەرگە

مەركەزلىشىش دېگەنلىكتۇر» (ستېۋېن ۋاگو،2004:111). شەھەرلىشىش كۆپ خىللىق ۋە رەڭگارەڭلىكنى تەقەززا قىلمۇاتقانلىقى ئۈچۈن ئورتاق قىممەت قارىشى تىكلىمەك تەس. ئۇنىڭ ئۈستىكە شەھەرلەردە پۈل ۋە باشقا كاپىتاللار ھەممە نەرسىنىڭ ئۆلچىمى بوپقالىدۇ. گېرمانىيەنىڭ ئاتاقلىق جەمئىيەتشۇناسى گېئورگې زىممېل (George Simmel، 1858-1918) ئۆزىنىڭ «مەدەنىيەت ھەققىدە» ناملىق كىتابىغا كىرگۈزۈلگەن «شەھەلەر ۋە مەنىۋى ھايات» ناملىق ماقالىسىدە زامانىۋىلىشىش داۋامىدىكى شەھەر ھاياتىنىڭ ئادەملەرنى ياتلىشىش خەۋپىگە دۇچار قىلىدىغانلىقىنى قەيت قىلىدۇ ۋە شەھەر ھاياتىنىڭ باشقا ئالاھىدىلىكلىرى ئۈستىدىمۇ مۇلاھىزە يۈرگۈزىدۇ. گېئورگې زىممېلنىڭ قارىشىچە، «چوڭ شەھەرلەردە بىز ھەمىشە دېگۈدەك ئۇچۇرلارنىڭ تاجاۋۇز قىلىشىغا ئۇچرايمىز، نېرۋا- ئەسەبلىرىمىز ھەمىشە دېگۈدەك غىدىقلىنىش ھالىتىدە تۇرىدۇ ... ئادەملەرنىڭ خىرىسلىق ئىجتىمائىي ئېلىمېنتلارنىڭ قورشاۋىدا خاسلىقىنى قانداق ساقلاپ قېلىشى زامانىۋى شەھەرلەردىكى ئەڭ چوڭ مەسىلىلەرنىڭ بىرى» (1998:174). ئۇيغۇرلارنىڭ شەھەرلىشىش قەدىمى 1978- يىلىدىن كېيىن، بولۇپمۇ 1990- يىللارنىڭ بېشىدا باشلانغان بازار ئىگىلىكى ئىسلاھاتى داۋامىدا تېزلەشتى. ئادەملەر ئۇرۇمچى قاتارلىق شەھەرلەردە ئەنئەنىۋى يېزا تۇرمۇشىنىڭكىدىن كەسكىن پەرقلىنىدىغان ياشاش شەكلىگە، رېتىمى تېز ھاياتقا ۋە يەنە ئۇيغۇر قىممەت قارىشى بىلەن توقۇنۇشىدىغان ئىماگلارغا، سىمۇوللارغا، ئۇچۇرلارغا ۋە خىرسلارغا دۇچ كەلدى. كۆندە دېگۈدەك ئېلان- ئۇچۇرلار، تەشۋىقات قورشاۋىدا يۈرۈش ئۆزلۈك تۇيغۇسىغا، خاسلىقىغا تەسىر كۆرسەتمەي قالمىدى، مەنسۇبىتىگە ئارامچىلىق بەرمىدى. ئىجتىمائىي ئالاقىدە پۈل ھەر ۋاقىت ئۆز كۈچىنى كۆرسىتىپ، خاسلىق ۋە مېھىر- مۇھەببەتنىڭ ئورنىنى خېلى زور كۆپ قىسىم دائىرىدە ئەملىيەتچانلىق ۋە مېھىرسىزلىك ئىگىلىدى. شەھەرلەردىكى خېلى زور كۆپ قىسىم ئۇيغۇرنىڭ ئېڭى ماددىيلىشىپ، پۇل، تاۋارغا چوقۇنۇش خاھىشى ئەدەپ كەتتى. پاكىت تەھلىلىدە تىلغا ئېلىنغان رېستورانغا كەلگەن مېھمانغا چاي قۇيماي تۇرۇپ پۇل يىغىش ئادىتى زامانىۋىلىشىش، شەھەرلىشىش مۇساپىلىرىنىڭ ئاشۇ خىلدىكى ئەكس تۇغۇندىلىرىدىن بىرى. بۇ يەردە دېيىلۇاتقان ئائىنىڭ ماددىيلىشىشى دېگەن ھادىسە ھەققىدە ماركسىزمچى مۇتەپەككۇر، فرانكفورتچىلار پىكىر ئېقىمىنىڭ بىرىنچى ئەۋلاد ۋەكىلى، ئاۋسترىيە جەمئىيەتشۇناسى گېئورگې لۇكاس (Georg Lukasc,1975 -1885) ئۆزىنىڭ جەمئىيەتشۇناسلىق ساھەسىدە زور تەسىرگە ئىگە «تارىخ ۋە سىنىپىي ئاڭ» ناملىق ئەسىرىدە كارل ماركسنىڭ بازاردا، پۇل ئوبوروتىدا ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتنىڭ تاۋارلىشىدىغانلىقى ھەققىدىكى نەزەريەسى بىلەن ماكس ۋېبىرنىڭ زامانىۋى جەمئىيەتنىڭ بۇلۇڭ- پۇچقاقلىرىغچە ئەقلىيلىشىش ئىلمىيىتلىرىنىڭ تارايدىغانلىقى ھەققىدىكى قاراشلىرىدا مۇئەييەن بىر باغلىنىش بارلىقىنى ھېس قىلىپ، ئۇ ئىككى مۇتەپەككۇرنىڭ ئىدىيەلىرىنى بىرلەشتۈرۈشكە تىرىشتى ۋە كارل ماركسنىڭ «تاۋارغا چوقۇنۇش» (Fetishism of Commodity، 拜物教) ئۇقۇمىنى يۇغۇرۇپ، ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتنىڭ تاۋارغا ئايلىنىش جەريانىنى ماددىيلىشىش (Reification، 物化) دەپ ئاتىدى. گېئورگې لۇكاس ئاڭ ماددىيلاشقان جەمئىيەت ھەققىدە مۇنداق يازىدۇ: «ئىنئىنىۋى جەمئىيەتلەرنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ ئەخلاقىي مىزانلار تاشلىۋېتىلىدۇ؛ ئىجتىمائىي ئۆيۈشۈشچانلىقنىڭ ئورنىغا چۈۋالچاقلىق پەيدا بولىدۇ؛ پۇلنىڭ، بازارنىڭ كۈچى زورىيىدۇ. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئەقلىيلەشكەن كىشىلەر ھېساب- كىتاب قىلىشقا ئۇستا، شەخسىيەتچى بوپكېتىدۇ. ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت قىممەت ئالماشتۇرۇشنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ ماددىغا ئايلىنىدۇ» (گېئورگې لۇكاس، 1968). گېئورگې لۇكاسنىڭ قاراشلىرى ئۇيغۇر شەھەر جەمئىيىتىدە تاۋارغا، ماددىغا مۇناسىۋەتلىك چاكىنلىقلارنىڭ نېمە سەۋەبتىن پەيدا بولغانلىقى ۋە قانداق جەمئىيەتلەشكەنلىكىنى چۈشىنىشىمىزگە ياردەم بېرىدۇ. ئىجتىمائىي كونترول، ئاممۇي مېدىيەلەر ۋە زامانىۋىلىشىش، شەھەرلىشىش مۇساپىسىنىڭ نەتىجىسىدە بىر بۆلۈك ئۇيغۇر ئاربىسىدا ئۆزىگە خاس پىسخىكىلىق ئالاھىدىلىكلەر ۋە پوزىتسىيەلەر پېتىلدى. كىشىلەر ئاربىسىدا ئەنئەنىۋى ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى رىشتە ۋە ئۇيۇشۇشچانلىق ئاجىزلىدى. ئۆزلۈكىي يېمىرىلگەن، ئەقىدىسىزلىك كىرىزىسى، كىملىك كىرىزىسى ۋە زىددىيەتلىك كىملىك ئىسكەنجىسىگە پاتقان، ياتلاشقان بىر توپ كىشى پەيدا بولدى. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەنئەنىسىدە ئىزچىللىقىنى ساقلاپ كەلگەن ھايا قارىشى، ئەخلاقىي ئۆلچەملەر، مۇقەددەس سىمۇوللار دەپسەندە قىلىندى؛ ئۇيغۇرنىڭ قىممەت قارىشىم قاشاسىز تامغا ئوخشاپ قالدى؛ ئەڭ يامان بولغىنى، كاززاپلىق ئىمان- ئېتىقادسىزلىق، جاھانسازلىق بازار تېپىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ قىممەت قارىشىنى قوغداشنى بۇرچى دەپ بىلىدىغان كىشىلەر، ھالال ئەقىدىسى بار كىشىلەر چەتكە چىقىپ قالدى. ئاۋام ئاربىسىدا ئۇيۇشۇشچانلىق ئاجىزلاپ، ئىدىئولوگىيەلىك بۆلۈنۈش ئېغىرلاشتى. ئەملىيەتتە، ئۇيغۇرلارنىڭ بۇگۈنگىچە ھەر خىل بوران- چاپقۇندا ئۆز مەۋجۇدلۇقىنى ساقلىيالىشى، مەدەنىيەت گېنىدىكى ئىممۇنىتېت كۈچىنىڭ يۇقىرىلىقى ۋە بۇ مىللەتنىڭ پەرقلىق، ئۆزىگە خاس قىممەت قارىشى ۋە ئەقىدە يېتىلدۈرگەنلىكىدىن بولغانىدى. ئەنگلىيەلىك مەشھۇر پەيلاسوپ بېرتراند رۇسسېل (1872- Bertrand Russel,1970): «بەزىلەر ئۆلۈپ كېتىشكە رازىكى، ھەرگىزمۇ پىكىر قىلىشنى خالىمايدۇ» دەپ يازىدۇ. ئەللامە زەمەخشەرىي بولسا: «دۇنيا ئىبرەت بىلەن تولغان، شۇنداقلا ئىبرەت ئالمىغۇچىلارنىڭ كۆز ياشلىرى بىلەنمۇ تولغان» دەيدۇ. ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ئائىلىق ۋە ئائىسز يوسۇندا چاكىنلىقلارنىڭ ئومۇملاشتۇرۇۋاتقان ئاشۇ بىر بۆلۈك كىشى دەل ئەنە شۇنداق پىكىر قىلمايدىغان، نېمە قىلۋاتقىنىنمۇ تۇيمايدىغان ھەم تارىخىي ۋە مەۋجۇد ساۋاقلاردىن ئىبرەت ئالمايدىغان كىشىلەردۇر. ئۇيغۇرنىڭ قىممەت قارىشىنى كۆز قارىچۇقىدەك ئاسرايدىغانلار جەمئىيەتلىشىۋاتقان چاكىنلىقلارغا ئىنكاس قايتۇرۇشى ۋە ئىجتىمائىي بىنورماللىقلارنىڭ ئومۇملاشتۇرۇۋاتقانلارغا «بەس!» دېيىشى لازىم. بولمىسا، تېز سۈرئەتتە جەمئىيەتلىشىۋاتقان ھەر خىل چاكىنلىقنىڭ ئاقىۋىتىنى

تەسەۋۋۇرمۇ قىلغىلى بولمايدۇ ھەمدە ياخشىلارمۇ چاكىنىلار بىلەن بىر سەپتە تۇرغان بوپقالىدۇ. ماقالىدە «بىز ئۇزلۇكسىز تەرزدە چاكىنىلىشىش خەۋپىگە دۇچ كېلىمىز» دېگەن قاراشنىڭ ئىلگىرى سۈرۈلۈشى دەل مۇشۇ سەۋەبتىن.

تۇگەنچە

ـ بىز تارىخنىڭ ھەر قانداق ۋاقىدىكىدىن بەكرەك چىن ئۇزلۇكسىزلىق ئىزدەش ۋەزىپىسىگە دۇچ كېلىۋاتىمىز.

ـ ئانتونىي گىددېنس: «زامانىۋىلىق ۋە ئۇزلۇك» ناملىق ئەسىرىدىن [8]

بۇ ماقالىدە ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە، جۈملىدىن شەھەر ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ئومۇملىشىۋاتقان بىر قىسىم چاكىنىلىقنىڭ ئىپادىلىرى، سەۋەبلىرى، جەريانلىرى ۋە ئاقىۋەتلىرى جەمئىيەتشۇناسلىق نۇقتىسىدىن مۇھاكىمە قىلىندى. جەمئىيەتلەشكەن چاكىنىلىق ـ بىر ئىجتىمائىي توپنىڭ ئەسلىدە ھمايە قىلىنىدىغان، ئورتاقلىق تۇيغۇسى ۋە مەنسۇبىيەت ئېڭى پەيدا قىلىدىغان قىممەت قاراشلىرى، ئىجتىمائىي مىزانلىرىغا خىلاپ ھالدا ئومۇملاشقان، ئەمما ئەخلاقسىزلىق ھېسابلانمايدىغان ھەم جىنايەت ئۆلچىمىگە توشمايدىغان، ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن شۇ ئىجتىمائىي توپ ئەزالىرى ئارىسىدا ھەيرانلىق ھېس قىلىنمايدىغان ئىجتىمائىي بىنورمالللىقتۇر. ئادەتتە جەمئىيەتلەشكەن چاكىنىلىق «تاپتىن چىققۇچىلار جەمئىيەتشۇناسلىقى» (Sociology of Deviance, 越轨行为社会学) دائىرىسىدە تەتقىق قىلىنىدۇ. ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە جەمئىيەتلىشۋاتقان چاكىنىلىقلار ئۆزىدە يوق كەملىكنى بېزەپ كۆرسىتىش، ماددىيلىق ۋەسۋەسىگە باش ئېگىش، كوللېكتىپ ۋىجدانغا ئاسىيلىق قىلىش، مۇقەددەس سىمۋوللىرىمىزغا بەھۆرمەتلىك قىلىش، جاھانسازلىق كويىغا كىرىش شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ. چاكىنىلىق جەمئىيەتلەشكەندە، شۇ جەمئىيەتتە ياشاۋاتقان ھەر بىر ئادەم پۈچەكلىك قورشاۋىدا قالىدۇ؛ ئادەمىيلىكى سۇئالغا دۇچ كېلىدۇ؛ ئومۇمنىڭ قىممەت قارىشى دەپسەندە قىلىنىدۇ. كەملىك كىرىزىسى، ئەقىدە كىرىزىسى ۋە زىددىيەتلىك كەملىك ئىسكەنجىسىگە پاتقان بىر توپ پەيدا بولىدۇ. بۇ ھال بىر ئىجتىمائىي توپنىڭ مەۋجۇدلۇقى ۋە مىللىي روھ ئۈچۈن پايدىسىز.

جەمئىيەتلىشۋاتقان چاكىنىلىققا دىياگنوز قويۇشتىكى ئۆلچەم نېمە؟ بىز قانداق چاكىنىلىشىمىز؟ بۇ ھادىسىگە دىياگنوز قويۇشتىكى ئۆلچەم «بىز كىم؟ كىمنىڭ پۇشتى؟ قىممەت قارىشىمىز نېمە؟» دەپ سوئال قويۇشتۇر. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، جەمئىيەتلىشۋاتقان چاكىنىلىق ھەققىدىكى ئويلىنىش كەملىكىمىز ۋە قىممەت قارىشىمىز ھەققىدىكى قايتا ئويلىنىشتۇر. كەملىكىمىز ۋە قىممەت قارىشىمىز ھەققىدىكى ئويلىنىش بولسا ئۆزىمىزدىن ۋە ياشاش ئۇسۇلىمىزدىن گۇمانلىنىشنى تەلەپ

يېڭى مىدا، بورك ـ چېلتۇ ئادەت كۆز ئۆڭۈپ تۇرغىلى ئىمارەتكە ئوخشاتساق، قىممەت قارىشى ئاشۇ ئىمارەتنىڭ ئۇلىدۇر؛ كەملىك ئاشۇ ئىمارەتنىڭ قاشاسىدۇر. قاشاسىنى ياخشى قوغدىيالمىغان ئىجتىمائىي توپ ئاشۇ ئىمارەت ئۇلىنىڭ لېكىشىپ قېلىشىغا سەۋەبكار بولغان توپتۇر. بىز ھازىر ئۆزىنى ياخشى دەۋاتقانلار ئۆزلىرىدىن گۇمانلانمىسا، ئۆزىگە جەڭ ئېلان قىلمىسا بولمايدىغان، ئەتراپىمىزدىكى نورمال بىلىنىپ كەتكەن نەرسىلەر ۋە ياشاش شەكىللىرىگە سوئال قويمىساق بولمايدىغان بىر دەۋرگە كىرىۋاتىمىز. چۈنكى بىز چاكىنىلىقنى ئىجتىمائىيلىشىش ئارقىلىق يۇقتۇرىمىز ۋە ئوڭ ـ بولا بولمايدىغان ئەخلاقىي ئىدىيە ئارقىلىق ئۆزىمىزنى ئىجتىمائىي ھاياتتىن ئايرىۋېتىشىمىز؛ ئىجتىمائىي ئىنكاس قايتۇرۇش ئىقتىدارىمىزمۇ شۇنىڭغا ئەگىشىپ ئۆلىدۇ. چاكىنىلىق جەمئىيەتلىشۋاتقان ئىجتىمائىي ھادىسىنىڭ ئادەم ئۆزىگە ئىجتىمائىي ئاغرىق دەپ ھۆكۈم قىلغاندا، ئاندىن ئۆزىدىكى چاكىنىلىشىش يۇقۇندىلىرىنى ھېس قىلالايدۇ. ئۆزىگە سوئال قويۇشنى ئۆگەنگەندە، ئاندىن نەچچە ۋاقىتتىن بېرى ئۆزىگە نورمال بىلىنىپ كەتكەن ياشاش ئۇسۇللىرىنىڭ گۇمانلىنىش ئوبيېكتى ئىكەنلىكىنى تونۇپ يېتىدۇ. چاكىنىلىق قورشاۋىدا تۇرغان بىر ئادەم ئۆزىگە «مەن كىم؟» دەپ سوئال قويۇشتىن باشقا يەنە ھەققە يېقىنلىشىش ئارقىلىق، ئۆز مەدەنىيىتى ۋە تارىخىنى قېتىرقىنىپ ئۆگىنىش ئارقىلىق، توختاۋسىز پىكىر قىلىش، ئىزدىنىش ۋە ئۆزىگە جەڭ ئېلان قىلىش ئارقىلىقمۇ ئۆزلۇك ئىزدەش سەپىرىگە ئاتلىنالايدۇ. بۇ، ئىنسان ھاياتىغا مەنە ئاتا قىلالايدىغان ئەھمىيەتلىك روھ سەپىرىدۇر.

ئىزاھلار

[1] بۇ نەقىل ئۇيغۇر ئالىمى ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىنىڭ «ئۆزۈڭنى تونۇ» ناملىق ئەسىرىدىن ئېلىندى.

[2] ئىممانۇئىل كانت (Immanuel Kant) ـ غەرب پەلسەپە تارىخىدا ئىنتايىن مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغان گېرمانىيەلىك مەشھۇر پەيلاسوپ. ئۇنىڭ ئەخلاق پەلسەپەسى باشقا كۆچلۈك پەلسەپە سىستېمىلىرىغا ئوخشاشلا غەرب پەلسەپە تارىخىدا چوڭقۇر تەسىرگە ئىگە. ئاساسلىق ئەسەرلىرىدىن «نوقۇل ئەقىلگە تەنقىد» قاتارلىقلار بار. بۇ نەقىل روبېرت سولومون ۋە كەسىلېن خىگىنىس بىرلىشىپ يازغان «پەلسەپەنىڭ قىسقىچە تارىخى» ناملىق كىتابتىكى كانتقا ئاتاپ يېزىلغان بابتىن ئېلىندى. ئوكسفورد: ئوكسفورد ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1996- يىل، 212- بەت.

[3] ئېمىل دۈركايىم (Emile Durkheim) ـ فىرانسىيەلىك مەشھۇر جەمئىيەتشۇناس، جەمئىيەتشۇناسلىق ئىلمىنىڭ ئاساسچىلىرىدىن بىرى. بۇ نەقىل ئۇنىڭ «دىنىي ھاياتنىڭ دەسلەپكى شەكىللىرى» ناملىق ئەسىرىدىن ئېلىندى (نەشر ئۇچۇرى ئۇچۇن نەقىل مەنبەلىرىگە قارالسۇن).

[4] «كەملىك كىرىزىسى» ھادىسىسىنى چۈشىنىش ئۇچۇن ئاپتورنىڭ «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىنىڭ 2008- يىل 3- سانىغا بېسىلغان «شەھەرلىشىش ۋە كەملىك كىرىزىسى» ناملىق ماقالىسىگە، «زىددىيەتلىك كەملىك» ھادىسىسىنى چۈشىنىش ئۇچۇن ئاپتورنىڭ «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىنىڭ 2009- يىل 6- سانىغا بېسىلغان «مۇجمەل ئادەم ۋە زىددىيەتلىك كەملىك» ناملىق ماقالىسىگە قارالسۇن.

[5] بۇ كىتابنىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسىدە «كىملىك» سۆزى «سالاھىيەت» دەپ ئېلىنىپ قالغان. ئەسلىي تېكىستتىن بىۋاستە نەقىل ئېلىندى ۋە ئۇيغۇرچە تەرجىمىسىدىكى بەت نومۇرىمۇ قوشۇپ قويۇلدى. كىتابنىڭ ئىنگلىزچە نەشر ئۇچۇرى ئۇچۇن نەقىل مەنبەلىرىگە قارالسۇن.

[6] بۇ مىسالنى ئېلىشىم مېنىڭ ئابدۇكېرىم ئابلىزنى تەنقىد قىلغانلىقىمدىن ياكى چۆكۈرگەنلىكىمدىن، ئىنتوت ژانىرىنى ئىنكار قىلىدىغانلىقىمدىن دېرەك بەرمەيدۇ. بۇ ماقالىدە ئۇنىڭ ئىنتوتلىرىدىكى ئايرىم سۆزلەرنىڭ كۆتمىگەن ئاقىۋىتى تەھلىل قىلىنىدۇ. ئابدۇكېرىم ئابلىز ئىنتوتلىرىغا باھا بېرىش بۇ ماقالىنىڭ مەقسىتى ئەمەس.

[7] كانتنىڭ بۇ قارىشى 1- ئىزاھاتتىكى كىتابنىڭ 213- بېتىدىن ئېلىندى.

[8] بۇ نەقىل ئەنگلىيەلىك مەشھۇر جەمئىيەتشۇناس ئانتونىي گىددېنىس (Anthony Giddens. 1938) نىڭ «زامانىۋىلىق ۋە ئۆزلۈك» ناملىق مەشھۇر كىتابىدىن ئېلىندى. گىددېنىس ئىلگىرى كامبرىج ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پىروفېسورى، لوندون ئىقتىساد ئىنستىتۇتىنىڭ مۇدىرى ۋە ئەنگلىيە باش ۋەزىرى تونىي بلايرنىڭ مەسلىھەتچىسى بولغان.

نەقىل مەنبەلىرى

ئابدۇكېرىم راخمان، رەۋەيدۇللا ھەمدۇللا، شېرىپ خۇشتار: «ئۇيغۇر ئۆرپ-ئادەتلىرى» . شىنجاڭ ياشلار- ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى 1996-يىل نەشرى.

ئابدۇرېھىم ھەببىۇللا: «ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيەسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى2000 -يىل نەشرى.

ئەنۋەر سەمەد قورغان: «ئۇيغۇرلاردا پەرھىزلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى2006 يىل نەشرى.

مەري دوگلاس: 1966- يىل، «ھالاللىق ۋە خىيىم- خەتەر»

Mary Douglas. 1966. Purity and Danger. London: Routledge and Kegan Paul

ئېمىل دۇركايىم: 1968- يىل، «دىنىي ھاياتنىڭ دەسلەپكى شەكىللىرى»

Emile Durkheim. 1968. The Elementary Forms of Religious Life. London: Allen and Unwin.

ساموئېل خانتىڭتون: 1997- يىل، «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى ۋە دۇنياۋى تەرتىپنىڭ قايتا ئورنىتىلىشى»

Samuel Huntington. 1997. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. New York: Touchstone.

تالكوت پارسونس: 1951- يىل، «ئىجتىمائىي سىستېمىلار»

Talcott Parsons. 1951. Social Systems. London: Routledge and Kegan Paul.

روبېرت مېرتون: 1957- يىل، «جەمئىيەت نەزەرىيەسى ۋە ئىجتىمائىي قۇرۇلما»

Robert Merton. 1957. Social Theory and Social structure. New York: Free Press.

ستەنلېي كوخېن: 1973- يىل، «ئاۋام ئارىسىدىكى مەلئۇنلار ۋە ئەخلاق ساراسىملىرى»

Stanley Cohen. 1973. Folk Devils and Moral Panics. Oxford: Blackwell Publishing.

ئېدۋارد شىلس: 1975- يىل، «مەركەز ۋە گىرۋەك»

Edward Shils. 1975. Center Periphery. Chicago: University of Chicago Press.

ژان بۇدرىللىيارد: 1988- يىل، «تاللانغان ئەسەرلەر»

Jean Baudrillard. 1988. Selected Writings. Cambridge: Polity Press.

يۈرگېن خابېرماس: 1989-يىل، «ئاممىۋى مۇنبەرلەردىكى قۇرۇلما خاراكتېرلىك ئۆزگىرىش»

The Structural Transformation of the Public Sphere. Cambridge: Polity.

ماكس خوكخېمېر ۋە تېئودور ئادورنو: 1973- يىل، «ئاقارتىش دىئالېكتىكىسى»

Max Horkheimer and Theodor Adorno. 1973. Dialectic of En-lightenment. London: Allen Lane.

ئالبېرت باندۇرا: 1977- يىل، «جەمئىيەتتىن ئۆگىنىش نەزەرىيەسى»

Albert Bandura .1977. Social Learning Theory. Prentice Hall.

گابرىئېل تاردې: 2009- يىل، «دوراش قانۇنىيىتى»

Gabriel Tarde. 2009. Laws of Imitation. BiblioBazaar.

كارل ماركس: 1972- يىل، «ماركس- ئېنگېلس ئوقۇشلۇقى» (روبېرت تاركېر تۈزگەن)

The Marx-Engels Reader. 1972. Robert Tucker eds. New York: Norton.

ئانتونىئو گرامشى: 1992- يىل، «تۈرمە خاتىرىلىرى»

Antonio Gramsci. 1992. Selections from the Prison Notebooks. London: New left Books.

ئارجۇن ئاپپادۇراي: 1996- يىل، «زامانىۋىلىقنىڭ تەسىرى»

Arjun Appadurai. 1996. Modernity at Large: Cultural Dimen-sions of Globalization. Minneapolis: University of Minnesota Press.

ستېۋېن ۋاگو: 2004- يىل، «ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش»

Steven Vago. Social Change(4th Edition). Prentice Hall.

گېئورگي زىممېل: 1997- يىل، «مەدەنىيەت ھەققىدە»

George Simmel. 1997. Simmel On Culture: Selected Writings. London: Sage.

گېئورگي لۇكاس: 1972- يىل، «تارىخ ۋە سىنىپىي ئاڭ»

George Lucacs. 1972. History and Class Consciousness. The MIT Press.

ئاپتور: ئامېرىكا ھاۋاي ئۇنىۋېرسىتېتى جەمئىيەتشۇناسلىق ئىنستىتۇتىنىڭ دوكتور ئاسپىرانتى

مەقىل ئۆمەگلىرىدە

كىتاب خالتىسى بوپقالماڭ

ئەركىن ئىسھاق ئوغۇزخان

كىتاب ئىنسانلار ئەقىل - پاراسەت خەزىنىسىنىڭ خىسلەتلىك ئاچقۇچى. ئۇلۇغ رەھبەر جۇئېنلەي «مەن جۇڭگونىڭ قەد كۆتۈرۈشى ئۈچۈن كىتاب ئوقۇيمەن» دېگەنىدى تولىمۇ مەنىلىك قىلىپ. دېمەك، كىتاب مىللەت - دۆلەتنى قۇدرەت تاپقۇزىدىغان ئەڭگۈشتەر، تەرەققىياتنىڭ شوتىسىدۇر.

بىراق ھەممىلا كىتابتا ئۇنداق خاسىيەت بولۇشى ناتايىن. ئەمدى سۆزلەيدىغىنىمىز ئاممىباب كىتابلار توغرىسىدىكى پاراڭلار.

كىتابنى تاللاپ ئوقۇش كېرەك. ناۋادا سىز تېخى تۇرمۇش قاينىمىغا ئەمدىلا شۇڭغىغان ياش بولسىڭىز، ئېھتىمال تۇرمۇش ھەم قىزغىن مۇھەببەت ۋەقەلىكلىرى تەسۋىرلەنگەن، ئادەمنىڭ يۈرەك تارىنى چېكىدىغان كىتابلارغا ئامراق بولۇشىڭىز مۇمكىن. مۇبادا بىر ئىستۇدېنت بولسىڭىز، مۇۋەپپەقىيەتشۇناسلىققا مۇناسىۋەتلىك كىتابلارنى ياقتۇرۇپ كۆرۈشىڭىز ئېنىق.

ئەمدى مېنىڭ سۆزلىرىمگە قۇلاق سېلىڭ. تۇرمۇش ۋەقەلىكلىرى بىلەن تولغان ھېكايە - رومانلار ئاساسەن توقۇلما ۋەقەلىك بولۇپ، ئاپتورنىڭ ئەدەبىي دىتى بىلەن تۇرمۇش بىرلەشتۈرۈلۈپ بەدىئىي يۈكسەكلىككە كۆتۈرۈلگەن، كىشى قەلبىنى لال قىلىدىغان دەرىجىگە يەتكەن بولىدۇ. شۇڭا ئۇنى ھېچكىم ئۆز تۇرمۇشىغا تامامەن تەتبىقلىيالمايدۇ، كىتاب ۋەقەلىكلىرىدىكى بۇنداق ئىش تۇرمۇشتىمۇ ھەم كۆرۈلمەيدۇ ياكى بىر ئۆزگەرمەس پىرىنسىپمۇ بولمايدۇ. ئۇ پەقەت سىزگە تۇرمۇشنىڭ قانداقلىقىنى بىرەسمىي ئېيتىپ بېرىدۇ، خالاس.

مۇۋەپپەقىيەتشۇناسلىق ئەسەرلىرى ھاياتىڭىزغا بەلگىلىك تەسىر كۆرسىتىدۇ. لېكىن سىز بۇ خىل ئەسەرلەرنى كۆپ ئوقىغانسېرى قانداق قىلىشنى بىلەلمەي گاڭگىراپ قالىسىز. نىشانىڭىزغا يېتىش يوللىرىنىڭ كۆپلۈكى سىزنى قايسىسىنى تاللاش كېرەكلىكىنى بىلەلمەيدىغان ھالغا كەلتۈرۈپ قويىدۇ. ھەتتا بەزى كىتابلاردىكى بىر قىسىم قاراش توغرا بولسا، يەنە بىر كىتابتا شەكلى ئۆزگەرگەن ھالدا ئىنكار قىلىنىدۇ. قىسقىسى، بۇلار مۇۋەپپەقىيەت قازانغان كىشىلەرنىڭ تەجرىبە - ساۋاقلىرى بولۇپ، باشقا كىشىلەرگە تامامەن ماس كەلمەيدۇ. بۇ كىشىلەرمۇ مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشىش جەريانىدا بۇنداق كىتابلارغا تايانمىغان، بەلكى قول سېلىپ ئىشلەشكە تايانغان. دۇنيادا شۇنداق بىر ھەقىقەت بارىكى، ئۇ بولسىمۇ، مۇتلەقلەشتۈرۈشكە بولىدىغان ھېچقانداق ھەقىقەت يوق. دېمەك، سىز ھەقىقەت دەپ بىلگەن نەرسىنى باشقىلار ھەقىقەت دەپ قارىشى ناتايىن. ئادەم دۇنيادىكى ئەڭ ئېنىقسىز ئامىل، ئوي - پىكرى، ئىش - ھەرىكىتى ھەر ۋاقىت تۇيۇقسىز ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. ھەرقانداق بىر كىشىنىڭ مۇۋەپپەقىيەت قارىشى پەقەت شۇ كىشىنىڭ ئۆزىگە قانۇنىيەت بولۇپ، مۇتلەق ھەقىقەت دەپ بىلىشكە، تەققاسلاشقا بولمايدۇ. شۇڭا سىزدە مۇۋەپپەقىيەتشۇناسلىققا ئائىت كىتابتىن پەقەت بىر - ئىككى پارچىسىلا بولسۇن.

دېمەك، ئەڭ مۇھىمى، ئۆزىڭىز تاللىغان يول- ئۆزىڭىزگە ئىشىنىشتىن ئىبارەت. ناۋادا سىز قەتئىي ئىرادىگە كېلىپ ئۆزىڭىزگە ئىشەنسىڭىز، ئۇنداقتا ئويلىغانلىرىڭىزنى چوقۇم قىلالايسىز، يەنى مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشنىڭ ئۆزىڭىزگە خاس ئالتۇن ئاچقۇچىنى تاپالايسىز. «ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن

«ئاقىلغا ئىشارەت، نادانغا جۇۋالدۇرۇز»

ئىزدەش» دېگەن قانۇنىيەت بويىچە ئېيتقاندا، ئۆزىگىزگە تەۋە ھەرقانداق ھەققەتنى ئەمەلىي ئىشلەش ئارقىلىقلا تاپسىز. بۇنداق ھەقىقەت، ئېنىقكى، سىز باش چۆكۈرۈپ ئوقۇۋاتقان كىتابلاردا يوق. ھەرگىم ئۆز يولىنى ئۆزى ماڭىدۇ.

يېغىنچاقلىغاندا، سىز كىتابنى ئۆز ئىرادىگىزنى چىڭىتىپ، ئەقلىگىز پىشىپ يېتىلگىچە بولغان ئارىلىقتا «غەلىبىگە قاراپ ماڭغان يول تىرىشچانلىقتىن تاماملىنىدىكەن» دېگەن تۇيغۇغا كېلىش ئۈچۈن ئوقۇڭ. ناۋادا مەلۇم بىر ئىشقا بەل باغلىغان بولسىگىز ئەمەلىي قول سېلىپ ئىشلەڭكى، كىتاب خالتىسى بولۇپ باش چۆكۈرۈپ مۇۋەپپەقىيەتسىزلىك ياكى تۇرمۇش توغرىسىدىكى كىتابلارنى ئوقۇشىگىزنىڭ ھاجىتى يوق. ئۇ سىزنى ھاياجانغا سېلىپ، ئەمەلىي ئىشلەش ۋاقتىگىزنى ئىسراپ قىلىپ قويىدۇ.

ئەتراپىڭىزغا ئىنچىكىلىك بىلەن نەزەر سالىدىغان بولسىگىز، كىتاب ئوقۇش ۋاقتى ئەمەلىيەتكە بېغىشلانغان ۋاقتىدىن زىيادە كۆپ كىشىلەرنىڭ بىرەر ئىشنى باشقا ئېلىپ چىقىش ئىرادىسىنىڭ ئاجىزلىقىنى بايقايسىز. ئۇلار ھەمىشە كىتابتىكى غايۋى خىياللار قاينىمىدىن چىقىشقا بوشاڭلىق قىلىدۇ. ئەكسىچە، بوشاشماي قول سېلىپ ئەمەلىي ئىشلەيدىغان، جەمئىيەتنى كۆزىتىشكە ماھىر، تۇرلۇك ۋاستىگە قادىر كىشىلەر ھامان مۇۋەپپەقىيەت قازىنىدۇ. ئۇلار كۆپىنچە ھالدا مەسىلە ھەل قىلىشنىڭ ئامال ـ چارىلىرىنى كىتابتىن ئەمەس، ئەمەلىيەتكە قاراپ ئىش قىلىشتىن تاپىدۇ.

ئاخىرقى تەكلىپىم شۇكى، مۇۋاپىق تاللىماي، قارا ـ قويۇق كىتاب كۆرۈشتىن ھەزەر ئەيلەڭ. ئۇسسىزنى پەقەت كىتابنىلا تونۇيدىغان، ئەمەلىيەتكە سەل قارايدىغان ياماق خاراكتېرلىك ئايلىنىش قاينىمىدا پېرقىرىتىپ يۈرمەسۇن.

ئاپتور: پېچان ناھىيە توك ئىدارىسى 110 كىلوۋولتلىق تىرانسفورموتور پونكىتىنىڭ خادىمى

«مەڭگۈلۈك ھەمراھ ــ ئەقىل ـ پاراسەت» دىن جەۋھەرلەر

▲خۇشھال بولغاندا ئۆزۈڭنى بىلمەي قالما، ئازابلانغاندا ئۆزۈڭنى يوقتىپ قويما، تىرىشچانلىق، ئېھتىياتچانلىقنى باشتىن ـ ئاخىر ساقلا.

▲ئەجەل يەتكۈچە ياشاش نىيىتىڭ بولغانكەن، رېئاللىققا يۈزلىنىشكە مەجبۇر بولىسەن؛ رېئاللىق ئىچىگە قەدەم باسقانكەنسەن، ئۆز روھىيىتىڭگە ماس كېلىدىغان ياشاش ئۇسۇلىنى تېپىشقا مەجبۇر بولسەن.

▲دۇنيادا ئەڭ ئازابلىق ئىش كۆڭۈلدىكى گەپنى دېيەلمەسلىك ئەمەس، بەلكى دېگەن گەپنىڭ كۆڭۈلدىكى گەپ بولماسلىقىدۇر.

▲ئاشۇ ئەڭ ئوتلۇق، ئەڭ گۈزەل مۇھەببەت مەكتۇپى يازغانلارنىڭ بىزنى سۆيىدىغان ئادەم بولۇشى ناتايىن؛ بىز بىلەن يەپ ـ ئىچىپ يۈرگەنلەرنىڭ ھەقىقىي دوست بولۇشى ناتايىن؛ ئاغزىدىن ئىنساب، ئەدەپ ـ ئەخلاق، توغرىلىق چۈشەيدىغان ئادەملەرنىڭ ھەقىقىي پەزىلەت ئىگىسى بولۇشى ناتايىن.

▲سىز ئېزىش ۋە چەكلىمىلەرگە قارىتا قەتئىي، قەيسەرلىك بىلەن قارشىلىق قىلىشىڭىز كېرەك. بارلىق چەكلىمە ئالدىدا مەردانە بولۇڭ، ئەنە شۇ چاغدىلا ھەقىقىي باتۇر، كىشىلىك ھاياتىنىڭ ھۆكۈمرانى بولالايسىز.

▲دوست ـ ئاغىنە تاللاشتا مېنى رەنجىتىپ قويۇشتىن قورقمايدىغان ئادەملەرنى تاللاشقا رازىمەنكى، مەندىن قورقمايدىغان ئادەملەرنى تاللاشنى خالىمايمەن.

▲ئەتراپىمىزدىكىلەردىن ئۆزىمىزنىڭ مىجەزىگە بېقىشنى تەلەپ قىلىش ئەخمىقانىلىك.

▲ئەگەر ئادەملەر بىر نىيەت، بىر مەقسەتتە ئۈيۈلتاشتەك ئۈيۈشسا، ئەڭ كىچىك بەدەل بىلەن ئەڭ زور مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشكىلى بولىدۇ.

▲ئادەتتە بىز ئۆزىمىزنىڭ خاتالىقىنى باشقىلارنىڭ خاتالىقىدەك ئېغىر كۆرمەيمىز.

▲سەن ھەر قانچە كاتتا ئادەم بويكەتسەڭمۇ، باشقىلارنىڭ مەۋجۇدلۇقىنى چەتكە قاقماسلىقىڭ كېرەك.

▲سەن دوست ـ بۇرادەرلىرىڭگە قانداقتۇر بىر مەشھۇر كىشى (شەخس)نى تونۇيدىغانلىقىڭنى سۆزلەپ بېرىشكە ئالدىراپ كېتىسەن. ئەمەلىيەتتە بۇ ئۆزۈڭنىڭ ئەرزىمەس ئادەم ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىشتىن باشقا نەرسە ئەمەس.

▲روھىي توسالغۇ پەيدا قىلىدىغان، ئادەمنىڭ بەختىگە تەسىر كۆرسىتىدىغان نەرسە بەزىدە ماددىي جەھەتتىكى يېتىشەلمەسلىك ئەمەس، بەلكى ئادەمنىڭ روھىي ھالىتى. ئەگەر ئۆزۈڭنى پۈشايمان قىلىدىغان، ئەپسۇسلىنىدىغان كونا ئىشلارنىڭ ئىلكىگە تاشلاپ بەرسەڭ، ئازاب مۇقەررەر ھالدا پۈتكۈل يۈرىكىڭنى ئىگىلىۋالىدۇ.

▲كىشىلىك ھايات سەپىرىدە ئەڭ ئوسال ئەھۋال نامراتلىق، تەتۈر پىشانىلىك ئەمەس، بەلكى بىر ئادەمنىڭ روھىي دۇنياسى بىر خىل خامۇشلۇق ئىلكىدە قېلىپ، كىشىلىك ھاياتنىڭ ھۇزۇر ـ ھالاۋىتىنى ھېس قىلالماسلىقىدۇر.

▲ئۆتكەن ئىشلار ــ ھېسسىياتقا بەك بېرىلىپ كېتىدىغان ئادەملەرنىڭ روھىدىكى «ئەپيۇن»

▲بىز كىشىلىك ھاياتنى ئۆزگەرتىشكە ئامالسىز بولساقمۇ، لېكىن كىشىلىك ھايات قارىشىنى ئۆزگەرتىش قولىمىزدىن كېلىدۇ؛ بىز مۇھىتنى ئۆزگەرتىشكە ئامالسىز بولساقمۇ، روھىي ھالىتىمىزنى ئۆزگەرتىش قولىمىزدىن كېلىدۇ.

▲پىكىر ئالماشتۇرۇش بىلەيگە ئوخشايدۇ، ئۇي ـ پىكىر بولسا تىنىقا. ئىككىسى ئۈچراشسا، ئۇي ـ پىكىر تېخىمۇ ئۆتكۈرلىشىدۇ، روھىي غېرىبلىق ھېس قىلمايدۇ.

▲بارلىق جانلىق مەۋجۇدات ئۈچۈن ئېيتقاندا ئاچلىقنى ھېسابقا ئالمىغاندا، تەنھالىق چىداش ئەڭ تەس بولغان نەرسە.

ئېلىبرت خۇببارتنىڭ «مەڭگۈلۈك ھەمراھ ــ ئەقىل پاراسەت» ناملىق كىتابىدىن تاللاپ تەۋسىيە قىلغۇچى: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىنىڭ ئۇيغۇر بۆگۈنكى، ھازىرقى زامان ئەدەبىياتى بويىچە ماگىستىر ئاسپىرانتى توختى قۇربان

هايات هېكمەتلىرى

▲تاريخ ئوقۇش ئادەمنى ئاقىلانە قىلىدۇ، شېئىر ئوقۇش زېرەك قىلىدۇ، ماتېماتىكا ئۆگىنىش پۈختا قىلىدۇ، پەلسەپە يۈزە قاراشتىن خالىي قىلىدۇ، ئېتىكا ئەدەپلىك قىلىدۇ، لوگىكا مۇنازىرىگە ئۇستا قىلىدۇ. ئومۇمەن، بىلىم ئادەمنىڭ خاراكتېرىنى يارىتىدۇ.

▲ئادەمنىڭ پىكرى نېيتىگە، سۆزى بىلىمگە باغلىق، ئەمما ھەرىكىتى كۆپىنچە ئادىتىگە باغلىق بولىدۇ.

▲دوستلۇقنىڭ مۇنداق بىر ئالاھىدە رولى بار: خۇشھاللىقىڭىزنى دوستىڭىزغا ئېيتىسىڭىز قوش خۇشھاللىققا ئېرىشىسىز، دەرد ـ ئەلەملىرىڭىزنى دوستىڭىزغا تۆكسىڭىز، ئۇ چاغدا سىز يېرىم غەمدىن خالاس بولىسىز.

▲بەدەندىكى دەردكە دورا بار، لېكىن كۆڭۈلدىكى دەردكە دوستتىن باشقا داۋا يوق.

ـ فرانس بېكون

▲قولىمىزدىكى بايلىق ئەركىنلىكىمىزنى كاپالەتكە ئىگە قىلىدىغان قورال، ئېرىشىمەكچى بولغان بايلىقلىرىمىز بولسا بىزنى قۇلغا ئايلاندۇرۇشنىڭ بىر خىل قورالى.

ـ رۇسسو

▲ساياھەت قىلىش ـ ئۆزى ياشاپ زېرىككەن جايدىن باشقىلار ياشاپ زېرىككەن جايغا بېرىشتۇر.

ـ تورداشلار پارىژى

▲بىر ئايال بالىسى بولغانلىقى بىلەن ئۆمرىدىكى ئەڭ ئۇلۇغ بىر كەشپىياتنى تاماملايدۇ.

▲بالىلارنىڭ ئويۇنىدىن ئۇلارنىڭ نېمىگە قىزىقىدىغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ.

ـ ئالفىر ئادلېر

تەۋسىيە قىلغۇچى: يەكەن ناھىيە كونىشەھەر باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ مۇئەللىمەسى نۇرگۈل ھېيت

باغچا يولى قوزغىغان ئىلھام

تۇرسۇن تۇردى

ئامېرىكىدىكى دۇنياغا مەشھۇر دېسىنى باغچىسىنىڭ مەسئۇللىرى باغچا يوللىرىنى لايىھەلەشنى باغچىغا كىرگەن تاماشىبىنلارنىڭ «لايىھەلىشى»گە قالدۇرغانىكەن. نەتىجىدە باغچا ئېچىلىپ بىر ھەپتىدىن كېيىن باغچا ئىچىدە كىشىلەر قالدۇرغان نۇرغۇن چىغىر يول ھاسىل بوپتۇ. شۇنىڭ بىلەن باغچا مەسئۇللىرى ئاشۇ چىغىر يوللارنى بويلاپ باغچا يولىنى ياساپتۇ. بۇنىڭدىن، ئامېرىكىلىقلارنىڭ ئاشۇ بىر باغچا يولىنى لايىھەلەشتىمۇ پۇقرالارنىڭ ئەركىن تاللىشىغا ھۆرمەت قىلغانلىقىدەك خەلقچىللىقىدىن تەسىرلەنمەي تۇرالمايمىز. بۇ يەردە ھەيران قالارلىق ئىش شۇكى، باغچىغا كىرگەن خىلمۇ خىل ئىرق ۋە ئېتنىقادقا بۆلۈنگەن ئامېرىكا پۇقرالىرى، شۇنداقلا دۇنيانىڭ جاي ـ جايىدىن كەلگەن ئوخشىمىغان مەدەنىيەت ۋە قىممەت قارىشىغا ئىگە كىشىلەرنىڭ باغچىغا قالدۇرغان ئىزلىرى نىشانى ئېنىق ھەم كىشىگە بىر خىل ئازادىلىك تۇيغۇسى بېرىدىغان، يەنە تېخى باغچىنىڭ چىملىقلىرىغا خويما ياراشقان يىلانباغرى تەبىئىي يوللار بولغانكى، ھەرگىز پادا ـ كالا پېتىقىدىغاندەك باش ـ ئاخىرى يوق گادىرماچ يوللار بوپقالمىغان. بۇ يەردە مېنى ئەڭ سۆيۈندۈرگىنى، باغچا مەسئۇللىرىنىڭ كىشىلەرنىڭ يول يۈرۈشتىكى ئەركىنلىكىگە ھۆرمەت قىلغانلىقىلا بوپقالمای، يەنە تېخى تارىختىن بېرى پۈرچقى پىششىماي كېلىۋاتقان ئىنسانلار تۇرمۇشىنىڭ يول يۈرۈشتە ئورتاقلىققا ئىگە ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدۇرغانلىقى بولدى.

ئەمدى، ئۆزىمىزنىڭ باغچىلىرى ۋە ئەتراپىمىزدىكى چىملىقلىرىمىزغا قارايدىغان بولساق، بۇ يەردىكى يوللارنى پۇتۇنلەي ئىنژېنېرلار لايىھەلەيدۇ. بۇ يوللار ئاساسەن تۇز ۋە بەزىسى يىلانباغرى بولسىمۇ، ئەمما مەيلى تۆت چاسا سېمونت خىش ياتقۇزۇلغان يوللاردا ياكى چىملىقلارغا تىزىپ قويۇلغان موگو (ئېشەكمەدىكى) لاردەك كۆرۈنىدىغان رەڭلىك سېمونت تاشلارنىڭ ئۈستىدە ماڭسىڭىز، قەدىمىڭىزنى ئۆلچەمگە چۈشۈرەلمەي ئالجاڭلاپ قالىسىز. شۇڭا ئۇ يوللارنىڭ يېنىدا كىشىلەر ئۆز ئىختىيارىيلىقى بويىچە سالغان يىلانباغرى چىغىر يوللار ياندىشىپ تۇرىدۇ. كىشىلەر نېمە ئۈچۈن ئاشۇ تۇز ھەم پاكىز يوللاردا ماڭماي، چىملىقنى دەسسەپ ئۆز ئالدىغا يول سېلىۋالدۇ؟! ئۇلار قەستەن قېرىشىپ شۇنداق قىلىۋاتامدۇ ياكى باشقا سەۋەب بارمۇ؟ دېسىنى باغچىسىدىكى يوللار بىزگە شۇنى ئۇقتۇرىدۇكى، ئىنسانلار يول يۈرۈش مەسىلىسىدە قانداقتۇر لايىھەلىگۈچى ياكى يولباشچىغا ھاجەت ئەمەسكەن. گەرچە ئۇلارنىڭ ئىرقى، مىللىتى، مەدەنىيىتى، قىممەت قارىشى ئوخشىمىسىمۇ، ئەمما يول سېلىشتىن ئىبارەت بۇ تۇغما ئىقتىدارى ئوخشاش قانۇنىيەتكە ئىگە ئىكەن ھەم بۇنىڭغا يۈقىرى تەلەپ قويۇشمۇ كەتمەيدىكەن. ئۇنداق بولمىغاندا ھەيلى ئامېرىكىنىڭ دېسىنى باغچىسى ياكى بىزنىڭ چىملىقلىرىمىز بولسۇن، ھەممىسى پادا ـ كالا مەيدانىغا ئايلىنىپ قالغان بولاتتى. دېمەك، بۇ يەردە ئادەمنى بەكمۇ سۆيۈندۈرىدىغان بىر مەسىلە بار، ئۇ بولسىمۇ ئىنسانىيەتنىڭ يول يۈرۈشتىكى ئورتاقلىقى! بەلكىم، كۆنلەرنىڭ بىرىدە خۇددى چۆجە خورازلاردەك بىر ـ بىرىنىڭ تۇمشۇقىنى قان قىلىشىپ بېسىقماي كېلىۋاتقان ئىنسانلار يول يۈرۈشتىكى ئاشۇ ئورتاقلىقىدىن ئىلھام ئېلىپ، ئىدىيە ۋە باشقا جەھەتلەردىمۇ توقۇنۇشۇپ قالمايدىغان يوللارنى بەرپا قىلىپ قالسا ئەجەب ئەمەس.

ئاپتور: مايتاغ 6 ـ رايون ئاھالىلەر كومىتېتىدا پۇقرا

رەھبەرلەر «خاپا بولۇپ»مۇ سۆزلەمدىغاندۇ؟

پارتىيە ۋە دۆلەت رەھبەرلىرىنى ئەزەلدىن ھۆرمەتلەيمەن، شۇڭا ئۇلارنىڭ ئاساسىي قاتلاملارغا چۈشۈپ تەكشۈرۈپ - تەتقىق قىلغانلىقىغا ئائىت خەۋەرلەرگە بەك قىزىقمەن.

ئۇزاق كۆزىتىش جەريانىدا مۇنداق بىر ئىشنى بايقىدىم: رەھبەرلەرنىڭ تەكشۈرۈپ - تەتقىق قىلغانلىقى، ئامما دەرقەمتە بولغانلىقى ھەققىدىكى خەۋەرلەرنىڭ ھەممىسىدە «خۇشھاللىق بىلەن مۇنداق دېدى»، ياكى «ناھايىتى ھاياجان بىلەن ئۇنداق دېدى» دېيىلىدىكەنۇ، ئەمما ھېچقاچان «خاپا بولۇپ ئۇنداق دېدى»، ياكى «غەشلىك بىلەن مۇنداق دېدى» دېيىلمەيدىكەن. رەھبەرلەرنىڭ ئوي- خىيالى ئاممىدا بولغاچقا ئۇلارنىڭ ئىش- ئوقىتىنى ئويلايدۇ، تەرەققىياتىغا كۆڭۈل بولىدۇ. ئۇلارنىڭ ھەر يىلى تەكشۈرۈپ- تەتقىق قىلىدىغان ۋاقتى بىر- ئىككى ئايدىن كەم بولمايدۇ. بارغان شەھەر- ناھىيەلەرمۇ نەچچە ئونغا يېتىدۇ. خوش، ئۇنداق بولسا، رەھبەرلەر بارغانلىكى يېرىدە كۆڭۈللۈك ئىشلارغا ئۇچراپلا تۇرامدىغاندۇ؟

پېقىرنىڭ مەنسىپى چوڭمۇ ئەمەس، ئەمما ئاساسىي قاتلاملارغا جىق بارىمەن؛ مەن بارغان - تۇرغان جايلاردىكى ئىشلار كۆڭلۈمنى غەش قىلىدۇ. 2009 - يىلى يىغىنغا كېتىۋاتقاچ ۋۇتەي تېغى باغرىدىكى مەلۇم ناھىيەدىن ئۆتۈپ قالدىم. بۇ يەردە ئالتۇن كان، تۆمۈر كان، كۆمۈر كان دېگەنلەر كۆپ ئۇچرىغاچقا، تىتما كاتاك بوپكېتىپتۇ، يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەردىن ئەسەرمۇ قالماپتۇ، دەريا - ئېقىنلارنىڭ كۆپى قۇرۇپ كېتىپتۇ، قۇرۇپ كەتمىگەنلىرىنى لاي - لاتقا بېسىپتۇ. بۇنى كۆرۈپ يول بويى كۆڭلۈم غەش بولدى. يېقىندا شىمالىي جياڭسۇغا بارغانىدىم، ئۇ يەردە دېھقانلارنىڭ يەرلىرىنى باشقىلار ئىگىلىۋالغاچقا كېلىپ چىققان ئاممىۋى ماجرادا بىر يىگىتنىڭ قازا قىلغانلىقى، بۇنىڭ بىلەن نەچچە يۈز ئادەم كوچىلاردا چېلەكلەرنى كۆتىرىپ نامايىش قىلغانلىقىنى ئاڭلاپ كۆڭلۈم غەش بولدى. چاغاندا ئۆيلىرىگە قايتماقچى بولغان لەكمەك - لەكمەك يولۇچىنىڭ بېلەت ئالالمايلا قاقشاۋاتقانلىقى، كۈرمەك شەھەرلىكنىڭ بالىلىرىنى يەسلىگە ئالدۇرالمايلا ۋە داۋالىنىش خراجىتىنىڭ زىيادە ئېغىرلىقىغا چىداپ بولالمايلا ۋايساۋاتقانلىقى ... ئىشقىلىپ مۇشۇنداق ئاۋارىچىلىكلەرنىڭ تولىلىقى كۆڭلۈمنى غەش قىلىدۇ. قارىغاندا، ئاۋام- پۇقرالارنىڭ كۆڭلىنى غەش قىلىدىغان ئىشلار خۇشھال قىلىدىغان ئىشلاردىن جىق ئوخشايدۇ.

بۇ ھەرگىزمۇ رەھبەرلەر بۇنداق ئىشلارنى كۆرسىمۇ كۆرمەسكە سالىدۇ، پەسەنتىگە ئېلىپمۇ قويمايدۇ، دېگەنلىك ئەمەس. مۇھىمى، رەھبەرلەر بارغان جايلاردا بۇنداق ئىشلارنى كۆرمەيلا، ئاڭلىمايلا قالارمىكىن، دەپ ئەنسىرەيمەن. چۈنكى ھازىر رەھبەرلەرنىڭ تەكشۈرۈشكە كېلىدىغانلىقىنى ئاڭلىغان يەرلىك مەنسەپدارلار رەھبەرلەرنىڭ ماگىدىغان يولىنى، قەيەرگە بېرىشقا بولىدىغانلىقىنى، قەيەرگە بېرىشقا بولمايدىغانلىقىنى، نەنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، نەنى يوشۇرۇش لازىملىقىنى ئالدىنئالا يېپىدىن يېگىنسىغىچە پىلانلاپ «خوجا كۆردى» قىلىپ ئورۇنلاشتۇرۇۋېتىدۇ. ئىشقىلىپ ياخشىسىنى كۆرسىتىپ كېكەرتىۋېتىدۇ؛ ناچار تەرەپلەرنى ئىزدەپ - سوراپمۇ كۆرەلمەيسەن. دوكلات ئاڭلاشقا كەلسەك، ياخشىسىنلا تاللاپ سۆزلىگەندىن تاشقىرى، يەنە ئاساسىي قاتلامدىكى گەپدان - زۇۋاندارلار كادىر ۋە ئاممىدىن بىر نەچچىنى تاللاپ سۆزلىتىدۇ، ھەتتا رەھبەرلەرگە مەخسۇس بېيىغان «يېنى توم، گېپى ئوك» ئائىلىلەرنى تاللاپ كۆرسىتىپ، ئۇلارنىڭ بايانلىرىنى ئاڭلاتقۇزىدۇ. بۇنداق «ئامما» «خۇشھاللىق بىلەن» سۆزلىگەندە رەھبەرلەر «خۇشھال» بولماي قالامتى؟! بىراق ئۇنداق يەرلەردە ئازراقمۇ مەسىلە يوقمىدۇ؟ ئاممىۋى ماجرا، مەنسەپدارلار بىلەن توقۇنۇش بولۇپ باقمىغانمىدۇ؟ ھېچقانداق مەنسەپدار خىيانەتچىلىك قىلمىغان، چىرىكلەشمىگەنمىدۇ؟ ئەمەل - مەنسەپ ئۈچۈن يۇقىرى - تۆۋەن قاتراپ پۇل - ھوقۇق سودىسى قىلغانلار ئەسلا يوقمىدۇ؟ ساختىپەز - شەكىلۋازلار ئەزەلدىن يوقمىدۇ؟ مۇھىتنى بۇلغاپ، ئېكولوگىيەنى بۇزىدىغان ئىشلار كۆرۈلۈپ باقمىغانمىدۇ؟ مائارىپ ۋە سەھىيە ساھەسىدە كەلسە - كەلمەس ھەق ئالىدىغان ئىشلار يوقمىدۇ؟ مۇھىمى، ئۇنداق ئىشلار رەھبەرلەر ئالدىدا ھەرگىز تىلغا

ھەق گەپ ـ ناھەق گەپ

ئېلىنمايدۇ، بۇنداق «سەلبىي ئۇچۇر»لار ئەينەن تىلغا ئېلىنسا رەھبەرلەر چوقۇم «كەسكىنلىك بىلەن»، «ئاچچىقلىنىپ تۇرۇپ» جاۋاب قايتۇرغان بولارئىدى.

ھازىرقى رەھبەرلەر «خاپا بولۇپ»مۇ سۆزلەمدىغاندۇ؟ بۇ ھەقتە بىلدىغانلىرىمىز يوق دېيەرلىك. ئېيتىلىشچە، ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرى رەئىس ماۋزېدۇڭ تەكشۈرۈشكە بارغانلىكى پېرىدە ئاممىنىڭ قورشاۋىدا قالارمىشكەن. كىشىلەر ئۇنى قارشى ئالىمىز، كۆتۈۋالىمىز دەپ پايپېتەك بولۇشۇپ تۇرسا ئۇ بۇنىڭدىن كۆپ قېتىم خاپا بولۇپ كەتكەنىكەندۇق. شۇڭا ماۋ زېدۇڭغا مەخسۇس پويىز ئاجرىتىلىپ، پويىز نەدە توختىسا شۇ يەرنى تەكشۈرىدىكەن. ئېتىز ـ قىرلارنى، زاۋۇت ـ مەكتەپلەرنى كۆرۈپ بولۇپ، ئۇدۇل پويىزغا چىقىپ شۇ يەردە تاماق يەپ، شۇ يەردە يېتىپ ـ قوپىدىكەن. رەئىس لىۇ شاۋچى 1961 ـ يىلى خۇنەن يېزىلىرىنى تەكشۈرۈپ چىققاندىن كېيىن ناھايىتى خاپا بوپكەتكەنمىش. لىۇ شياۋچى خۇنەننىڭ لاۋجيانىڭ يېزىسىغا بارغاندا يول ياقىسىدىكى بىر چوشقا فېرمىسىغا «بېقىۋاتقان چوشقىمىز ئون مىڭ تۇياققا يېتىدۇ»دەپ يېزىلغانلىقىنى كۆرۈپ، پىكاپتىن چۈشۈپلا ئۇدۇل ئاشۇ فېرمىغا كەپتۇ. لىۇ شياۋچى پۈتكۈل فېرمىدا پەقەت ئىككى تۇياقلا چوشقىنى كۆرۈپ غەزەپ بىلەن ۋارقىراپتۇ: «ھۇ ئۆلگۈرلەر، تەكشۈرۈش مۇشۇ يەردىن باشلىنىدۇ، ھەممىمىز قوتاندا قونىمىز؛ ھېچكىم كەتمەسۇن!» رەھبەرلەرنىڭ «خاپا» بولغانلىقىغا ئائىت يەنەمۇنداق بىر پاكىت بار: (2008ـ يىلى ماي ئېيىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا) سىچۇەن ــ ۋېنچۇەندە ئىپغىر يەرتەۋرىگەندە ھەربىي قىسىم ئاپەتتىن قوتقۇزۇشقا دېگەندەك ماسلىشالماي قاپتۇ. بۇنىڭدىن خاپا بولغان زۇڭلى ۋېن جياباۋ ئۆڭۈپ تۇرۇپ شۇنداق دەپتۇ: «ئىسىڭلاردا بولسۇن، سىلەرنى بېقىۋاتقىنى خەلق، قالغىنىنى ئۆزۈڭلار بىلىڭلار!» قارىغاندا، تەكشۈرۈپ ـ تەتقىق قىلىشقا چۈشكەن، بىرەر خىزمەتكە پۈتكۈل ۋۇجۇدى بىلەن كىرىشكەن رەھبەرلەرنىڭ «خاپا بوپقالىدىغان» چاغلىرىمۇ بولىدىكەن.

بىراق مەرھۇم رەھبەرلەرنىڭ «خاپا بولغان»لىقى توغرىسىدا شۇ چاغدا ھېچقانداق مەلۇمات بېرىلمىگەن بولغاچقا، ئۇنى پەقەت ئەينى يىللاردا شۇلارنىڭ يېنىدا ئىشلىگەن خادىملارنىڭ كېيىنكى يىللاردا يازغان ئەسلىمىلىرىدىن ئۇققانىدۇق. ۋېن جياباۋ زۇڭلىنىڭ «خاپا بولغان»لىقىمۇ ئەينى چاغدىكى جاھاننى زىلزىلىگە سالغان ئالاھىدە شارائىتتىلا ئاندىن ئاشكارا خەۋەر قىلىندى. ناۋادا ئادەتتىكى ۋاقىت بولغان بولسا، بۇ گەپ ئەسلا تىلغا ئېلىنماس بولغىدى.

بۇنىڭدىن مۇنداق بىر نېگىزلىك مەسىلىنى بايقاش مۇمكىن: رەھبەرلەر ئەلنىڭ رايىغا، ئىلمىي تەرەققىيات قانۇنىيىتىگە مۇخالىپ ئىشلارنى كۆرگەندە ئاچچىقلانغانلىقىدىن بۇ ھالەتنى ئادەتتىكى ئەھۋال دەپ قارىغان بولسىمۇ، ئەمما تەشۋىقات ۋاستىلىرى ئۇنىڭغا ئېرەن قىلمايۋاتىدۇ، ھەتتا تەشۋىقات ۋاستىلىرى رەھبەرلەرنىڭ ئاچچىقلانغانلىقىدىن ئىبارەت پاكىتنى ئادەتتىلەنگەن ئۇسۇلى بويىچە تاراشلاپ چىقىرىۋېتىۋاتىدۇ. بۇنىڭ بىلەن تەشۋىقات ۋاستىلىرىنىڭ ئېغىزىدا «ئادەمنى خۇشھال قىلىدىغان ئىشلار» ۋە «خۇشھاللىق بىلەن» دېگەن گەپلەرلا ئېشىپ قېلىۋاتىدۇ. ھەيھات! ئۇنداقلارنى لى جۇڭتيەننىڭ قايسىبىر ھېكايىسىدىكى «خۇشھاللىق ئىلمىي جەمئىيىتى»نىڭ ئەزالىرىدىنمىكىن دېگۈم كېلىدۇ.

مۇشۇنداق كېتىۋەرسە، ئوقۇرمەنلەر بىلەن كۆرۈرمەنلەر نېمىدەپ قالار؟ ئۇلار «رەھبەرلەر ئاساسىي قاتلاملارغا چۆكۈشنى بىلمەيدىكەن؛ جەمئىيەتنىڭ ئەينەن ئەھۋالىنى بىلمەيدىكەن؛ ئاممىدىن يىراقلاپ كېتىۋېتىپتۇ؛ ئاۋام ـ پۇقرالار چېغىدا كۆرەلىگەن نەرسىلەرنى ھېس قىلالمايدىكەن؛ ئۇلار ئەرشىئەلادىكى باغى ئېرەمدە شادىمان ياشايدىغان ئىلاھلارغىلا ئوخشاپ قالغاچقا، جاھاندا بەختسىزلىكنىڭمۇ مەۋجۇد ئىكەنلىكىنى پۈتۈنلەي ئۇنتۇپ كېتىپتۇ» دەپ قالمامسۇ؟!

ئوبدانراق ئويلىنىپ باقسائىلارلا مەلۇم بولىدۇكى، رەھبەرلەرنىڭ تەكشۈرۈپ ـ تەتقىق قىلغانلىقىغا ئائىت خەۋەرلەردە ساپلا «خۇشھاللىق بىلەن مۇنداق دېيىلسىمۇ، ئەمما شۇ ئىشنىڭ نەتىجىسىنىڭ رەھبەرلەر ۋە پۇقرالارنى بىردەك «خۇشھال» قىلالىشى ناتايىن. ناۋادا رەھبەرلەرنى «خۇشھال قىلغان» تەشۋىقات ۋاستىلىرىدىكى ئىشلار ئەمەلىيەتتە ئاۋامنى «زەردە بىلەن ئويلاندۇرىدىغان» ئىشلاردىن بوپقالسچۇ؟ ئۇ چاغدا رادىيو ـ تېلېۋىزىيە ۋە گېزىتلەرنىڭ جار سالغىنى ئەمەلىيەتكە مۇخالىپ مۇقاملاردىن بوپقالمامدۇ؟!

جياڭ شىياڭ قەلەمدىكى بۇ فېلىيەتون ئەسلىي «تەقدىرداشلار» ژۇرنىلىنىڭ 2010 ـ يىل 4 ـ سانىدىن «فېلىيەتونلاردىن تاللانما» ژۇرنىلى 2010 ـ يىل ماي (ئالدىنقى پېرىم ئايلىق) سانىغا كۆچۈرۈپ بېسىلغان. **مۇھەممەت ھۈسەن** تەرجىمىسى. تىلماچ: شىنجاڭ پېرا ئىگىلىك كەسىپ ـ تېخنىكا ئىنستىتۇتىدا زىرائەت ئېكولوگىيەسى بويىچە ماگىستىر ئاسپىرانت.

زىيالىيلار ۋە ئەل ـ ئاۋامنىڭ ئىشلىرى

يېقىندىلا «مەلۇم ئۇنىۋېرسىتېتنىڭ پىروفېسورىنى ئەل ـ ئاۋامنىڭ ئىشلىرىغا بەك ئېچكىرىلەپ ئارىلىشىپ كەتتى، دەپ خىزمەتتىن ۋاقتىنچە توختىتىپ قويۇپتۇدەك» دېگەن گەپلەر تارالدى. بۇغۇ بىر مىش ـ مىش گەپ، ئاق ـ قارىنى ئايرىماي تۇرۇپ «راست» دەپ كەتكىلمۇ بولمايدۇ. شۇنداقتىمۇ، بۇ مىش ـ مىش گەپ جەمئىيەتكە «ئۇنىۋېرسىتېتنىڭ پىروفېسورلىرى ئەل ـ ئاۋامنىڭ ئىشلىرىغا ئارىلاشسا، بولۇپمۇ ئېچكىرىلەپ ئارىلاشسا بولامدۇ ـ يوق؟» دېگەن ئىنتايىن مۇھىم بىر سوئالنى تاشلىغاندەك قىلىدۇ. مېنىڭچە، بۇ ھەقتىكى پىكىر ۋە كۆز قاراشلارغا قۇلاق سېلىپ باقساق يامان كەتمەس.

مۇنداقچە ئېيتساق، ئەل ـ ئاۋامنىڭ ئىشلىرى ئەسلىدىنلا ھۆكۈمەتكە تەۋە تۇرسا، پىروفېسورلار بىلەن نېمە مۇناسىۋىتى؟ بولۇپمۇ بىزدەك پۇقرانىڭ نېمە چاتىقى؟ بىراق، بىزنىڭ ھۆكۈمىتىمىز دېگەن «خەلق جۇمھۇرىيىتى» نىڭ ھۆكۈمىتىدە! ئۇنداقتا بۇ جۇمھۇرىيەتنىڭ ھەر بىر پۇقراسى ئەل ـ ئاۋامنىڭ ئىشلىرىغا ئارىلىشىشقا ھوقۇقلۇق دېگەن گەپ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۆزلىرىنى پۇقرالارنىڭ زىيالىيسى سانايدىغان پىروفېسورلار ئەل ـ ئاۋامنىڭ ئىشلىرىغا ئارىلىشىشى، ھەتتا «تېخمۇ ئېچكىرىلەپ» ئارىلىشىشى كېرەك. ئەل ـ ئاۋامنىڭ ئىشلىرى ھەم ئومۇمنىڭ، ھەم شەخسنىڭ مەنپەئەتىگە چېتىلىدىغان تۇرسا، جۇمھۇرىيەتنىڭ پۇقراسى، دۆلەتنىڭ باج تاپشۇرغۇچىسى بولمىش ھەر قانداق ئادەم ئەل ـ ئاۋامنىڭ ئىشلىرىغا قانداقسىگە ئارىلاشماي تۇرالمسۇن؟ ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ ئەسلىدىنلا دۆلەت ئاساسىي قانۇنىدا ھەر بىر پۇقراغا بەخشەندە قىلغان ھوقۇق تۇرسا! زىيالىيلار دېگەن جەمئىيەتنىڭ سەرخىللىرى ۋە ئويغاقلىرىدىن. شۇڭا ئۇلار ئەل ـ ئاۋامنىڭ ئىشلىرى ۋە ھۆكۈمەت ئىشلىرى خۇسۇسىدا ئىككى ئېغىزلىلا گەپ قىلىشقا ھوقۇقلۇق. ھەم بۇ ھەقتە چوقۇم ئوتتۇرىغا چىقىپ گەپ قىلىشى كېرەك. بۇنىڭدىن 110 نەچچە يىل بۇرۇن فىرانسىيەنىڭ مەشھۇر يازغۇچىسى ئېمىل زولا «دريېفۇس دېلوسى»غا ئارىلىشىپ، پۈتكۈل دۇنيا زىيالىيلىرىغا شانلىق ئۈلگە تىكلەپ بەرگەنىدى.

ئۆز گېپىمىزگە كەلسەك، مەيلى پىروفېسسورلار ۋە ياكى مۇتەخەسسىس ـ ئالىملار بولسۇن، ھەممەيلەن ئەل ـ ئاۋام بىلەن ياشاۋاتقان ئەھلى ئىلىملەر بولغانىكەن، دېمەك ئۇلار ئاق ـ قارىنى پەرق ئەتكەنلەر، ئاۋامنىڭ دەردى ـ ھالى خۇسۇسىدا ئىككى ئېغىز لىللا گەپ قىلىشقا ھوقۇقلۇق كىشىلەر دېگەن گەپ. شۇنداق تۇرۇقلۇق يەنە نېمىشقا «ئارىلاشما»، «گەپ قىلما!» دېگۈدەكمىز؟! بولۇپمۇ سىياسەتشۇناسلىق، ئىقتىسادشۇناسلىق، سوتسىيولوگىيە، ئانتروپولوگىيە، پسىخولوگىيە، ئېكولوگىيە، قانۇنشۇناسلىق ۋە ئەدەبىيات قاتارلىق ساھەلەردىكى مۇتەخەسسىس ـ ئالىملارغا كۆرە ئېيتقاندا ئەل ـ ئاۋامنىڭ ئىشلىرىغا ئارىلىشىش ئۇلارنىڭ باش تارتىپ بولمايدىغان مەسئۇلىيىتى، شۇنداقلا ئۇلارنى «ئەزەرىيەنى ئەمەلىيەتكە باغلاش» ئىمكانىيىتىگە ئېرىشتۇرىدىغان ئەڭ ياخشى پۇرسەت. بۇ جەھەتتە تەبىئىي پەنلەر ئالىملىرىنىڭ مەسئۇلىيىتىمۇ ئوخشاشلا ئېغىر. دۇنياغا مەشھۇر فىزىك ئېينىشتېينمۇ ئەل ـ ئاۋامنىڭ ئىشلىرىغا ئۆمۈر بويى ئارىلاشقانىدى. ئېلىمىزنىڭ نۆۋەتتىكى ئەھۋالىدىن ئېلىپ ئېيتىدىغان بولساق، ئەل ـ ئاۋامنىڭ ئىشلىرىغا ئىچكىرىلەپ ئارىلىشىپ، ئادالەت يولىدا كۆكرەك كېرىپ چىقىپ ئىككى قۇۋۇز ھەق گەپ قىلىشنىڭ ئورنىغا بېشىنى ئىچىگە تىقىۋالىدىغان زىيالىيلار كۆرمەك. شۇڭا ئەل ـ ئاۋامنىڭ ئىشلىرىغا قول تىققان ئالىم ـ مۇتەخەسسىسلەرنى ھەدىسلا «قولۇڭنى تارت»، «تىلىڭنى يىغ» دەپ ئەيىبلەۋەرمەي، ئۇلارنىڭ روھىنى تەشەببۇس قىلغىنىمىز تۆزۈك.

يەنە، بىزدە ئەل ـ ئاۋامنىڭ ئىشلىرىغا مۇنداقمۇ «ئارىلىشىدىغان» مۇتەخەسسىس ـ ئالىملارمۇ ئاز ئەمەس. مەسىلەن، چىرىكلىككە يان باسىدىغان ئىقتىسادشۇناسلار، خىيانەتچى مەنسەپدارلارنى ئاقلايدىغان قانۇنشۇناسلار، كۆچلۈكلەر ئۈچۈن ھەدەپ كانايى چالىدىغان «گۇپپاڭچى»، «ھەمكار»لار بۇنىڭ تىمسالىدىندۇر. قېنى، ئۇلارنىڭ قايسىبىرىنى ئەل ـ ئاۋامنىڭ ئىشلىرىغا ئارىلاشمىغان دېيەلەيمىز؟ كۆرۈڭۈلىش مۇمكىنكى، «ئەل ـ ئاۋامنىڭ ئىشلىرىغا ئارىلىشىش» قا بولمايدۇ ئەمەس، بولىدۇ. مۇھىمى، زادى كىم تەرەپتە تۇرۇپ ئارىلىشىۋاتىدۇ. مەسىلەن، بەزىلەر «ئارىلىشىش» ئىنىز مەنسەپدارلار ۋە ئۇلار بىلەن مەنپەئەتدار گۇرۇھلارغا پايدىلىق بولغان بولسا، ئۇ ھالدا «ئارىلىشىش» ئەمەس، قانچە ئىچكىرىلەپ ئارىلاشسىڭىز شۇنچە ياخشى. ھالبۇكى، «ئارىلىشىش» تا ھاكىمىيەت ھوقۇقىنى نازارەت قىلىش مۇددىئاسى بىلەن بەزى مەنسەپدارلار ۋە ئۇلارغا باغلانغان گۇرۇھلارنىڭ جانجان مەنپەئەتىگە زەرەر يەتكۈزۈپ قويغان بولسىڭىز تۇغۇشكىنىڭىز شۇ. يېقىنقى يىللاردىن بېرى ھەر خىل ۋەقەـ ھادىسە، تۇرلۈك ـ تۇمەن چىرىكلىك قىلمىشى «تېزىنى باسا، مېزى چىقىپتۇ» دېگەندەك ئۆزۈلمىگەچكە كۆزنىمىزگە سىڭىپ قالغاندەكمۇ قىلىدۇ. قىزىق يېرى، ھەر قېتىم مۇشۇخىلدىكى ئىش چىققان ھامان نۇرغۇن مۇتەخەسسىس ـ ئالىم ئۇنىڭغا بەس ـ بەستە «ئارىلىشىدۇ». بىراق ئۇلارنىڭ «ئارىلىشىشى» مۇنداق ئىككى خىل تۈستە بولۇۋاتىدۇ: بىرى، مۇتەخەسسىس ـ ئالىملار ئىش تېرىغۇچىنى «قوغداپ قىلىش» مۇددىئاسىدا ئارىلىشىپ، ھادىسىنىڭ ئۇ كىشىگە مۇناسىۋەتسىز ئىكەنلىكىنى، قۇرۇلۇش سۇپىتىدە قىلچە مەسىلە يوقلۇقىنى جېنىنىڭ بارىچە ئىسپاتلاپ پەتىۋا تاپىدۇ؛ يەنە بىرى، مۇتەخەسسىس ـ ئالىملار ئۇنداق ئىشلارغا گۇمانىي نەزەر بىلەن ئارىلىشىپ، مەسلىنىڭ نېگىزى ۋە جاۋابكارنى تېپىپ چىقىشقا تىرىشىۋاتىدۇ. ئالدىنقىلارنىڭ (جاۋابكارلار ئالاھىدە تەكلىپ قىلىپ ئەكەلگەنمۇ تېخى، بۇنىڭغا بىر نەرسە دېگىلى بولمايدۇ) ئارىلىشىشى، تەبىئىيكى ئىنتايىن قارشى ئېلىنىدۇ. ۋاقتىنىڭ ئۆزىرىشىغا ئەگىشىپ ئۇلار مۇكاپاتلىنىشى ھەتتا ئۆستۈرۈلۈشىمۇ مۇمكىن. كېيىنكىلەرگە بولسا ئۇنداق ئامەت نېسىپ بولمايدۇ، ئۇنداقلارنى پەرۋايىغا ئېلىپ قويمايدۇ. ئۇلار «ئارىلىشىمەن» دەپ داۋاملىق «تىركەشسە» گەپ ـ سۆزى چەكلىنىپلا قالماي، ھەتتا ئىككى پۇتى بىر ئۆتۈككە تىقىلىشى تۇرغان گەپ.

بايا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك «ئەل ـ ئاۋامنىڭ ئىشلىرىغا ئارىلىشىش» ئەسلىدە ھەر بىر پۇقرانىڭ، شۇنداقلا ھەر بىر باج تاپشۇرغۇچىنىڭ، بولۇپمۇ زىيالىيلارنىڭ ھوقۇقى ۋە مەسئۇلىيىتى ئىدى. دېمەك ئۆزىنى «زىيالىي» سانايدىغان ھەر قانداق ئادەم ئاۋام ـ پۇقرالارغا قارىغاندا «كۆپنىڭ ئىشلىرىغا تېخىمۇ ئېچىكىرىلەپ ئارىلىشىش» كېرەك. ناۋادا بۇ خىل ئارىلىشىش «ياماندىن ياكى «ناتوغرا ئۇسۇل» تۇپەيلى ئومۇمنىڭ ۋە ياكى شەخسنىڭ قانۇنىي ھوقۇق ـ مەنپەئەتىگە زىيان يەتكۈزسە، ئۇنداقتا بۇ ئىشنى قانۇنغا قويۇپ بېرىش كېرەك. دۆلەتنىڭ ئۆزىگە تۇشلۇق قانۇنى، مەكتەپنىڭ قائىدە ـ تەرتىپى بولىدۇ. مۇبادا ئوقۇتقۇچى مەكتەپنىڭ قائىدە ـ تەرتىپىگە خىلاپلىق قىلىدىكەن، مەكتەپ تەشكىلى ئۇنى بىر تەرەپ قىلىشقا تامامەن ھوقۇقلۇق. ناۋادا لاياقەتسىز، بىلىمسىز، ئىقتىدارسىز بولسا، دەرسنى ئوقۇغۇچىلارغا خۇشياقمۇدەك ئۆتەلمەسە ياكى باشقىلارغا ئۇلگە بولۇشنى بىر ياقتا قايرىپ قويۇپ پەزىلەتسىزلىك قىلسا، ئۇنداق ئوقۇتقۇچىنىڭ مۇنبەرگە چىقىش سالاھىيىتىنى ۋاقتىدا ئېلىپ تاشلىيالمىغان مەكتەپ تەشكىلىنى «لاياقەتسىز» گە چىقارغۇلۇق. بىراق ھەر قانداق ئورۇن ۋە تارماق «ئەل ـ ئاۋامنىڭ ئىشلىرىغا ھامىيلىق قىلىپ ئارىلاشقان» كىشىلەرگە «ئۆزۈڭگە مۇناسىۋەتسىز ئىشقا ئارىلاشتىڭ» دېگەن باھانە بىلەن ئازار بەرسە زىنھار بولمايدۇ. ماقالىمىزنىڭ بېشىدا تىلغا ئېلىنغان «مىش ـ مىش گەپ»نىڭ دېگەندەك ئاساسى بولمىسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭدەك ئەھۋاللار جەمئىيەتتە يوقمۇ ئەمەس. بۇ گەپلەرنى ھازىرچە «ئاساسسىز» دەپ تۇرساقمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئەل ئارىسىدا تارقالغىنى راست، ھېچبولمىغاندا پۇقرالارنىڭ «زىيالىيلار ئاۋام پۇقرالارنىڭ ئىشلىرىغا ئارىلاشسىكەن» دېگەن ئارزۇسىنى، شۇنداقلا ئاۋام ـ پۇقرالارنىڭ دەۋرىمىز ئالىي مەكتەپلىرى ھەققىدىكى پىكىر ـ قاراشلىرىنى، ئۇنىۋېرسىتېتلارنىڭ كۇنىسايىن «ياموللىشىپ» كېتىۋاتقانلىقىغا بولغان نارازىلىقىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئەجەبا، بۇلار چوڭقۇر مۇھاكىمە يۈرگۈزۈپ بېقىشىمىزغا ئەرزىمەسمۇ؟!

لىيۇ شىتۇڭ ئىمزاسىدىكى بۇ فېلىيەتون «فېلىيەتونلار ئايلىق ژۇرنىلى» نىڭ 2010 ـ يىل ماي (ئالدىنقى ئايلىق) سانىغا بېسىلغان. **ئىدرىس قۇددۇس ئەركىزات** تەرجىمىسى. تىلماچ: «مىللەت ۋە دىن »ژۇرنىلىنىڭ مۇھەررىرى

ساقچىغا مەلۇم قىلىش

— ۋەي، ساقچىخانىمۇ؟ بىزنىڭ بۇ يەردە توپلىشىپ قىمار ئويناۋاتىدۇ، باشقۇرامسىلەر ـ يوق؟

— ھە... قىمارۋازلار دوغا تىككەن پۇل جىقمىكەن...؟

— ھەئە!

— بولىدۇ، ھازىرلا ئۇنىمىز ئۇ يەرگە.

چېكىڭ موچۇەن قەلەمدىكى بۇ قىسقا فېلىيەتون «فېلىيەتونلار ئايلىق ژۇرنىلى»نىڭ 2010 ـ يىل ئىيۇن (ئالدىنقى يېرىم ئايلىق) سانىغا بېسىلغان. **راخمانجان روسۇل سۇلتانىي** تەرجىمىسى

بازار ئىگىلىكى يولغا قويۇلۇپ، ئىقتىسادىي تەرەققىيات جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ مۇھىم ئۆلچىمىگە ئايلانغاندىن كېيىن،ئىقتىسادنىڭ بەلگىسى بولغان پۇل نۇرغۇن ئىجتىمائىي قىممەتكە جەڭ ئېلان قىلىپ، ئۆزىنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشتىكى نوپۇزى ۋە يۈكسەك جەلپكارلىقى بىلەن كىشىلەرنىڭ ئېڭىدىكى ئەخلاق، ئېتىقاد، ۋىجدانىنىڭ مۇقەددەسلىكىنى تەۋرىتىپ قويدى؛ ئىجتىمائىي قاتلاملار ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەرگە ھەل قىلغۇچ تەسىر كۆرسىتىپ، ئىجتىمائىي توپلارنىڭ جەمئىيەتتىكى پېتەكچىلىك ئورنىدىمۇ يېڭى ئۆزگىرىش پەيدا قىلدى. كىشىلەر ئىلگىرى زوقلىنىدىغان، ھەۋەسلىنىدىغان، پەخىرلىنىدىغان ۋە ھۆرمەتلەيدىغان بىر قىسىم ئىجتىمائىي توپ ئاستا-ئاستا ئۇنتۇلۇشقا، ئۇلارنىڭ دىققەت مەركىزىدىن يىراقلىشىشقا باشلىدى؛ بىر قىسىم يېڭى ئىجتىمائىي توپ بارلىققا كېلىپ، ئۆزىنىڭ پائالىيەتچانلىقى، ئۇنىۋېرسالليقى ۋە بايراقدارلىقى بىلەن جەمئىيەتتىكى ئىلگىرىكى ھۆرمەت ساھىبلىرىنىڭ ئورنىنى ئىگىلەپ، بارغانسىرى كىشىلەرنىڭ ئالاھىدە ھۆرمىتىگە نائىل بولۇشقا باشلىدى. بۇ خىل ئۆزگىرىش بولۇپمۇ زىيالىيلار بىلەن يېڭىدىن بارلىققا كېلىۋاتقان، ئوتتۇرا بۇرژۇئازىيە ھېسابلىنىدىغان كارخانچىلار ۋە شىركەت دىرېكتورلىرى قوشۇنىنىڭ ئىجتىمائىي ئورنىدىكى ئۆزگىرىشتە روشەن ئىپادىلەندى. يەنى، كىشىلەر ئىلگىرى ئالىم- مۇتەخەسسىس، ئەدىب، ئوقۇتقۇچى، ئىنژېنېر-تېخنىك ھېسابلانغان كىشىلەرگە ئالاھىدە ئېھتىرام بىلدۈرگەن،

سەن كىمنىڭ زىيالىيسى، ئويلىساڭچۇ؟

شۇلار ئارقىلىق پەخىرلەنگەن، ئۇلارنى ئۆز مىللىتىنىڭ سەركىلىرى ھېسابلىغان بولسا،مانا ئەمدىلىكتە كارخانچىلار ۋە شىركەت دىرېكتورلىرى، پۇلدارلارنىلا ھۆرمەتلەيدىغان،ياشلار ئۆگىنىدىغان ۋە چوقۇنىدىغان مەبۇدقا ئايلاندى. بولۇپمۇ ياشلار ئىلگىرى ئالىم، ئوقۇتقۇچى، ئىنژېنېر بولۇشنى ئارزۇ قىلغان ۋە شۇنىڭغا ئىشتىياق باغلىغان بولسا، ئەمدىلىكتە كىچىكىدىن باشلاپلا پۇل تېپىشنى، خوجايىن- پۇلدار بولۇشنى ئارمان قىلىدىغان بوپقالدى. شۇنداقلا، «گاچا بولسىمۇ پۇلى بارلار سۆزلىسۇن» دېگەندەك، پۇلدارلار مېدىيە- ئاخبارات ۋاستىلىرىنىڭ چولپانلىرىغا ئايلىنىپ، كىشىلەر ئەخلاق، ئېتىقاد، ئادەمىيلىك توغرىسىدىكى ۋەز-نەسىھەتلەردىن كۆرە پۇلنى قانداق تېپىش ياكى كىملەرنىڭ قانداق پۇل تاپقانلىقى توغرىسىدىكى ئۇچۇر-خەۋەرلەرگە بەكرەك قىزىقىدىغان بوپقالدى. مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئىقتىسادنىڭ تەرەققىي قىلىشى، كىشىلەرنىڭ قىممەت قارىشى ۋە ئىجتىمائىي توپلارنىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ زىيالىيلار توپى ئاستا-ئاستا جەمئىيەتتىكى يېتەكچىلىك ئورنىنى «بوشتىش»قا مەجبۇر بولدى. بولۇپمۇ ئىلمىي ئەمگىكى ئۆز خەلقىنىڭ ئالقىش-ئېتىبارىغا ناخشا-ئۇسسۇلچىلىرىچىلىك ئېرىشەلمىگەن ئۇيغۇر زىيالىيلىرى يېڭىدىن شەكىللىنىۋاتقان پۇلدارلار قوشۇنى ۋە پۇلنى قىممەت ئۆلچىمى قىلغان زور كۆپچىلىك كىشىنىڭ نەزەردە جەمئىيەتتىكى «نامرات تەبىقىنىڭ ۋەكىلى» بوپقالدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە تۇزۇلمىگە زىيادە يۆلىنىۋېلىش ۋە «تۆمۈر ماڭاش»قا باغلانغان ئىقتىسادىي بېقىندىلىق سەۋەبىدىن ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ مۇستەقىللىق،يېڭى پىكرلەرگە بولغان ئىنتىلىش ۋە قىزىقىش روھى سۇسلىشىپ، ئۇلار جەمئىيەتتىكى يېڭى پىكر-

قاراشلارنىڭ نوپۇزلۇق ۋەكىلى بولماي قالدى ۋە يېتەكچىلىك ئورنى ئاجىزلىشىپ كەتتى. بۇنىڭ بىلەن كىشىلەر زىيالىي ئاتالغۇسىنى بۇرۇنقىدەك كۆپ تىلغا ئالمايدىغان، تىلغا ئالغاندىمۇ ئىلگىرىكىدەك ئالاھىدە ھۆرمەت-ئېھتىرام تۇيغۇسى بىلەن ئەمەس، بەلكى بىرخىل يوچۇن تەلەپپۇزدا، مەنسىتمەسلىك تۇيغۇسى بىلەن تىلغا ئالىدىغان، جەمئىيەتتىكى ئورنىغا ئېتىبارسىز قارايدىغان، ئەمكىكىنى ئېتىبارغا ئالمايدىغان بوپقالدى. بۇ، بۇگۈنكى ئۇيغۇر زىيالىيلىرى دۇچ كېلىۋاتقان بىر ئىجتىمائىي كىرزىس بولۇشى مۇمكىن.

بۇخىل كىرزىسنىڭ پەيدا بولۇشىدا ئەلۋەتتە نۇرغۇن تارىخىي،ئىجتىمائىي سەۋەب بار. بۇ سەۋەبلەرنىڭ بەزىلىرىنى تارىخىي جەمئىيەتشۇناسلىق نۇقتىسىدىن تەكشۈرۈپ،ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ تەرجىمھاللىرى ئاساسىدا دەلىل-پاكىتلىق يەكۈن چىقىرىشقا توغرا كېلىدۇ. ئەمما بىزدە تېخى تارىخىي تەزكىرىشۇناسلىق ساھەسىدە پېتەرلىك خىزمەتلەر ئىشلەنمىگەچكە،ئۇيغۇر زىيالىيلىرى باشتىن كەچۈرگەن تارىخىي تاللاش ۋە ئىدىئولوگىيەلىك ئۆزگىرىشلەرنى مىساللىق،دەلىل-پاكىتلىق يورۇتۇپ بېرىشكە ئاجىزمىز.شۇڭا بۇ يەردە پەقەت بۇگۈنكى ئۇيغۇر زىيالىيلىرى دۇچ كەلگەن كىرزىسنىڭ قىسمەن سەۋەبلىرىنى ھېسسىي تەھلىل سۇپىتىدە ئوتتۇرىغا قويماقچىمىز.

ئۇيغۇر زىيالىيلىرىدىكى ئىجتىمائىي مەسئۇلىيەت ۋە بۇرچ تۇيغۇسىنىڭ ئاجىزلىشىشى، بىز يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن كىرزىسنىڭ پەيدا بولۇشىدىكى مۇھىم سەۋەبلىرىدىن بىرى بولۇشى مۇمكىن. ئىجتىمائىي مەسئۇلىيەت ۋە بۇرچ جەمئىيەتنىڭ تۇغرا يۆنىلىشتە تەرەققىي قىلىشىغا مەسئۇل بولۇش تۇيغۇسى ۋە سالاھىيىتىگە ئىگە شەخس ياكى مەلۇم بىر ئىجتىمائىي توپنىڭ جەمئىيەتتىكى خاتا ئىجتىمائىي مەسلىلەرگە قارىتا توغرىلىق ۋە ئادالەتنى ياقلاپ، ھەق - ئادالەتنى دەۋا قىلىشنى ئۆز ھەربكىتىگە ئايلاندۇرۇش جەريانىدۇر. تارىختىن بۇيان بۇ خىل مەسئۇلىيەتنى ئاق-قارىنى پەرق ئېتىش ئىقتىدارىغا ئىگە ئوقۇمۇشلۇق كىشىلەر ئۇستىگە ئېلىپ كەلگەن. بۇ خىل كىشىلەر دەل زىيالىيلار بولۇپ، بۇگۈنكى كۈندە زامانىنىڭ ئېھتىياجىغا لايىق،باشقىلار ئېتىراپ قىلغۇدەك بىلىم ئىگىلىمىگەن ئادەمنى ھېچكىم زىيالىي دەپ تونىمايدۇ، شۇنداقلا مەكتەپتە ئوقۇغانلا ئادەمنىڭ ھەممىسىنى ھەم زىيالىي دەپ قارىمايدۇ. چۈنكى بىلىم زىيالىيلىقنىڭ مۇھىم بەلگىلىرىدىن بىرى ھېسابلانمىسمۇ،لېكىن بىردىنبىر شەرتى ئەمەس. زىيالىي ئۆز دەۋرىنىڭ ئېھتىياجىغا ماس بىلىم قۇرۇلمىسىغا ئىگە، مۇستەقىل ئىدىيە ۋە غايىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان، ئىجتىمائىي مەسئۇلىيەت ۋە بۇرچ تۇيغۇسىغا ئىگە بىر ئىجتىمائىي توپنىڭ ئەزاسىنى كۆرسىتىدۇ. شۇڭا ئىجتىمائىي مەسئۇلىيەت ۋە بۇرچ جەمئىيەتنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا مەسئۇل بولۇش تۇيغۇسى ۋە سالاھىيىتىگە ئىگە شەخس ياكى مەلۇم بىر ئىجتىمائىي توپنىڭ جەمئىيەتتىكى خاتا ئىجتىمائىي مەسلىلەرگە قارىتا توغرىلىق ۋە ئادالەتنى ياقلاپ، ھەق - ئادالەتنى دەۋا قىلىشنى ئۆز ھەربكىتىگە ئايلاندۇرۇش جەريانىدۇر. تارىختىن بۇيان بۇ خىل مەسئۇلىيەتنى ئاق-قارىنى پەرق ئېتىش ئىقتىدارىغا ئىگە ئوقۇمۇشلۇق كىشىلەر ئۇستىگە ئېلىپ كەلگەن. بۇ خىل كىشىلەر دەل زىيالىيلار بولۇپ، بۇگۈنكى كۈندە زامانىنىڭ ئېھتىياجىغا لايىق،باشقىلار ئېتىراپ قىلغۇدەك بىلىم ئىگىلىمىگەن ئادەمنى ھېچكىم زىيالىي دەپ تونىمايدۇ، شۇنداقلا مەكتەپتە ئوقۇغانلا ئادەمنىڭ ھەممىسىنى ھەم زىيالىي دەپ قارىمايدۇ. چۈنكى بىلىم زىيالىيلىقنىڭ مۇھىم بەلگىلىرىدىن بىرى ھېسابلانمىسمۇ،لېكىن بىردىنبىر شەرتى ئەمەس. زىيالىي ئۆز دەۋرىنىڭ ئېھتىياجىغا ماس بىلىم قۇرۇلمىسىغا ئىگە، مۇستەقىل ئىدىيە ۋە غايىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان، ئىجتىمائىي مەسئۇلىيەت ۋە بۇرچ تۇيغۇس

دېهقانلارغا مەركەزلىشىدۇ. دېهقانلار ئۇيغۇرلار مەدەنىيەت سىستېمىسىنىڭ سادىق ئىجراچىلىرى ھەم ھىماتچىلىرى، ئۇلارسىز ئۇيغۇرلارنى ھەم ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى تەسەۋۋۇر قىلماق تەس. ئەمما ئۇيغۇر زىيالىيلىرى دېهقانلاردىن ئىبارەت مۇشۇ توپ ۋەكىللىك قىلغان ئۇيغۇرلار ئىدېئولوگىيەسىنى قانچىلىك تەتقىق قىلالىدى؟ ئۇلارغا قانچىلىك يېقىنلىشالىدى؟ قانچىلىك ۋەكىللىك قىلالىدى؟ ئۇلارنىڭ ھەققىي باياناتچىسى بولالىدىمۇ؟ ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنى مۇشۇ نۇقتىدىن كۆزىتىدىغان بولساق، بەلكىم «خەلقنى ئېغىزىدىن چۈشۈرمەيدىغان»، «سەھنە ـ سورۇنلاردا خەلقنى سۆيدىغانلىقىنى دەۋا قىلىدىغان»لارنىڭ يېلى چىقىپ، بېشى چۈشۈپ كېتىشى تۇرغان گەپ.

ئۇيغۇر زىيالىيلارنىڭ كۆپ قىسمى كادىرلىق بىلەن سالاھىيەتلەنگەن ئاق ياقىلىقلار بولغاچقا، «كادىر»لىق ئۇلارنىڭ مەنىۋى سالاھىيەت بەلگىسى بوپقالغان. دېهقانلار ئۇلارنى سالاھىيەت جەھەتتە ئالاھىدە تەبىقىدىكى بۇيرۇقچۇاز «مەمۇرىي تەشكىللىگۈچى» سۈپىتىدە تونۇيدۇ، ئۇلارنىڭ نېمە ئىش قىلىدىغانلىقى، ئۆزلىرى ئۈچۈن نېمە ئىش قىلىپ بېرەلەيدىغانلىقىغا قىزىقمايدۇ. ئۇلارنى ئۆزلىرى بىلەن مۇناسىۋەتتى يوق «قەسىر ئىچىدىكى كىشىلەر» دەپ قارايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە زىيالىيلار ۋەكىللىكىدىكى ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەرنىڭ ھەدىگەندە دېهقانلارنى «ھارامزادىلەرچە» خۇنۇكلەشتۈرۈپ سەھنىلەشتۈرۈشى ۋە ھەجۋىيلەشتۈرۈشى دېهقانلار بىلەن زىيالىيلارنى ئىككى قۇتۇپقا ئايرىۋەتكەن بولۇپ، ئىش يۈزىدە زىيالىيلارنىڭ زور كۆپچىلىكى ئۆزىنى دېهقانىنىڭ زىيالىسى ھېسابلىمايدۇ ھەم دېهقانلارنىڭ تولىسى زىيالىيلارنى مەنىۋى جەھەتتىكى يېتىملىك ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ ئەڭ چوڭ بەختسىزلىكى بولۇشى مۇمكىن. خەلق ئاراسىدا ئومۇملاشقان «زىيالىي ــ قىلغان ئىشى خىيالىي» دېگەن مەسخىرىلىك باھانى، خەلقنىڭ ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنى مۇشۇ نۇقتىدىن كۆزىتىپ، ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي مەسئۇلىيەت ۋە بۇرچ تۇيغۇسىغا قويغان دىياگنوزى دېيىشكە بولىدۇ. مانا بۇ نۇقتىدا ئۇيغۇر زىيالىيلىرى، بولۇپمۇ ئۆزىنى زىيالىي ھېسابلايدىغانلار خەلقنىڭ سەركىسى بولۇشنى ئارزۇ قىلىدىكەن، ئالدى بىلەن دېهقانلاردىن ئىبارەت بۇ ئىجتىمائىي توپنى چۈشىنىشى، ئۇلارنىڭ قەلبىگە سىڭىپ كىرىشى، ئۇلارنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشىشى، ئۇلارنىڭ يۈرىكى، كۆزى، تىلى بولۇشى كېرەك.

بۇ كىرزىسنىڭ سەۋەبلىردىن يەنە بىرى، ئۇيغۇر زىيالىيلىرى بىلەن خەلق ئوتتۇرىسىدىكى دىيالوگ مۇناسىۋىتىنىڭ كۆپ قىرلىق بولالمىغانلىقى بولسا كېرەك. زىيالىيلار ئۆز خەلقىنىڭ يېتەكچىلىرى ۋە سەر خىل كىشىلىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن خەلق دوچ كەلگەن ئىجتىمائىي مەسىلىلەرگە ھەرخىل نۇقتىدىن ئىنكاس قايتۇرىدۇ. ئۇلار گەرچە مەسىلە ھەل قىلمىسىمۇ، لېكىن بۇ مەسىلىلەرنى تارىخ، پەلسەپە، سىياسىي، ئىقتىساد، مەدەنىيەت نۇقتىسىدىن شەرھىلەيدۇ، ئىنكاسچى سۈپىتىدە ئۇ مەسىلىلەرنىڭ كېلىپ چىقىش سەۋەبى ۋە ئارقا كۆرۈنۈشى توغرىسىدىكى ئۇچۇر بىلەن تەمىنلەيدۇ ھەم توغرا يۆنىلىشنى ئىشارەتلەپ بېرىدۇ. زىيالىيلارنىڭ خەلقنى مۇشۇ خىل ئۇچۇر بىلەن تەمىنلەش جەريانى دەل خەلق بىلەن دىيالوگ مۇناسىۋىتىنى ئورنىتىش جەريانى بولۇپ، بۇ خىل مۇناسىۋەتنىڭ قايسى يوسۇندا ئورنىتىلىشىنى زىيالىيلار ياشىغان دەۋرنىڭ چەكلىمىسىدىن كۆرە، زىيالىيلارنىڭ بىلىم قۇرۇلمىسى ۋە مەسىلىنى قايسى نۇقتىدىن كۆزىتىشى، خەلقنىڭ ئۇلارنى قايسى يوسۇندا تونۇشى بەلگىلەيدۇ. شۇڭا زىيالىيلار ئومۇملاشتۇرۇلۇپ زىيالىي دەپ ئاتىلىشتىن بۇرۇن خەلق بىلەن ئورناتقان دىيالوگ مۇناسىۋىتىگە ئاساسەن يازغۇچى، شائىر، پەيلاسوپ، تارىخشۇناس، جەمئىيەتشۇناس، سەنئەتكار دېگەندەك ناملار بىلەن تونۇلىدۇ. ئەمدى بىز ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنى مۇشۇ خىل دىيالوگ مۇناسىۋىتى نۇقتىسىدىن كۆزىتىدىغان بولساق، ئۇلارنىڭ زور كۆپ سانلىقنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر ئىكەنلىكىنى بايقايمىز. ئاتالمىش «مەدەنىيەت زور ئىنقلابى» دەۋرىدىكى پۈتكۈل جۇڭگو زىيالىيلىرى ئومۇمىيۈزلۈك «سىياسىي توققۇزىنچى» تامغىسى ئاستىدا باشتىن كەچۈرگەن بالايىئاپەت، زىيالىيلارغا ئىشەنمەسلىك ۋە سىنىپىي كۆرەش ھازىرقى زامان مەنسىدىكى ئۇيغۇر زىيالىيلار قوشۇنىنىڭ بارلىققا كېلىشى، خەلق بىلەن كۆپ قىرلىق دىيالوگ مۇناسىۋىتى ئورنىتىشغا تولدۇرۇۋالغۇسىز بۇزغۇنچىلىق سالدى. بولۇپمۇ زىيالىيلاردىكى شۇ دەۋردىن قېپقالغان روھىي ئەندىكىش ھەم زىيالىيلاردىن خەۋپسىرەش زىيالىيلار بىلەن خەلقنىڭ دىيالوگ مۇناسىۋىتىنى كۆپ تارايتىۋەتتى. ئىسلاھات ـ ئېچىۋېتىشنىڭ تۇرتكىسىدە، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىنكى تۇنجى ئەۋلاد مۇنەۋۋەر ئۇيغۇر زىيالىيلىرىدىن ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر، ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن، ئابدۇكېرىم خوجا، ئىمىن تۇرسۇن، ئىبراھىم مۇتىئىي، مىرسۇلتان ئوسمانوف، ئۇيغۇر سايرانىي، زوردۇن سابىر... قاتارلىقلار 1980 ـ يىللاردىن 1990 ـ يىللارنىڭ ئاخىرلىرىغىچە بولغان ئون نەچچە يىللىق «مەدەنىيەت قېزىش» تا «قۇتادغۇبىلىك»، «تۈركىي تىللار دىۋانى»غا ئوخشاش دۇنياۋى شۆھرەتلىك بۇيۇك تارىخىي، كىلاسسىك ئەسەرلەرنى، ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلارنى، ئۇيغۇر مۇقام تەتقىقاتى ۋە ئۇيغۇر بۇددىزم مەدەنىيەت ـ سەنئىتىگە ئائىت نوپۇزلۇق تەتقىقاتلارنى خەلق بىلەن يۈز كۆرۈشتۈرۈش، ئۇيغۇرتىلى ـ شېۋىلىرىنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلاش ۋە بېكىتىش، باشقا مىللەتلەرنىڭ نوپۇزلۇق كىلاسسىك ئەسەرلىرىنى تەرجىمە قىلىپ خەلقە تونۇشتۇرۇش، بۈگۈنكى دەۋر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى رويابقا چىقىرىش جەھەتتە ئەھمىيەتلىك تارىخىي خىزمەتلەرنى ئىشلەپ، پۈتكۈل جەمئىيەتتە «مەدەنىيەت قىزغىنلىقى»نى قوزغاپ، خەلقنى سۆيۈندۈرگەن، خەلق بىلەن ئۇنۇملۈك دىيالوگ مۇناسىۋىتى ئورنىتىپ، تارىخىي ۋەزىپىسىنى ئادا قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلاردىن كېيىنكى ئۇيغۇر زىيالىيلىرى بۇ خىل «مەدەنىيەت قىزغىنلىقى»نى سىجىل ساقلاپ قالالمىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلار خەلق بىلەن ئەدەبىيات ـ سەنئەتتىن باشقا تىلغا ئالغۇدەك ئالاھىدە دىيالوگ مۇناسىۋىتى ئورنىتالمىدى. بولۇپمۇ 1980 ـ يىللاردىن كېيىن بارلىققا كەلگەن ئەدەبىيات قىزغىنلىقىنىڭ تۈرتكىسى ۋە ۋىلايەت ـ ئوبلاستلارنى بىرلىك قىلغان ئەدەبىي ژۇرناللارنىڭ سەھنە ھازىرلاپ بېرىشى بىلەن ئەدەبىيات قولىدا قەلەم ئورنىشىدىغان، ئاز ـ تولا ھېكايە ـ شېئىر يازالايدىغان تالاي ياشنىڭ ئۆزىنى ئىپادىلەشتىكى تاللىشىغا ئايلىنىپ، سانائەت پەنلىرى، تارىخ، پەلسەپە، سىياسىي، ئىقتىساد ۋە جەمئىيەتشۇناسلىققا ئوخشاش زۆرۈر پەنلەر ياشلارنىڭ تاللىشىغا ئېرىشەلمىدى. 1990 ـ يىللارغا كەلگەندە بولسا، ياشلار ئارىسىدا

سەنئەت قىزغىنلىقى باش كۆتۈرۈپ، «ئۇيغۇرلارنى سەنئەت ئارقىلىق دۇنياغا تونۇتۇش» داۋرىگى ئەۋج ئېلىپ،ئالىي مائارىپ تەربىيەسى ئالغان بىرمۇنچە ياش مۇشۇ داۋراڭغا ئەگىشىپ كەتتى، ئۆگەنگەن كەسىپلىرىنى تاشلاپ ناخشا پىلاستىنكىسى چىقىرىش قىزغىنلىقى بىر ئېقىمغا ئايلاندى. بۇ خىل يۇزلىنىش ئۇيغۇر زىيالىيلىرى ئارىسىدا يازغۇچى بىلەن ناخشىچى كۆپ بولۇشتەك ھالەتنى شەكىللەندۈردى.ئۇنىڭ ئۈستىگە جەمئىيەتكە يۇزلەنگەن ئاممىۋى مېدىيەلەردە ئاز-تولا داۋرىگى بولىدىغان،مەلۇم مۇناسىۋەت بىلەن زىيالىيلار قاتنىشىدىغان نوپۇزلۇق ۋە ئاشكارا يىغىلىشلار توغرىسىدىكى ئۇچۇرلارنىڭ كۆپىنچىسى بىر قانچە ئەدەبىي، ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنلىرى، ئەدەبىيات-سەنئەت مۇكاپات سورۇنلىرى ياكى قايسىبىر ناخشىچى، قىزىقچىنىڭ ئۆتكۈزگەن كېچىلىكىگە مەركەزلىشىپ قالغاچقا، خەلقنىڭ زىيالىيلار توغرىسىدا ئەڭ كۆپ ئاڭلايدىغان،كۆرىدىغنى يەنىلا ئەدەبىيات-سەنئەت ئۇچۇرلىرى بولدى. شۇڭا بۇگۈنكى كۈنگە كەلگەندە كىشىلەر زىيالىيلارنى پەقەت قەلەمگە تايىنىپ جان باقىدىغانلار، بىرەر يازغۇچى ياكى شائىرغا تون كىيدۈرۈش يىغىلىشى، ئاللىقانداق بىر ئەدەبىي، ئىلمىي مۇھاكىمە سورۇنلىرىنىڭ ئىشتىراكچىلىرى ياكى ناخشىچى، ئۇسسۇلچى سۈپىتىدىلا تونۇيدىغان بوپقالدى.

دەرھەقىقەت، تارىختىن بۇيان مەيلى جۇڭگو ياكى چەت ئەللەردە بولسۇن ئەدەبىيات-سەنئەت زىيالىيلارنىڭ ئۆزىنى ئىپادىلەش، خەلق بىلەن دىيالوگ مۇناسىۋىتى ئورنىتىشتىكى مۇھىم تاللىشى بوپكەلگەن،شۇنداقلا ھەر قايسى ئەل خەلقلىرىنىڭ زىيالىيلىرى ئەدەبىيات-سەنئەتنىڭ كۆچىدىن پايدىلىنىپ خەلقنى تەربىيەلىگەن،ئۇلارنى يېتەكلىگەن.ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ ئارىسىدىمۇ خەلقىمىزگە تونۇشلۇق بولغان قەلەمكەش زىيالىيلار- خەلقپەرۋەر مەرھۇم يازغۇچى-شائىرلىرىمىزدىن ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر، زوردۇن سابىر، روزى سايىت... قاتارلىقلار، ھايات قەلەمكەشلىرىمىزدىن مەمتىمىن ھوشۇر، نۇرىمۇھەممەت توختى، ئەختەم ئۆمەر، ئابدۇقادىر جالالىددىن، مۇھەممەتجان راشىددىن، يالقۇن روزى، ئۆمەرجان ئىمىن... قاتارلىق ئەدىبلەر خەلقنى تەربىيەلەش،يېتەكلەش جەھەتتە نۇرغۇن ئەھمىيەتلىك خىزمەت ئىشلىدى. ئۇلار ئەسەرلىرىدىكى ساپ چىنلىق، خەلقچىللىق، ھەققانىيلىق بىلەن خەلقنىڭ ئىنكاسچىسى، بايانىاتچىسى ۋە ئۆز دەۋرىنىڭ ھەقىقىي ۋىجدانى بولالىدى. ئۇلارنى خەلقنى سۆيگەن ھەم خەلقمۇ سۆيگەن قەلەمكەش زىيالىيلارنىڭ ۋەكىللىرى دېيىشكە ھەقلىمىز. ئۇلار ئۆز ئەسەرلىرى ئارقىلىق خەلقە قانداق زىيالىيلارنىڭ كېرەكلىكى ھەم خەلقنىڭ قانداق زىيالىيلارنى سۆيىدىغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بەردى. لېكىن ئۇيغۇر زىيالىيلىرى ئىچىدە بۇنداقلارنىڭ سانى ۋە ئوينىغان رولى تولىمۇ چەكلىك بولۇپ، ئۇلارنىڭ خەلقنى تەربىيەلەش، يېتەكلەش جەھەتتىكى ئەمگەكلىرىنى يەنە باشقا ئەمگەكلەر ئارقىلىق تولۇقلاش، راۋاجلاندۇرۇش ۋە بېيىتىشقا توغرا كېلىدۇ. ئەدەبىيات-سەنئەت كىشىلەرنى ئېستېتىك جەھەتتىن تەربىيەلەيدىغان پەن بولسىمۇ، لېكىن خەلقنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ئېڭى، بىرلىك ۋە تەرەققىيات قارىشى، خىرىس ۋە كىرزىس ئېڭىنى پەرۋىشلەش، مەسىلىلەرنى ئىلمىي شەرھلەش، كىشىلەرنى ئەڭ توغرا ئۇچۇر بىلەن تەمىنلەش جەھەتتە ئۇ يەنىلا نۇرغۇن چەكلىمىلىكىگە ئىگە. بۇ خىل چەكلىمىلىكلەرنى ئەدەبىيات-سەنئەت ئارقىلىق دۇنياغا يۈزلىنىش، تونۇلۇش قارىشىنى ئۆزگەرتىپ، سىياسىي،ئىقتىساد،پەلسەپە، جەمئىيەتشۇناسلىققا ئوخشاش قوللىنىشچان پەنلەرگە يۈزلىنىپ، شۇ ساھەلەر بويىچە مەخسۇس زىيالىيلار قوشۇننى پېتىشتۇرۇپ چىقىش ۋە شۇلارنىڭ ئىلمىي ئەمگەكلىرى ئارقىلىق بۇزۇپ تاشلىغىلى بولىدۇ. توغرا، بۇخىل زىيالىيلارمۇ يوق ئەمدەس. 1990-يىللاردىن كېيىن ئۇيغۇرلار ئارىسىدىمۇ ھەر خىل پەن تۈرى بويىچە جۇڭگو ۋە چەت ئەللەردە دوكتورلۇققا ئوخشاش يوقىرى ئوقۇش تارىخى بويىچە ئوقۇغانلار تېز سۈرئەتتە كۆپەيگەن بولسىمۇ،ئەمما ئۇلار مەكتەپلەر ۋە تەتقىقات ئورۇنلىرىغا بېكىنىپ قېلىپ، ئۆگەنگەنلىرىنى خەلققە تونۇتۇش ۋە يەتكۈزۈش جەھەتتە خەلق بىلەن ئۇنۇملۇك دىيالوگ مۇناسىۋىتى ئورنىتالمىدى. نۇرغۇن دوكتورنىڭ بىلىمى ئۆزى ئىشلىگەن مەكتەپ ياكى تەتقىقات ئورنى بىلەنلا چەكلىنىپ قالدى.

ئۇچىنچى جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا،ئۇيغۇر زىيالىيلىرىدىكى ئەخلاقىي، مەنىۋى چۈشكۈنلۈك بۇ خىل كىرزىسنىڭ يەنە بىر مۇھىم سەۋەبلىرىدىن بولۇشى مۇمكىن. ئەخلاقىي چۈشكۈنلۈك دېسە كۆپىنچە كىشىنىڭ كۆز ئالدىغا دەرھال ئىجتىمائىي ئەخلاققا زىت بولغان قىمارۋازلىق، زىناخورلۇق، شەھۋەتپەرەسلىككە ئوخشاش ناشايانلىقلار كېلىدۇ، بۇ ئەمەلىيەتتە ناتوغرا كىشلىك قىممەت قارىشىنىڭ شەخسنىڭ ھەرىكىتى سۈپىتىدە ئەكس ئېتىشى بولۇپ، كۆپىنچە مەلۇم بىر ئوبېيكتىپ شەخسنىڭ ھەرىكىتىگە ماس كېلىدۇ. شۇڭا بىز بۇيەردە زىيالىيلارنى قانداقتۇر كىشلىك ئەخلاققا زىت شۇ خىل قىلمىشلار بىلەن ئەيىبلىمەكچى ئەمەس،شۇنداقلا ئەيىبلەشكە ھەم ھەددىمىز ئەمەس.ئەخلاق كەڭ مەنىدىن ئېيتقاندا،كىشىلەرنىڭ ھەرىكىتىنى مەلۇم قىممەت قارىشى بويىچە تىزگىنلەيدىغان ئۆلچەم بولۇپ،قىممەت قارىشىنىڭ قانداق بولۇشى، ئاخىرقى ھىسابتا ئەخلاق ئۆلچىمىنىڭ قانداق بولۇشىنى بەلگىلەيدۇ. شۇڭا، شەخسلەردىكى ئەخلاقىي چۈشكۈنلۈك تېگى-تەكتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا قىممەت قارىشىدىكى چاكىنىلىقتىن ئىبارەت. ئەمدى شەخسلەردىكى قىممەت قارىشى ئۆزى تەۋە مىللەت، جامائە ياكى جەمەتنىڭ قىممەت قارىشىنى مەنبە قىلىدۇ، شەخس تەۋە بولغان مىللەت ياكى جامائەنىڭ قىممەت قارىشى بولسا ئۇزۇن تارىخىي تەرەققىياتنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ئۇ، شۇ مىللەت ياكى جامائەنىڭ نېمىگە ئېتىقاد قىلىشى، نېمىنى مۇقەددەس بىلىشى، نېمىنى يامان كۆرۈشى بىلەن، مۇنداقچە ئېيتقاندا شۇ مىللەتنىڭ ئېتىكا ۋە ئېتىقاد سىستېمىسى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك.شۇڭا،مەيلى شەخس ياكى مەلۇم بىر ئىجتىمائىي توپ بولسۇن،ئۇنىڭدىكى ئەخلاقىي چۈشكۈنلۈك ئەڭ ئالدى بىلەن ئۆزى تەۋە توپنىڭ ئېتىكا ۋە ئېتىقاد سىستېمىسىدىن يۈز ئۆرۈشتىن باشلىنىدۇ.

ئۇيغۇر زىيالىيلىرىغا ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي ئېتىكا ۋە ئېتىقاد سىستېمىسى نۇقتىسىدىن باھا بېرىشكە ئاجىزمىز. شۇڭا ھازىرچە پەقەت ئالدىنقى بىر ئەۋلاد ئۇيغۇر زىيالىيلىرى بىلەن ھازىرقى ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ مەنىۋىيىتىنى سېلىشتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەرگە ئاساسەن بۇگۈنكى ئۇيغۇر زىيالىيلىرىدىكى مەنىۋى چۈشكۈنلۈكنى بىر قانچە نۇقتىدىن بايان قىلماقچىمىز. بۇ چۈشكۈنلۈك ئالدى بىلەن زىيالىيلاردىكى ئۇمىدسىزلىك ۋە ھۇرۇنلۇقتا روشەن ئىپادىلىنىدۇ.بىز ئالدىنقى ئەۋلاد ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ ئىلمىي ئەمگەكلىرىدىن ئۇلارنىڭ

كەلگۈسگە بولغان ئۈمىد ـ ئىشەنچلىرى ۋە ئۆز مەسئۇلىيىتىگە بولغان ئوتتەك قىزغىنلىقىنى كۆرۈۋالمىقىمىز تەس ئەمەس.ئۇلار ئۆزلىرىدىكى شۇ خىل قىزغىنلىق، ئۈمىدۋارلىققا تايىنىپ ئۇيغۇر تارىخىنى شەرھلەش، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى قېزىش جەھەتتە ئاجايىپ سەمەرىلىك ئەمگەكلەرنى قىلغان ھەم كېيىنكىلەر ئۈچۈن يول ئاچقان؛ تۆھپە،مەنسەپ تالاشماي ئورتاق ھەمكارلىشىپ، باشقىلار قىلالمايدىغان دەپ قارىغان «ئۇچ پادىشاھلىق ھەققىدە قىسسە»، «قىزىل راۋاقتىكى چۈش»، «سۇبويدا» قاتارلىق خەنزۇچە كىلاسسىك ئەسەرلەرنى ئۇيغۇر تىلىمىزغا قالتىس پاساھەت ۋە بالاغەت بىلەن تەرجىمە قىلىپ، ئانا تىلىمىزنىڭ ئىپادىلەش ئىقتىدارىنى نامايىش قىلىپلا قالماي، يەنە ئىلىم ھەمكارلىقىنىڭ ئاجايىپ ئېسىل ئۈلگىسىنى ياراتقان. ئەمما بۈگۈنكى ئۇيغۇر زىيالىيلىرى ئاڑسىدا ھەرخىل ئىلمىي ئۇنۇۋان، ۋە كاتتا ئوقۇش تارىخىغا ئىگە زىيالىيلار كۆپەيسە كۆپەيدىكى، ئىلمىي ئەمگەك جەھەتتە ھازىرغىچە ئىلگىرىكىلەردىن ھېچكىم ھالقىيالمىدى، بەلكى ئۇلارنىڭ ئەمگەكلىرىنى «كۆشەش» بىلەن جان باقىدىغانلار كۆپەيدى.

1990 ـ يىللاردىن كېيىن چەت ئەللەردە ۋە دۆلەت ئىچىدىكى ئالىي بىلىم يۇرتلىرىدا ئوقۇپ كەلگەنلەر كۆپلەپ بارلىققا كەلگەن بولسىمۇ،لېكىن بىلىمنىڭ تېز سۈرئەتتە يېڭىلىنىشى ۋە ئىجتىمائىي رىقابەت ئۇلارنىڭ زور كۆپ قىسمىنى نوقۇل ئۆز كەسپى بىلەنلا چەكلىنىدىغان «كەسىپ ئەھلى» لىرىگە ئايلاندۇرۇپ قويۇپ، زىيالىيلارنىڭ ئونۇۋېرسال مەنىۋى ساپاسى تۆۋەنلەپ كەتتى. زىيالىيلىقا مۇناسىۋەتلىك ناتوغرا رىقابەت مېخانىزمى پەيدا قىلغان بىر ـ بىرىنى كۆرەلمەسلىك، گۇرۇھۋازلىق، يۇرتۋازلىقا ئوخشاش ناچار ئىللەتلەر ئەۋج ئېلىپ، ئۇلارنىڭ جەمئىيەتتىكى ئۇلگىلىك رولىغا قارىتا گۇمان پەيدا قىلىپلا قالماستىن، ئەگەر يامىنى ئىلىم ئەھلىلىرىنىڭ ئۆز ئارا ھەمكارلىشىش، مىللەتنىڭ قايغۇسىنى تەڭ يېيىشتەك روھىنى كۆپ ئاجىزلاشتۇرۇۋەتتى. بولۇپمۇ زىيالىيلار ئارىسىدا«ئۆزىنى جاھاندا بىر چاغلايدىغان كۆرەڭلەر»، «قۇرۇق چاقماقتىن ئوت چىقىرىدىغانلار»، «گۈپپاڭچىلىق قىلىپ ئىلمىيلىكى يوق ئىشلار بىلەن خەلقنى قايمۇقتۇرىدىغان» ئىشلار ئاۋۇپ،ئوخشاش كەسىپتىكى ئىككى ئادەم بىرلىشىپ بىرەر چوڭ ئىش قىلمايدىغان، ئەمما بىرى بىرىنىڭ ئىشىنى ياراتمايدىغان ئىللەت جەمئىيەتلەشتى. ھەتتا تۆھپە،مەنسەپ تالىشىپ بىرى بىرىنىڭ چاۋىسىنى چىتقا يايىدىغان، دەۋا ـ دەستۇرغا چۈشىدىغانلارمۇ بولدى. بۇ خىل چاكىنىلىق خەلقنىڭ رايىنى يانىدۇرۇپ، زىيالىيلارغا بولغان ھۆرمىتى ۋە ئىشەنچىسىنى ئاجىزلاشتۇرۇۋەتتى.

ئۇندىن باشقا غايىسىزلىك ۋە غايە چاكىنىلىقى ئۇيغۇر زىيالىيلىرىدىكى مەنىۋى چۈشكۈنلۈكنىڭ يەنە بىر گەۋدىلىك ئىپادىسى بولۇشى مۇمكىن. زىيالىيلار ئۆزى ياشاۋاتقان دەۋر رېئاللىقىدىن بىر دەرىجە ئۈستۈن غايىگە ۋەكىللىك قىلغۇچى توپ بولۇپ، ئۇلار رېئاللىقنى ئۆز غايىسى بويىچە كۆزىتىپ پىكىر قىلغاچقا، كۆپ ھالدا جەمئىيەتنىڭ چۈشەنمەسلىكى، يەكلىشى، چەتكە قېقىشىغا ئۇچرايدۇ، ھايات ۋاقتىدا قەدىرلىنىشكە ئېرىشەلمەيدۇ. بۇنداق مىساللارنى جۇڭگو ۋە چەت ئەللەردىكى زىيالىيلارنىڭ ھايات تارىخىدىن كۆپلەپ ئۇچرىتالايمىز. قارايدىغان بولساق، مەيلى جۇڭگو ياكى چەت ئەللەردە بولسۇن تالاي ئىلغار ـ يېڭى پىكىرلىك زىيالىينىڭ كۆز قاراشلىرى ئۇلار ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن كىشىلەرنىڭ قوبۇل قىلىشىغا ئېرىشكەن ھەم كەڭ ئومۇملاشقان. بۇنداق زىيالىيلاردىكى ئەڭ قەدىرلەش ۋە ئۆگىنىشكە ئەرزىيدىغان روھ، ئەڭ قىيىن شارائىتلاردىمۇ ئۆز غايىسىگە ئاسىيلىق قىلماسلىقى،ئۆلۈم ئالدىدىمۇ ئۆز غايىسىدىن ۋاز كەچمەسلىكى بولۇپ،ئۇلار ئۆز غايىسىگە بولغان ئىشەنچسى ۋە ساداقىتى بىلەن ئىنسانىيەتنىڭ ھۆرمىتىگە ئېرىشكەن ھەم تارىخ بېتىدىن ئورۇن ئالغان.شۇڭا زىيالىيلىققا خاس بىر توغرا غايە ھەم غايىگە بولغان ساداقەتنىڭ بولۇشى زىيالىيلىقنىڭ مۇھىم سالاھىيەت بەلگىسى. ئەمدى بىز مۇشۇ ئۆلچەم بويىچە باشقا كىشىلەرنى ئەمەس پەقەت ئۇيغۇرلار ئىچىدىكى ئالىي مەكتەپ مەلۇماتىغا ئىگە «دىپلوم»لۇقلارنى تاسقاپ كۆرىدىغان بولساق، بۇ تاسقاقتىن قانچىلىك كىشىنىڭ ئۆتەلەيدىغانلىقىغا بىر نىمە دېگىلى بولمايدۇ. چۈنكى بۈگۈن ھەممىمىز بىر غايە بوھرانى ئىچىدە ياشاۋاتىمىز. قارايدىغان بولساق، جەمئىيىتىمىزدە ئالىي مەكتەپلەرنى پۈتتۈرۈپ بىرەر خىزمەتكە ئورۇنلىشالمىغانلارنىڭ ئەڭ ئالىي غايىسى بىر ئامالالارنى قىلىپ ھۆكۈمەتنىڭ مۇقىم مائاشلىق بىرەر خىزمىتىگە ئېرىشۈېلىش، خىزمەتتىكىلەرنىڭ بولسا كىچىك بولسىمۇ بىرەر مەنسەپنىڭ پېشىنى تۇتۇپ، ئۆسۈش ئۈچۈن توختىماي تىرىشىش ياكى بىر قىمار بىلەن جاننى ئۈپراتماي كۈن ئۆتكۈزۈش. مانا بۇ بىزنىڭ رېئاللىقىمىز، شۇنداقلا مىللەتنىڭ سەركىسى ئاتالغان زىيالىيلار دۇچ كېلىۋاتقان غايە كىرىزىسى. ئەگەر بىز مۇشۇلارنى غايە دەپ قارايدىغان بولساق، بۇ ئەلۋەتتە غايە دېگەن ئىبارىگە قىلىنغان ئەڭ چوڭ ھۆرمەتسىزلىك بولۇشى مۇمكىن. يەنە ئەگەر ئۇ جەمئىيىتىمىزدە ئۆزىنى بىلىملىك ھېسابلايدىغان كىشىلەرنىڭ غايىسى بوپقالمىغان بولسا، ئۇنداقتا «مىللەتنى دۇنياغا يۈزلەندۈرۈش، مىللەتنى قۇدرەت تاپقۇزۇش» دېگەن بۇ ئىبارىلەرنى تىل لۇغىتىمىزدىن چىقىرىۋەتكەن تۈزۈك.

ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر بوۋىمىز يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇندىن مىڭ يىل بۇرۇن بۇگۈنكى رېئاللىقىمىزغا تولىمۇ باب كېلىدىغان مۇنداق بىر ئۇلۇغ ھىكمەتنى قالدۇرۇپ كەتكەنىدى. مەن دېمەكچى بولغانلىرىمغا شۇ ھېكمەتنى تۇگەنچە قىلماقچىمەن:

بولۇۋەرسە ئىتقا باش ئارسلان،
بولۇر ھەممە ئىت ئارسلانسىمان.
ئەگەر بولسا ئىت ئۇ ئارسلانغا باش،
بولۇر ئارسلانلار ھەم ئىتتەك ھامان.

---

*ماۋزۇ مەسئۇل مۇھەررىر تەرىپىدىن قويۇلدى.

ئاپتور: ئىجتىمائىيەت بويىچە يېتىلۈاتقان ياش تەتقىقاتچى، خوتەن ۋىلايەت مەمۇرىي مەھكىمىدە تىلماچ

بۇ سانىنىڭ مەسئۇل كوررېكتورى: قۇربان مامۇت. كومپيۇتېر مەشغۇلاتىدا: ماشىنىست ۋە بەتچى نۇرىمۇھەممەت ئۆمەر ئۇچقۇن، گۈلنار رۇستەم (تەكلىپلىك)

«قانلىق ئىز»، «يىمىرىلىش»، «ئارمان» قاتارلىق رومانلار، «سوغۇق تام» ناملىق
هېكايە- پوۋېستلار توپلىمىنىڭ مۇئەللىپى، يازغۇچى، مائارىپچى مۇھەممەتئېلى هېلىم

«شىنجاڭ مەدەنىيىتى» 2010-يىل 5-سان (ئومۇمىي 305-سان)
(قوش ئايلىق ئۇنىۋېرسال ئەدەبىي ژۇرنال)

《新疆文化》（维吾尔文）
综合性文学双月刊

主管单位：新疆维吾尔自治区文化厅
主办单位：新疆维吾尔自治区艺术研究所
编辑出版：《新疆文化》杂志编辑部
国际标准刊号：ISSN1008—6498
国内统一刊号：CN65—1073/I
海外发行：中国图书进出口（集团）总公司出口部
代理者地址：中国北京朝阳区工体东路 16 号
P.O.BOX 88, 16 Gongti East Road, Bejing 100020, China
海外发行代号：6498BM
发行范围：国内外发行
地　　址：乌鲁木齐市文化路28号百川大厦10楼
邮　　编：830011 电话：（0991）2856942
印　　刷：《新疆日报》印务中心
发　　行：乌鲁木齐市邮局
订　　阅：全国各地邮局

باشقۇرغۇچى: ش ئۇ ئا ر مەدەنىيەت نازارىتى
چىقارغۇچى: ش ئۇ ئا ر سەنئەت تەتقىقات ئورنى
تۈزۈپ نەشر قىلغۇچى: «شىنجاڭ مەدەنىيىتى»ژۇرنىلى تەھرىر بۆلۈمى
خەلقئارالىق نومۇرى: ISSN1008—6498
مەملىكەتلىك نومۇرى: CN65—1073/I
چەت ئەللەرگە تارقىتىش ئورنى: جۇڭگو كىتاب
ئىمپورت- ئېكسپورت (گۇرۇھى)
باش شىركىتى ئېكسپورت بۆلۈمى
چەت ئەللەرگە قارىتا ۋاكالەت نومۇرى: 6498BM
مەملىكەت ئىچى ۋە چەت ئەللەرگە تارقىتىلىدۇ
ئادرېس: ئۈرۈمچى شەھرى مەدەنىيەت يولى 28-نومۇر بەيچۈەن ساربىي 10-قەۋەت
پوچتا نومۇرى: 830011 تېلېفون نومۇرى: (0991)2856942
باسقۇچى: «شىنجاڭ گېزىتى» باسما مەركىزى
ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسىدىن تارقىتىلىدۇ
مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى پوچتىخانىلار مۇشتەرى قوبۇل قىلىدۇ

邮发代号：58—22　定价：6元
پوچتا ۋاكالەت نومۇرى: 22 — 58 باھاسى: 6 يۈەن

فوتوگرافلار مۇنبىرى

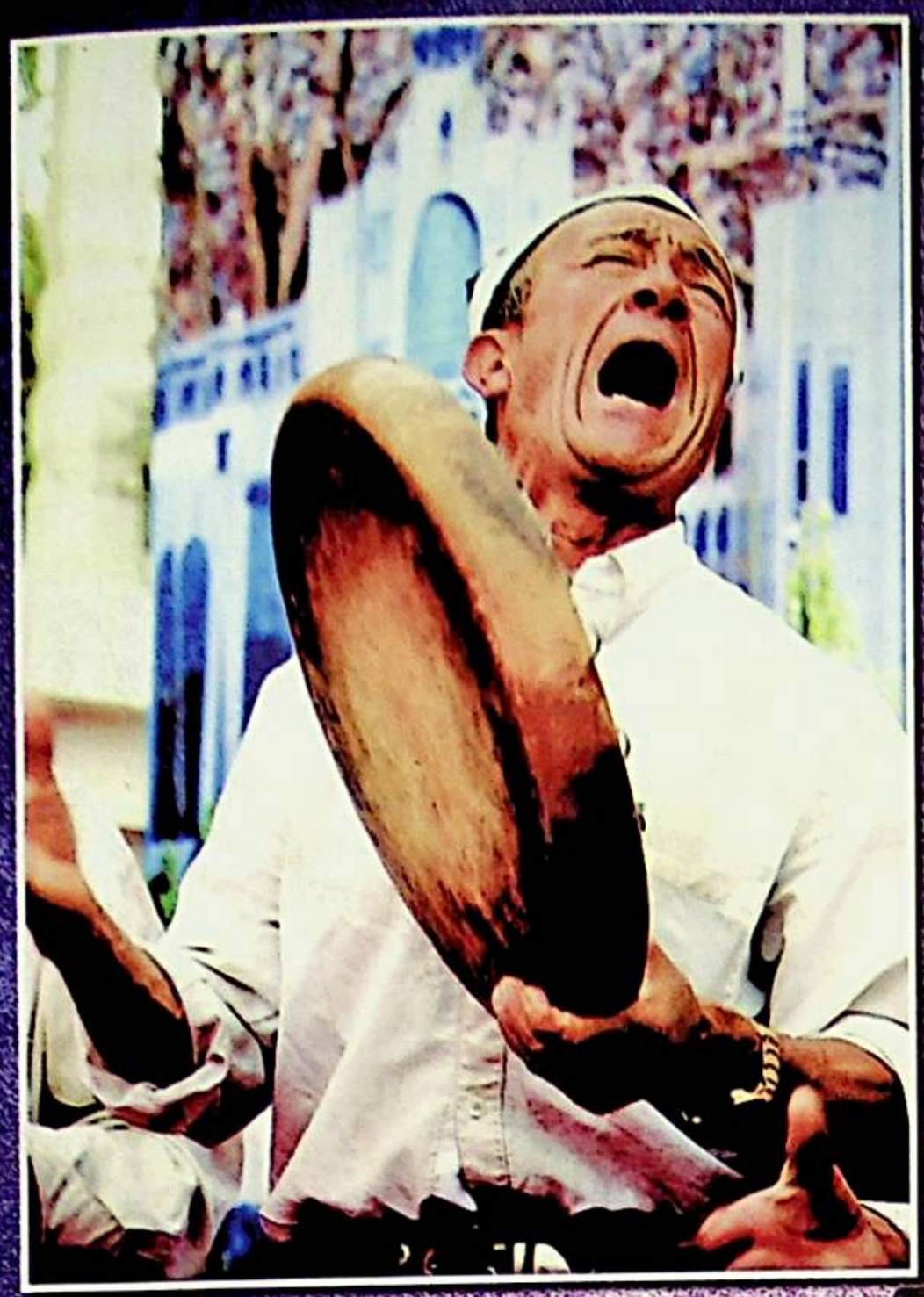

يا شلىق جىلۋىسى — ئۆركەش جاپپار فوتوسى

قايناپ... — تۇرسۇنمۇھەممەت ئوسمان فوتوسى

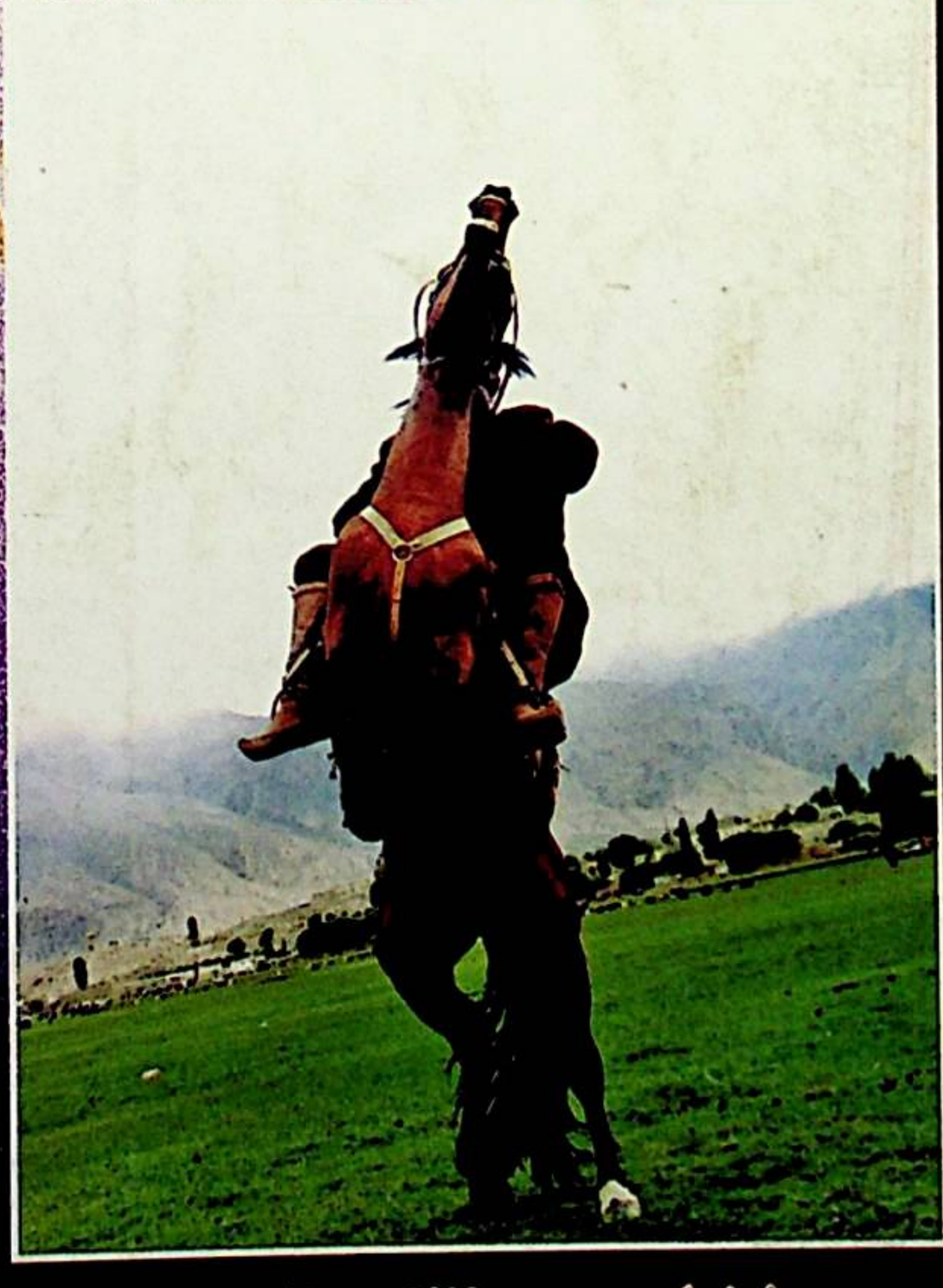

چەۋەنداز — ئاۋۇت بارات فوتوسى

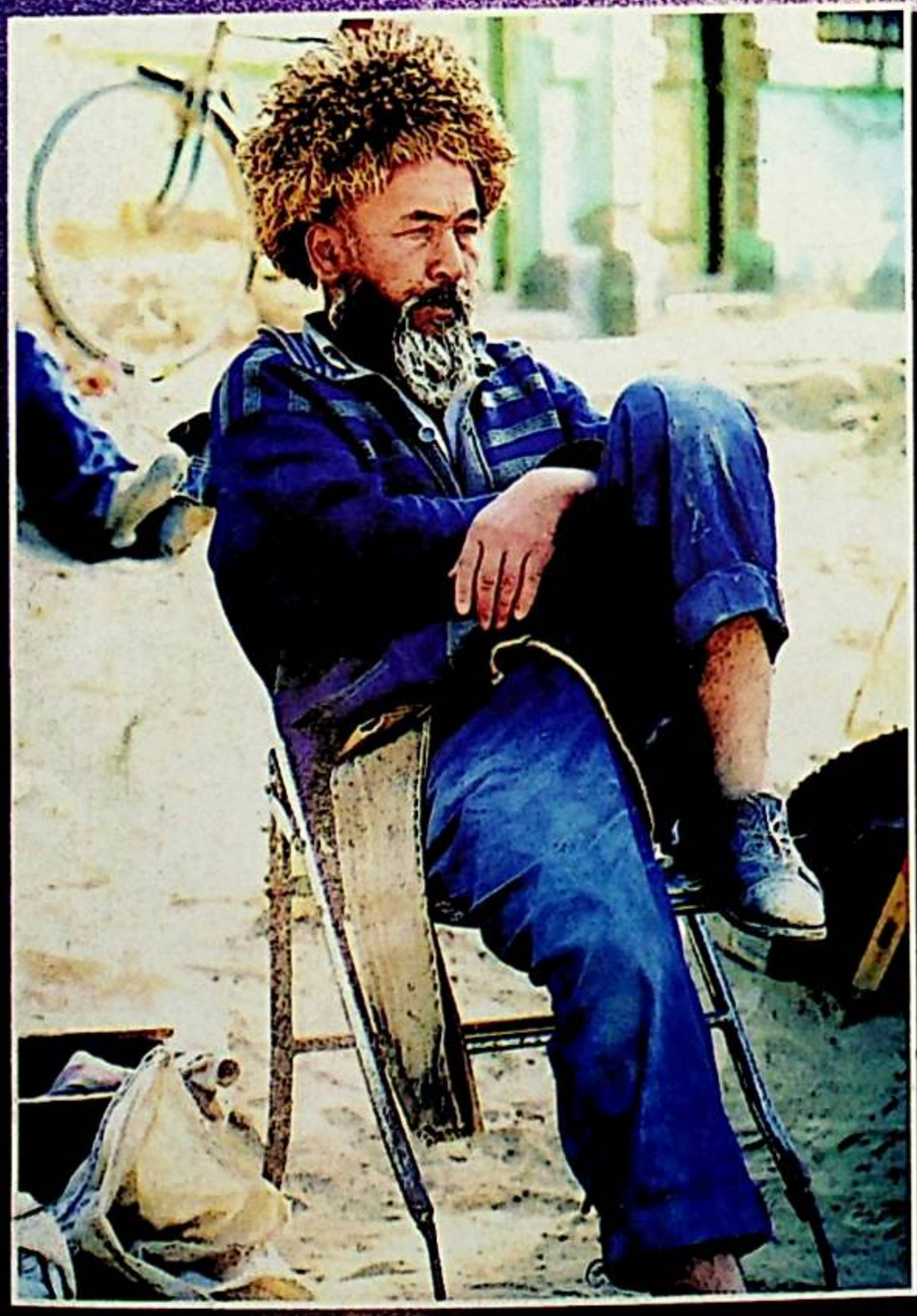

خېرىدار كۈتۈش — ئادىل ئىسمائىل فوتوسى